

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ
УНИВЕРСИТЕТИ

ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ

ДАРСЛИК

Инсон тараққиёти. Дарслик. И.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Иқтисодийёт, 2012. – 542 б.

Маъжур дарсликда инсоннинг тараққиёти концепциясининг назарияси ва асослари унинг таркибий қисмлари, маъжур концепциянинг иқтисодий ўсиш ва иқтисодий ривожланиш моделлари билан ўзаро боғлиқлиги, Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш услубиёти, инсон тараққиётининг демографик ва экологик омиллари, ушбу соҳадаги миллий мақсадларни амалга оширишда давлатнинг роли, Ўзбекистон Республикасида инсон тараққиёти аҳолининг таҳлили баён этилган.

Дарсликда БМТ Ривожланиш дастурининг глобал ва минтақавий маърузаларида, Ўзбекистон Республикасининг Миллий маърузаларида баён этилган услубий шлангмаларидан фойдаланилган.

Ушбу дарслик олий ўқув юртларининг талабалари ва ўқитувчилари, инсон тараққиёти муаммолари билан қизикадиган мутахассислар учун мўлжалланган.

Тутувчилар: Қ.Х.Абдурахмонов, Ш.Р.Халмўминов, Н.Шоюсунова,
Н.У.Арабов

Тақригчилар:	Рахимова Д.Н. – и.ф.д., проф.	Ўзбекистон Президенти давлат академияси	Республикаси хузуридаги бошқаруви
	Сандов А.Х. – ю.ф.д., проф.	Ўзбекистон Олий мажлис палатаси раиси	Республикаси
	Худойбердиев З.Я. – и.ф.д., проф.	Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги таълими маркази директори	Республикаси Қасб-хунар таълими маркази директори ўринбосари

МУНДАРИЖА

КИРИШ-----	6
------------	---

БИРИНЧИ ҚИСМ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА УНИНГ МЕЗОНЛАРИ

1-боб Ижтимоий ривожланиш назариялари

1.1 Ижтимоий ривожланиш назариясининг методологик асослари---	14
1.2. Иқтисодий ўсиш ва унинг кўрсаткичлари-----	31
1.3. Иқтисодий ўсиш назарияларида инсон омили ролининг эволюцияси-----	47

2-боб. Инсон тараққиёти концепцияси

2.1. Иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиёти-----	66
2.2. Инсон капитали назариясининг шаклланиши ва ривожланиши--	78
2.3. “Халқларнинг ҳақиқий бойлиги - инсонлар”-----	96

3-боб. Инсон тараққиёти меzonлари ва БМТнинг МИНГйиллик ривожланиш мақсадлари

3.1. Инсон тараққиётини баҳолашнинг асосий меzonлари ва уларнинг хусусиятлари-----	118
3.2. Инсон тараққиёти индекси ва унинг таркибий қисмларини ҳисоблаш услуби-----	133
3.3. БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари, уларнинг вазифалари ва индикаторлари-----	151

4-боб. Инсон тараққиётида иш билан бандликнинг роли

4.1. Иш билан бандлик ва инсон тараққиёти ўртасидаги ўзаро боғлиқлик-----	163
4.2. Давлатнинг иш билан бандликни тартибга солиш сиёсати-----	185
4.3. Ўзбекистонда иш билан бандлик соҳасидаги тенденциялар-----	211

ИККИНЧИ ҚИСМ. ТУРМУШ ДАРАЖАСИ ВА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ

5-боб. Фаровонлик концепцияси ва турмуш даражаси

5.1. Фаровонлик концепциясининг назарий ва методологик асослари---	233
--	-----

Инсон тараққиёти. Дарслик. И.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Иқтисодийёт, 2012. – 542 б.

Маъмур дарсликда инсонини тараққиёти концепциясининг назарияси ва асослари унинг таркибий қисмлари, маъмур концепциясининг иқтисодий ўсиш ва иқтисодий ривожланиш моделлари билан ўзаро боғлиқлиги, Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш услубиёти, инсон тараққиётининг демографик ва экологик омиллари, ушбу соҳадаги миллий мақсадларни амалга оширишда давлатнинг роли, Ўзбекистон Республикасида инсон тараққиёти аҳолининг таҳлили баён этилган.

Дарсликда БМТ Ривожланиш дастурининг глобал ва минтақавий маърузаларида, Ўзбекистон Республикасининг Миллий маърузаларида баён этилган услубий шилламаларидан фойдаланилган.

Ушбу дарслик олий ўқув қуртларининг талабалари ва ўқитувчилари, инсон тараққиёти муаммолари билан қўнқадагини мутахассислар учун бўлжалланган.

Тўзувчилар: Қ.Х.Абдурахмонов, Ш.Р.Холмўминов, Н.Шоюсупова,
Н.У.Арабов

Тақризчилар:	Раҳимова Д.Н. – и.ф.д., проф.	Ўзбекистон Президенти давлат академияси	Республикаси хузуридаги бошқаруви
	Саядов А.Х. – ю.ф.д., проф.	Ўзбекистон Олий мажлис палатаси раиси	Республикаси қонуinchilik
	Худойбердиев З.Я. – и.ф.д., проф.	Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги	Республикаси Қасб-хунар таълими маркази директори ўринбосари

МУНДАРИЖА

КИРИШ-----	6
------------	---

БИРИНЧИ ҚИСМ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА УНИНГ МЕЗОНЛАРИ

1-боб Ижтимоий ривожланиш назариялари

1.1 Ижтимоий ривожланиш назариясининг методологик асослари---	14
1.2. Иқтисодий ўсиш ва унинг кўрсаткичлари-----	31
1.3. Иқтисодий ўсиш назарияларида инсон омили ролининг эволюцияси-----	47

2-боб. Инсон тараққиёти концепцияси

2.1. Иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиёти-----	66
2.2. Инсон капитали назариясининг шаклланиши ва ривожланиши--	78
2.3. “Халқларнинг ҳақиқий бойлиги - инсонлар”-----	96

3-боб. Инсон тараққиёти меzonлари ва БМТнинг МИНГйиллик ривожланиш мақсадлари

3.1. Инсон тараққиётининг баҳолашнинг асосий меzonлари ва уларнинг хусусиятлари-----	118
3.2. Инсон тараққиёти индекси ва унинг таркибий қисмларини ҳисоблаш услубиёти-----	133
3.3. БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари, уларнинг вазифалари ва индикаторлари-----	151

4-боб. Инсон тараққиётида иш билан бандликнинг роли

4.1. Иш билан бандлик ва инсон тараққиёти ўртасидаги ўзаро боғлиқлик-----	163
4.2. Давлатнинг иш билан бандликни тартибга солиш сиёсати-----	185
4.3. Ўзбекистонда иш билан бандлик соҳасидаги тенденциялар-----	211

ИККИНЧИ ҚИСМ. ТУРМУШ ДАРАЖАСИ ВА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ

5-боб. Фаровонлик концепцияси ва турмуш даражаси

5.1. Фаровонлик концепциясининг назарий ва методологик асослари---	233
--	-----

5.2. Турмуш даражаси ва турмуш сифати, уларнинг кўрсаткичлари ва индикаторлари	243
5.3. Тенглик ва инсон тараққиёти	252

6-боб. Инсон тараққиёти омиллари

6.1. Таълим ва инсон тараққиёти	264
6.2. Саломатлик – инсон тараққиётининг ҳал қилувчи шarti	286
6.3. Демографик вазият ва унинг инсон тараққиётидаги роли	299
6.4. Ўзбекистоннинг демографик ривожланиши	314
6.5. Инсон тараққиётининг гендер омиллари	324
6.6. Атроф муҳитнинг инсон тараққиётига таъсири	332
6.7. Турар жойга эга бўлиш – турмуш даражаси ва турмуш сифатининг мезони	341

7-боб. Аҳолини иқтисодий ҳимоя қилиш ва инсон тараққиёти

7.1. Иқтисодий ҳимоя тизимининг инсон тараққиётидаги роли	354
7.2. Кучли иқтисодий сиёсат – инсон ривожланиши “Ўзбек модели”нинг устувор йўналиши	376
7.3. Маҳалла – Ўзбекистон аҳолисини иқтисодий муҳофаза қилишни таъминлашнинг асосий институти	398

УЧИНЧИ ҚИСМ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ

8-боб. “Ҳамма нарса инсон учун, инсон манфаатлари учун”

8.1. Муқтаддликка эришиш ва инсон ривожланиши миллий моделининг ишлаб чиқилиши	408
8.2. Иқтисодий ислох эшиги ва унинг инсон тараққиётига таъсири	433
8.3. Инсон капиталига инвестициялар	445

9-боб. Ўзбекистонда инсон тараққиёти бўйича миллий маърузалар ва мақсадли дастурлар

9.1. Ўзбекистонда инсон тараққиёти бўйича миллий маърузалар	459
9.2. Мамлакатда инсон ривожланишининг минтақавий хусусиятлари	466
9.3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти бўйича миллий мақсадларнинг амалга оширишнинг натижалари	475

10-боб. Ўзбекистонда инсон тараққиётининг устувор
йўналишлари

10.1. Инсон манфаатларини таъминлашда барқарор ривожланишнинг
роли----- 491

10.2. “Билимга асосланган иқтисодиёт” – тараққиётнинг бош омили---
-----500

10.3. Мамлакатда инсон тараққиётининг асосий йўналишлари-----521

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ-----528

Шу билан бирга янги ички мадсулот (ЯИМ) миқдори билан ўлчанган даромаднинг ўзи инсонни ривожлантиришнинг яққол ағдарилиши бўла олмайди.

Жаҳон амалиётидан факат ЯИМ орттишининг ўзи таълим даражаси, кўчалар саломатлиги мустаҳкамлашиши, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари таъминлашининг олиб келмаслигига динр кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ҳатто даромадларининг ўртача кўрсаткичлари деярли бир хил бўлган мамлакатларда турмуш сифати кўрсаткичлари бир-биридан жиддий равишда фарқ қилиши мумкин.

Инсонни ривожлантириш концепциясида ағламавай макроектисодий кўрсаткичлар, шу жумладан ЯИМ ҳажми ва жон бошига ўртача даромад иқтисодий ресурсларни тақсимлашда ёки мамлакатларни ривожлантириш даражаси бўйича тақсифлашда универсал мезон вазифасини ўта олмайди. Тобора кўпроқ миқдорда товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш турмуш даражасини ошириш ҳамда бошқа умумий иқтисодий вазифаларни энг оқилона ҳал этиш воситаси эканлиги тўғрисидаги тасаввурлар муайян даражада бир ёқлама ёлганувдир. Бундай қарашлар иқтисодий ҳисобланган кўпгина бошқа ривожлантириш мезонларига етарли даражада баҳо бермаслигига сабаб бўлади. Иқтисодий ўсиш суръатлари расмий жиҳатдан юқори бўлганда ҳам одамларнинг турмуш даражаси нисбатан паст бўлиши мумкин. Бундан аёси – иқтисодий ўсишдаги натижалар салмоқли бўлмаганда ҳам турмуш даражасининг нисбатан юқорилиги ҳам кузатилади.

Жаҳонда саноат ривожланиши босқичидан аввал иқтисодий ўсишнинг таъминлашда табиий ва меҳнат ресурсларига, саноат ривожланиши босқичида моддий ресурсларга устуворлик берилган бўлса, саноат ривожланишидан кейинги ҳаётда босқичида интеллектуал ва ахборот ресурсларининг роли биринчи ўринга чиқмоқда. Жаҳоннинг етакчи мамлакатлари тараққиёти янги – билимлар, инновациялар, глобал ахборот

тизимлари, янги технологиялар ва венчур бизнеси иқтисодийтини шакллантиришга олиб келди.

Инновацион иқтисодийнинг асосини ҳозирги давр жамиятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ҳал қилувчи кучи ҳисобланган инсон капитали ташкил этади. Яъни инсон тафаккури ишлаб чиқариш тизимининг шунчаки муайян унсури бўлиб қолмасдан, балки бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланди. Даставвал инсонни ривожлантириш тушунчасининг таркибий қисмлари у қадар кўп бўлмасдан, тарбия, таълим, билим, саломатликни камраб оларди. Шу билан бирга узоқ вақт давомида инсонни ривожлантиришга иқтисодий ўсиш назарияси нуқтаи назаридан таррақий этишнинг ижтимоий, яъни чикимли омили сифатида қараларди. Тарбия, таълимга инвестициялар ноишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланарди. XX аср иккинчи ярмидан бошлаб инсон капитали ва таълимга нисбатан муносабат аста-секин тубдан ўзгара бошлади.

Ижтимоий ривожланишда инсонга фақат маънавий соҳадагина эмас, балки такрор ҳосил қилиш алоқаларида ҳам марказий ўрин ажратила бошланди. Zero, бевосита инсон авлоддан авлодга мерос бўлиб қоладиган билимларни эгаллаш ва улардан самарали фойдаланиш қobiliятига эгадир. "Инсон капитали" иқтисодий категориясида ўз ифодасини топган бу ҳозир жаҳон БМТ экспертлари томонидан инсон салоҳиятининг инсонни ривожлантириш динамикасига таъсирини аниқлайдиган моделлар ёрдамида ишлаб чиқилган янги "Инсониятни барқарор ривожлантириш" назариялари, "Миллий бойлик концепцияси" каби ижтимоий тафаккур негизини ташкил этади.

Инсон капиталини ривожлантириш устуворлиги ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар учун ҳам, барқарор иқтисодиётлар ва модернизацияни амалга ошираётган тизимлар учун ҳам универсал хусусиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу жаҳоннинг етакчи ошмалари ва халқаро ташкилотларнинг экспертлари томонидан амалга оширилган жуда кўп тадқиқотларда ўз тасдиғини топган.

Инсонни ривожлантириш – одамларнинг узок ва соғлом, муносиб турмуш кечиришлари, маълумотли бўлишлари учун зарур воситалардан фойдаланишлари имкониятларини кенгайтиришдир. Азало бу имкониятларни оддаларнинг ўзлари танлайдилар. Ривожлантириш жараёни инсонга унинг ҳаётиёқлари ва манфаатларига мувофиқ равишда ўзгача ривожлантириш учун қулай шароитларни яратишга хизмат қилиши керак.

Инсонни ривожлантириш тушуничаси унинг қобилияти ва имкониятларини қўнғача шакллантиришга қараганда анча кенгрокдир. У, шуниқслх, бу имкониятлардан мессат жараёнида, дам олиш ва ижтимоий фаолиятда фойдаланишх ҳам назарда тутали. Имкониятларни шакллантириш ва уларни ишга солиш ўртасида мутаносиблик бўлмас экан, инсон саводхитидан фойдаланилмай қолнади.

Инсонни ривожлантиришнинг асосий мезони умр кўриш давомийлиги, саводхонлик даражаси ва ресурслардан фойдаланиш имкониятини ифода этадиган Инсонни ривожлантириш индексиدير. Давлатнинг фаровонлиги фақат даромад даражасига эмас, балки бу даромаддан қандай фойдаланилишига ҳам боғлиқдир. Даромадлар мўмай бўлишининг ўзи инсонни ривожлантиришх қифолатламайди. Шундай экан, инсонни ривожлантиришнинг икки хусусияти – имкониятларни шакллантириш ва улардан фойдаланишх фарқлаш керак. Инсонни барқарор ривожлантириш фақат иқтисодий ўсишни таъминлабётинга қозимсдан, унинг патижаларини адолатли тақсимлашни ҳам назарда тутали. Бундай ривожланиш ҳолатининг ижтимоий ҳомоюга муҳтож тонфаларига биринчи даражали ҳомият берилишини, улар имкониятларини кенгайтиришх, уларнинг ўз турмушларига таъсир қўрсатадиган ҳарорларни қабул қилишда иштирок этишларини таъминлашни назарда тутали. Бундай ривожланиш инсонлар манфаатини қўзлайди, улар учун иш жойларни қўпайтиришга, жамият фаровонлигини оширишга хизмат қилади.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тараққий этган давлатларда инсонга ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш соҳасига харажатлар моддий жамғармалар миқдорига қараганда юқорироқ бўлмоқда. Ишлаб чиқаришга инвестициялар киритиш қанчалик муҳим бўлмасин, инсонни ривожлантиришга сармояларга тобора кўпроқ устуворлик берилмоқда. Яъни мазкур мамлакатларда такрор ҳосил қилиш жараёнидаги энг жиддий ўзгаришлар моддий ишлаб чиқариш соҳасидан ташқарида содир бўлмоқда.

Инсонни ривожлантириш концепцияси ниҳоятда кўп қиррали, унинг инсон ва жамият ҳаётининг турли томонларида қўлланилиши имкониятлари кенг. БМТ Ривожланиш дастурининг ҳар йилги инсонни ривожлантириш тўғрисидаги маърузалари ва турли мамлакатларнинг миллий маърузалари худди шундан далолат беради.

БМТ Ривожланиш дастурининг 1990 йилдаги бундай биринчи маърузасида инсонни ривожлантириш назарияси ва уни ўлчаш индикаторлари чуқур ишлаб чиқилиши билан бир қаторда урбанизация муаммоларига бағишланган қисм ҳам мавжуд эди. Ана шундан кейинги маърузалар мавзулари ҳаётини эҳтиёжлар, одамлар ҳаётининг турли мезонлари, ҳарбий харажатларни қисқартириш ҳисобида ижтимоий ривожланиш имкониятлари, ҳамкорликнинг янги йўналишлари, катталик билан кураш, иш биланд бандликка глобаллашувнинг таъсири, истеъмол моделлари, инсонни ривожлантириш билан барқарор экологик ривожланиш мезонлари ўртасидаги боғлиқлик каби кўпгина масалаларни қамраб олган.

Шу тариқа ижтимоий ривожланишнинг ҳозирги босқичи инсонни фақат ижтимоий ҳаётнинг ағъанавий маънавий соҳасидагина эмас, такрор ҳосил қилиш жараёниларида ҳам инсонга марказий ўринни ажратади. Бунда инсон ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг бирламчи ва пировард мақсади эканлиги эътироф этилади. Яъни ривожлантиришнинг инсоний ёки ижтимоий мезони доминанта бўлиб, моддий-ашёвий салоҳият эса бу ривожланишнинг шарти деб белгиланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан сўнг ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлгач, халқаро ҳамжамият қўшмашидан келиб чиқадиган мажбуриятларни зиммасига олди. Мамлакатимиз инсонни ривожлантириш концепциясини БМТнинг бошқа ҳалқлари ҳам шундай қилганиларни учутига эмас, балки маъруза концепциянинг товлари ва қондалари ўзбек халқининг кўп асрлик ҳаётий мақсадларига мос эканлиги учун қабул қилди.

XX асрнинг 90-йиллари биринчи ярмида Ўзбекистон Республикаси бўйича маълумотлар ҳам БМТнинг Ривожланиш дастури томонидан тузуладиган жаҳон (глобал) ва минтақавий маърузаларига киритила бошланди. Ўзбекистоннинг инсонни ривожлантириш тўғрисидаги биринчи маърузаси эса 1995 йилда тайёрланган эди. Бу билан мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг у ёки бу устувор соҳасидаги масалалар халқаро ва миллий экспертлар томонидан таҳлил қилиниши ва баҳолалинишига, шунингдек бу кўрсаткичларни яхшилаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишига асос солинди.

Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш соҳасида эришилган тараққийёт аниқ-равшандир. Айниқса иқтисодий соҳада юқори натижаларга эришилди. Миллий маърузаларда келтирилган маълумотларга кўра, мамлакатда сўнгги 10 йилда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМнинг ўсиши инсонни ривожлантириш умумий индекси ўсишидан уч баравар юқори бўлди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулоти 3,5, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 2,5 баравар ўсди, ўртача иш хақи 14 баравар ошди. Давлатнинг ижтимоий соҳа ва ижтимоий муҳофаза учун сарф-харажатлари 5 баравардан зиёдроқ кўпайди. Ҳар йили давлат бюджетининг 50 фоизи ижтимоий соҳага йўналтирилмоқда.

Бугунги кунда аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш даражаси 82,5, табиий газ билан таъминлаш 83,5 фоизга етди, соғлиқни сақлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва ривожлантириш, ўта оғир юкумли касалликларга барҳам бериш ҳамда уларни камайитириш борасида катъий

чоралар кўрилди. Оналар ўлими даражаси 2 барабардан кўпроқ, болалар ўлими 3 барабар камайди. Ушбу даврда, яъни қарийб 20 йил мобайнида одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёшдан 73 ёшга, аёлларнинг умр кўриши эса 75 ёшгача ошди. Бугун мамлакатимизда иш билан банд бўлган аҳолининг 48 фоизини хотин-қизлар ташкил этади.

Ўзбекистонда таълимга харажатлар ЯИМнинг 10,0-12,0 % ни ташкил этади, ҳолбуки жаҳон амалиётида бу кўрсаткич 3,0-5,0% дан ортмайди. Мамлакатда ноёб Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур амалга оширилмоқда, 2009 йилдан эътиборан 12 йиллик мажбурий таълим жорий этилди.

Инсонни ривожлантириш соҳасида эришилган натижалар иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани ислоҳ этишнинг тўғри танланган ва муваффақиятли амалга оширилаётган "Ўзбек модели"нинг самараси эканлиги шубҳасиздир.

БИРИНЧИ ҚИСМ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА УНИНГ МЕЗОНЛАРИ

1-БОБ ИЖТИМОИЙ РИВОЖЛАНИШ НАЗАРИЯЛАРИ

1.1 Ижтимоий ривожланиш назариясининг методологик асослари

Ижтимоий ривожланишнинг бутун тарихи давомида “жамият” категориясига турлича концептуал ёндашувларни кузатиш мумкин. Ижтимоий, фалсафий, иқтисодий назариялар ушбу тушуунчанинг турлича таъкидларини таъкиф этадилар. Масалан, атомистик назария “жамият”га шахслар ва улар ўртасидаги муносабатларнинг жамланмаси сифатида қарайди. “Охир-оқибат бутун жамиятни шахслараро ҳиссиётлар ёки кўрсатмаларнинг нолик турри сифатида тасаввур этиш мумкин. Ҳар бир муайян шахсга унинг ўзи томонидан тўқилган турнинг марказидан жой олиб, айрим одамлар билан бевосита, бутун жаҳон билан эса бидвосита боғлиқ ҳолида эканлиги сифатида қаралиши мумкин”.¹

М.Вебер² таълимотига кўра, жамият – шахслар жамланмаси бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз мақсадларига эришишга интилади³.

Умуман олганда, жамият – одамларнинг жамовий фаолиятига асосланган мураккаб, кенг қўламли, кўп даражали очик тизимдир. Жамиятнинг моҳияти – ижтимоий организм – ижтимоий институт асосидаги тизимдир.

Ижтимоий институт – ўзини такрор ҳосил қилиш ва ривожлантиришнинг тизимлиги мақсадида жамовий фаолиятда иштирок этаётган одамларнинг бирқатор уюشمаси бўлиб, у жамиятнинг такрор ҳосил қилиш ва ривожлантириш учун зарур бўлган қадриятларни яратди.

¹ Спенсернинг *Основи обшчей теории* – М., 1996, С.182

² *Махсимиллион Карл Эмиль Вебер* (Max Weber, 1864-1920) — немис социолог, тарихчиси ва иқтисодчиси. Ижтимоий соҳалардаги илмий асар: *Масъулият ва иқтисодий амалиёт*. [// *Arbeitskreis und die Gesellschaftswissenschaften*]

³ Қаранг: Фролов С.С. *Основи социологии*. – М., 1997. С.14

Қадриятлар – одамлар эҳтиёжларини қондирадиган нарсалардир. Улар, эҳтиёжлар каби, моддий, маънавий ва ижтимоий бўлади.

Тарихан бирламчи – ижтимоий институт – уруғ, оила бўлиб, унда турмуш кечириш ва функцияларни ривожлантириш учун барча зарур нарсалар амалга оширилади. Бу функцияларни алоҳида ижтимоий институтлар бажара бошлагач, улардан кичик ижтимоий тизимлар ва ижтимоий ҳаётнинг соҳалари ташкил топади. Моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш соҳалари мавжуддир.

Моддий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳасини шунингдек “моддий ишлаб чиқариш” ёки “иктисодиёт” (тор маънода) деб аташ қабул қилинган. Кенг манода эса *иктисодиёт* – ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги иктисодий муносабатларнинг жамланмасидир.

Маънавий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳаси икки соҳадан: фан соҳаси ва санъат соҳасидан иборатдир. *Фан соҳаси* объектив билимлар эгаллигини таъминлайди. Бу соҳа фanning уч гуруҳига: фалсафа, табиий ва ижтимоий фанларга бўлинади.

Санъат соҳаси воқеликни бадний асарлар шаклида субъектив тасаввур этишини таъминлайди.

Жамият тизим сифатида амал этиши давомида ривожланиш жараёнлари кечади. Тарихий ривожланиш жараёнида ҳар бир муайян жамият фақат миқдор жиҳатидан эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгариб, амал этишини, турмуш тарзини ўзгартиради. У жамиятнинг бир туридан ривожланганроқ бошқа турига ўтади.

Асосий ижтимоий институтларнинг амал этиши бевосита ишлаб чиқарувчиларни фаолиятга рағбатлантириш орқали белгиланади. Бу пирокард натижада жамият амал этиши ва унинг тузилишини белгилайди. Ўз навбатида бу жамиятнинг ижтимоий турини ажратиб кўрсатиш учун асос яратди.

Иктисодий тафаккурнинг тарихи кўҳна дунёнинг ёзма манбаларидан бошланади. Қадимий Мисрда сугориш тизими атрофида шакллантирилган,

муайян даражада ресмилик иктисодиёт маъжуд бўлган. Сурна ва Бобни тузуилари пул институтларининг юқори мукаммаллик даражасини кўтарганлар, улар кредит ва банк ишидан хабардор бўлганлар. Қадимий Хитойда деҳқончилик, тижорат ва молия масалалари билан мунтазам шугулланишган. Хитойликлар пулни тартибга солиш ва товар айланишига устувор назорат қилиш усулларини ишлаб чиққанлар, бу эса маълум тахминни талаб этган.

Мисолдан аниқлиги V-IV асрларда қадимий юнон мутафаккирлари Ксенофон, Платон, Аристотель асарларида иктисодий масалалар илк бор аниқ таҳлил қилинган. Улар мураккаб иктисодий масалаларни қўйибгина қолмасдан, бу саволларга ўз жавобларини берганлар. Қўхна юнонликлар "иктисод" ("тсжаш") сўзи асосида "иктисодиёт" атамасини муомалага киритганлар. Ҳана дээр олимлари иктисодиёт дейилганда ўз ҳўжалигини бойитишга ёрдам берадиган фанни тушунганлар. Улар, шунингдек, меҳнат тақсимиоти ҳовсини илгари сурганлар, шунингдек турли товарларни бир-бирларига таққослаш асосида умумий меҳорини қабул қилиш мумкинлигини тушуниб етганлар. Оддий товар муомаласи билан пулнинг қимматли сифатида муомаласи ўртасидаги тафовут ҳам аниқланган.

Қўхна дээр иктисодий тафаккурининг энг машҳур вакилларида бири қўхна юнонлик фойласуф-Платоннинг "Давлат" ва "Қонуналар" асарларида иктисодий масалалар кўриб чиқилган. Бу асарларнинг биригида мукаммал давлат тузилшин баён этилган бўлса, иккинчисидаги давлат анча маётироқ тасвур қилинган. Платоннинг фикрича, идеал давлат — шаҳар-давлатлар. Унда учта кўп бўлмаган ва имкониёти борида муҳим яшайдиган аҳоли бўлишин керак бўлган. Ҳудди шунингдек, аҳоли қаби унинг бойлиги ҳам муҳим бўлишин керак бўлган.

Маъжур давлатда барида иктисодий ва неиктисодий фаволият қатъий тартибга солинган. Асқарлар, деҳқонлар, ҳўнармандлар ва бошқа фаволият билан шугулланадиганларнинг ўз донийи тоифалари бўлган, эркаклар ва аёлларга бир хил қаралган. Ана шундай тоифалардан бири — қўрикчилар.

ёки ҳукумдорлар ҳамма билан биргаликда яшаши ва уларнинг шахсий мулки ёки оиласи бўлмаган. Худди шу тоифа вакилларида давлатни бошқариш ишониб топширилган.

“Иқтисодий ўсиш” ва “иқтисодий ривожланиш” тушунчаси кўпинча бир маънода талқин этилади, ҳолбуки улар ўртасида жиддий тафовутлар мавжуд. *Иқтисодий ўсиш* (аҳоли жон бошига миллий маҳсулот ёки даромаднинг кўпайиши) жамланма таклиф кўпайишини акс эттиради. *Иқтисодий ривожланиш* эса шунчаки товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг кўпайишига қараганда кенгрок маънога эгадир. Иқтисодий ўсишдаги жон бошига даромад кўрсаткичига қўшимча равишда иқтисодий ривожланишда иқтисодиётдаги сифат ва таркибий ўзгаришлар ҳам назарда тутилади.

Жамиятни иқтисодий ривожлантириш иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар, аҳоли турмушининг шароитлари ва сифатини такомиллаштириш каби тушунчаларни қамраб оладиган кенг қўламли жараёндир. Иқтисодий ривожлантиришнинг турли – АҚШ, Германия, Хитой, Жанубий-Шарқий Осиё, Япония, Ўзбекистон ва бошқа моделлари мавжуд. Уларнинг турличалиги ва миллий хусусиятларга эгаллигига қарамасдан мазкур жараёни акс эттирадиган умумий қонуниятлар ва мезонлар мавжуддир.

Умуман олганда эса жамиятни иқтисодий ривожлантириш зиддиятли ва ўлчаш мураккаб бўлган жараён ҳисобланади. Бу жараёнда иқтисодиётда ўсиш ва пасайиш, миқдор ва сифат ўзгаришлари ижобий ва салбий тенденциялар кузатилади.

XX асрда ҳам кўпгина назарийётчилар ривожлантириш жараёнини ҳар бир мамлакат босиб ўтиши керак бўлган иқтисодий ўсишнинг қатор босқичлари сифатида таърифлаганлар. Улар ишлаб чиқариш жамланма ҳажмининг кўпайиши (масалан, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши) аҳоли умумий фаровонлигини оширади, деб ҳисоблаганлар. Бунинг асосида ишлаб чиқариш даромад келтиради,

даромаднинг ортиси эса моддий ёки иқтисодий фаровонлиқни яхшилайдиган фикр ётарди.

Бу У.У. Рострунинг¹ "Иқтисодий ўсиш босқичлари" (1961 йил) китобида ўзининг иқтисодий инфляциясини талқин қилган. Мазкур муаллифнинг таълимотига кўра жамиятнинг иқтисодий ўсиш асосида бир босқичда иқтисодий тарихий ўтишда қуйидаги принципиал фарқлар мавжуд:

- иқтисодиётнинг тармоқ таркиби;
- техника taraqqiyyatining darajasi;
- jamgarmaning mulliy daromaddagi salmoqi (jamgarma normasi);
- istiqbol taraqqiyyatining darajasi.

У.У. Ростру ривожланишнинг 5-та асосий босқичларини ажратиб кўрсатган (I.I-жадвал):

1. *Аълоқий жамият*. Бу қўл меҳнат қуролларига асосланган ибtidoий ва турмуш қилмоқ ҳўжаланга ишлаб чиқариш, иерархик иқтисодий тўғрисида, сўғларнинг ҳўқмронлиги, фан ва техника даражаси Ўнотқидан аввалги даврга ҳўс бўлган жамиятдир. Мазкур босқичда ишлаб чиқариш қўчларини ривожлантириш ҳўқмрониятлари ҳўқланганлиги, бир тарафдан, иқтисодий ўсиш сўғратларининг паслиги, иккинчи томондан, тўғрисида даражасининг ҳўқмронлиги сабабли даромадлар ҳўмайган. Шўндан сўғг иқтисодий сўғга ва даромадлар ҳўқмронлиги барқарорлашадиган ҳўсусиятлар пайдо бўлган. Мазкур босқичда иқтисодий маҳсулотини тақдир ҳўсил қилишни қўчатириш учўн амалда шўрт- шўфонт бўлмаган.

2. *Ўнот жамияти ёки "марвола тайёрларлик"*. Мазкур босқич иқтисодий ўсиш сўғратларини қўққин оштирашга ҳўмин яратган. Бу пайтда ишлаб чиқаришда янги технологиялар қўққинда бошланган, капитал қўққинлар қўққинган, "тайёрқўққинларнинг янги тўғфаси" пайдо бўлган, марказлашган давлат тарқиб тўғган. Ушўу босқичда ишлаб чиқаришга фан

¹ Улут Улутин Улутин (Ulat Ulatin Ulatin, 1910-1961) — иқтисодий иқтисодчи, иқтисод ривожланишда иқтисод босқич, иқтисод иқтисодий иқтисод чўққин. Асосий асўри: "Иқтисодий ўсиш қўққин" ("The Process of Economic Growth", 1961).

йутуқлари жорий этилиши натижасида иқтисодий юксалиш тезлашган, коммуникациялар ва халқаро савдо ривожланган, қишлоқ хўжалиги ва кон саноатига инвестициялар киритиш кўпайган.

1.1-жадвал

У.У.Ростонинг иқтисодий ривожланиши босқичлари¹

Кўрсаткичлар	Иқтисодий ривожланишнинг асосий турлари				
	Ағъанавий жамият	Ўтиш жамияти	“Парвоз”	“Етуқлик”	“Юқори даражадаги оммавий истеъмол даври”
Амал этиш даври (йил)	1770-1830	1830-1880	1880-1930	1930-1980	1980 йилдан
Ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи омиллари	Тўқимачи- лик машиналари	Буг двигател- ли	Электр двигатели, пўлат	Ички ёнғиш двигател- ли, нефть	Микро- электрон- ика
Етақчи тармоқлар	Тўқимачи- лик саноати	Машина- созлик, кўмир саноати	Электротехника, пўлат ишлаб чиқариш	Автомобилсозлик, нефтин қазиб олиш ва қайта ишлаш	Электрон саноати, дастурий таъминот
Етақчи давлатлар	Буюк Британия, Франция	Буюк Британия, Франция	Германия, Буюк Британия	АҚШ, Ғарбий Европа, Япония	Япония, АҚШ, Ғарбий Европа

3. “Парвоз”. Бу капитал жамғарилиши салмоғининг ортиши (капитал қуйилмалар миқдори миллий даромаднинг 5,0 % дан 10,0% гача ортади) ва жадал иқтисодий ўсиш (айниқса, саноатда), ишлаб чиқариш усулларида туб ўзгаришлар содир бўладиган саноат инқилоби босқичидир. Бевосита ана шу, узоқ муддат давом этмайдиган, лекин нихоятда жўшқин бўладиган босқич саноат ривожланишидан аввалги даврдан саноат ривожланиши жамиятига ўтишда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

4. “Етуқлик”. Ушбу босқич саноатнинг жадал ривожланиши, капитал қуйилмалар даражаси анада кўпайиши (миллий даромаднинг 20,0 % гача),

¹ Hess P., Ross C. Economic Development: Theories, Evidence and Policies. - Philadelphia etc., 1997. P 98

фак ва асосан ишукларнинг янги жорий этилиши, шакллар қилини сақла-
ниши учунки саноатнинг 60,0-90,0% гача етиши, маълуман иста-
хуслининг ортиси хусусиятларига эгадир.

3. "Яқин даражадаги оммавий истеъмол дари". Мазкур босқич
иқтисодиётнинг босқичлардагидек келиб чиқариш эмас, балки истеъмол
челлиб қилини ётади. Шу сабабли хизмат кўрсатиши ва янги истеъмол
челлиб чиқариш иқтисодиётнинг яқин тармақларига айланади.
Янги йил сифатида "умумий фаровонлиқ давлати" шаклланади¹.

У.У. Ростой ўзининг 1971 йилда нашр этилган "Синьсат ва ўсиш
босқичлари" айти ишарида бу беш босқичга олтинчи – "турмуш сифатини
келтириш" босқичини ҳам қўйган. Ушбу босқичда инсоннинг маънавий камол-
топиши биринчи даражада аҳамият касб этади. У.У. Ростойнинг
хисоблашича, ривожланишига бу босқичлари жаҳондаги барча
мамлакатлар учун бир хил бўлишига қарамасдан, уларни босиб ўтиш ҳар
бир давлат учун ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Тараккиётда орқада
қолган мамлакатлар келор давлатлар тажрибасини ўзлаштириш ва уларни
қўшиб етиш, ҳатто улардан ўзиб кетиш имкониятларига эга бўладилар.
Маълум, АКШда "парвол" босқичи Буюк Британияга нисбатан ярим аср
кейин бешинчи бўлса ҳам Америка "юкори даражадаги оммавий
истеъмол дари"га Буюк Британиядан бир неча ўн йил илгари етиб келди.

Еки XX асрнинг иккинчи ярмида Осиё энг жадал ривожланиётган
минтақага айланди. Ушбу даврда Япония, кейин Хитой ҳамда Жанубий-
Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари иқтисодий
ривожланишида келор натижаларга эришдилар. Ушбу давлатларда
ЯИМнинг ўсиш суръатлари ривожланган мамлакатларнинг
кўрсаткичларидан икки баробар ортди. Натижада тарракий этган
давлатларнинг жалон иқтисодиётидаги улуши 63,0 % дан 52,0 % га

¹ Korten W. C. The Priority of Economic Growth, 2 ed. – Oxford, 1990. P. 219.

пасайган бўлса, ривожланаётган мамлакатларнинг улуши 21,7 % дан 31,4 % га етди.

Ўсиш босқичлари назарияси инсоний ривожланиш тарихий жараёналарини асослашда олға қараб қўйилган жиддий қадам бўлишига қарамасдан, у катор камчиликлардан ҳоли эмас. Бу камчиликларнинг энг асосийси - мазкур концепцияда ривожланиш аввалгидек ўсишнинг юқори суръатлари билан айнанлаштирилишидир. Бунда чуқур ижтимоий институционал ўзгаришлар сояда қолиб, инвестициялар ҳажмининг нисбати ва ялпи миллий маҳсулот ўсишининг суръатлари биринчи ўринга кўтарилган.

XX асрнинг 70-йилларида иқтисодий назария янги классик йўналишининг тарафдорлари иқтисодий ўсишнинг маълум бўлган тизимларига ўзларининг модернизация концепциясини қарши қўйдилар. Маълумки, янги классик назарияда иқтисодиётни модернизациялаш учун ресурсларни аграр сектордан саноат ишлаб чиқаришига қайта тақсимлаш зарурлиги асосланган. Бунда, биринчидан, жамғариш муаммосини (яъни, жамғармаларни жалб этиш ва уларни инвестицияларга айлантириш) муаммоси, иккинчидан, иш билан бандлик (яъни иш кучини меҳнат таклифи юқори бўлган соҳадан меҳнат таклифи кам соҳаларга қайта тақсимлаш) муаммосини ҳал этиш талаб этиларди. Шу сабабли модернизацияга, энг аввало, моддий ва меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш, секторлар ўртасида айрибошлаш (меҳнат унумдорлиги паст бўлган секторларни қисқартириб, меҳнат унумдорлиги юқори бўлган секторларни кенгайтириш) воситаси сифатида қаралар эди¹.

Турли мамлакатлардаги тарихий ва жўғрофий шарт-шароитларнинг ва ривожланиш даражасининг, моддий ва молиявий ресурсларнинг турлича эканлиги бу давлатларнинг иқтисодий ривожланиши даражасини ягона

¹ Feil A., Penson D. Analysis of the Open Dualistic Economy. An Application to the Philippine. - Washington, 1996. P.46.

бир иқтисодий кўрсаткич билан баҳолаш имконини бермайди. Шунинг учун мажбур кўрсаткичларнинг бутун бир тизими мавжуд бўлиб, улар орасида энг маънавий кўрсаткичлар ажратиб кўрсатилади:

- реал ЯИМнинг умумий ҳаёли;
- ишдан жон бошига яшаш ички маҳсулот ва яшаш минимал маҳсулот;
- иқтисодиётнинг тармоқ таркиби;
- ишдан жон бошига асосий турдаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши;
- ҳалқнинг турмуш даражаси ва турмуш сифати;
- иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.

Яшаш ички маҳсулот (ЯИМ) - минимал маҳсулот ва ишлаб чиқариш омилларини фойдаланишнинг ҳаётини назар давлат ҳудудидида истисмол, экспорт ва импорти учун иқтисодиётнинг барча соҳаларида яшаш, даянда ишлаб чиқаришга тайёр маҳсулотлар ва хизматлар (яшаш, бошқариш иқтисодиёт учун мулкнинг) бозор қийматини ифода этилишига нигизланган мажбурий кўрсаткичлардан биридир. Биринчи бор бу кўрсаткич 1934 йили Саймон Кузнец томонидан таклиф этилган.

Номинал (натурал) ЯИМ - мажбурий яшашнинг жорий нархларида ифода этилади.

Реал (инфляцияга тўғрисида) ЯИМ - асосий ёки ҳар қандай бошқа баҳо яшаш нархларида ифода этилади. Реал ЯИМда ЯИМнинг ўсиши нархнинг қийматининг билан эмас, балки ишлаб чиқаришнинг реал ўсиши орқали кўрсатилади.

Мамалятининг ЯИМ ҳам минимал валютادا, ҳам аниқроқ ҳалқаро тасвирлаш учун қарид қийматини паритетда (ХҚП) ифода этилиши мумкин.

Қарид қийматининг паритети - бу турли мамлакатлар ички ёки бир неча пул бирликлари билан нисбат бўлиб, мажбурий нисбат муайян товарлар ва хизматлар турларига нисбатан қарид қийматини аниқлаш учун

ўриштилади. Харид қобилиятининг паритети назарияси Густав Кассель¹ томонидан ишлаб чиқилган. Унга мувофиқ валюталар курсларининг табиий баҳоси харид қобилияти паритетига мосдир.

Масалан, агар А валютаси курсининг Б валютасига нисбатан паритети юқори бўлса товарларни Б мамлакатига харид қилиш ва уларни А мамлакатига экспорт қилиш манфаатлидир. Бу А мамлакатига товарлар таклифини, Б мамлакатига эса товарлар талабни, Б мамлакати валютасига талабни ва А мамлакатига нисбатан валюта таклифини кўпайтиради. Натижада валюталар курслари паритет нисбатига қайтади.

Мисал: Айтайлик, Ўзбекистонда товар бирлигининг нархи 4000 сўм, АҚШда – 2 доллар бўлса, бунда сўмнинг долларга нисбатан курси 1 АҚШ долларига 2000 сўмни ташкил этиши керак. Агар валюта курси 1 доллар учун 1750 сўм бўлса, товарни Россияда харид қилиш (4000 сўм), АҚШда эса сотиш (2 доллар) фойдалидир. Чунки 2 долларни жорий курс бўйича 3500 сўмга алмаштириш, бундай ҳар бир битимда товар бирлигига 500 сўмни ташкил этадиган даромад олиш имкониятини беради. Тегинли равишда АҚШда товар нархи арзонлашади, Ўзбекистонда товар нархи қимматлашади, долларнинг сўмга нисбатан курси эса пасаяди. Натижада нархлар ва курсларнинг янги даражасида мутаносибликка эришилади.

Харид қобилиятининг паритети моделининг амал этиши фақат товар ва пулларнинг эркин ҳаракат қилиши шароитларидагина имконияти борлиги ҳисобга олинадиган бўлса, амалиётда валюта курслари паритетдан жиддий равишда оғиши мумкин (бож тўловлари, экспорт ва импорт чекловлари, транспорт чикимлари қанчалик юқори бўлса валюталарнинг номинал курси билан уларнинг паритети миқдори ўртасидаги фарқ шунчалик катта бўлади). Бунда биржада у ёки бу валютага талаб, яна бошқа кўпгина омиллар ҳам ҳисобга олиниши керак.

¹ Карл Густав Кассель (*Karl Gustav Cassel*, 1866–1955) — швед иқтисодчиси, Стокгольм мактабининг асосчи. Асосий асарлари: “Социал иқтисодий назарияси” (”*Theoretische Sozialökonomie*”, 1918), “Иқтисодий фаннинг фундаментал товлари” (”*Fundamental Thoughts in Economics*”, 1925).

ЯИМ қуйидаги усулларда ҳисоблаб чиқиладик:

даромадлар бўйича: $ЯИМ = \text{Миллий даромад} + \text{амортизация} +$
 $\text{бизнесга солиқлар} - \text{субсидиялар} - \text{харажатдан соф оммалик даромад}.$

Мансур формула даромадлар бўйича ЯИМни БМТнинг миллий ҳисобларидаги тизимида ифода қилади:

харажатлар бўйича: $ЯИМ = \text{Пировард истеъмол} + \text{Капиталнинг янги$
 $\text{жизмаларини (фирмалар инвестициялари, давлатлар, жаҳонлар, заҳиралар$
 $\text{харажати, ишлаб чиқариш жойи)} + \text{Давлат харажатлари} + \text{Экспорт} -$
 $\text{импорт}.$

Пировард истеъмол қуйидаги институционал секторлар томонидан ишлаб чиқарилган шакллар ёки жамиятнинг пировард эҳтиёжларини қондиришга харажатларини қамраб олади:

- уй хўжалиги сектори;
- давлат хўжалиги органларининг сектори;
- уй хўжалиқларида хизмат кўрсатадиган хусусий нотижорат ташкилотларининг сектори.

Ҳозирги вақтда ЯИМ ҳажми мамлакат қудудыда яратилган қўшимча қиймат жамланганлиги сифатида (бунда ҳам ишлаб чиқариш, ҳам хизмат кўрсатиш соҳасидан қўшимча қиймат назарда тутилди) ҳисоблаб чиқиладик. Қўшимча қиймат қоралов даромадлари билан моддий харажатлар ўртасидаги тафовут сифатида баҳоланади ва маҳсулот (хизмат) ҳисобидан туланидиган бизнесга солиқлар ҳисобга олинмайди. Натижадан ЯИМнинг умумий ҳажми ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қайд этилган қўшимча қиймат йиғиндисидан фарқ қилади. Чунки бунда соф бизнесга солиқлар (бизнесга давлат томонидан ажратиладиган

субсидиялар айириб ташланган билвосита солиқлар) қўшимча қиймат йиғиндисидан чиқариб ташланган бўлади..

ЯИМ кўрсаткичи мамлакат иқтисодиётига инвестициялар киритиш мақсадга мувофиқлиги нуқтан назаридан бу давлатдаги жорий вазиятни акс эттиради.

Яли миллий маҳсулот (ЯММ) – мамлакатда йил давомида ишлаб чиқаришган пировард (тайёр) маҳсулотнинг бозор нархларидаги қийматини ифода этадиган, энг кенг тарқалган умумлашма макроніқтисодий кўрсаткичларидан биридир. ЯММга муайян давлатга тегишли ишлаб чиқариш омилларида фойдаланилган ҳолда ҳам шу мамлакатда, ҳам чет элларда яратилган маҳсулот қиймати киритилади.

Аҳоли жон бошига ЯИМ ва ЯММ иқтисодий ривожланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланади. *Аҳоли жон бошига ЯИМ* иқтисодий ривожланиш даражасини кўрсатади. Шу билан бирга мазкур кўрсаткичда ишлаб чиқаришнинг тармоқ таркиби, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифати, маҳсулот бирлигига материаллар ва энергия сарфининг самарадорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, ЯИМ, шу жумладан аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ ҳажми иқтисодиёт ривожланганлигининг энг маъбул кўрсаткичи ҳисобланмайди. Чунки мазкур индикатор турмуш сифатини яхшилаш ёки барқарорлаштириш учун фақат даромадлар ва харажатлар ҳажмининг ҳисобга олади. Лекин ушбу кўрсаткичлар ёрдамида аҳоли жон бошига даромадлар ёки харажатларнинг тақсимланишини аниқлашнинг имконияти йўқ.

Мамлакатнинг миллий даромади амортизация тўловлари (асосий фондларнинг сўниши) ва билвосита солиқлар айириб ташланган ҳолдаги яли миллий маҳсулотга тенгдир. Миллий даромаднинг иккинчи бир усулда - иш ҳақи, саноат ва савдо фойдаси, киритилган капитал учун фойз ва ер рентаси сифатидаги бир йиллик барча даромадлар йиғиндиси сифатида аниқлаш мумкин.

Миллий даромад мамлакат иқтисодий ривожланишининг энг муҳим умуллама кўрсаткичларидан биридир. Миллий ҳисобварақлар тизимида 1993 йилга қадар янги миллий даромад янги миллий маҳсулот дегани билан қўйилган. Янги миллий даромад асосий воситаларининг сўрилиши билан таъмин, соф миллий даромад (яъни бу соф миллий маҳсулот дегани) ҳисоб бўлади. Миллий даромаднинг янги ички маҳсулотдан асосий қисми шундан иборат, миллий даромад – бу даромадлар кўрсаткичи бўлиб, иқтисодиёт барча секторлари бирламчи даромадларининг йиғиндисини ифода этади. Янги қўшимча қўйимат ва янги ички маҳсулотга эса ишлаб чиқариш кўрсаткичлари сифатида қарабди.

“Янги миллий даромад” ва “соф миллий даромад” атамалари маҳсулот ишлаб чиқариш билан эмас, балки даромадлар катгорииси билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар моҳиятини тўлароқ ифода этади. Одатда иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда олинган ва ҳолида берилган бирламчи даромадларнинг салбиса иқобий, ривожланиётган мамлакатларда эса салбий бўлади. Шунинг учун ривожланган мамлакатларда янги миллий даромад янги ички маҳсулотга қарағанда ортиқроқ, ривожланиётган мамлакатларда эса камроқ бўлади. Бойроқ бўлган ривожланган мамлакатлар миллий ва моддий ресурсларни тақдим этиш орқали ривожланиётган мамлакатларда уларни фойдаланганлиги ҳисобига даромад тоғини туғайди шундай бўлади.

Аҳолининг турмуш даражаси ва турмуш сифати кўрсаткичлари мамлакатдаги иқтисодий-иқтисодий муносабатлар ривожланишининг даражасини акс эттиради.

Аҳоли турмуш даражаси дейилганда, одамларнинг зарур моддий ва маънавий исъматлар билан таъминланганлиги, улар исъамони ва эҳтиёжлари қондирилганлиги даражаси тушунилади. Турмуш даражаси:

- **тор маънода** – аҳолининг истеъмоли эҳтиёжлари қондирилганлиги, истеъмолининг топилган даромад ва қилинган харажат орқали қондирилиши;

- **кенг маънода** – инсон ривожланиши даражаси (саломатлик, эҳтиёжларини қондириш имкониятлари) ва унинг яшаш шарт-шароитлари (атроф-муҳит, хавфсизлик) англанади.

Одатда аҳоли турмуш даражаси қуйидагича таснифланади:

- **фаровонлик** (инсон баркамол ривожланишини таъминловчи исъматлардан тўлиқ фойдаланиш имконияти);

- **нормал даража** (инсон жисмоний ва интеллектуал қобилиятларини такрор ҳосил қилишни таъминловчи илмий асосланган оқилона истеъмоли даражаси);

- **камбағаллик** (ин кучини такрор ҳосил қилиш учун моддий исъматлардан уларнинг қуйи чегараси доирасида фойдаланиш имконияти);

- **қашшоқлик** (моддий исъматлардан биологик мезонлар асосида минимал даражада фойдаланиш).

Иқтисодий адабиётда аҳоли турмуш даражаси инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш даражаси сифатида талқин этилади. Жумладан, В.Н.Салин, Е.П.Шпаковская: “Аҳоли турмуш даражаси бу инсон ҳаёти фаолиятининг, энг аввало, реал ижтимоий-иқтисодий шароитлар йиғиндисини ифодаловчи мураккаб ва кўн қиррали категория бўлиб, ижтимоий тараққиётнинг муҳим тавсифи ҳисобланади”¹, деб кўрсатадилар.

Турмуш даражасини белгилашда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти концепцияси, швед ва француз моделлари фарқланади (1.2-жадвал).

Аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичлари каторида асосий озиқ-овқат маҳсулотларига талабнинг қондирилиши ва уларнинг истеъмоли, турар жойларнинг умумий майдони, уларнинг муҳандислик ва коммуникация тизимлари, табиий газ, тоза ичимлик сув билан таъминланганлиги,

¹ Салин В.Н., Шпаковская Е.П. Социально-экономическая статистика: Учебник.-М: Юрист. 2001. –с.339.

буноқлар билан таъминланганлиги, ҳаёлига пудлик хизматлар кўрсатиш тарзи ва сифати ҳам аҳамиятли.

1.2-20000

Аҳали турмуш даражаси кўрсаткичлари¹

БМТ шифтлари	Шамд шифтлари	Француз модели
1. Соқат-саришмалик	1. Мехнат ва меҳнат	1. Аҳоли соғли ва тарбия
2. Оши-сикат истеъмоли	шароити	меҳнат ресурслари ва
3. Таълим	2. Ишқийлик имкониятлари	меҳнат шариати
4. Не билим билими ва	3. Соқат имкониятлари	2. Даромадлар
меҳнат шариатлари	4. Мақсад таълими	тақдиринини ва уларда
5. Уш-шай шариати	5. Соқатини соқатини ва	фойдаланиши
6. Истеъмолий таълимот	таълибий билим	3. Фойда ва кўрсатини
7. Кўлим-кўлим	фойдаланиши	шариатлари
8. Даромади ва билим шари	6. Истеъмолий имкониятлари	4. Турмуш даражасининг
9. Билим кўрсатини	7. Уш-шай	ижтимоий ҳолатлари
	8. Истеъмо	
	9. Билим ва уш-шай	

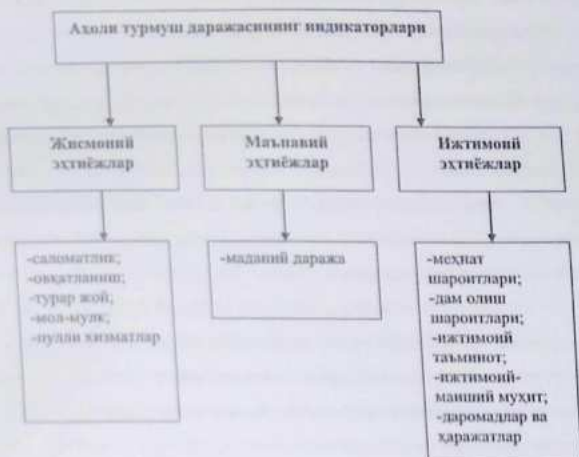
Азиз турмуш паражасининг мизанвий эхтиёларин қондирилиши бўйича кўрсаткичлари ақлоннинг саводхонлиги, нашр этилаётган азияётлар, диврий насллар қажме, фуқароларининг телсизкор, хабарот воситалари ва компьютерлар билан таъминланганлиги, мактаб ёшигача (0-6 ёш) бўлган болаларнинг мактабгача тарбия таълим муассасалари билан қамраб олинмиш, мактаб ёшидаги болаларнинг мактаблар билан таъминланганлиги, акадёмик лицейлар, касб-хунар коллежлари ва олий ўқув юрталари, уларда тахсил олаётганлар сон ва қабул миқдорининг аяқ эттирари.

Аҳоли турмуш даражасининг иқтисодий эътиборлар қондирилишининг ҳисобга олинган кўрсаткичларига эса жиддий чинараида иш вақти йўқотилиши (бир кундаги ўрта ҳисобда), ходимлар меҳнат широнини ўнгариши, шикастланган (бир иш куни ва бундан кўпроқ муддатга шикастланганлар, меҳнат қобилиятини йўқотганлар, шикастланганини ўқим

¹ Давутовна Р.Ф. Алтын үгүсү даярдык кыргыздардын аял үн оюнуна *Илгерте* / Педагогикалык фондун жана башка оюну үчүн. Бишкек: Адабият, 2008. - 115.

билан тутаганлар сон), спорт-соғломлаштириш, маданий-истирохат масканлари, пенсиялар, нафақалар, ўртача ва энг иш ҳақи миқдорлари, ишсизлар сон, атроф-муҳит, жиноятчиликнинг аҳволи, аҳолининг пул даромадлари ҳамда харажатлари ва ҳоказолар киради.

Аҳолининг турмуш даражаси инсоннинг юқорида қайд қилинган асосий эҳтиёжларининг қондирилиши индикаторлар асосида аниқланади (1.1-расм).

1.1-расм. Аҳоли турмуш даражасининг индикаторлари

Аҳоли турмуш даражаси ва турмуш сифати миқдор ва сифат кўрсаткичларига ажратилиши мумкин. Турмуш даражаси ва турмуш сифатининг интеграл кўрсаткичи сифатида турли даврларда қуйидагиларни қўллаш таклиф этилган эди:

- аҳоли жон бошига миллий даромад;

- ўй ҳужжатларидаги умумий ҳаражатларда ошқотганини учун чиққонларини улуғлиқ;

- ўлимнинг касбий коэффициенти (у 50 ёш ва ундан бўлган шахслар ўлимининг ўзига умумий олинган касбий сифатида аниқланган);

- ақли умр кўришининг ўртача давомийлиги;

- бўш вақт кўрсаткичи.

Ақлининг турмуш сифатини ақс эттирадиган кўрсаткичларини ақларо тизими 1978 йилда БМТ томонидан ишлаб чиқилган бўлиб кўрсаткичларини қуйдаги 12 та асосий гуруҳларини камраб олган:

- ақлининг демографик хусусиятлари (туғилиш, ўлим, касалланиш, умр кўриш давомийлиги ва ҳоказолар);

- турмушнинг санитария-гигиена шароитлари;

- озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмол қилиниши;

- турмуш-жой шароитлари ва ушқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарлари (автомобиль, телевизор, музлаткич ва ҳоказолар) билан таъминланганлиқ;

- таълим ва маданият;

- иш билан бандлик ва меҳнат шароитлари;

- ақлининг даромадлари ва ҳаражатлари;

- турмуш кечериш ҳаёмати ва истеъмол нархлари;

- транспорт воситалари;

- дам олишни таъминлаш ўрни, жисмоний тарбия ва спорт;

- ижтимоий таъминот;

- инсон эркинлиги.

БМТ Статистика бюросидаги томонидан кифрида қийд этилган гуруҳлардан ташқари турмуш сифатини баҳолаш учун зарур бўлган, лекин БМТ экспертлари фикрича, уларнинг асосий хусусиятларини ақс эттирмайдиган, умумий бўлиш ҳаратиб кўрсатилган. Бу бўлишга қуйдаги кўрсаткичлар киритилган:

- миллий даромад, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ ва у ўсишининг ўртача йиллик коэффициенти;

- ижтимоий хизмат ҳажми ва турлари;

- аҳолининг шахсий истеъмоли учун харажатлари, уларнинг таркиби ва ўртача йиллик ўсиш коэффициенти, аҳолининг зичлиги;

- аҳолига транспорт хизмати кўрсатилиши;

- алоқа воситалари, матбуот ва ҳоказоларнинг амал этиши.

Иқтисодий ривожлантиришнинг ижтимоий мезонлари шу қадар муҳим аҳамият касб этмоқдаки, улар кўпгина сиёсий тузилмалар дастурий мақсадлари ҳамда иқтисодий ривожланиш миллий моделларининг ажралмас қисмига айланди. Янги тенденциялар таъсирида давлатларнинг ижтимоий сиёсатида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Бу эса ўз навбатида *“ижтимоий давлат”*, *“умумий фаровонлик давлати”* моделлари тўғрисида хулосалар чиқаришга хизмат қилди. Кўпгина давлатлар сиёсатидаги бундай ўзгариш кўп жиҳатдан инсон омили, инсон билимлари, ахборот ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ўйнаётган ниҳоятда муҳим роли билан изоҳланади.

“Ижтимоий давлат” сиёсати давр талабига жавоб бўлди ва ижтимоий соҳада туб ўзгаришларни бошлаб берди. Шу мақсадда аҳоли турмуш даражасини ошириш дастурлари ишлаб чиқилди. Улар таълим, соғлиқни сақлаш, турар жой қурилиши, ижтимоий таъминот давлат тизимларини яратиш, энг кам иш ҳақи миқдорини тартибга солиш ва ҳоказоларни назарда тутди. Ушбу ўзгаришлар шу қадар жиддий эдики, тадқиқотчилар бозор капиталистик ҳўжалигининг сифат жиҳатдан янги ҳолатга айланиши тўғрисида фикр билдира бошладилар.

1.2 Иқтисодий ўсиш ва унинг кўрсаткичлари

Иқтисодий ўсиш дейилганда ялпи ички маҳсулотнинг ижобий динамикаси асосида миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг узоқ муддат

доманда ўзгаришни тўлуқлайди. Иқтисодий ўсишга ва унинг суръатларига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- **жисмоний капитал** (*ёки оддий капитал*) – товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш учун фойдаланиладиган машина-ускуналар, бино ва иншоотлар ҳисобланади. Жисмоний капитал ишлаб чиқариш жараёнининг янгиликсиз қисминини ташкил қилади. Жисмоний капитал қанчалик мукаммал ва замонавий бўлса, унинг ёрдамида шунча қўшимча товарлар (шу жумладан инвестициявий, яъни янги машина-ускуналар) ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш мумкин;

- **инсон капитал** – бу лозим таълим олиш (мактаб, коллеж, лицей ёки институт, университет, касбий тайёргарлик ва малака ошириш курслари) ҳамда ишлаш фазолати жараёнида эгалдайишган билимлар ва меҳнат қўшимчаларидир. Инсон капитал жисмоний капитал каби ишлаб чиқариш жараёнининг янгиликсиз бўлиб, у ҳам жамиятнинг янги товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш имкониятларини оширади;

- **табiiй ресурслар** – бу табиат томонидан таъминланадиган ер, сув ва фойдаланиладиган қазилма ресурслар. Табiiй ресурслар такрор ҳосил қилинадиган ва такрор ҳосил қилинмайдиганларга бўлинади. Такрор ҳосил қилинадиган ресурсларга ўрмонларини (ҳосил қилинган дарахтлар ўрнига янги нарсани ўтказиш мумкин) мисол бўлиши мумкин. Такрор ҳосил қилинмайдиган ресурсларга табiiй широнмаларга уларини ҳосил қилиш учун мингглаб ва ҳатто миллионлаб доллар талаб қилинадиган нефть, қўмир, темир рудаси ва қаламлар киради.

Табiiй ресурсларнинг захиралари иқтисодий тараққий этишининг жуда муҳим хусусияти бўлишига қарамайдан уларнинг мавжудлиги юқори ўсиш суръатлари ва иқтисодиётнинг юқори самарадорлигини таъминлайдиган асосий омил эмас.

Иқтисодий ўсишнинг ЯИМнинг реал ҳажми ёки миллий даромад ўсишини суръатларини ёки бу кўрсаткичларнинг аҳоли жон бошига ҳисоблаганда ўсиш суръатлари билан ўлчаганига, иқтисодиётнинг муайян давридаги

ривожланиши сифатида ифодалаш мумкин. Бунда ўсиш суръатини юқорида қайд қилинган биринчи усули мамлакат иқтисодий салоҳиёти кенгайиши суръатларини баҳолашда, иккинчиси аҳоли фаровонлиги динамикасини таҳлил этишда ёки турли мамлакатлар ва минтакаларда турмуш даражасини таққослашда қўлланилади. Ҳозирги вақтда иқтисодий ўсишнинг юқорида қайд этилган иккинчи усулига устуңлик берилади, яъни бунда миллий иқтисодиётда реал миллий даромад кўпайиши суръатлари аҳоли ўсиши суръатларидан юқори бўлган ривожланиш назарда тутилади.

Иқтисодий ўсиш кўпгина омилларига боғлиқдир. Иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатиш воситалари бўйича улар бевосита ва билвосита омилларга ажратилади (1.2 - расм).

Бевосита омилларга тақлиф омиллари киради. Улар қуйидагилардан иборат:

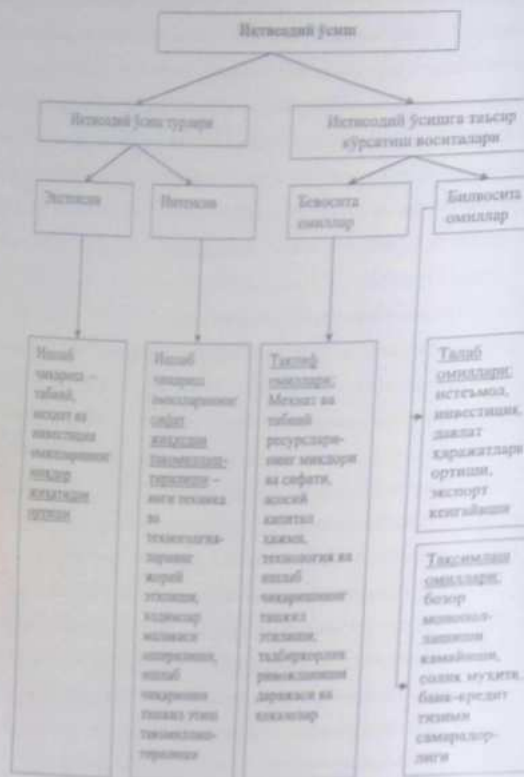
- меҳнат ресурсларининг миқдори ва сифати;
- табиий ресурсларининг миқдори ва сифати;
- асосий капиталнинг ҳажми;
- технология ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши;
- жамиятда тадбиркорлик қобилиятининг ривожлантириш даражаси.

Билвосита омилларга қуйидаги талаб омиллари киради:

- истеъмол, инвестиция ва давлат харажатларининг ўсиши;
- экспорт ҳажмининг ортиши.

Тақсимлаш омиллари эса қуйидагилардан иборатдир:

- бозор монополлашиши даражасини камайтириш;
- иқтисодиётда солиқ муҳити;
- кредит-банк тизимининг самарадорлиги;
- иқтисодиётда ишлаб чиқариш ресурсларини қайта тақсимлаш имкониятлари;
- даромадларни тақсимлашнинг амалдаги тизими.

1.2-расм. Иқтисодий ўсиш хусусиятлари

Бу омилларнинг иқтисодийга таъсир даражаси иқтисодий ўсиш турини белгилайди. Иқтисодий ўсишнинг янги асосий тури мавжуддир.

1. *Захиса* – буни иқтисодий ўсиш ишлаб чиқариш омилларининг миқдор жihatidan қўлайлаштириш ҳисобида таъминланади. Яъни жамият

табiiй, меҳнат ва инвестиция ресурслардан кўпроқ фойдаланади ва шу ҳисобга миллий маҳсулотнинг ўсиши таъминланади.

2. *Интенсив* – бунда иктисодий ўсиш ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатдан такомиллаштириш ва улардан яхшироқ фойдаланиш ҳисобига амалга оширилади. Интенсив иктисодий ўсишда миллий маҳсулот янги техника ва технологияларни жорий этиш, иш кучи малакасини ошириш, меҳнатни самаралироқ ташкил этиш, ресурсларни иктисодиёт тармоқлари ўртасида мақбулроқ қайта тақсимлаш ва ҳоказолар ҳисобига кўнайтирилади.

Амалиётда экстенсив ёки интенсив иктисодий ўсишни “соф” ҳолида учратиш қийин. Бунда одатда қайси (интенсив ёки экстенсив) омиллар устуворлигига қараб, кўпроқ интенсив ёки кўпроқ экстенсив иктисодий ўсиш фарқланади.

Иктисодиёт фани шакллана бошланишидан иктисодий ўсиш муаммоси ушбу фан диққат марказида турибди. Мазкур муаммони ҳал этиш аҳоли сони мунтазам кўпайиб бораётган шароитларда уларнинг турмуш даражасини оширишни таъминлайдиган иктисодий ривожланиш омилларини излашни аниқлатади.

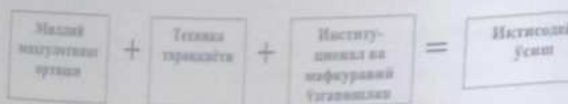
Ривожланган мамлакатларда иктисодий ўсиш тарихини тадқиқ этиш учун 1971 йилда Нобель мукофотига сазовор бўлган америкалик машҳур иктисодчи Саймон Кузнец¹ иктисодий ўсишга: “Хўжалиkning аҳолининг тобора кўпроқ ва хилма-хил эҳтиёжларини тобора самаралироқ технологиялар ёрдамида ва уларга мос тушадиган институционал ва мафкуравий ўзгаришлар ёрдамида таъминлайдиган қобилиятининг узоқ муддатли ортиши” деган таъриф берган. С. Кузнецнинг фикрига кўра, иктисодий ўсишнинг учта асосий белгиси бор:

¹ Саймон Смет Кузнец 1901 йил 30 апрел, Пятак, Россия —1985 йил 8 июль, Кембридж, АКШ) — “иқтисодий ўсишнинг табиий эътибори эмпирик асосланганлик учун”. 1971 йилги иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотининг лауреати. Асосий асарлари: “Аҳолининг қайта тақсимланиши ва иқтисодий ўсиш: Қўшма Штатлар, 1870–1950 йиллар”, уш тўғрда. (“Population Redistribution and Economic Growth: United States, 1870–1950”), “Миллатларнинг иқтисодий ўсиш: жамланма ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш тарқали” (“Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure”, 1971), “Аҳоли, капитал ва иқтисодий ўсиш” (“Population, Capital and Growth”, 1973).

- иллий маълумотнинг диний ўсиши натижасида эҳтиёжларини тобора кўпроқ даражада қондириш имконияти;

- ўсишнинг яқин, унинг старли бўлмаса ҳам зарур бўлган шарт шифатида техника тарихидати;

- ўсиш саломиятини тўлароқ амалга ошириш учун зарур бўлган институционал, ҳарият ва маъмурий ўзгаришлар (1.3 - расм).

1.3-расм. С.Кузнецининг иқтисодий ўсиш модели

Маълумки, инсоннинг эҳтиёжлари чексиздир. Одам бир эҳтиёжини қондириши бекат янги эҳтиёжга олиб келиши ва бу узлуқсиз давом этади. Ҳақиқатда инсоннинг мумкин бўлган шундан иборатки, эҳтиёжларини қондириш жараёнида чексиз ортиб бориши ва сифат жиҳатидан янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши имкониятлар чексизлигига тўғрисида келиши. Эҳтиёжларни фавқат моддий ашёлар билан қондиришни кенгайтириш имконияти кўпайтириш мумкин.

Маълумки, инсоннинг эҳтиёжлари чексиздир. Одам бир эҳтиёжини қондириши бекат янги эҳтиёжга олиб келиши ва бу узлуқсиз давом этади. Ҳақиқатда инсоннинг мумкин бўлган шундан иборатки, эҳтиёжларини қондириш жараёнида чексиз ортиб бориши ва сифат жиҳатидан янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши имкониятлар чексизлигига тўғрисида келиши. Эҳтиёжларни фавқат моддий ашёлар билан қондиришни кенгайтириш имконияти кўпайтириш мумкин.

XIX аср ўрталаридан бошланган аҳоли сонининг бу суръатларда ўсиши одамларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондирадиган жамланма маҳсулот илдамроқ ўсишини тақозо этганлиги тушунарлидир.

Америкалик иктисодичилар иктисодий ўсиш тарихини 500-йилдан бошлаб тадқиқ этар эканлар, диққатга сазовор хулосаларга келдилар. Сўнгги 1500 йил давомида аҳолининг ўсиши билан жон бошига маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиши ўртасида муайян боғлиқлик бўлган тўрт давр аниқ кўзга ташланади. Олимларнинг таҳлиллари аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш 1000 йил (500-1500 йиллар) давомида кўпаймаган ва ана шу давр мобайнида аҳолининг йиллик ўртача кўпайиши суръати 0,1% ни ташкил этган. Мазкур кўрсаткичларнинг бир мунча ўсиши кейинги уч юз йил (1820 йилгача) даврида аниқланган, лекин бунда ўсиш суръати жуда паст бўлган. Ўсишда кескин сакраш замонавий капитализм босқичида (1820-1980 йилларда) содир бўлган. Бунда аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш ўсишининг суръатлари йилга 1,6 % ни ташкил этгани ҳолда, аҳоли сони йилга тахминан 1,0 % га кўпайган.

Юзакни караганда аҳолисининг сони кўп бўлган ва улкан бўш иш кучи заҳирасига эга давлатлар иктисодий ўсишда юқори суръатларга эришиш имкониятларига эгалар. Амалда эса аҳолиси кўп бўлган аксарият мамлакатларда иктисодий ўсиш суръатлари жуда паст, аксарият ҳолларда аҳолининг табиий ўсиши суръатларидан кам. Гап шундаки, иктисодий ўсиш фақат натура-ашёвийгина эмас, балки молиявий хусусиятга ҳам эгадир. Ишлаб чиқаришда банд бўлмаган меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш учун янги иш жойлари ташкил этиш талаб этилади, бунинг учун эса инвестициялар киритилиши зарур. Инвестицияларнинг мавжуд бўлиши капитал жамғарилиши билан боғлиқдир. Бу эса, ўз навбатида, бугунги ва эртанги истеъмол миқдори ўртасида танлашга, яъни келажакда кўпроқ истеъмол қилиш учун ҳозир нимадандир ўзини чеклаш зарурияти билан боғлиқдир.

Шуқай ҳисоб, иқтисодий ўсиш капитал ортиси билан иш кўлайиши ўртакдаги нисбат, яъни капитал билан қуролланиш ўзгариши бўлади. Агар капитал аҳоли кўпайишига нисбатан тез ўртада бўлса, ҳар бир ҳисобнинг капитал билан қуролланиши нисбатини самараларига ва жон бошига даромадининг асоси сифатида кўпайиб боради. Аксинча, ҳисобнинг кўпайиши капитал ортисида кечмиш бўлса, нисбат фавқийда қариндашган иш кучи камроқ капитал билан қамолганига бўлади. Бунинг оқибатида меҳнат унумдорлиги қамалиши ҳамда нисбий маҳсулот ўсишининг суръатлари пасайиши мумкин. Яъни иқтисодиётнинг ўсиш қобилияти манбаи жамғармалар бўлган капитал жамғарилиши суръатларига боғлиқдир.

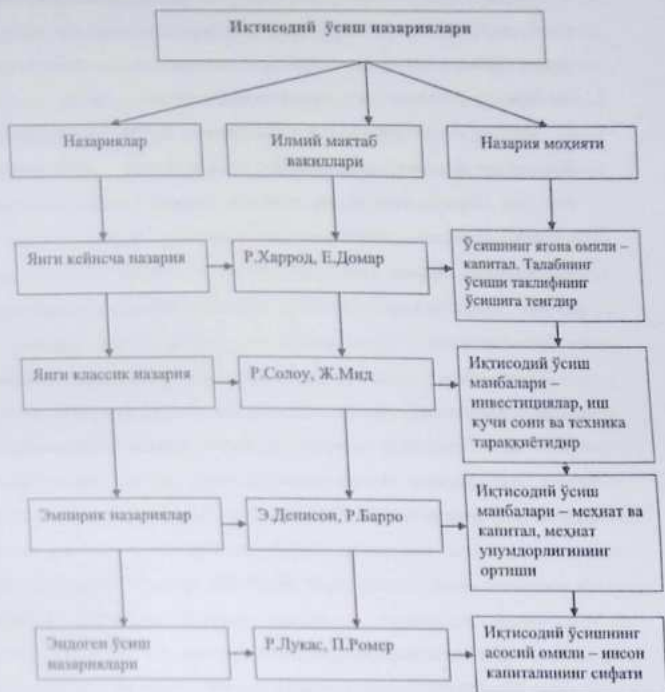
Жамғармалар – одамлар қилаётган харидлари, қилаётган эҳтиёжларини қондириш учун жамғарилган пул даромадларининг бир қисми. Улар маълум даромад билан иқтисодий харажатлари ўртасидаги фарқлар. Жамғармалар, ўз натижасида, даромад даражаси ва иқтисодий даражасига боғлиқдир.

Иқтисодиёт – эҳтиёжларни қондириш мақсадида маҳсулотлар, буюмлар, хизматлар, тўрлар, хизматлардан фойдаланиш, уларни иқтисодий қилиш.

Шунинг учун иқтисодий ўсиш назарияларида капитал жамғарилиши юқори даражага таъминлайдиган жамғармаларнинг энг маълум даражаси таъмин қилинади. У барқарор ва мутавозил ўсишни таъминлайди.

Одатда иқтисодий ўсишнинг қуйидаги назарияларини фарқлайдилар:

- иқтисодий ўсишнинг янги кейинги назариялари;
- иқтисодий ўсишнинг янги классик назариялари;
- иқтисодий ўсишнинг энг янги назариялари;
- энг янги ўсишнинг янги назариялари (1.4 - расм).

1.4-расм. Иқтисодий ўсиш назариялари

Иқтисодий ўсишнинг янги кейнсча, бир омилли модели инглиз иқтисодчиси Рой Харрод ва америкалик иқтисодчи Евсей Домар.¹ томонидан тақлиф этилган. Уни одатда *Харрод-Домар модели* деб аташади.

¹ Домар Евсей Дейвид (Essay Domar, 1914—1997) — америкалик иқтисодчи, янги кейнсчилик иқтисодий мактабining вакили. Асосий асар: "Иқтисодий ўсиш назариялари очерки". (1957).

Амалдаги ўсиш суръатлари прогнозлардагидан фарқланади, албатта. Лекин прогноз қилинаётган даврда миллий даромаддаги жамғармалар улуши (S) ва капитал сигимининг коэффиценти (C) сақланиб қолса, бу тафовут у қадар катта бўлмайди. Иктисодий ўсиш суръатлари юқори бўлганда, капитал сигимининг коэффиценти бу ўсишни янада жадаллаштиради. Ўсиш суръатлари пасайганда эса талаб этилаётган суръатларни сақлаб туриш учун инвестициялар етишмайди.

Иктисодий ўсишнинг янги классик илк назариялари 1950-1960 йилларнинг чегарасида пайдо бўлди. Ўша даврда иктисодий ўсиш суръатларини фойдаланилмаётган қувватлар ҳисобига эмас, балки янги техникаларни жорий қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштириш ҳисобига жадаллаштириш муаммоси биринчи ўринга кўтарилди. Бу йўналиш вакиллари (америкалик иктисодчи Роберт Солоу ва инглиз иктисодчиси Жейм Смит ва бошқалар) назариясининг методологик асосини ишлаб чиқариш омилларининг классик назарияси ташкил этади. Маълумки, бу назарияда меҳнат, капитал ва ер ижтимоий маҳсулотни ҳосил қилишнинг мустақил омиллари сифатида талқин этилади. Шу билан бирга, янги классик назарияда ишлаб чиқариш омиллари эгалари томонидан олинаётган даромадлар бу омилларнинг энг кўп миқдордаги маҳсулотлари томонидан белгиланиши тўғриси илгари сурилган энг юксак унумдорлик назариясига ҳам таянади.

Мазкур назария биринчи марта Р. Солоу¹ томонидан "Иктисодий ўсиш назариясига ҳисса" (1956 йил) мақоласида баён этилган, сўнг унинг "Техника тараққиёти ва агрегатли ишлаб чиқариш функцияси" асарида (1957 йил) ривожлантирилган эди. Ана шу тадқиқотлар учун бу муаллифга 1987 йилда иктисодиёт соҳасида Нобель мукофоти берилган.

¹ Роберт Мервон Солоу (Robert Merton Solow, 1924 йил 23 август да Нью-Йорк, АҚШда туғилган) - "Иктисодий ўсиш соҳасидаги фундаментал тадқиқотлари учун" 1987 йилги Нобель мукофоти лауреати. Азалик асарлари: "Иш билан тўла бандлик сифати" ("Policy of Full Employment", 1962), "Ресурслар иктисодиёти ва иктисодиёт ресурслари" ("The Economic of Resources and the Resources of Economic", 1974).

Р. Солоу технология сифат жиҳатидан такомиллаштиришнинг ҳақиқатининг маъносини ошириш дастгоҳлар ва фабрикаларнинг кўпайтиришга қараганда анча самаралироқ эканлигини асослайди. Унинг фикрича, асосий воситаларни илмий-тадқиқот ва таъриф-конструкторлик ишларида ривожлантиришга йўналтириш самарали иқтисодий ўсишни таъминлайди.

Маъмур ҳисобда иқтисодий ўсишнинг уч манбаси — инвестицияларнинг кучи миқдори ва техника тараккиятининг ўзaro боғлиқлиги исботланади. Булар жамғарма нормаси ҳал қилувчи омилдур. Жамғарманинг ҳаёрийроқ нормаси капиталнинг каттарoқ захирасини, яъни инвестициялар ортишини, демак ишлаб чиқаришнинг юқорироқ даражасини таъминлайди.

Нобель мукофотининг лауреати Р. Солоу "иқтисодий капитал билан амаллаштириш" тушунчасидан фойдаланиб экан, агар жамғарма нормаси старий даражада қикори бўлса, капитал ситими ортади, яъни ҳар бир қилмашга ўғун қилмадан роқат капитал ҳажми кўпайишинини кўрсатди. Биринчи жамғарма нормаси паст бўлса, капитал қиматроққа тушади, натижада ишлаб чиқариш омиллари қикори билан белгиланадиган капитал ситими пасайди. Маъқуд бўлган технология узoқ вақт давомида ўзгармай турганида (яъни техника тараккияти содир бўлмаса), капитал, меҳнат ва ишлаб чиқариш ҳажми бир хил ўсиш нормасига эга бўлади. Маъқур асосда жамғармани даражада улushi ортишининг ўзи иқтисодий ўсиш суръатлари мунтазам ортиб бориши миёбаси бўла олмаслиги исботланади.

Жамғарма нормаси ҳаёрийроқ бўлган иқтисодийёт аҳали жон бошига ишлаб чиқариш ҳажми қилма роқат иш ҳажми миқдори юқорироқ бўлишига ҳинмат қилиши шубҳасиздур. Амак техника тараккияти содир бўлмаса, жамғарма нормаси ортишинга қарамасдан ўсиш суръати бир даражада сақланиб қилади ва у меҳнат тақлифининг ўсишига тенг бўлади. Америкалик олим буқдан қилиб чиққан қилда узoқ вақт давомида кўриб чиқиладиган иқтисодий ўсиш суръатлари капитал қуйилмалар ўсиши

суръатларига боглиқ эмас деган хулоса чиқарди. Унинг ҳисоблашича, технологик ривожланиш иқтисодий ўсишни бевосита таъминлайдиган асосий омидир.

Р. Солоунинг назариясида техника тараққиёти аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад билан ўлчанадиган турмуш даражаси муттасил ўсиб боришининг ягона шарти ҳисобланади. Бундан ташқари у капитал билан куруллангаликнинг энг мақбул даражасини белгилайдиган “жамгарманинг олтин қондаси” формуласини таклиф этади. Кенг миқёсли иқтисодий ўсиш жамгарманинг турли нормаларига мос тушини мумкин, лекин истеъмолнинг энг юқори даражасини таъминлайдиган иқтисодий ўсиш энг мақбул норма ҳисобланади. Анъанавий ёндашувлардан фарқли равишда энг юқори даражадаги истеъмол капиталнинг энг юқори миқдори билан эмас, балки унинг мақбуллиги ва маҳсулот бирлигига капитал самараси (энг юқори меҳнат унумдорлиги) ҳисобланган иқтисодий самарадорлик билан белгиланади.

Шундан келиб чиққан ҳолда иқтисодчи олим техника тараққиётини барқарор ўсишининг ягона асоси сифатида ажратиб кўрсатади. У 1909-1949 йилларда АҚШда ЯИМ ўсиши умумий миқдорининг 80,0 % дан кўпрогини техника тараққиёти, яъни меҳнат ва капитал сарфи эмас, балки интенсив омиллар таъминлаганлигига аниқлаган.

Иқтисодий ўсишнинг замонавий назариялари шаклланишига иқтисодий ўсишга турли омилларнинг таъсирини ўрганишга йўналтирилган эмпирик тадқиқотлар улкан ҳисса қўнди. Бу соҳада изланишлар олиб борган энг йирик тадқиқотчилардан бири Э.Деннисондир.¹ Олим кенг статистика маълумотларини таҳлил этиш асосида меҳнатдан ва капиталдан фойдаланиш қўламларининг кенгайиши ҳамда техника соҳасидаги янгиликлар XX асрда АҚШ да ҳосил қилинган

¹ Эдвард Деннисон (Edward F. Denison, 1915-1993) — америкалик иқтисодчи. Асосий асарлари: “АҚШда 1929 йилдан 1969 йилгача иқтисодий ўсишнинг таҳлили” (“Accounting for United States Economic Growth, 1929-69, 1974”), “АҚШда 70-йилларда паст иқтисодий ўсишнинг таҳлили” (“Accounting for Slower Economic Growth: The United States in the 1970's, 1979”).

миллий мадунет кўшайишининг факт қисмининггина таъминлаганини
исботлаган.

3. Донишнинг ҳисоб-китобларига қараганда 1948-1969 йилда
Ғарбий Европада маънавиятнинг иқтисодий ўсишининг учдан икки қисми
иқтисод уюмдорлигининг ошириш ҳисобига бўлган. Айни пайтда Евро
маънавиятлари ва АҚШда миллий даромаднинг оширишда таълимнинг улу
12,0% дан 29,0% гача кўшайган.

Амриколик иқтисодчи инсон омили таъсирини ўлчаш учун факат
куча сонининггина эмас, балки иқтисод уюмдорлигининг ҳодимининг ёши
жиса, маълумоти ва касбий тайёргалик даражасига боғлиқлигини ҳ
ҳисобга олган.

3. Донишнинг фикрига кўра, иқтисод уюмдорлигининг иқтисод
ўсишга таъсири қуйидаги жараёнлар натижасида рўй беради:

- таълимнинг билимларининг қисқайиши ёки ишлаб чиқаришнинг таъсир
таъсир таъминлаштириш;

- "Ғой берилган қилиш", яъни тараққий этган давлатда
таълимдан келат қилиш, маънавиятларга амалий билимларин таълим этиш. Б
қилиш маънавиятларга ривожланган давлатларнинг энг маъбул иқтисодий
ўсиш даражасига яқинлашиш натижаси беради;

- ишлаб чиқаришнинг жисмоний омилиларини жойлатириш
қилиш қанда уларни энг кичори самара берадиган тармоқ ва
минтақаларда қўлади.

- иқтисодий қўлакларини қисқайтириш, айни пайтда ишлаб
чиқаришнинг иқтисодини ривожлантириш ва миллий бозорларин
ривожлантириш.

Ҳозирги давр энг яхши таъминлаштириш ва иқтисодий ўсишининг
қуйидаги омилини яқинлаштириш қўради:

- инсонни қилиш сифатини яқинлаштириш;
- давлат институтлари самарадорлигини ошириш;
- қулай инвестиция муҳитини яқинлаштириш;

- макроеқтисодий тартибга солишнинг эгилувчан стратегиясини қўллаш;

- иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш (давлатга қарашли бўлмаган мулкнинг ЯИМдаги улуши, иқтисодиётнинг очиклиги ва либераллаштирилганлигининг индикаторлари);

- ресурсларни бозор механизмлари ёрдамида оқилона тақсимлаш.

*Эндоген ўсиш назарияси*да (америкалик иқтисодчилар П.Ромер, Р.Лукас ва бошқалар) узок муддатли даврда технологик тараққиёт иқтисодий ўсишнинг ягона сабаби ҳисобланмайди. Ушбу мактаб вакиллари технологик тараққиёт ва инсон капиталига инвестициялар киритишга асосланган ишлаб чиқариш-техника энг муҳим янгилекларининг эндоген хусусиятлари тўғрисидаги гипотезани ишлаб чиққанлар. Улар иқтисодий ўсишнинг даражаси қўйидаги омилларга боғлиқлигини тасдиқлашган:

- инсон капиталининг сифати, инсонни ривожлантиришга (таълим, соғлиқни сақлаш ва ҳоказоларга) инвестициялар;

- мукамал бўлмаган рақобат шароитларида интеллектуал мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун зарур шарт-шароитларни яратиш;

- фан ва технологияларни ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

- қулай инвестиция муҳитини яратиш ва янги технологияларни ўзлаштириш.

П. Ромернинг¹ фикрича, “бугунги истеъмол билан эртага қилинадиган истеъмолни кенгайтириш учун фойдаланилиши мумкин бўлган билимлар ўртасида айрибошлаш мавжуддир”. У мазкур гоёни ўтмишдаги истеъмолдан “билим” яратадиган “тадқиқотлар технологияси” сифатида ифода этади. Бошқача қилиб айтганда, П. Ромернинг назариясида

¹ Пол Майкл Ромер (Paul Michael Romer, 1955 йилда тутилган.) — америкалик иқтисодчи. Асосий исмлари: “Янги товарлар, эски назариялар ва савдо чекловларининг фаровонликка чиқимлари” (“New Goods, Old Theory, and the Welfare Costs of Trade Restrictions”, 1994), “Фан, иқтисодий ўсиш ва натижамонлик” (“Science, Economic Growth and Public Policy”, 1996).

активний ўсмонинг суръатлари янги билимларни эгаллаш соҳа-
маридан янги капитал маҳдорида бевосита боғлиқдир. Амал-
ий маҳдотлар соҳа иқтисодийга баргиза амалий гоялар
маҳдотлар билан таъсир кўрсатмаслигини англатади.

Бундай таъсирлар маҳдотлигининг ўзи иқтисодий ўсиш учун
(демократик бўлиши) шартдир, чунки бу инсон капи-
талларининг таъминоти. Ушбу маҳдотда мувофиқ, жамғари-
лалар капитал таъминоти бўлиши мамлакатлар иқтисодий ўси-
шларига суръатга эришади. Демак, эркин халқаро савдо-
ризиштирилани ҳам ўсиш суръатларини оширишга ёрдам бери-
шунинг маҳдотлар билан айриқичлиги иқтисодий тизим чегаралари
қийинчилик ва шу тарқал инсон капитали жамланмаси кўпайиши
тизим қилади.

Р. Лукс¹нинг назарига кўра инсон капиталининг жамғариш муай-
ресурсларни таъмин қилиш ҳамда муқобил чиқимлар сабаби бўлган фео-
даль маҳдотлар. Олмоннинг ҳисоблашча, одамлар вақтда
фойдаланишнинг янги ёрдамдан барқини таъминоти муқимин, янги жори-
ишлар чиқаришда янгилик эркин инсон капиталининг жамғариш
Маҳдот қилишда бу янги муқобил ёрдам ўртада вақтнинг таъминоти
иқтисодий ўсиш суръатларини белгилейди. Масалан, товарлар ишлаб
чиқариш учун сарф қилинган вақтнинг қийинчилик жорий маҳсулот ишлаб
чиқариш қийинчилик, бироқ янги таъминоти инсонга капитал қўйилмасда
жадвалдашда ва шу тарқал маҳсулот ишлаб чиқариш қўйилмасда. Шундай
қилиб, янгилик ўсиш маҳдотларининг қўйилмаси таъминоти ва инсон капитали
омилини ишлаб чиқариш функциясида қўйилмасдан иборатдир.

¹ Роберт Лукс, *Robert Lukes*, 1873-1947 (13 сентябрда, Берлин, АКШда
туғилган) — "иқтисодий вақт" маҳдотларини ва иқтисодий вақтнинг қийинчилик
қийинчилик қийинчилик учун 1901 йили *Robert Lukes* қийинчилик қийинчилик "Пар-
қийинчилик ва қийинчилик" ("Accumulation and the Theory of Money", "Қийинчилик қийинчилик
қийинчилик ва қийинчилик" ("Methods and Problems in Business Cycle Theory"), "Қийинчилик қийинчилик
қийинчилик қийинчилик" ("Business and Economic Cycle Theory")

1.3. Иқтисодий ўсиш назарияларида инсон омили ролининг эволюцияси

Иқтисодиёт фанида меҳнат инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолияти деб талқин этилади. Меҳнат қобилияти бўлмаса, меҳнат фаолиятини амалга ошириб бўлмайди. Меҳнат қобилияти ҳам фақат меҳнат жараёнида амалга ошади. Иш кучи меҳнатга қобилиятни англатади, меҳнат эса меҳнат фаолиятида иштирок этаётган иш кучи қобилиятидир.

Иқтисодий ўсишда инсон омилининг ролини тадқиқ этиш ўз тарихига эга. Францияда XVIII асрдаёқ *физиократлар мактаби* шаклланган бўлиб, унинг вакиллари фермерларни ҳимоя қилганлар. Улар қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ўша даврда Францияда ҳукм сураётган оғир иқтисодий инқироздан чиқишнинг асосий воситаси деб ҳисоблаганлар.

Физиократлар "соф маҳсулот" яратадиган меҳнатгина самарали деб ҳисоблаганлар. Самарали меҳнат белгиларини биринчи бўлиб аниқлаган, мазкур назариянинг асосчиси бўлган Ф. Кенэ¹ "амалда ер ва сувдан бошқа ҳеч нарса даромад келтириши мумкин эмас"² деб ҳисоблаган. У жамиятни уч синфга: ишлаб чиқарувчилар, мулк эгалари ва самарасиз кимсаларга таснифлаган. Ф. Кенэнинг ҳисоблашича:

- ишлаб чиқарувчилар – қишлоқ хўжалигида бевосита банд бўлган ерга ишлов берадиган шахслардир;
- мулк эгалари – бу киролаар, ер эгалари, черков, яъни ерга эгалик қиладиганлар;
- самарасиз кимсалар – қолган ҳамма шахслар шу жумладан ишчилар, капиталистлар, савдогарлар.

Физиократия тарафдорлари "соф маҳсулот" манбаи, яъни ишлаб чиқариш чiqимлари айириб ташлангандан қолгани ер, аниқроқ айтганда – табиат кучларидир. Дехқонлар ердан унга сарф қилган меҳнатларига

¹Франсуа Кенэ (François Quesnay, 1694-1774) — машҳур француз иқтисодчиси, физиократлар мактабининг асосчиси.

²Кенэ Ф. Избранные экономические сочинения. — М.: Соцгиз, 1969. — С.533.

Иттиқодий маърифатнинг классик маънасидаги яратган А. Сабоиқоний кўлайтиришни маъна - моддий аъзаматларини кишлаб чиқаришдаги ахтимоий фойдали меҳнат деб ҳисоблаган. Шунинг учун самарали меҳнатни кўйидагича тарифлаган: "Жамиятнинг айрим хурматлиқлари меҳнат уй хизматкорларининг хизмати каби бирор қийинчиликдан ташвиш уяқ муддат фойдаланилиши, сотилиши муаммолар бўлганда, бу меҳнатлар ўқ тоғар сифатда намоён бўлмайди, сарф қилинган бу меҳнатлар ўқ тоғарлар ўқ тоғарлар олиб бўлмайди. Масалан, шох ва унинг барча қисмлари ва қисмлари, бутун армия ва флот самарали қилинган хизматларини олиб бўлмайди".

Ж.С. Мамат¹ буржуа жамиятинин мулкый тентисизлигинин чегаралар
оракан аскада этипнин, кыян белинине мекхнат ишкитилаладигин корхоналарда,
жамиятте ишчилер кулунда булгап кооператив ишлаб чикарар
кандаларга тутуша таклаф этти. "Ходимонинг узига мен бойлак
сафетида кармайман, - деб елга у. - Лекин у томондан мекхлат туфайла
ишлаган канбаларини гүла жок билан бу тонфаги киритиши мумкин.
Мамлякт ишчилеринин манарети, кууч-гайрати ва катынати худди асбооб-
ускумалар ва диктолар каби дамакти бойлакты хасобланапти"².

Иккинчи напиранинг классик модели вакили Д. Рикардо³ уч
пятимий сифий ахтариб кўраётган. улар – ер эгалари, капитал эгалари
ва ишчилардир. Унинг фикрича, бу сифий вакиллари ўз даромадларининг
тўлиғини рақибда рента, фойда ва яна били сифатидда оладилар. Олимнинг

² *Adam Smith* (Adam Smith, 1723/1790) — шотландский философ, знаменитый английский экономист и политический теоретик. Его труды оказали огромное влияние на развитие экономической мысли. Его труды были переведены на русский язык. См. *«Экономическая теория Адама Смита»* (1776).

См. А. Писаровские и другие в архиве Академии наук. - М.: Советский, 1962. - С. 245.

Жен Стюарт Малл (John Stuart Mill, 1805–1873) — основатель школы маржинализма на английском языке. Его труды оказали огромное влияние на развитие экономической мысли XIX века. Его труды были переведены на русский язык в 1860-е годы. Его труды были переведены на русский язык в 1860-е годы.

³ Миссия Дэ.С. Остмана полевых исследований. Т.1. - М.: Прогресс, 1985. - С.89.

David Pearce (David Pearce, 1771-1825) — англи. математик, физик, философ, классик Ассоль науки. "Calculus servavit et servabit regnum scientiarum" (1817).

фикрига кўра, кийматнинг ягона манбаи ёки баҳоси ишлаб чиқаришда банд бўлган ходим меҳнатиدير¹.

Юқоридагилардан иқтисодий назариянинг классик мактаби вакиллари бозор тизими ресурслардан, шу жумладан иш кучи ресурсларидан ҳам тўла фойдаланишни таъминлашга қодир деган хулосага келганлар.

П. Друкер² "иш билимлари" атамасини муомалага киритар экан, кейинчалик "билимлар жамияти"да базис иқтисодий ресурс капитал, табиий ресурслар ёки иш кучи эмас, балки билимлар деб тасдиқлаган. У "билимлар хал қилувчи иқтисодий ресурс ва доминанта бўлиб, эҳтимол тугилган рақобат устуңлигининг ягона манбаига айланди"³ деб кўрсатган.

XIX асрнинг охирида классик назариянинг издошлари уларнинг қарашларини ривожлантириб, иқтисодий назариянинг янги классик йўналишини шакллантирдилар. Кембриж университетининг профессори А. Маршалл бу мактаб асосчиси ҳисобланади. У бутун талабни пировард натижада тартибга солишни истасмол талабни бажаради ва бундай тартибга солиш бозор томонидан автомат тарзда амалга оширилади, деб ҳисоблаган. А. Маршалл⁴ иш кучи сифатига алоҳида эътибор берган. "Таълим номинионсиз ўлиб кетиши мумкин бўлган кўплар учун ўзларининг салохиятларини намоён қилиш имконини беради, - деб қайд этган А. Маршалл. - Саноатда битта ихтиродан фойдаланишдан олинган иқтисодий фойда бутун шаҳарда таълимга харажатларни қоплаш учун старлидир, зеро Бессемернинг асосий ихтироси каби янги гоя ишлаб чиқариш

¹Роксфорд Д. Начало политической экономики и податного обложения / Антология экономической мысли. Т.1. - М., 1993. - С.409.

²Питер Фердинанд Друкер (Peter Ferdinand Drucker, 1909-2005) — Австрияда тутилган америкалик иттилоқчи, XX аср менежментининг энг машҳур назарийчиларидан бири, глобал бозор назарияси ва "халқароий қадим" концепцияси, 39 та асар муаллифи.

³Drucker P. F. Post-Capitalist Society. — Oxford Butterworths: Heinemann, 1993. - P. 271.

⁴Альфред Маршалл (1842—1924) — иттилоқ иқтисодчиси, кембриж мактаби вакили, иқтисодиёт фанлари янги классик йўналиши асосчиларидан бири. Асосий асарлари: "The pure theory of foreign trade and the pure theory of domestic values. - L., 1879", "Иқтисодиёт фанлари принциплари" ("Principles of Economics", 1890-1891), "Саноат иқтисодиёти унсурлари" (Elements of the Economics of Industry, 1892), "Саноат ва савдо" (Industry and Trade, 1919), Денгиз, кредит и торговля (Money, Credit and Commerce, 1922).

қувадигани ки аниқ ҳам исхлати ҳисобига яратиладиган даража
ошириши таъминланади¹.

Исхлатиш фақат меҳнат қилаётган чинарлар ва хизмат
кўрсатишнинг яна таърифи ҳисоби – моддий ресурслар (ҳомашў, ас-
услуҳлар ва ҳокимолар) ҳамда меҳнат ресурслари (муаввйн меҳнат
бақариши ҳисоби, билим, маъна ва таърибига бор бўлган ҳис-
са) қисмида. С.Фатхур, Р.Дорубуш, Р.Шамаловин капитал ва
ресурсларнинг меҳнат бойликлари, қилаётган чинарларнинг аниқвий омилида
либ ҳисобланади². К.Р.Махшумов ва С.Л.Березовскийнинг фикрига кўра
исхлатиш ресурслар меҳнат ва исхлатиш ресурсларидан иборатдир. Мод-
дий ресурслар – ер ва капитал, исхлатиш ресурслари – меҳнат ва таърибкор
қобилиятлар³ (1.5-расм).

Меҳнат қараёни ушбу исхлатиш хусусиятига эгадир:

- исхлатишнинг яна қисмида қувадиган фақатли, яъни меҳнатнинг ўзи;
- меҳнат бўлаётган исхлатиш предмети;
- исхлатиш предмети таъриб кўрсатишда фойдаланадиган
меҳнат қараёни.

Аниқ исхлатиш фақатлининг исхлатиш шарти – иш қилиш мажбуриятидир.
Шу сабаб: "Меҳнат исхлатишнинг иш қилиш қайта ҳосил қилиш – унинг
ҳосил қилиниши (таъриб, таълим берил, маънасини ошириш ва
ҳокимолар), таъриб, иш қилиш ва исхлатиш қилиш содир бўладиган
шунингдек ҳисоби, меҳнат қараёни ва предмети ўзари муносабат
бўлиш шартлари ва қараёни таъминланадиган иш қилиш
таъминланадиган даража таъминланади⁴.

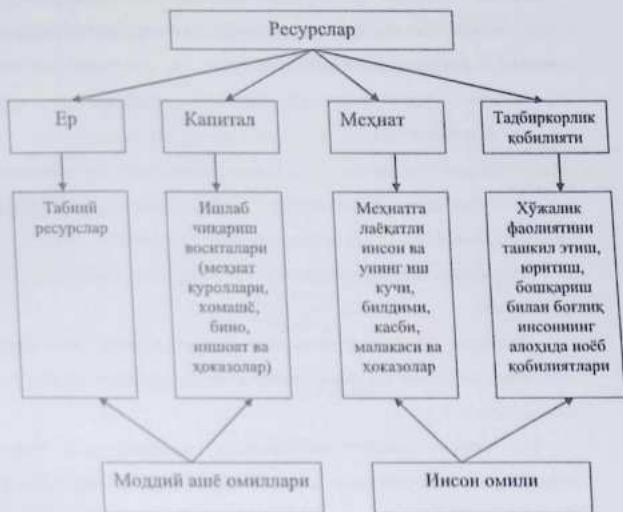
¹ Маршалл А. Принципи экономический науки. – М.: Терек, 1995. – С.204.

² Фатхур С., Дорубуш Р., Шамалов Р. Экономика Пер. с азерб. яз. 1-е изд. – М.: Дело, 1993. – С. 313.

³ Махшумов К.Р., Буш С.А. Экономика: Принципы, проблемы и решения. В 2-х / Пер. с азерб. 2-е изд. Т.1. – М.: Терек, 1991. – С.17.

⁴ Экономика труда: теория и практика. Учебник. – М.: Терек, 2008. – С.9.

Ҳозирги пайтда “иш кучи” категорияси тушунчаси шакллантирилган: бу инсон меҳнат фаолияти жараёнида фойдаланадиган жисмоний ва маънавий қобилиятларининг жамланмасидир¹.

1.5-расм. Ишлаб чиқариш омиллари

Б.М. Генкин иш кучига муфассалроқ таъриф берган: “Иш кучи дейилганда инсоннинг меҳнатга қобилияти, яъни ишлаб чиқаришда фойдаланалиши мумкин бўлган унинг жисмоний ва интеллектуал салоҳиятини тушуниш қабул қилинган. Амалда иш кучи, қонда бўйича, соғлиқ, таълим ва касб маҳорати кўрсаткичларида ифода этилади”².

¹ Абдураҳманов Е.Х., Шарифуллина Т.А. Экономика и социология труда: учебное пособие. – М.: Российская экономическая академия, 2002. – С.6.

² Генкин Б.М. Экономика и социология труда: учебник для вузов / 5-е издание, дополненное. – М.: Норма, 2005. – С.79.

Айни пайтда иш кучини амалдаги боникчи ёндошувлар шакллар. Жумладан, Р.Ж. Эрнбергер ва Р.С. Смит ушбу тушунча асосда дидхиз билан кучини амалдаги ёндошадилар: "Иш кучини тушунмас (ё ёндош катта бўлган ҳамда ишга эга ёки фаол иш кучлари) куч билан бўлишнинг сўғ иш уш хизматларидан фойдаланиш уш мураккаб ҳодисани кутаётган ҳодислар тушунилади"¹.

Иш кучи асоси асоси кучини тушунчаларни қамраб олади:

- ишонинг ишматлар қилаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш фойдаланишнинг асосини ва ишонинг қобилиятлари жамланмаси;
- "ишонинг фаол қилиш" асосинининг синоними бўлиш асосини иш билан билан ёки иш қилишнинг қисми;
- умуман асоси ҳодислар ёки хўжалик юртурувчи субъектининг асосини.

Ишонинг ишмат функциялари билан ишон қобилиятлари сифати бўлишнинг дидхиз ва ишонини кўлини ўртасида катти алоқадорлиқ шакллар.

Иш кучини (ишон қобилиятини) шакллантириш жараёни ёки ҳодисини ишонини таъдирини жараёни шаклида бошланиб, қоллиқ, ишонини олий ўқув кўлири, ишонини ошқини кўлири, таъриб ашманишлар ва ҳодисларда шакл қилиш.

Иш кучини шаклланиш ва ашманиш жараёни, ошқини, биринчидан, ишонини бошқини ишонини мўнособларининг ўш субъекти — ҳодисини, ишонини бошқини ва ишонини ишонини ишонини бошқини, ишонини бошқини бошқини (ёлиқ, ҳодислар ва ўш ашманиш, ишонини бўлишнинг ва ҳодислар) қилиш бўлиш.

Иш кучини ишонини қилиш (ушмани фойдаланиш) бевосита иш жойида ишонини бир ишонини фойдаланиш ишонини қилиш чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг ишмат ишонини жараёнида қилиш бўлиш. Ҳодисини ишонини

¹ Эрнбергер Р.Ж., Смит Р.С. Ишонини ишонини бўлиш, ишонини ишонини ишонини — М., 1996. — С.34.

фаолиятига киришиши учун унга тегишли шарт-шаронтлар тайёрланиши: иш жойи жихозланиши, ходимнинг меҳнати ва унинг муҳофазаси ташкил этилиши, меҳнат рағбатлантириши, ходим ижтимоий ҳимоя қилиниши ва ҳоказолар зарур.

Инсон ўзида талаб, таклиф ва бошқа иқтисодий кўрсаткичларни шакллантирадиган эҳтиёжлари мавжудлиги сабабли иқтисодий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади (1.6-расм).

1.6-рисм. Инсоннинг иқтисодий ҳаётдаги ўрни

Инсонга иқтисодий ҳаётнинг субъекти сифатидаги тасаввурлар ривожланишининг узоқ давом этган жараёни натижасида қўйидаги қатор тушунчалар пайдо бўлди:

• ки кучи – исбот жараёнида самарали фойдаланишни мумкин бўлган қобилиятлар ва сифатлар тўлиқ;

• маъно ресурслари – бутун жамиятнинг меҳнатга қобилиятининг қамқови.

• исбот саноати – барча сифат қусусиқлари жамланмаси сифатида қараётган ки кучи;

• исбот саноати – сифат қусусиқлари жамланмаси сифатида қараётган амал тайёин ки кучи;

• исбот капитал – исбот тўлиқдан исботлар ишлаб чиқариш қисмлар кўрсатиш жараёнида фойдаланиладиган қобилият ва сифатларнинг қамқови (1.2 - жадвал).

Хўшро дар талқинлар "ки кучи" атамасини инсон товар ишлаб чиқариш қисмлар кўрсатишдан иборат меҳнат жараёнида тўлиқдан фойдаланиладиган ўз жисмоний ва маънавий салоҳиятида талқин талқинлар. Бондча қилиб айтганда ки кучи шахснинг маъно қилиш ва исботлар қилиш қобилиятлар¹.

А. Смет бу талқинга қўшимча равишда "иқтисодий одам" атамасини ки қилиш. Унинг фикрига қўра, "иқтисодий одам" атамаси маъно ва мақсадни қўлиб, турмушини яхшилашга интилади. Шу бондан, исбот бонд иқтисодийда ишлаб чиқариладиган мақсулотида қилиш қилиш бонд ва қўли фойда келтирадиган фаоллик турини, соҳасини талқинга қилиш қилиш. Фикрига "қўли кўрсатиш қўли", қили қили рақобат, бонд қилишнинг ўз мақсадларини қўли фаоллик қилишнинг тартибга солишга талқинга бирлаштилади. Шу бондан "иқтисодий одам" ўз маънони қўлигани қанда жамият маънога учун қили қилиш².

¹ Давидович А.И. (1998) - турмушнинг тартибга солиш. / Давидович А.И., Виноградов П.А. ва Давидов И.Г. - М. : Давидов, 2008. - 4. 10-11.

² Смет А. Иқтисодий одамнинг тартибга солишга қилиш. - М. : Нова, 1993. - С.330-333.

XX аср бошларида иш кучини қайта ҳосил қилиш жараёни кўрсаткичларини баҳолаш мақсадида “меҳнат ресурслари” атамаси муомалага киритилди.

1.3-жадвал

Иқтисодий ривожланиш турли босқичларида инсон ресурслари баҳоланиши¹

Категория	Қўлланиш даври	Иқтисодий субъекти тўғрисидаги тасаввур	Амалга киритилиши сабаблари
Иш кучи	XIX аср - ҳозирги давр	Инсон - меҳнат жараёнида самарали фойдаланиш имконияти бўлган қобилият ва сифатлар соҳиби сифатида	Ишлаб чиқаришда шахс омилини ҳисобга олиш зарурати
Меҳнат ресурслари	XX асрнинг 20-йиллари - ҳозирги давр	Инсон - ташқи бошқарувнинг нофаол объекти, режа-ҳисоб биланги сифатида	Иқтисодийни марказлаштирган ҳолда бошқариш шариотида иш кучини такрор ҳосил қилиш жараёни кўрсаткичларини ҳисобга олиш зарурати
Меҳнат салоҳияти	XX асрнинг 70-80-йиллари - ҳозирги давр	Инсон - меҳнат соҳасида ўз эҳтиёж ва манфаатларига эга субъект сифатида	Шахсий омил имкониятларини фаоллаштириш ва улардан самарали фойдаланиш зарурати
Инсон омилли	XX аср 80-йилларининг охири - 90-йилларининг бошлари - ҳозирги давр	Инсон - иқтисмоний ишлаб чиқаришнинг асосий ҳаракатта келтирувчи кучи, унинг самарадорлигини ошириш воситаси	Иқтисмоний-сиёсий шарт-шароитлар, шахсий омил самарадорлигини ошириш зарурати
Инсон капитали	XX аср 90-йилларининг бошлари - ҳозирги давр	Инсон - энг самарали капитал киритишнинг объекти, бу капитал билим ва маҳоратни оширишга хизмат қилиб, келгусида энг юқори самара келтириши мақсадини қўлади	Инсон салоҳиятини ҳамда инсонга инвестицияларнинг иқтисодий ҳусусиятини эътироф этиш

Бугунги кунда *меҳнат ресурслари* дейилганда одатда меҳнатга қайта баҳолаш аҳоли тушунилади. Иқтисодчи олимлар П.Э. Шлендер ва Ю.П.Кокшларининг фикрича: “Меҳнат ресурслари” категорияси “аҳоли” ва

¹ Озиев Ю.Т. Управление персоналом в структурно-логических схемах.-М.: Академический проект. 2005. -С.348.

"жамият ми қуви" номлидй категориялари оранигида жойла-
бўлиб, уларга ўзига мукоссамлаштириш. Меҳнат ресурслари – аҳоли
меҳнатга лаёқатли эканлиги бўлиб, улар жисмоний ва интелектуал
қобилиятлари орқали меҳнат бейлаги ишлаб чиқаради ва хизмат
кўрсатади¹.

Н.А.Валиев, Ю.Г.Озатовлар жа: "Меҳнат ресурслари – жамият
ва бутун иқтисодий фала қадарининг меҳнатга бўлган эгани қобилиятлар
ва тўғриси. Жамиятнинг ва жамиятнинг меҳнат ресурслари демотри-
терикларига кўрсаткичлар ва касб-мазака тузилмаси оран
таърифланади²", деб таърифлашади.

Хатиро Меҳнат Таъкиқотиининг услубийтига мувофиқ меҳ-
нат ресурслари меҳнатга лаёқатли ёшда бўлган меҳнатга лаёқатли аҳоли ва
меҳнатга лаёқатли ёшдан ташқари ёшда (пенсияонерлар ва ўсмирлар)
меҳнат қилиётган шахсларнинг йиғиндисидир³.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2007 йил
майда "Ўнги жойлаштиришга мукток меҳнат билан банд бўлиш
эганини қисқартириш ва меҳнатга лаёқатли аҳолини қисқартириш тўғрисида"ги 18
сон қарорда⁴ "Меҳнат ресурслари - меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнат
лаёқатли эгани таъди меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшда
ишлаётган шахслар" эканлиги кўрсатишган.

Меҳнатга лаёқатли ёш - эганининг меҳнатга лаёқатли даврида
Ўзбекистон Республикасидаги ишдаги қонунийликка мувофиқ, 18
эркаклар учун 44 йилга (16 ёшдан 60 ёшгача), айёллар учун эса 39 йилга

¹ "Меҳнатга лаёқатли аҳоли" таъриф: Ўзбекистон Республикасидаги ишдаги қонунийликка мувофиқ, 18
эркаклар учун 44 йилга (16 ёшдан 60 ёшгача), айёллар учун эса 39 йилга

² "Меҳнатга лаёқатли аҳоли" таъриф: Ўзбекистон Республикасидаги ишдаги қонунийликка мувофиқ, 18
эркаклар учун 44 йилга (16 ёшдан 60 ёшгача), айёллар учун эса 39 йилга

³ Ўзбекистон Республикасидаги ишдаги қонунийликка мувофиқ, 18
эркаклар учун 44 йилга (16 ёшдан 60 ёшгача), айёллар учун эса 39 йилга

⁴ Ўзбекистон Республикасидаги ишдаги қонунийликка мувофиқ, 18
эркаклар учун 44 йилга (16 ёшдан 60 ёшгача), айёллар учун эса 39 йилга

Ўзбекистон Республикасидаги ишдаги қонунийликка мувофиқ, 18
эркаклар учун 44 йилга (16 ёшдан 60 ёшгача), айёллар учун эса 39 йилга

(16 ёшдан 55 ёшгача) ташкил этади. I ва II гуруҳ ногиронлар ҳамда имтиёзли пенсия олувчилар бундан истиснодир¹.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 24 майдаги 106-сон қарори билан тасдиқланган “Ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳудудлар бўйича ҳисоблаб чиқиш методикаси” бўйича меҳнат ресурслари сони меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони ва меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги ишловчилар сони йигиндиси сифатида қуйидагича аниқланади:

$$MP = MЛA + ИЎП,$$

бунда: МР – меҳнат ресурслари;

МЛА – меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли;

ИЎП – ишлаётган ўсмирлар ва пенсионерлар.

МЛА сони меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли (16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар ва 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган хотин-қизлар) сонидан меҳнатга лаёқатли ёшдаги I ва II гуруҳ ногиронлари, шунингдек имтиёзли шартларда пенсия олаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги шахслар сонини чикариб ташлаш йўли билан аниқланади:

$$MЛA = Э_{(16-60)} + X_{(16-55)} - Ноғ - Пн,$$

бунда: $Э_{(16-60)}$ – 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар;

$X_{(16-55)}$ – 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган хотин-қизлар;

Ноғ – меҳнатга лаёқатли ёшдаги I ва II гуруҳ ногиронлари;

Пн – имтиёзли шартларда пенсия олаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги пенсионерлар.

¹ Ўзбекистон Республикаси меҳнат қонуничилиги бўйича меъриий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. –Т.: Ўзбекистон, 2006. – 30 б.

Меҳнат муносабатларида ҳинириги вақтда иқтисодий фаол а
тушунчи хди намуналар. С.Уайсоннинг кўрсатишича "иқтисодий
ақли" тушунчи хди намуналар иқтисодий статистикаси атамашуниги
Биринчи Махкаматлар Ташкилоти куруридаги Статистика комиссия
14-сонли тасдиқта мувофиқ 1966 йилда хиритилган¹. Му
Халқаро Меҳнат Дивизиарида шу жумладан Ўзбекистон Республика
статистика органлари бу атамани 1993 йилдан хатиборан фаол куни
хиритилар.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти услубиётига мувофиқ иқтис
фаол ақли иқтисодий фаоллигини белгилаш учун ўрниатилган ёшда (15
ёш) бўлган, намуналар ишлаб хиритил ва хизматлар кўрсатиш учун иш к
таълиф иқтисодий таъминлайдигини ақли қисмидир. Иқтисодий фа
ақли иқтисодий фаоллигининг барча сохаларида иш билан бе
бўлганлар ва намуналарини хиритил ақли.

Республика иқтисодий оқли Б.Ц. Уралини иқтисодий фаол ақ
таърибига ақли хиритил. У иқтисодий ишлаб хиритил, а
жумладан ақли кўрсатиш оқлида ёланима шахс сифатида иш к
таълифлар, иқтисодий фаоллигида ёлани кўрсатаётганлар ва халқлар, а
иш кўрсатиш ва билан билан бўлганлар иш қилираётганлар ва ишлаш
ақли хиритил иқтисодий фаол ақли, леб халқлариди².

Халқаро Меҳнат Ташкилоти таснифига кўра статистика органлари
иқтисодий фаол атамани уч турухта хиритиллар:

- иш билан биланлар ва намуналар;
- иш кучини таълиф иқтисодийлар;
- иш билан билан бўлганлар ақли иш қилираётганлар ва ишлаш
тайёр намуналар.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти ақли иқтисодий фаоллигини
белгилаш учун ўрниатилган ёшда бўлган, иш билан билан бўлмаганлар,

¹ Welson S. *Economic statistics and the role of the state*. - NY: Economics, 1995. - p. 27.

² *Национальные статистические органы / Под редакцией Уралини Б.Ц. - М.: «Статистика», 1978.*
стр. 293.

лекин иш қидирмаётганлар ва ишланга тайёр эмасларни *иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли* таркибига киритади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 106-сон қарорига кўра: “Иқтисодий фаол аҳоли - меҳнат билан банд бўлган фуқаролар ва ишсизлар. Иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли - меҳнат билан банд ва ишсиз деб ҳисобланмайдиган шахслар, шу жумладан:

- ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган ҳамда иш ҳақига ёки меҳнат даромадига эга бўлмаган ўқувчилар ва талабалар;
- ишламаётган учинчи гуруҳ ногиронлари;
- уй бскалари ҳамда болаларни парвариш қилиш билан банд бўлган ишламаётган аёллар;
- кўчар ва кўчмас мулкдан даромад олаётган ишламаётган шахслар;
- ихтиёрий равишда меҳнат билан банд бўлмаган шахслар” дир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг юқоридаги Қарорига асосан, қуйидагилар *иш билан бандлар* ҳисобланади:

а) Ёланиб ишлаётган, шу жумладан ишларни тўлиқ бўлмаган иш вақти мобайнида ёки уйда иш ҳақи олиб бажараётган, шунингдек ҳақ тўланадиган бошқа ишга, шу жумладан вақтинчалик ишга эга бўлган фуқаролар;

б) касаллик, таътил, қайта тайёргарлик, малака ошириш, ишлаб чиқаришнинг тўхтиб туриши туфайли, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинчалик ишда бўлмаган ходим учун иш жойи сақланиб қоладиган бошқа ҳолларда иш жойида вақтинчалик бўлмаган фуқаролар;

в) Ўзини мустақил равишда иш билан таъминловчи фуқаролар, тадбиркорлар, шу жумладан юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шугулланувчи фуқаролар, кооперативлар аъзолари, фермерлар, шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида меҳнат билан банд бўлганлар, бевосита қорамол ўстирувчилар, чорвачилик ва бошқа қишлоқ

қўлаги шартлари стандартлар ва сотувчилар, кўрсатиб ў
фуқаролар тифларнинг ишлаб чиқаришда қатнашадиган оқил ва
1) Қўлаги Кўлаги, Миллий қавфислик ҳамда ички
оқиллари ва қўлагида қўлаги, шунингдек муқобил ва
ўлаги.

2) қўлаги қўлагидаги муқобил қўлаги олиб бораётган ва
бўлаги ва қўлаги муқобиллари ишлаётган фуқаролар.

"Ақлиги ва били тилиги" тўғрисида"ги Қўлаги 3-модда
ишлаб қўлагидаги билиги: "16 ёшдан билиб то
били тилиги қўлаги ишлаб билиги, ишга ва иш
(ишлаб қўлаги) иш билиги, иш қўлаги ишга қўлаги мақ
ишлаб қўлагида қўлаги ишлаб, ишлаб қўлаги, қўлаги тайёр
ва қўлаги тайёрлашдан ўтишга, мақсатини оширишга тайёр мақ
қўлаги ишлаб қўлаги, деб эътироф этилади"¹. Я
ишлаб қўлаги қўлагидаги қўлаги ишга:

- ишлаб қўлаги ишлаб қўлаги били тилиги қўлаги
билиги ишга билиги;
- ишга ва иш тилиги қўлагидаги иш билиги;
- иш қўлаги ишга қўлаги мақсатини оширишга тайёр мақ
қўлаги ишлаб;
- ишлаб қўлаги, қўлаги тайёрлаш ва қўлаги тайёрлашдан ўтиш
мақсатини оширишга тайёр фуқаролар.

Ишга қўлагидаги қўлаги ишлаб қўлаги (ишлаб қўлаги) қўлаги мақ
ресурслари қўлаги ишлаб қўлаги қўлаги ва ишга қўлаги фа
бўлаги қўлаги қўлаги тилиги қўлаги қўлагидаги қўлаги:

ММ-МРА - Б - ИФА.

¹ "Ақлиги ва били тилиги" тўғрисида"ги Қўлаги 3-модда / <http://www.lex.uz>

бунда: ММ – ишга жойлаштиришга мухтож банд бўлмаган аҳоли (ишсизлар);

МР – меҳнат ресурслари;

Б – бандлар;

ИФА – иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли¹.

Инсон омили, инсон капитали тушунчалари иқтисодиётда инсонга ресурс сифатида эмас, балки ишлаб чиқаришнинг асосий субъекти деб қаралиши билан боғлиқдир. Мазкур концепция кўп жihatдан япон менежменти етакчилари К.Мацусита ва А.Морита² номлари билан боғлиқдир.

Иқтисодиёт фанида инсон капитали дейилганда инсоннинг интеллектуал, jismonий ва маънавий салоҳияти, яъни билими, малакаси, саломатлиги ва бонка хусусиятлари жамланмаси тушунилади. Жумладан, Б.М.Генкин: “Инсон капитали инсон қобилиятлари йиғиндиси бўлиб, инсоннинг, унинг оиласи, ишлаб турган корхонаси ҳамда жамиятнинг даромади маънан ҳисобланади”³ таърифини берган.

Россиялик олим И.А.Кокаревнинг фикрича: “Инсон капитали – бу тирик инсонлар эмас, балки уларнинг ишлаб чиқариш қобилиятлари, билимлари ва укувларидир”⁴.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олими Ҳ.П. Абулқосимов “меҳнат ресурслари”, “меҳнат салоҳияти” ва “инсон ресурслари” тушунчаларини фарқлаш кераклигини кўрсатади. Яъни: “Меҳнат ресурслари – бу меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган аҳолини ифодалайди...*Меҳнат салоҳияти* – меҳнат ёшгача ва ундан катта ёшда бўлган jismonий ва соғлом аҳоли тоифасини ифодалаш учун ishlatилади. Меҳнат ресурслари ва меҳнат салоҳияти биргаликда инсон ресурсларини ифодалайди. Инсон ресурслари

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 24 майдаги “Ишга жойлаштиришга мухтож аҳоли билан банд бўлмаган аҳолини ҳисобга олиш методикасини такомиллаштириш” қароридан ИББ-сон қарор // <http://www.lex.uz>.

² Морита А. Саекио ва Япония. История фирмы «Сони». –М.: Прогресс. 1990. – С.408.

³ Генкин Б.М. Экономика и социология труда. Учебник для вузов. Изд. 3-е изм. и доп. –М.: НОРМА-ИНФРА. 2001. – С.66.

⁴ Кокарев И.А. Управление персоналом в рамках концепции человеческого капитала. –М. 2006. –С.66.

донишмандлик қисмининг фойдали меҳнат фаолияти юритилиш
 ҳар бир бўлиги қисминий ва аслий оқилом ҳақида касбий билимга эга бў
 лгани тундурлади¹.

Д.Н.Раҳмонов ҳа меҳнат саноқлигининг сифат кўрсаткич
 қисмида асосийда ҳа меҳнатнинг уқтилади².

Меҳнат саноқлигининг асосий саноқлигининг сифат
 кўрсаткичлари қуйидагича аниқланган мумкин:

$$F(s) = c_1(c_2+c_3+c_4+c_5+c_6+c_7+c_8+...c_n),$$

бу ерда: $F(s)$ - меҳнат саноқлигининг сифат кўрсаткичлари;

c_1 - ҳа қушиминг қисминий ҳолати ва саноқлигини;

c_2 - таълим ва қабардорлик даражаси;

c_3 - меҳнат ва қабардорлик;

c_4 - таълимдорлик қобилияти;

c_5 - ҳаётда таъриба ва қўшимчалар;

c_6 - яқинда ва таърихуру;

c_7 - яқинда сифатлар;

c_8 - меҳнатий саноқлик.

Меҳнат саноқлиги таърибиди аниқланган бирлик ҳолат
 меҳнатнинг кўрсаткичлариди (1.7-расм). Ҳар бир алоҳида ҳолатини
 асосий меҳнат кўрсаткичлари қуйидагича аниқланади:

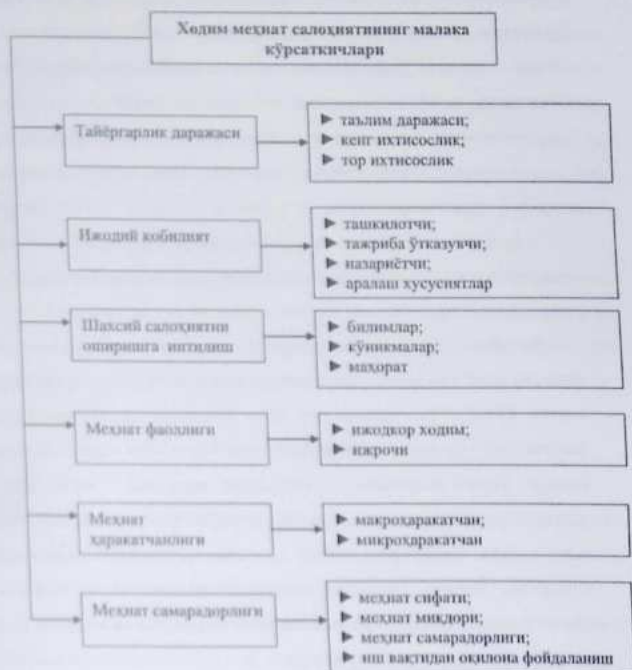
- таълимдорлик даражаси;
- меҳнатий қобилияти.

Меҳнат саноқлигининг асосий сифат кўрсаткичи - ҳолатининг меҳнат
 бозориди рақобатдорликдир. Маълум сифат кўрсаткичларини
 уқтиридан аниқланган ҳолатда қабардорлик, меҳнатий қобилияти ва таърихуру

¹ Меҳнатий-саноқлиқ қабардорлик бозориди рақобатдорлик ҳа ҳолатини таърибиди
 Республика Премиялар қабардорлик ҳа ҳолатини таърибиди - Т. Г. Гулов таърибиди
 қабардорлик қабардорлик ҳа ҳолатини таърибиди - Т. Г. Гулов таърибиди

² Раҳмонов Д.Н. Таърибиди таърибиди таърибиди ва таърибиди таърибиди таърибиди
 таърибиди ва таърибиди таърибиди - Т. Таърибиди таърибиди - Т. Таърибиди таърибиди

бераётган инновация жараёнилари таъсир кўрсатади. Ушбу ўзгаришлар жамланмасини уларнинг ишлаб чиқариш, институционал ва ахборот таркибий қисмлари бирлиги сифатида кўриб чиқиши мумкин.

1.7.-расм. Ходим меҳнат салоҳиятининг малака кўрсаткичлари

Бунда *ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар* техника тараққиётининг бевосита таъсири остида содир бўлади ва, энг аввало, ишлаб чиқариш воситаларининг ўзгаришида, шунингдек тегинли равишда иш кучи сифатига талабларнинг ўзгаришида намоён бўлади.

Истифодада ўзгаришлар ҳозир мақомда ўзгариш
жизинишлари иш этилади. Улар ҳам иш кучини тақдор ҳосил
тотилида ўзгаришларнинг талаб этиди.

Айбон ўзгаришлари ва истифодада ҳамда иш кучи сифати
ўзгаришлар билан боғлиқ қарорлар қабул этилиш тизимининг иш
таъсир этиди. Ўзгаришларнинг таркибий қисмлари ўртақ
қисмларни қўриқувчи ҳам таъсир этилиши мумкин:

биринчидан, фан-техника таракқиётининг ўзгаришлар унсурлари;
ичкундан, мақомнинг қисмат билан қуролланганлигини
таъсир мақомда таракқиётга таъсир,

ушундан, айбон манбалари ва оқимлари жамланмаси. Улар иш
қарорини таракқиётларда ҳам, иш кучини тақдор ҳосил қилишда
кўпмақомда этиди.

Истифодада ишлаб чиқариш таркибий қисмининг таъсир
файдаланишда ишлаб чиқариш ва предметларининг ўзгариш билан
боғлиқ бўлиб, ўз иккида иш кучи сифатини оширишни таъсир
қарорини туғдириди. Истифодада институционал таркибий қисмининг
таъсир ишлаб чиқаришнинг бошқариш таркибий тузилмалари ҳам
мақомда таракқиёт этилиш таъсирларини тақомиллаштиришни
таъсир этиди. Ёқ ўзгаришларнинг даражаси инновацион таъсир даражаси
шунингдек ишлаб чиқариш, мақомда таракқиёт этилиш тизими ҳам
хўжалиқ қуртуви субъект таркибий мақомда таъсир таъсир, равнат
қилиш таракқиёт таъсирини мумкин.

Истифодада айбон таркибий қисмининг таъсир айбоннинг иш
манбалари билан боғлиқ. С.А. Дегон таъкидлаб ўтганида
"Одамларнинг истифодада фан-техника ишлаб чиқариш, иш қавало, айбон
файдаланиш. Одамлар истифодада фан-техниканинг мақсулотлари иш
натияжалари – улар таъсир, қарорлар, иш таъсирлар, иш таъсир
ишлаб чиқариш таъсир иш ушундан ёқ иш таъсирларини
мутахассислар бўлиб – бўлиб таъсир мумкин иш таъсир билан таъсир,

яъни маълум даражада қайта ишланган, қайд қилинган ҳамда жамият интеграл ишлаб чиқариш кучларида кодификация қилинган ахборотдир”¹.

XXI асрда жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг тенденциялари ишлаб чиқарувчи кучлар тараққий этишининг янги босқичи - механизациялашган йирик машина ишлаб чиқариши устунлик қилган саноат ривожланиши босқичидан хизматлар, фан, таълим ва ҳоказолар устунлик қиладиган саноат ишлаб чиқаришидан кейинги босқичга ўтиш бошланганидан далолат беради. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш ўз аҳамиятини саклаб қолиши шубҳасиздир. Лекин унинг иқтисодий самарадорлиги юқори малакали ходимлар, янги билимлар, технологияларга боғлиқ бўлади.

Шунинг учун инсон, унинг салоҳияти саноат ривожланишидан кейинги жамиятнинг энг қимматли, табиий ёки тўпланган бойликдан анча муҳимроқ ресурсга айланди. Бевосита инсон омили иқтисодий ривожланиш суръатларини белгилаб беради.

Назорат учун саволлар

1. У. Ростоунинг жамият ривожланишининг асосий босқичлари хусусиятларини айтиб беринг.
2. ЯИМ қандай ҳисоблаб чиқилади?
3. 1978 йилда БМТ томонидан ишлаб чиқилган аҳолининг турмуш сифатини аёс эттирадиган халқаро кўрсаткичлар тизими нималарни қамраб олган?
4. С. Кузнец томонидан кўрсатилган иқтисодий ўсишнинг асосий белгилари моҳиятини тушунтириб беринг.
5. Иқтисодий ҳаёт субъекти тўғрисидаги тасаввурларининг эволюцияси нима билан боғлиқ?

¹ Дегля А. Эволюция образования в условиях переходного периода. - СПб, 1995. - С.81.

Саноати ривожланган жамиятида иктисодий ўсиш ва инсонни ривожлантириш хусусиятига саноатдаги таркибий ўзгаришлар таъсир кўрсатади. Жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг тажрибаси саноатни ривожлантириш таркибий ўзгаришларнинг уч босқичи орқали рўй беришидан далолат беради:

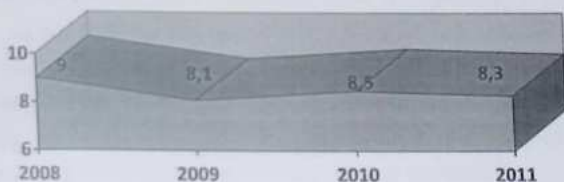
1. *Меҳнат сарфи юқори бўлган ишлаб чиқаришни ривожлантириш.* Ушбу жараён, бир тарафдан, иш хақи даражаси паст бўлишини назарда тутаяди, бу ўз навбатида оилаларнинг даромадига ва инсонни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатади. Иккинчи томондан, иш жойлари сонининг кўпайтирилиши иш билан бандликни рағбатлантиради. Бу аҳоли сони барқарор юқори даражада кўпайиб борадиган ҳамда фан ва технология старли даражада ривожланмаган кўпгина ривожланаётган мамлакатлар учун ҳосилдир. Айни пайтда кўп меҳнат сарфи талаб қиладиган тармоқларнинг устуворлиги инсонни ривожлантириш даражасини муносиб тақсимлаш муаммосини ҳал этишга ёрдам беради.

2. *Капитал сигими юқори бўлган ишлаб чиқаришларни ривожлантириш* иш хақи ва даромад даражаси юқорироқ бўлишини таъминлайди, бу эса инсонни ривожлантириш имкониятларини кенгайтиради. Айни пайтда бундай ривожланишда ушбу ишлаб чиқаришлардаги капиталнинг улуши иш кучи салмоғидан юқори бўлади. Бу эса иш билан бандликка салбий таъсир кўрсатади.

3. *Фан сигими юқори бўлган ишлаб чиқариш* юқори капитал сигими хусусиятига эгадир. Юқори меҳнат унумдорлиги ва рентабеллик инсонни ривожлантириш салоҳиятини сезиларли даражада оширишни таъминлайди.

Ўзбекистонда маъмурий-буйруқбозлик тузумидан бозор иктисодиётига ўтишда Президент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган, "Ўзбек модели" номини олган ислохотлар амалга оширилмоқда. Мазкур моделнинг принциплари қуйидагилардан иборатдир:

ўсиши 2,6 ортди), аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 1,7 маротабага кўпайди. 2000-2011-йиллар мобайнида ялпи ички маҳсулот ҳажми 2,1 баробар ошди. Мазкур кўрсаткич бўйича Ўзбекистон дунёнинг иқтисодиёти жадал ривожланаётган мамлакатлари қаторидан жой олди.

2.1-расм. Ўзбекистон Республикасида ялпи ички маҳсулот ҳажми ўсишининг динамикаси (% ҳисобида)¹

Ўзбекистонда тадбиркорлик муҳити жиддий равишда яхшиланганлиги, иқтисодий ўсиш юқори суръатлари барқарор хусусиятга эгалигини инвестициявий фаоллик кўрсаткичлари яққол исботлаб турибди. Хусусан, 1990 - 2000 йилларда ўзлаштирилган капитал қўйилмаларининг ҳажми 3,8 баробарга ортди, 2010 йилда эса мамлакат иқтисодиётида ўзлаштирилган капитал қўйилмаларининг ҳажми 9,7 млрд АҚШ долларига тенг бўлди. Бу кўрсаткич 1990 йилга нисбатан 11,6 ортди.

Мамлакатда корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда замонавий, юксак технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришни ташкил этишни тезлаштириш борасида фаол инвестиция сиёсати юритишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2011 йилда молиялаштиришнинг барча манбалари ҳисобидан қиймати 10,8

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари // <http://www.stat.uz>.

қара АҚШ дотармадан ортиқ климатга қўйиб
Ўзбекистонда Инвестицияларнинг кўпи ички маҳсулотдаги улуши
ошади.

2011 йилнинг ўзига инвестициянинг реал секторига 2,9 млрд
доллар ҳамда қарқай инвестициялар жалб қилинди, уларнинг
бўлими-бўри қарқай инвестициялардир.

Инвестицияга инвестицияларни жалб этиш қулай инва
стимулга бўлибди. Инвестиция муҳити қулай бўлишини қўй
ишаси ошди бўлибди.

• қарқай инвестицияларни жалб этиш бўйича давлат сиёсати
бўлибди мажбуз бўлибди.

• ресурслар (мажбуз турдаги табиий ресурслар бў
либди мажбуз бўлибди).

• ишлаб чиқариш (мажбуз турдаги ҳўжалик фаолияти натижаларини
қилибди).

• ишлаб чиқариш (мажбуз турдаги ҳўжалик фаолияти натижаларини
қилибди).

• инфратузилма (мажбуз турдаги ҳўжалик фаолияти натижаларини
қилибди).

• инфратузилма (мажбуз турдаги ҳўжалик фаолияти натижаларини
қилибди).

• инфратузилма (мажбуз турдаги ҳўжалик фаолияти натижаларини
қилибди).

• инфратузилма (мажбуз турдаги ҳўжалик фаолияти натижаларини
қилибди).

• инфратузилма (мажбуз турдаги ҳўжалик фаолияти натижаларини
қилибди).

• инфратузилма (мажбуз турдаги ҳўжалик фаолияти натижаларини
қилибди).

Чет қи инвестицияларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудиди тур
шакл ва усуллари билан шўрибди мажбуз. Жумладан, Ўзбекистон
Республикаси қилибди ва (қилибди) мажбуз шўрибди билан биргалик
ташқил этилибди ҳўжалик жамияти ва шўрибди, банклар, сутур

ташкilotлари ва бошқа корхоналарининг низом жамғармалари ва бошқа мулкда ҳиссадорлик асосида иштирок этиш;

- тўлалигича чет эл сармоядорларига тегшли бўладиган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, банклар, сугурта ташкilotлари ва бошқа корхоналарни ташкил этиш ва ривожлантириш;

- Ўзбекистон Республикаси резидентларининг мулки, акциялари ва бошқа қимматли қозғалари, шу жумладан қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

- интеллектуал мулк ҳуқуқига, шу жумладан, муаллифлик ҳуқуқига, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, шунингдек ишонч(гудвилл)га инвестиция киритиш;

- концессияларни, шу жумладан, табиат ресурсларини разведка қилиш, ишлаб чиқиш, казиб олиш ёхуд фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш;

- савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари мулкига эгаллик қилиш, турар-жой биноларини улар жойлашган ер участкалари билан, шунингдек ердан (шу жумладан ижара асосида) ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш.

Ўзбекистон Республикасида инвестициялар киритиш шакллари бўйича бирон-бир чеклашлар мавжуд эмас. Чет эл сармоядорлари мамлакат ҳудудида амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги корхоналарни ташкил эта оладилар.

Бугунги кунда чет эл сармоядорларига инвестиция киритишнинг қуйидаги шакллари тақлиф этилади:

- қўшма корхона ташкил этиш;

- 100 % чет эл капиталига эга корхоналар ташкил этиш;

- хусусийлаштирилаётган корхоналар акциялари бир қисми ёки тўла пакетини сотиб олиш.

Қўйидаги шарҳларга жавоб берадиган янги ташкил этиш
корхоналар чет эл инвестициялари қиритилган корхоналар деб
тислана.

- корхона низоми фонди камда 150,0 минг АҚШ долларини
бўлган ҳолда;

- корхона ташкилчиларидан бери чет эл юридик шахси бў
корхона;

- чет эл инвестицияларнинг улутчи корхона низоми фондидининг к
30,0% ни ташкил қиладиган корхона.

Бундан ташқари агар чет эл инвестициялари қиритилган корхона
даромадларининг 60,0 % дан кўрагини ишлаб чиқарган маҳсулот
отин (ва кўрагини хизматидан олса, бу корхоналар чет
инвестициялари қиритилган ишлаб чиқарган корхоналари
қисблана. Бундай корхоналарга қўшимча солиқ, бож имтиёзлари
бонна имтиёзлари ҳамда раёбатлаштириш омиқлари бериллади.

Маълуматда амалдаги қонуничилик мувофиқ туғрилдан-туғри
эл инвестициялари тузувчаси қўйидагиларни муҳажжамлаштирган:

- торқай сармояларлар тўмонидан моддий ва номод
ишлатириш ҳамда уларга қуқуқия, шу жумладан, интеллектуал му
қуқуқия ишлатириш.

- чет эл сармояларлари тўмонидан ҳар қандай чет
инвестициялардан олинган даромадга таъбиркорлик объектлари
фаолиятини бонна туғурига қиритган.

Шу билан бир қатарини жонини инвестицияларининг 73,0 % дан орт
маълуматининг очки қисблари қисблана – корхоналар ва ахир
маблаглари, инвестиция қарбларидан таъбирга фаол иштирок этишти
тижорат банклари кредитлари, шунингдек, давлат бюджетини ва бюджетдан
ташқари жангарилаш маблаглари қисблана шакллантириладиганлигини
алоқиди таъкидлади.

2.2-расм. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига жалб қилинган инвестициялар миқдори (млн.АҚШ доллари ҳисобида)¹

Ишлаб чиқариш қувватларини барпо этишга жами инвестицияларнинг 73,5 % дан ортиғи йўналтирилмоқда. Замонавий, юксак самарали асбоб-ускуналар харид қилишга инвестицияларнинг 45,3 % сарф қилинмоқда.

Иқтисодий ўсиш кўп жиҳатдан иқтисодиётга солиқ босимини камайтиришга қаратилган изчил сиёсат самарасидир. Ўзбекистонда иттифоқ билан амалга оширилаётган, биринчи навбатда солиқ юкини камайтиришга қаратилган оқилона солиқ сиёсати иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларга, хўжалик юритувчи субъектларнинг ишбилармонлик фаоллиги ва молиявий барқарорлигини юксалтиришга хизмат қилмоқда. 2011 йилда солиқ юки, 1991 йил билан солиштирганда, яъни ички маҳсулотга нисбатан қарийб 2 баробар камайиб, 41,2 % дан 22,0 % га тушди.

¹Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари // <http://www.stat.uz>.

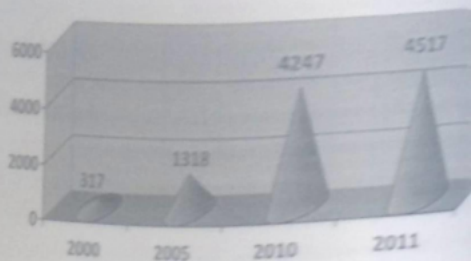
Мамлакат иқтисодиётида юз бераётган жиддий таркибий ва сифат ўзгаришларини 2000 йилда sanoat ишлаб чиқаришининг ялпи ички маҳсулотини шакллантиришдаги улуши 14,2 % и ташкил этган бўлса, 2011 йилда бу кўрсаткич 24,1 % а етганида яққол кўриш мумкин. Sanoat маҳсулоти умумий ўсишининг қарийб 70,0 % ни юқори қўшимча қийматга эга бўлган тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган соҳалар ташкил этди.

Ўзбекистон учун янги ҳисобланган автомобилсозлик айниқса юқори суръатларда ривожланимқда. Фақат 2000-2010 йилларда мамлакатда енгил автомобиллар ишлаб чиқариш 7,1 баробарга, автобуслар – 2,6, юк автомобиллари – 10 баробарга ордди. Умуман олганда мустақиллик йилларида республикада машинасозлик ва металлга ишлов бериш маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 11,5 маротабага кўпайди.

Давлат макрониктисодий барқарорлиқни мустаҳкамлаш мақсадларида иқтисодиётнинг базовий тармоқлари: нефть, газ, олтин қазиб олиш, рангли металлургия, кимё ва нефть-кимё саноатини жадал ривожлантириш чораларини кўрди. Натижада Ўзбекистон саноатининг тармоқ таркибида чуқур ўзгаришлар рўй берди.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шаронглиарида ҳам Ўзбекистонда экспорт ҳажми ортиб бормқда. 2011 йилда экспорт маҳсулотлари ҳажми 2010 йилга нисбатан қарийб 15,4 % га кўпайди ва 15,0 млрд. АҚШ доллардан кўпроқни ташкил этди. Бу 2000 йилга нисбатан 4,6 баробар зиёддир. Ташқи савдо айланмасининг ижобий салдоси 4,5 млрд. АҚШ долларидан ошди. Экспорт таркибида тайёр маҳсулотлар улуши 60,0 % ни ташкил этди, ҳолбуки, 2000 йилда бу кўрсаткич 46,0 % эди. Мамлакат ташқи савдосининг ижобий салдоси эса 1,8 маротабага ортиб 4,2 млрд. АҚШ долларини ташкил этди (2.3-расм). Тегишли равишда мамлакатнинг олтин – валюта захиралари кўпайди.

2012 йилнинг I январь ҳолатига кўра, мамлакатнинг умумий
қари кли ичи маҳсулоти 17,5 % дан, экспорт ҳажмига нисба
52,7 % ни ташкил қилди. Бу талақаро мезонлар бўйича "Хар жилақдан
қили" деб ҳисобланади.

2.3-расм. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг ижтимоий
салдоси (экспорт ҳажмига нисбатан ортиқлик
млн.АҚШ долларлари ҳисобида)¹

Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ва муносиб ривожланиши
бўлибгина 2005 йилдан бошлаб Давлат бюджетини профити бўлиб
бўлибгина қан қанал тўқиб туради.

2011 йилда Давлат бюджетининг харажатлари қисми 2010 йил
нисбатан 25,4 фоққа, 2000 йилга нисбатан эса қарийб 17,8 баробар ўсди.
Қайда экин жонлиқ, диний бюджет харажатларининг 58,7 фоқ
ижтимоий соқдан моллик ва қилини қан тўқинлиқнинг қилламларин
қўллаб-қувватлашга йўналтирилди.

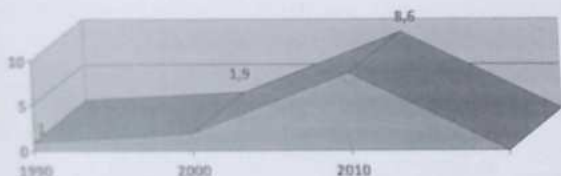
¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика бўлими маълумотлари // <http://www.stat.uz>

Иқтисодиётнинг барқарор юқори суръатларда ўсиши, иш хақи, пенсиялар, стипендиялар ва нафақалар миқдорининг мунтазам равишда қайта кўриб чиқилиши аҳоли даромадлари кўпайиши, турмуш сифати яхшилланишини таъминламоқда. Бу аҳоли турмуш даражасининг жон бошига кўрсаткичлари жиддий равишда ортганлигида ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда.

Ўзбекистонда кучли иқтисмоний сиёсатини изчил амалга ошириш 1990 йилдагига нисбатан энг кам иш хақи миқдорини 2,6 баробарга, энг кам пенсия миқдорини эса 5,9 баробарга кўпайтирилишини таъминлади.

Аҳоли фаровонлигининг энг муҳим умумлашма кўрсаткичи оила истеъмол бюджетининг ҳажми ва таркиби ҳисобланади. У оилалар жамланма даромадларининг ҳажми ва таркибига боғлиқдир.

Ўзбекистон аҳолисининг жамланма даромадлари кейинги 20 йил ичида 8,6 баробарга кўпайди (2.4-расм).

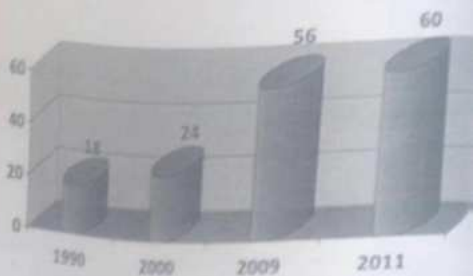
2.4-расм. Ўзбекистон аҳолиси жамланма даромадларининг ортиши динамикаси (1990 йил = 1)

Жамланма даромадаларининг таркибида ушбу даврда мулкдан, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишдан иборат даромадларнинг янги моддалари пайдо бўлди. Масалан, 1990 йилда мулкдан, тадбиркорлик

фавоқилла, маҳсулот сотиш ва хизматлар кўрсатишдаги даромадларнинг саломати умумий даромадларнинг 10,6 % ни ташкил қилади. 2010 йилда маъмур кўрсаткичи 47,0 % га етди.

Даромадларнинг бу янги турлари катта ижобий аҳамиятга эга. Бунақсонли таъбиркорлик фаолиятининг ортishi оилалар ва даромадлари катта ва барқарор ўсиши учун бозор рағбатларини янада кўнгалтириб беришда, даромадлардаги теяисчилик даражасини кўнгалтиришда.

Асли даромадларнинг ортishi ўрта синфнинг шаклланишига ва янги умумий оилалар саломати кўнгалтиришига хизмат қилади. Асли 2010 йилда Ўзбекистонда ўртача даромадга эга аҳолининг улуши, жаман бешинчи қўра, жаман аҳолининг тахминан 18,0 % ни ташкил қилади. 2000 йилда уй хўжалиқларини текшириш натижалари бўйича 24,0 % га етganлиги аниқланди. 2011 йилда эса барча уй хўжалиқлари 60 % миқдорда бўлган ўрта даражадаги паст бўлмаган барқарор даромадларга эга бўлган.

2.5-расм. Мамлакат бўйича ўрта даражадаги паст бўлмаган барқарор пул даромадларга эга бўлган уй хўжалиқлари саломатининг ортishi (жаман уй хўжалиқларига нисбатан % ҳисобидан)

Аҳоли жамланма даромадларининг ортиши фуқаролар жамғармалари ҳажми донмий равишда кўпайиб бораётганлигида ҳам ўз ифодасини топмоқда. Айниқса 2000-2010 йилларда аҳоли жамғармалари ҳажми юқори суръатларда ўсиб, бу даврда мазкур кўрсаткич 28,6 баробарга кўпайди.

Ўзбекистонда бозор муносабатларининг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши жараёнида аҳолининг жамланма харажатлари таркибида янги модда – тadbиркорлик фаолиятига сарфлар пайдо бўлди. Уларнинг салмоғи жозирги вақтда жами харажатларининг 8,5 % ни ташкил этади. Моҳият жиҳатидан бу уй хўжаликларининг хусусий мулк асосида ўз даромадларини шакллантириш ва кўпайтириб бориш имкониятини берадиган асосий капиталнинг энг самарали шаклидир.

2.2. Инсон капитали назариясининг шаклланиши ва ривожланиши

Жаҳон иқтисодийёти фанининг тарихи XX аср бошига қадар ишлаб чиқариш жараёнида жисмоний капитал – ишлаб чиқариш воситалари, моддий ресурслар ва ҳоказолар асосий роль ўйнаганлигидан далолат беради. Чунки бу даврда технологияга кўшимча ресурслардан бири сифатида фойдаланиладиган табиий кучга эга иш кучининг бўлиши кифоя қиларди. Ходимларни кўйтиш ва уларни бир-бири билан алмаштириш осон эди.

Бироқ XX асрнинг ўрталарида рўй берган объектив жараёнлар вазиятни тубдан ўзгартирди. Фан-техниканинг жадал ривожланиши билимлар, кўникмалар, маҳорат, инсон қобилиятини биринчи ўринга кўтарди. Бевосита инсон иқтисодийёти ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучига айланди.

Бу ижтимоий муносабатлар тубдан ўзгараётганидан далолат беради. Инсон омилининг кучайишига жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар ҳам таъсир кўрсатарди. Ходимлар ўз меҳнатлари натижаларини тақсимлашда, мулкда, фойлада иштирок этиш тизими орқали корхоналарни бошқаришда

китори ки бошадлар, кооператив корхоналарининг сони ва зарари катта бўлади.

Натижада иктисодиёт фанлари "иксон қонунлари" қисқартирилган бўлади. Унинг пайдо бўлиши иктисодиёт ва у билан боғлиқ иктисодиёт ва ҳаёт талабларига жавоблари бўлади. Ҳаёт иктисодиёт рақобатининг суръатлари ва сифатида иктисодиётнинг тўлиқ иктисодиёт саноатини чуқур тадқиқ этиши талаб қилинади.

Иксон қонунлари қисқартирилган XVII асрда пайдо бўлади. Уни баргачлардан бўлиб 1676 йилда Вильям Пётт уруш суръатини йўқотиши иксон ҳаётини йўқотиши билан тақдир қилинади. У Англия учун урушда иксон

В Пётт бойлик ва унинг иқболлари таркибига ер ва у келтирилган қишлоқ, қишлоқ ва унинг оқимидан фойда (фонд) билан бир қилиб иқболларнинг иқбол, иқбол ва саноатига боғлиқ рақобат, у билан тақдир қилинади қишлоқнинг қишлоқ. Оқимнинг фикрига кўра, иқболларнинг иқболлар ҳаётининг бутун умри давомидаги иқбол қишлоқнинг белли бўлиши¹.

Бундан кўра иқболлар сўнг Адам Смит ва классик иқболларнинг белли бўлиши ҳам иқбол қишлоқнинг қишлоқ қишлоқ. Адам Смит 1776 йилда ўзининг "Халқлар бойлигининг манбаи ва сабаблари ҳусулида тақдирлар" асарида халқларнинг бойлик қишлоқ қишлоқ сони ва улар қишлоқнинг сифати билан белли бўлиши қишлоқ.

Бундан кўра иқболлар сўнг Альфред Маршалл ҳам иқбол қишлоқнинг улар қишлоқ қишлоқ қишлоқ ва бу жараёнда иқболнинг рақобат қишлоқ.

¹ Вильям Пётт / William Pitt (1656–1707) — иқбол қишлоқнинг, Англияда қишлоқ қишлоқ қишлоқ қишлоқ. Адам Смит "Саноат ва йиғилган қишлоқнинг қишлоқ" ("Treatise of the nature and causes of the wealth of nations", 1776).

² Пётт В. Англияда иқболларнинг қишлоқ. Пётт В. Том I. — М.: Саноат, 1940. — С. 154.

Ҳақиқатдан ҳам жаҳоннинг тараққий этган давлатлари иқтисодиёти ўсиши тўғрисидаги статистика маълумотлари ўсишнинг классик омилларига асосланган ҳисоб-китоблардаги кўрсаткичлардан анча юқори эканлигини кўрсатди. Иқтисодиёт ривожланиши ва ўсиши жараёнларини таҳлил этиш инсон капиталини замонавий иқтисодиёт ва жамиятни ривожлантирадиган асосий ишлаб чиқариш ва ижтимоий омилга айланганидан далолат берди.

Маълумки, капиталнинг қомусий талқини – *капитал* (французча, инглизча «*capital*» ва лотинча «*capitalis*» сўзларидан — «бош, асосий») “даромад келтиришга қодир бўлган ёки одамлар томонидан товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун яратилган ресурслар”¹ дир.

“Капитал” атамаси одатда келгусида ишлаб чиқаришда фойдалланишни мўлжалланаётган меҳнат маҳсулотларига нисбатан ишлатилади. Капитални яратиш жараёни инвестиция киритиш деб аталади. Инвестиция киритиш дастлаб харажатлар қилиш, кейинчалик бу харажатларнинг қопланишини назарда тутати.

Дастлабки пайтда инсон капитали деганда одамларнинг меҳнатга бўлган қобилияти – таълим ва касб кўникмаларига инвестициялар жамланмаси тушунилган. Кейинчалик инсон капитали тушунчаси жиддий равишда кенгайди. Жаҳон банки экспертлари томонидан амалга оширилган энг сўнгги ҳисоб-китобларда инсон капиталига истёмоқ харажатлари – оилаларнинг овқатланиши, кийим-кечак, турар жой, таълим, соғлиқни сақлаш, маданиятга ва ҳоказоларга сарфлар, шунингдек давлатнинг бу мақсадлар учун харажатлари киритилган.

Юқорида қайд этилганлар умумлаштирадиган бўлса, инсон капитали *тар маънода* – бу инсоннинг интеллекти, соғлиги, билими, сифатли ва унумли меҳнати ҳамда унинг турмуш сифатидир.

¹ Экономическая энциклопедия. Лт. ред. Абалкин Л.И. – М., 1999. С.271.

Капиталнинг бу шакли ҳам, масалан унинг эгаси бетоб бўлса эришилганини, вафот этса бутунлай йўқотилиши мумкин. Мазкур ҳолат инсон капиталига инвестиция киритиш жисмоний капиталга инвестиция киритишга қараганда кўпроқ таваккалчиликни талаб этишидан далолат беради.

Инсон капитални бошқаларга бера олмаслик ҳам унинг эгасига бойлигини кўрсатади. Инсон ўз эътиқоди, мойиллиги, ҳаётий қадриятлардан келиб чиққан ҳолда ўз капиталидан турли самарадорлик билан фойдаланиши мумкин. Амалиётда аҳолида мавжуд бўлган инсон капитали захираси билан унинг меҳнат бозорда фойдаланилаётгани ўртасида катта тафовут бўлиши мумкин.

Ашёвий капитал бойлигининг бевосита моддий шаклига – бинолар ва иншоотлар, ер ва бошқа табиий ресурслар, дастгоҳлар, моддий-товар бойликлари захираларига эгадир. Ашёвий бўлмаган капитал ўз моддий шаклига эга бўлмасдан, жисмоний капиталда мужамлашади ва ушбу капитал сифати ёки самарадорлигини ошириши мумкин. Капитал жамланмасининг бу икки қисми ўз навбатида инсонларда мужассамлашмаган капитал ва инсон капиталига бўлинади.

Одамларда мужассамланган ашёвий капитал инсонни шакллантириш учун зарур бўлган, яъни болаларни тарбиялашга чикимлардир. Иктисодчи Ж. Кендрик ноашёвий инсон капитали қаторига умумий таълим ва махсус таъбиғарлик учун, соғлиқни сақлаш ва иш кучи ҳаракатланишига харажатларни киритади. Инсонда мужассамлашмаган ноашёвий капиталга илмий тадқиқотлар ва ишланмалар киради¹.

Инсон капитали назариясини шакллантириш, уни ривожлантириш, илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилишига Т. Шульц улкан ҳисса қўшган. У биринчилардан бўлиб инсон капитали тушунчасига ишлаб чиқарувчи омил сифатида қараган. Олим саноат ривожланиши ва саноат

¹ Кендрик Дж. *Социальный капитал США и его функционирование*. – М.: Прогресс, 1976. – С.113.

махсулотларнинг маълум ва машҳур бўлиши, пировард натижада фирманинг нуфузи, ноу-хауси ва савдо белгисида ўз ифодасини топади. Ходимларни махсус тайёрлашдан, энг аввало, фирма ва компанияларнинг ўзлари манфаатдор, шунинг учун улар бунн ўзлари молиялаштирадilar.

Америкалик иқтисодчи олий таълимдан олинадиган қўшимча даромадни қуйидаги тарзда белгилаган: коллежни тугатлаганлар ишлаб топган даромаддан ўрта маълумотга эга ходимларники айрилади. Таълимга чиқимлар ҳам таълим олиш учун бевосита харажатлар, ҳам муқобил чиқимлар – ўқиш даврида бой берилган даромадлардир. Унинг ҳисоблаб чиқишича, таълимга инвестициялар йилига тахминан 12,0 – 14,0 % миқдорида фойда келтиради.

Маъкур тадқиқотларнинг амалий аҳамият шундан иборатки, Г. Беккер инсон капиталига инвестициялар рентабеллигининг миқдорини аниқлади ва уни АҚШ даги қўнгина фирмаларининг рентабеллиги билан таққослади. Хусусий таълим муассасалари сонининг қўнайиши, қисқа муддатли семинарлар ва махсус курслар ташкил этадиган консалтинг фирмалари фаолиятининг кенгайиши натижасида таълим фаолиятининг хусусий сектордаги рентабеллик даражаси тижорат фаолиятининг бошқа турлари рентабеллиги даражасидан 10,0 – 15,0 % ортиқ эканлигини кўрсатди¹.

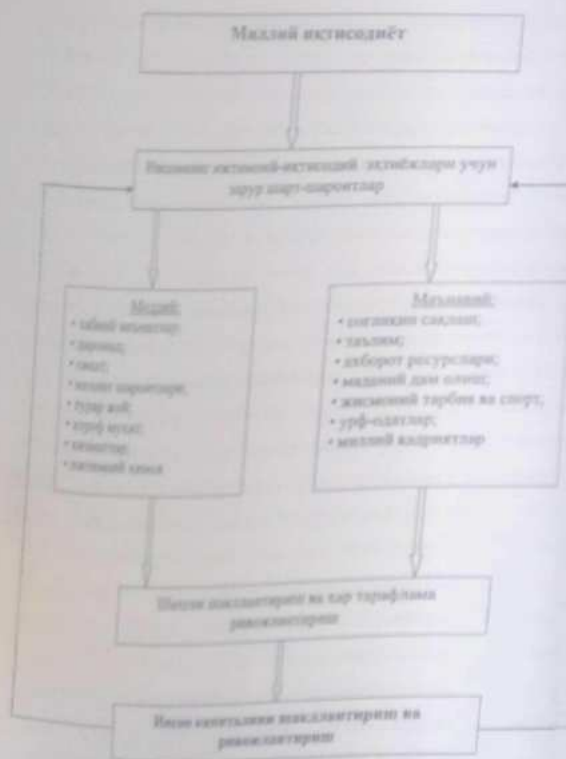
Жамланма ишлаб чиқариш таркибида алоҳида инсон капитални категориясини ажратиб кўрсатиш уни аниқроқ таркибий таҳлил қилиш имконини беради (2.8-расм).

Америкалик иқтисодчи И. Бен-Поратнинг таснифлашига кўра, инсон капитални қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

1) инсон капиталини яратишда иштирок этаётган одамларнинг сифат хусусиятлари ва қобилияти;

¹ Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ., вкл., научн. ред., послес. Канелишников Р.И. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С.121.

2) бошқа таъриф унвонини ҳамда бошқа аниқлар ишлаб чи-
 қилиш ёрдамида қариндаги қиммат қисми³.

2.6-rasm. Insonni iqtisodiyot va turar joylarni rivojlantirish

³ Bar-Pearce, The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings. - N.Y., -L., 1970. - P.49

Г. Беккер томонидан, шунингдек “махсус инсон капитали” тушунчаси ҳам муомалага киритилган. Бу категория “умумий инсон капиталидан” фарқи равишда махсус тайёргалик натижасида эгалланган ҳамда фақат ўзининг корхонаси учун ишлаб чиқаришда манфаат келтирадиган bilimлар ва кўникмалар жамланмасидир.

С. Фишер: “Инсон капитали инсонда мужассамлашган даромад келтириш қobiliяти мезонидир. Инсон капитали туғма қobiliят ва истеъдод, шунингдек олинган таълим ва малакадан ibорат”¹ деб кўрсатган.

Айрим олимлар инсон капитали таркибига унинг эгасининг ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиш имкони нуктаи назаридан ёндашадилар. Жумладан О. Нордхог куйидагиларни таъкидлайди: “Тахлил этиш нуктаи назаридан, бир тарафдан, ходимларнинг солиғи ва малакасини, иккинчи томондан, уларнинг мотивацияси ва фирмага содиқлигини фарқлаш фойдалидир. Дастлабки икки унсур алоҳида бир ходимнинг топшириқни бажариш, яъни меҳнат қилиш бўйича асосий қobiliятини ташкил этади. Инсон капиталининг кейинги икки унсури эса мазкур ходим ўз малакасига кўра, ишда қандай фаолият олиб боришини акс эттиради. Қobiliят ва хоҳиш биргаликда мазкур ходимнинг меҳнатга қobiliятини шакллантиради”².

И.В. Ильинский инсон капитали таълим капитали, соғлиқ капитали ва маданият капиталида ibорат деб ҳисоблайди³.

Инсон капитали таркибини кенгрок тахлил этиш учун функциявий ёндашув принципини ҳисобга олиш лозим. Функциявий ёндашувнинг методологик принципи ходисани фақат унинг ички таркиби бўйича эмас, балки унинг функциявий мақсади, пировард фойдаланиш мақсади нуктаи назаридан кўриб чиқишни талаб этади.

¹ Фишер С. Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономическая теория. — М., Юнити, 2002. — С. 21.

² Nordhaug O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. — Oslo: Scandinavian University Press, 1993. — P.52.

³ Ильинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инвестиционном воспроизводстве. — СПб.: СПбГУЭФ, 1996. — С.127.

Рисованик итисомчи С.А. Дитлов ушбу принциплар бўйи
келган ишатидашлар итисомчида шакллантирилган
тисомчида келганлиги соғлиқ, билимлар, кўникмалар,
итисомчида муайян шакллантирилган деган фикрни билдиради. Б
келганлиги ишатидашлар у ёки бу соҳада мақсадли
фойдаланиш жам, ишатидашлар ушбу ушбу ишатидашлар
ишатидашлар ишатидашлар ёрдан беради, бу билан мақсуд ишатидашлар
ишатидашлар (ишатидашлар) кўникмаларига таъсир кўрсатади¹.

В.7. Саврина та И.В. Скоблякова эса инсон капиталининг
киски, эндида кортани ёки корхоналар гуруҳи даражасида ба
локализация кўрсатдилар².

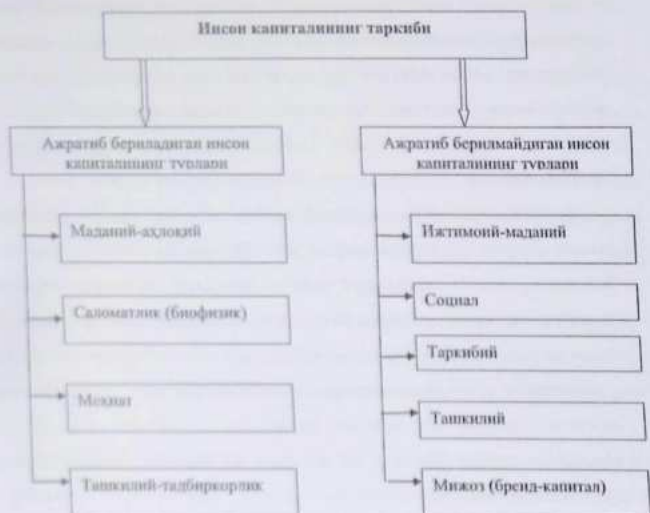
Ички аспектҳои таҳқиқ уқуби ва улар турларига таъсирдорлигини ўрганишнинг бу иқтисодий категориянинг 2.7-расмида кўрсатиладиган таъсирдорлиги яқини ёқолини беради:

1. Миллий-ахлоқий қадрият. Ходимнинг обрўси, фирманинг репутацияси ва ахлоқий қадрияти каби жуда муҳимдир. Миллий-ахлоқий қадриятнинг устидан қандай амалий муносабатларда иш қилинган. Шунингга фикрлар доирасида миллий-ахлоқий қадриятнинг иқтисодий қадрияти, билим, маърифат, қўлиқчилар, ахлоқий сифатларнинг иқтисодий қадрияти афзоли ушбу.

2. Саломатлик (биофизик) капитал. Жисмоний куч, чидамлик, илҳомият, мизант, физиктаним давомийлиги ҳар бир инсон учун шундай ислоб чакори физиктанимда жуда муҳимдир. Саломатлик капитал инсон капиталининг асосий қисми бўлиб, унга инвестициялар киритиш қоллилар қилатганининг қамийиш ҳисобига меҳнат қобилиятини саклаб қоллида 91 биофизик топади.

² Дятлов С.А. Теория математического анализа. Учебное пособие. – СПб.: СПбГУЭФ, 1998. – С.72.

Смирнов В.Т., Соколов В.В. *Информация и роль человеческого капитала в инновационной экономике*. - СПб: Прометей, 2001. - С.205.

2.7-расм. Инсон капиталининг таснифи

3. *Меҳнат капитали.* Меҳнат қанчалик мураккаб бўлса, ходимнинг малакаси, билими, тажрибаси, ва маъсулиятига талаб ҳам шу қадар юқори бўлади. Малакали меҳнат оддий меҳнатга қараганда самаралироқдир, шунинг учун унга юқори ҳақ тўланиши керак. Корхоналарда меҳнат капитали малакали ходимларнинг меҳнатида мужассам бўлиб, уларнинг салмоғи қўлланиётган технологияга боғлиқдир.

4. *Таълим капитали.* У тажриба, меҳнат кўникмалари ва энг муҳими билим тўпланиши натижасида бутун ҳаёт давомида шаклланиб боради. Таълим малакали ходимларни такрор ҳосил қилишнинг асосий воситаси ҳисобланади.

5. *Интеллектуал капитал.* Интеллектуал фаолиятнинг маҳсулоти муаллифнинг мутлақ мулки сифатида муаллифлик ҳуқуқи билан

шаклида ва мустақилликда. Бу капиталдан иктисодий
фойдаланиш йўналишларини ва шаклларини белгилаш ҳуқуқи
миллатлар. Иктисодий мулк объектлари хўжалик ай-
вонларининг маданий ахволини сифатида жалб этилади
уларни, шунингдек ушбу актив эгаларининг дарома-
ди.

[illegible]

Қиырда кәд қалыңғы жисон қалыталынынг турлары м
нәтисин қалыталынынг ажратып берилмайдығын тур
қалыталыны

Ақпарат беріледі және қажетті жағдайда қайта қарауға жіберіледі.

* Иккинчи маънавий даража катталиги. Бу капитал ҳодимлар маданий сифатлари ва қобилиятларининг интеграциялашганини, кўрсаткичларининг, иқтисодий таъсир даражаси қилини таркибидан даража, айлани, қилини, таъсирини ҳодимлар маъжуд бўлишини эътиборда

* Соцкал капитал. Соцкал жорамалар, ишонч ва ҳоказолар ун-
устууларини тасвирловчи. Соцкал капитал ҳар бир иктисодий субъект у-
бу тарзда иктисодий муносабатлар тизимига интеграция қилинганли-
билан боғлиқдир. Иқтисодий капиталнинг ушбу тури қатор ўзига
хусусиятларга эгадир:

биринчидан, бу ҳаминша ташкиллаштирилган ўзаро муносабатлар маҳсулидир, шунинг учун шахсий эмас, балки ижтимоий шаклга эгадир;

иккинчидан, социал капитал ташкилий-ижтимоий тизим амал этишининг унсури сифатида хусусий мулк бўлиши мумкин эмас, яъни ижтимоий исъмат ҳисобланади.

А.И. Мерко социал капитал ахборот, гоёлар, ишонч, кооперация, ҳиссий қўллаб-қувватлаш ва ташкилий даражанинг бошқа унсурларини қамраб олган деб ҳисоблайди. Бундан келиб чиққан ҳолда у ижтимоий капиталнинг икки даражасини ажратиб кўрсатади¹.

1. Таркибий капитал – бу ҳўжалик юрутувчи субъектнинг бозорнинг ўзгариб борадиган конъюнктурасига мослашган ҳамда буни корхона учун манфайтли йўналишга қаратган ҳолда ўз ташкилий тузилмасини бошқариш қобилиятидир².

Ҳозирги давр иктисодиётида фирмалар иш кўрадиган рақобат муҳити инновациялар таъсири остида мутассил ўзгариб туради. Бундай ўзгаришларнинг юқори суръати корхона муваффақиятга эришиши мумкин бўлган шароитларни мураккаблаштиради. Ана шундай шароитлардан бири - корхонада салмоқли даражада таркибий капитал мавжуд бўлишидир.

2. Ташкилий капитал. Моҳият жиҳатидан бу ҳўжалик юритишнинг тизимга солиш малакаси ҳамда ташкилий имкониятлардир. Ташкилий капитал қуядагиларни қамраб олади:

инновациялар капитали – уларга муҳофаза қилган тиждорат ҳуқуқлари, интеллектуал мулк ҳамда бошқа номоддий активлар ва фирмани янгиланишга қодирлигини таъминлайдиган қадриятлар қиради;

жараёндлар капитали – уларга, масалан, ишлаб чиқариш, маҳсулотни сотиш, маҳсулот сотишдан сўнг сервис хизмати кўрсатиш тизимларини,

¹ Мерко А.И. Социально-ответственный бизнес – взаимосвязь государственной и корпоративной политики в глобализирующемся мире. Монография. – М., 2009. – С.180.

² Костов В.И. Теория эволюции и социальноэкономические процессы. – М.: УРСС, 2004.- С.126.

яна ушар иттижада маълумот қийматида шакллантирадиган қим-
матлиги мумкин.

Шу билан биргаликда мажмулар капитали (бренд-капитал)
фасонада. Мажмулар капиталига эга бўлган корхона фа-
қатгина ўз хизматида фойдаланувчини "истеъмол қий-
матида яратиб ва такомиллаштиришга жалб этиш" корхона-
лиги мумкин. Бунда ҳарқилер корхона томонидан яратилган
маълумотлар ва хизматларнинг асли ҳақами қайтафаслини бажаради¹.

Инсон капиталининг ҳозирда қайда қилинган тарзиби м
иктисодий ҳаётнинг инсоннинг ўзи соғинарра эканлиги билан ижод
Ишлаб чиқариш капитали доирасидаги аниқли ва инсон қим-
матлиги ва ҳарқилаларига ҳарқилалар инсон капитали тобора ма-
жмулар, яъни роль ўйнайди. Басосида инсон капитали ик-
тисодий ҳаётнинг инсоннинг товарлардаги қийматида са-
турда ҳақами иккун қийматида қийматида ва капитал мғаларига фа-
қатгина иккун қийматида яратилган.

Профессор К.Х. Абдураҳмоновнинг фикрича, "Инсон капитали
қийматида иккун ресурслар, иккун қиймати ва воситаларга ҳарқил
қийматида"². Шунинг учун инсон капитали иккун қиймати
қийматида иккун қийматида. Инсон капиталининг иккун
қийматида қийматида қийматида ҳақами ҳарқил қийматида
"Инсоннинг иккун қиймати" қийматида билан биргаликда мунта-
қийматида қийматида. Ҳозирги замонда инсон капитали интеллекту-
ал ва бошқаруш иккун қиймати, иккун ва иккун қийматида муҳитини қий-
матида иккун қиймати, қиймати ва қийматида қийматида иккун
қийматида қийматида. Бу инсон капиталининг қийматида

¹ Давидсон П., Миллер М. *Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании*. -
М.: Академия, 1999. - С. 46.

² Абдураҳмонов К.Х. *Мажмулар капитали*. - Т. Тошкент, 2009. - Б. 147.

ишлаб чиқарувчи омили сифатида самарали ва оқилона амал этишини таъминлайди¹.

Инсон капитали назариясига мувофиқ, инсон капиталининг тўпламини турли шаклларда амалга оширилиши мумкин. Уларнинг энг асосийлари таълим олиш ҳамда касбий тайёргарлик давомида қобилиятларни ривожлантириш асосида капитални тўплашдир. Одатда бу қатордан онладаги тарбия ҳам ўрин олади.

Шу билан бирга капитални тўплашнинг бошқа шакллари ҳам мавжуддир. Ўз соғлиғи тўғрисида ғамхўрлик қилиш (инвестиция киритиш), миграция, иктисодиёт, меҳнат бозори амал этиши тўғрисида ахборот олиш ҳамда инсоннинг интеллектуал ва жисмоний қобилиятларини ривожлантиришни, бу қобилиятлардан фойдаланиш меҳнат самарадорлигини ошириш имкониятини таъминлайдиган бошқа шакллар шулар жумласидандир.

Инсон капиталининг шаклланиши манбаларидан (давлат, онла, хусусий шакллар ва бошқалар) қатъи назар ундан фойдаланиш ва бевосита даромад олиш инсоннинг ўзи томонидан назорат қилинади.

Алоҳида шахснинг инсон капитали унинг саломатлиги, соғлиғи, қобилияти, билими ва кўнрақмаларидан иборатдир. “Инсоннинг қиймати” унинг қайси босқичларида ортиб боради, бу қийматдан меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида фойдаланилади, айни пайтда шахсий капитал даромадларини кўпайтиради ва инсонни ўз қобилиятини янада оширишга шахсий инвестициялар киритишга рағбатлантиради.

*Корхонанинг инсон капитали*да ҳозирги вақтда савдо белгиси, персонал ва янги технологиялар сифатидаги номоддий активлар алоҳида роль ўйнайди. Бу капиталга, шунингдек шахсий инсон капитали активларини (лицензиялар, патентлар, муаллифлик гувоҳномалари), фирманинг номоддий активларини (товар белгилари) ташкилий капитал,

¹ Корчагин Ю. А. Инвестиционная стратегия. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. С. 17.

Гарсиби, Кинта, Бриса-Санчес на постоянной капитальной основе

Миллий янсон қишлоқлик иқтисодий, саноатий капиталлари, мадониётнинг устуворликларини, миллий рақобат устуворликларини, миллийнинг табиий саноатининг қишлоқ олади. Миллий янсон қишлоқлик рақобатининг табиий саноатининг қишлоқ олади. Миллий янсон қишлоқлик рақобатининг табиий саноатининг қишлоқ олади.

Үрүн алтынга жакын капиталы наарањысында ҳам амалий, ҳам на-
даражы катар базалы маќалалар мавжулуѓини ҳам кўрсатиш а-
наарањы кўра ҳар бир тањс жакын капиталыга киритилган инвестиция
калусыда иш кыла отыра кысыкта компанияларны тўѓры баќалайды.
Кысыкта. Аман буны муайен кўнжыкы ва кысыктарга эга булгынды.
Кысыктарга тањс кўрсатиш мунжык булган жуда кўнжыкы жакын
ва тањс кысыкы кысыкта кысыкы.

Намче кунме инсон капиталы интиримсининг эмпирик талми
бала бекликлар. Айрим талкилотчилар талми сохаси каби ин
ташхисга аракатлар олимлар ин эки миқдори ўлғириниға тэм
кўрсатини мунакилсини иботдаган. Алар мотивация каби омили
кисоби олимлардаган бўла инсон капиталга инвестиция
киртилишининг келусиди ўзини килсиниға ортинча бала бек
кўборилиш кунме.

Одатда фидат ичиб чиқаришни ривожлантириш мақсадида киритиладиган инвестициялар шаклидаги жисмоний капиталдан фарқлаётганда инсон капиталига инвестициялар қисман самарасини фойдаланилиши мумкин. Шунинг учун бу харажатларнинг ҳаммасини инвестицияларга киритиб ҳам бўлмайди. Масалан, тарих, тасвирий санъат ва адабиёт билан шуғулланувчи студентларнинг кўпчилиги буни ўқув мақсадида сарфдорлигини охиригача мақсадидан қилмайди. Бу каби

масалалар инсон капиталига киритилган маблағларнинг қиймати ва уларнинг қоплавишини ҳисоблаб чиқишни мураккаблаштиради.

Шу билан бир қаторда ҳар қандай инвестициялар бозори каби инсон капитал бозори ҳам камчиликлардан холи эмас:

- иш кучининг нисбатан эркин ҳаракатланиши иш берувчиларни иш кучини ривожлантиришга маблағ сарфлашга интилишларини камайтиради;
- айниқса ёшлар ўртасида таълимнинг қиммати тўғрисидаги ахборот етишмаслиги инсон капиталига етарли бўлмаган даражада ёки нотўғри инвестиция киритилишига олиб келади;
- аҳолининг каттагина қисмида ўзига инвестиция киритиш учун маблағ етишмайди.

Инсон капиталига инвестициялар бозорининг бу ва айрим бошқа камчиликлари сабабли бозор механизмлари ўз-ўзидан буни энг мақбул тарзда тартибга солади, деган фикрга олиб келмаслиги керак. Шунинг учун ҳам давлатнинг инсон капиталига инвестициялар киритишда бевосита иштирок этиши ниҳоятда муҳимдир.

Бундай ёндашувнинг алоҳида муҳимлигини Жаҳон банкининг тадқиқотлари исботлаб турибди. Жаҳон банки экспертлари 192 мамлакатда амалга оширган тадқиқотлари натижасида қуйидаги хулосаларга келган:

- иқтисодий ўсиш умумий миқдорининг 64,0% дан кўпроғи инсон капитал билан боғлиқдир;
- мамлакатнинг табиий ресурслари иқтисодий ўсиш умумий миқдорининг фақат 20,0% гача бўлган қисmini таъминлайди;
- ўтиш иқтисодиётига эга давлатларда мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳияти иқтисодий ўсиш умумий миқдорининг фақат 16,0 % ни таъминлайди.

Ушбу далиллар ҳозирги давр ҷамиятида инсон капиталининг роли ва аҳамиятини яққол кўрсатиб турибди.

*Яхшироқ бил ани уху ароким
Етса кўпроқ улуска нафъ андин¹.*

Амир Темур ҳам ўз салтанатида меҳнат аҳли, касб-кор эгалари ҳурмати ўрнига қўйилишига алоҳида эътибор берган: *“Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳлларидан бўлсалар, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз ақоли ва касбу корига қараб иш тутсинлар”².*

Халқларнинг асосий бойлиги – инсонни ривожлантириш жараёни кўп жihatдан унинг ижтимоий имкониятлари ва нesматларини белгилайдиган, турмуш кечиришни таъминлайдиган, жамиятдаги ўзаро муносабатларни тартибга соладиган инсон ҳуқуқ ва эркинликларига боғлиқдир. Шунинг учун инсон ҳуқуқлари масаласи ҳаминша ўткир муаммо бўлиб келган, бу ҳуқуқларга эга бўлиш, улар доирасини кенгайтириш, инсоннинг жамиятдаги маъқсини аниқ белгилаб қўйиш учун синфий курашлар олиб борилган.

Ижтимоий тараққиётнинг дастлабки босқичларида турли синфий ва табақавий тузилмалар ўртасида инсон ҳуқуқларининг нооклона тақсимланиши, шахс ҳатто бу ҳуқуқлардан маҳрум қилиниши (қуллар учун) муқаррар бўлган.

Лекин жамият тараққиётнинг навбатдаги босқичларида инсон ҳуқуқлари янги сифат хусусиятларига эга бўлиб борган, бу ҳуқуқлар жамиятнинг тобара кўпроқ аъзолари учун қамолатинган. Бошқача қилиб айтганда жамият ривожланишининг ҳар бир босқичи инсон ҳуқуқ ва эркинликларига эга бўлиш, улар доирасини кенгайтиришда олға қўйилган қадам бўлган.

Тарих инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини қўллаб-қувватлаш, ҳимоя қилиш учун доимий куч-гайрат талаб қилинганлигидан далолат беради.

¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. –Т. 1983. –21 б.

² Темур тулуқлари. –Т.Шарк. 2005. –80 б.

муносиб турмуш кечиришларига зарур шароитларни таъминлашдир деб кўрсатган.

Барча одамлар тенглиги тўғрисидаги қадимги замонларларда шаклланган гоя Янги давр мутаффакирлари асарларида янада ривожлантирилди. Б. Спиноза, Ш. Монтескье, Т. Жефферсон, И. Кант ва бошқаларнинг асарларида инсон ҳуқуқларининг янги оқилона назарияси ўз ифодасини топди. Шахснинг ҳуқуқлари ва эркинлари янги концепциясини, шахс билан давлат ўртасидаги муносабатларда ҳуқуқ устуворлигини таъминлаш асосланган мазкур назария янги дунёқарашни шакллантиришга катта ҳисса қўшди¹.

Давлатнинг келиб чиқиши ва унинг ҳуқуқий фаолияти манбаси сифатидаги иқтимоий шартнома концепцияси мазкур жараённинг муҳим унсурига айланди. Б. Спиноза² табиий-ҳуқуқий қарашлар ва давлатнинг шартномавий концепциясини ривожлантирар экан, "давлатнинг мақсади - амалда эркинликдир"³ деган хулоса чикарган.

Франциянинг 1789 йилдаги Декларациясида эълон қилинган инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликлари умумжаҳон эътирофига сазовор бўлиб, иқтимоий ва давлат тартибларини янгилаш ва инсонпарварлаштириш мақсадларига хизмат қилди. Мазкур Декларация ҳамма жойда инсон ва фуқаро ҳуқуқларини эътироф этиш ва ҳимоя қилишга инҳокда кучли таъсир кўрсатди. Шундан кейинги даврда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги назария ва амалиётнинг, ҳуқуқий давлат, ҳуқуқ устуворлиги қондаларининг ривожланиши ушбу тарихий ҳужжатнинг ижобий таъсирида кечди.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, фуқаролик принципларини шакллантириш ва ривожлантириш тараққиёт ва эркинлик сари йўл очди.

¹ Жарнов Б.Н. Права человека в современном мире: проблемы и решения. - М.: Изд-во «Знание», 2002. - С.32.

² Бенедикт Спиноза (*Benedictus de Spinoza*, 1632-1677) — голландиялик файласуф, Янги давр файласуфларининг энг машҳур наъмонидаридан бири.

³ Спиноза Б. Избранные произведения. Т. 2. - М., 1957. - С. 261.

XIX асрда турли давлатларда фуқаролик ҳуқуқлари ва ҳуқуқларнинг дастлабки нормалари (эркинлик ва теги ҳуқуқлик, давлатнинг муқ ҳуқуқи, сайлов ҳуқуқи ва ҳаққозолар) таркиб топиб бундан қўш нуктадан кайрадан улар жуда чекланган сайловга ҳаққозолар, сайлов тахсиллар, эркинлик ва аёллар ҳуқуқи мисли, эркин камситкилар ва ҳаққозолар) эди.

1921 йили Германия ва Франциянинг Инсон ҳуқуқлари ташкилотидан кайрадан турли мамлакатларидаги 20 га яқин тахсиллар инсон ҳуқуқлари бўйича биринчи халқаро ташкилот – ташкилотидан (французча (FIDH) ташкилотидан кайрадан.

Инсон ҳуқуқлари турли ва дунёдаги тоталитар ташкилотларнинг фуқаролик ва фуқаро институтларини раивлантиришда кайрадан инсон ҳуқуқлари бўйича турли бўлиди. Инсон ҳуқуқлари ташкилотидан раивлантиришда халқаро ҳуқуқ ташкилотидан бўлиди.

1948 йил 10 декабрда Биринчи Миллатлар Ташкилотидан Ассамблеяси 217 А (III) резолюцияси билан "Инсон ҳуқуқлари декларацияси" қабул қилинди ва ташкилотидан кайрадан.

Умумий декларацияда 1789 йилги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси, "Ҳаққозолар 31 калдр-қиммати ҳаққозолар ҳуқуқлари ва теги бўлиб тутилади" (1-модда) деб ташкилотидан кайрадан. Шу билан бир калдрда умумий декларацияда ушбу қўйилганлар қўйилди. "Ҳар бир инсон эркин, таваққули, жанси, тили, дини, сайловга ҳаққозоларидан, миллий ёки кайрадан кайрадан чинкиш, мол-мулк таваққули ёки бошқа қимматида қатъи назар ушбу Декларацияда таваққули қилинган бундан ҳуқуқ ва эркинликларга инсон бўлиши зарур" (2-модда).

Инсон ҳуқуқларининг умумий принциплари қўйилганларидан кайрадан.

¹ Инсон ҳуқуқлари бўйича биринчи халқаро ташкилотидан – Т. Адамс, 2004 – 30-31 б.

- инсон ҳуқуқ ва эркинликлари унга тугилганидан мансуб, давлат томонидан тақдим этилмаган;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш, уларга риоя қилиш ва ҳимоя қилиш – давлатнинг мажбуриятидир;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг давлат томонидан мустаҳкамлаб қўйилган қондалари халқаро-ҳуқуқий стандартларга мувофиқ бўлиши керак;

- тенглик принципитга мувофиқ ҳуқуқ ва эркинликлар ҳаммага ва ҳар бир кишига тенг тақдим этилган;

- инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ҳуқуқий нормалар фақат эълон қилиниб қолмасдан, балки бевосита амал этиши зарур;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари қонунларининг мазмунини, моҳияти ва қўлланилишини, давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини белгилаб бериши керак;

- давлат инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини бекор қиладиган ёки камайтирадиган қонунлар қабул қилмаслиги лозим; бу ҳуқуқлар ва эркинликлар фақат давқулодда шароитларда чекланиши (асосийларидан ташқари) мумкин;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари суд ҳимояси билан кафолатланиши керак;

- инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиши керак эмас.

Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари қуйидагилардан иборат:

- базавий (ажратилмайдиган);

- асосий (конституциявий);

- умумэътироф этилган (халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилганлари).

Инсон ҳуқуқлари ижтимоий муносабатларда намоён бўлишига қараб қуйидагиларга бўлинади:

- шахсий;

• оғил;

• катиний-катиний ва маънавий.

Аmmo нисбатда бундай таъсифлаш рамний ҳисобланади.

Шахсий ҳуқуқлар кўпгина фуқаро ҳуқуқлари деб аталса ҳам, фуқароларга мансублиги билан бевосита боғлиқ бўлмагани эътиборга олинган ҳисобланади. Улар шахсларнинг фуқаролиги, яъни, яши, мансаби ёки диний мансублигидан катъи назар тундари ҳуқуқлар ҳисобланади. Бу ҳуқуқлар инсон ҳаёти, қадри ва ҳақиқатини таъмин қилиш учун зарурдир. Шахсий ҳуқуқ қўбдагилар қиради:

• киши ҳуқуқи;

• эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи;

• шал қад-қиммати ҳуқуқи;

• кўпсай турмуш дахлсизлиги ҳуқуқи;

• турмуш дахлсизлиги ҳуқуқи;

• инқилоб эркинлиги ва фуқароли эркинлиги;

• кўпчи ва кичик жамият таълим эркинлиги;

• инқилоб ва кўпчилик таълим таълим эркинлиги;

• суз таълимидан фойдаланиш ҳуқуқи;

• кўпсай мулк ҳуқуқи

Сайсий ҳуқуқлар ва эркинлик, ҳақиқат бўйича манкур ва фуқароларга мансублиги билан ушбу боғлиқ бўлиб, фуқаро ва конституционий ҳуқуқ ва ҳақиқатлари туруқларидан бири ҳисобланади. Оқинда сайсий ҳуқуқларга қўбдагилар қиради:

• суз эркинлиги (хабарот олиш эркинлиги);

• ушбу эркинлиги;

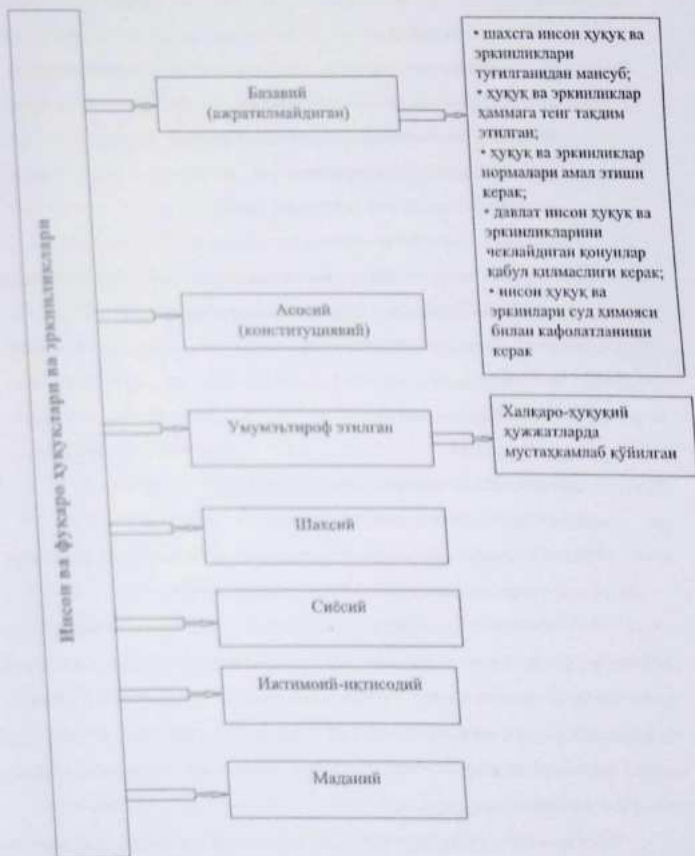
• йиғилиш эркинлиги;

• давлат ишлари босқинида иштирок этиш ва давлат хизмати таълим асосий қабул қилиш ҳуқуқи;

• фуқаролик ҳуқуқи;

• сайлов ҳуқуқи.

Ијтимоий-иқтисодий ҳуқуқларга эса қуйидагилар киради:

2.8-расм. Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари

* Метод түрүк (метод) кесип ва мехнатнинг эркинлиги күүн

⁴ Исследования проводились в сотрудничестве с лабораторией из Болотинского миктофаза Климатического центра.

* 3 shakl va 4 nuqta, adolatli mekamlar sharoitlari. Barcha xizmat ko'rsatuvchi va mahsulot beruvchi va tolovchilar.

Материал поступил в редакцию 15.04.1987 г.

Шунинг билан биргаликда, 1959 йилнинг бошида ҳар йили 10 декабр

1966 Язга Ёшларнинг Мажлислар Тинчликоти шафоси

Футболни и сибирски војвојински обединети тимови на "Иктом"

НАТИВНИЙ КУЛЬТУРНИЙ НАСТАВНИК "БІЛІСНИК" КЛУБУ КИНО

Бу ва шундан кейин қабилаларнинг қариндаш бинтимлар нисон ва фоти

УКУЛАРИНИН ДАВАСЫ АРАКАРЫН АРАКА БУ ТЭБ-ХҮҮГУКЛАРИН ТИЙМНИ

Ўзбекистон Республикаси мустақиллика эришганидан сўнг кўпте-
биринчи халқаро-сўқуқ ҳужжат "Нисон ҳуқуқлари умумжа-
ҳасиллаштирилган" бўлди. Ўзбекистон нисон ҳуқуқлари ва манфаатлари

ижтимоий ривожланиш ва давлат қурилишининг, ўзининг ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим устувори сифатида белгилаб олди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари бўйича 60 та асосий халқаро ҳужжатга қўшилгани, БМТ томонидан мазкур соҳада қабул қилинган 6 та асосий халқаро шартноманинг иштирокчиси эканлиги ҳудди шундан далолат беради.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг қондалари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий қонуничиликларида ўз ифодасини топиб, инсоннинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ишонarli ҳимоя қилишни таъминламоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси “Ўзбекистон халқи инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ҳоқларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб”¹ сўзлари билан бошланади. Мамлакатнинг Асосий Қонунида мустаҳкамлаб қўйилган Ўзбекистон фуқароларининг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари принциплари жамъиятидан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қондаларига мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов кўрсатиб ўтганидек, “Бизнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси энг демократик, халқаро миқёсда эътироф этилган меъёр ва талабларга жавоб беради”, дейиш учун тўла асосларимиз бор”².

Мамлакат Конституциясининг иккинчи бўлими тўлалигича инсон ҳуқуқлари бўйича ўзбекча биллди. Бошқача қилиб айтганда, шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларнинг яхлит ва кенг қамровли тизими мустаҳкамланган. Табиийки, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги бўлим давлат органлари тизимига бағишланган бўлимдан аввал келади. Давлат ҳуқуқларини тақдим этмайди, фуқароннинг ўзи унга

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б.3.

² Каримов И.А. Янгилаб фикрлаш ва янгилаш давр талаби. Т.5. – Т.: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 107.

* маҳаллада барқарор конституционий тартиб ўрнатилди.
 давлат органлари Конституция доирасида шакллланган ва амал қил-
 га. Парламент ва Президент сайловлари ҳамда маҳаллий сайловлар
 яхши кўрсаткичлар билан ўтказилди. Президент сайловлари орқали мамлакатнинг
 келажикда давлат қонунчилиги бу даражада легитимация қил-
 инди. Ўзбекистон тарихида қилинган.

• Иттифой олдди мулкчиликнинг барча шакллари, жумладан, мулкнинг таъсис, таъмир-таъриқ эркинлиги ўрнида Конституция иттифой бўлаётган бозор муносабатлари раъқлини учун муру шарт-шаритлари ва кафолатлар яратиб й мурабр иттифой раъқлини давлатнинггина эмас, балки жамиятга амфикига олдики. Чунки кучли ва очик фукаралик жамиятнинг фаоллиги эркинликти мавжуд бўла олмайди.

[illegible]

* дахт түүнийг олдсон хуучий давчлалын мө
болги - дахит өмдөлүн бүрэнгийн принцип асосид дэ
оргалын тусым шалгарулсан.

2001-2010 йилларни қамраб олган иккинчи босқич ф
конституциявий ҳуқуқ шаклларидаги даври бўлди. Бу босқичи
хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- қонун қабул қилишда умумдавлат манфаатлари ва маҳаллий манфаатларни эътиборга оладиган икки палатали парламентни шакллантириш ва амал қилиш асосида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг роли ва таъсири кучайтириш;

- сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларнинг муҳим давлат қарорларини қабул қилишдаги роли ва таъсирини кучайтириш, давлат тузилмалари фаолиятининг мониторингини амалга оширишда нодавлат ташкилотларнинг обрўси ва аҳамиятини ошириш;

- суд тизимини либерallasштириш ва инсонпарварlasштиришга қаратилган туб ислохотлар, ўлим жазосини бекор қилиш, суд ҳокимиятнинг мустақиллигини таъминлаш, "хабеас корпус" институтини жорий қилиш, адвокатура ролинини ошириш;

- инсон ҳуқуқлари бўйича таълим соҳасида кенг маърифий ишларни олиб бориш.

Бу босқичда конституциявий ислохотлар натижасида мамлакатнинг олий қонун чиқарувчи органи - икки палатали Олий Мажлис шакллантирилди. Президент ваколатларининг бир қисми Сенатга берилиши ҳамда Бош вазир ҳуқуқ ва ваколатларининг кенгайтирилиши, икки палатали парламент ваколатини кенгайтириш ва қонун чиқарувчи ҳамда ижроия ҳокимиятлар ўртасидаги мувозанатни сақлаш билан bog'лиқ бўлган масалаларни ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистонда фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини қимоя қилишнинг механизмлари яратилган ва самарали амал этади. Мамлакатда инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларнинг тизими: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази, Фуқаролик жамиятини шакллантириш мониторинги бўйича мустақил институт, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, Бош прокуратураси, Ички ишлар вазирлигида махсус ташкил этилган инсон ҳуқуқлари бўйича бўлинмалар фаолият олиб бормоқда.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфатларини ҳимоя қилиш бўйича ишчил ва тизимли сиёсатини юргизишга босқич қўйилган. Улар қўйилганларини назарда тутган

• инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфатларини ҳимоя қилишда қўйилган қонуний ҳужжатлари ижросини таъминлаш бўйича бу соҳада қўшма таъминлаштириш бўйича чоралар кўриш;

• инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ишларининг амалга оширилиши мониторингини олиб бориш;

• фуқароларнинг айтиш-қўйиш ҳуқуқларини, аҳолининг бошқа қисмларини таъминлаш бўйича таъсирчан чоралар кўриш, уларнинг амалга оширилиши ҳар тарафлама йўлдан кўрсатиш, тадбиркорлик турли шакллари, айниқса кичик жойларда ривожланиши;

• инсоннинг ишга қўйилиш шартлари ва оммавий ахборот воситаларининг инсоннинг айтиш-қўйиш ва сиёсий ҳаётида фолга олиниши таъминлашда қўшма таъминлаштириш амалга ошириш;

• ЁМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги органлари ва тузилмаларини таъминлашда қўшма таъминлаштириш.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари соҳасида қўйилган энг муҳим қарорлар қўйишда асосий таъминлаштириш.

2003 йил 1 январдан таъбирдан ўлим жазоси тўла бекор қилинган. Ўзбекистон парламенти Фуқаролар ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида қонун қўйишда ўлим жазосига таъминлаштириш Ички Ишлар Фанлари институти ратификация қилди. Ўзбекистон Ички Ишлар Фанлари институти ратификация қилди қонундаги 67-диалог бўлди.

Ўзбекистон ЁМТ Ёш Ассамблеясининг "Ўлим жазосини қўйиш мораторийи тўла қилиш" резолюциясини қўллаб-қувватлади ва ўлим жазосига қарши 4-бўлимида қонун қўйиш ишида (2010 йил февраль Женева) иштирок этиш.

Фукаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт қондаларини тўла амалга оширишга йўналтирилган демократик институтлар – “Хабас корпус” ва “Мираида қондалари” ҳуқуқни қўлаш амалиётига жорий этилди. Мазкур институтларнинг жорий этилиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг, унинг дахлсизлиги таъминлашнинг муҳим омилга айланди.

Судлар амалиётида яраштириш институти кенг оммалашди. Буни 100 мингдан кўпроқ кишига нисбатан яраштириш тартиби қўллаб-қўллангани кўрсатиб ҳисоблаганда турмадагилар сони 151 нафари ташкил этади. Бу МДХ ва Европа мамлакатларида энг паст кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Кейинги 10 йил давомида мамлакатда қамолқа олиналганлар, озодликдан маҳрум этиш жойларда сақланганлар сони икки баравардан кўпроққа камайди.

Мамлакатда сиёсий партияларнинг жамиятни демократлаштиришдаги ролини ошириш тўғрисидаги конституциявий қонун муваффақиятли амалга оширилмоқда. Халқаро сайлов стандартлари миаллий қонунчиликка ва ҳуқуқни қўлаш амалиётига жорий этилди. Халқаро ва чет эл қулатувчилари институти мустаҳкамлаб қўйилди. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилишини амалга ошириш ҳамда ҳимоя қилиш мониторингини олиб бориш парламент фаолиятининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Бу Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар амалга оширилишини парламент назоратини олиб бориш тартиби, шунингдек Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган халқаро конвенцияларнинг мониторингини қамраб олган.

Олий Мажлис амалиётига парламент эшитуви институти жорий этилди. 2010-2011 йилларда мамлакат парламенти аъзолари энг муҳим вазирликларнинг мамлакат томонидан БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларини амалга ошириш доирасидаги, шунингдек Фукаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларига барҳам

фаолият олиб борадиган идоралараро комиссия ташкил этилди. Инсон савдоси қурбонларига ёрдам кўрсатиш ва уларни ҳимоя қилиш бўйича реабилитация маркази иш бошлади.

Ўзбекистон БМТнинг Коррупцияга қарши кураш бўйича конвенциясига қўшилди. Мазкур конвенция жиноятчиликнинг бу турига қарши кураш олиб бориш бўйича қўшимча таъсирчан чораларни сифат жиҳатидан янги даражага кўтаришга даъват этилган. Мамлакатда коррупция билан боғлиқ хавфларга самарали кураш олиб бориш, фуқаролик жамияти институтларининг коррупцияга қарши курашда фаол иштирок этишларини дастаклаш бўйича тизимли чоралар кўрилмакда.

Адвокатура институти ислоҳ этилди, суд қарорлари ижросини таъминлаш тизими, прокуратура фаолияти такомиллаштирилди, бутун суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштиришга қаратилган қатор бошқа чоралар кўрилди. Ҳимоячи ҳуқуқлари жиддий равишда кенгайтирилди. Ҳаттир қатто гувоҳ ҳам адвокат хизматида фойдаланиш ҳуқуқига эгадир. Суд жараёнида айблов ва ҳимоя томонларининг процессуал ҳуқуқларини тенглаштиришни таъминлаш, адвокатуранинг ўзи ўзини бошқариш таъсирчан марказлаштирилган тизимини яратиш, адвокатлар касб малакасини оширишнинг мажбурий тизимини жорий этишга қаратилган чоралар изчил амалга оширилмакда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда жамият ҳаётининг турли соҳаларида 5100 дан зиёд нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолият олиб бормокда. Кейинги ўн йил давомида уларнинг сони 2,5 баробарга кўпайди. Фуқаролар йиғинлари ва ўзини ўзи бошқариш органлари – маҳаллалар сони 10 мингдан ортиқчи ташкил этади. Булар қаторида “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати, Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси, “Соғлом авлод учун”, “Нуроний” жамғармалари, “Ижод” фонди, Нодавлат нотижорат ташкилотлар миллий ассоциацияси ва бошқа жамоат ташкилотларини кўрсатиш мумкин.

Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси¹ асосида очик фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари белгиланган. Улар қуйидагиларга қаратилган:

- “Қучли давлатдан – қучли фуқаролик жамиятига” стратегик дастурий мақсадни изчиллик билан амалга ошириш;

- аҳолининг кенг қатламлари томонидан қўллаб-қувватланаётган фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг жадал институционал шаклланиши ва ривожланишини таъминлаш;

- барча фуқаролик жамияти институтларининг демократик қадриятлар, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини қимоя қилиш, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини оширишга қаратилган фаолиятининг зарур ҳуқуқий асосларини яратиш;

- фуқаролик жамияти институтларининг давлат ва ҳокимият тузилмалари ва фаолияти устидан таъсирчан жамоатчилик назоратини амалга ошириш, жамиятнинг давлат билан ўзаро самарали алоқасини яратишни таъминлаш, одамларнинг қайфиятини, мамлакатда кечаётган ўзгаришларга муносабатини аниқлашдаги ролини кучайтириш;

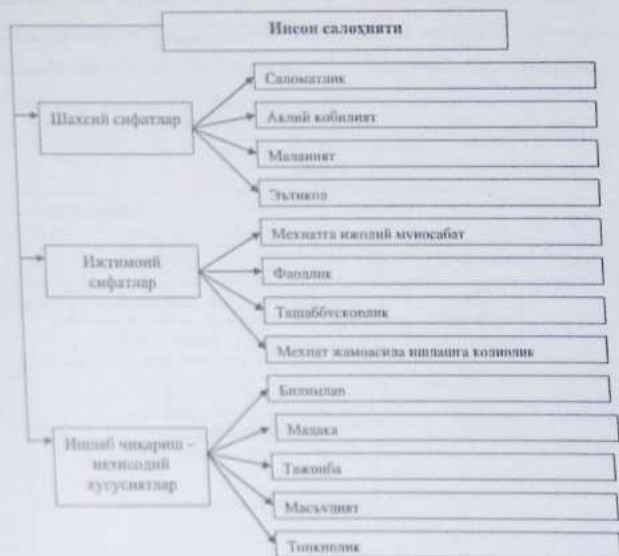
- давлат томонидан “учинчи сектор”ни нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти бошқа институтлари фаолиятининг ташкилий-техникавий ва иқтисодий негизини мустаҳкамлашга қаратилган қўллаб-қувватлашни очик, ошқора, аниқ йўналтирилган ва демократик бўлишини таъминлаш;

- инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларининг қонуиларга, энг аввало ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва назорат органлари томонидан риоя этилиши устидан жамоатчилик мониторингини олиб бориш бўйича фаолиятларини янги даражага кўтариш.

¹ И.А.Каримов. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябр.

Назорат учун саволлар

1. Ўзбекистонда барқарор иқтисодий ўсish нималарга асосланган?
2. Т. Шульцнинг инсон капитали назарияси Г. Беккернинг ғоясидан нима билан фарқ қилади?
3. Инсон капиталининг асосий таркибий қисмларини тарифлаб беринг.
4. Инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари биринчи марта қайси ҳужжатда мустаҳкамлаб қўйилди?
5. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқароларнинг қайси шахсий ҳуқуқлари мустаҳкамлаб қўйилган?
6. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш концепцияси доирасида фуқаролик жамияти ҳуқуқий асосларини янада мустаҳкамлаш учун қайси қонушлар қабул қилиниши мўлжалланган?

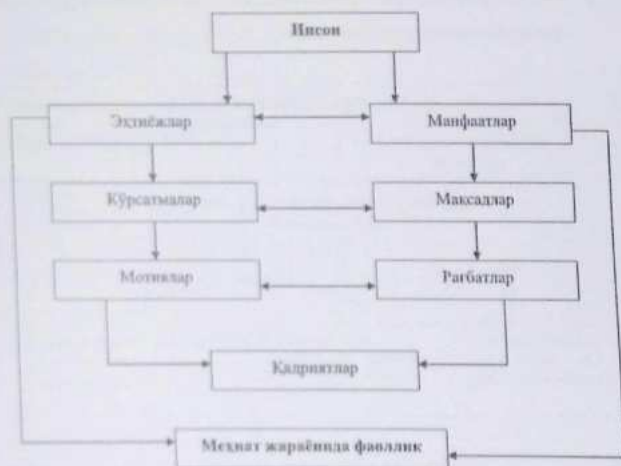
3.1-расм. Инсон салоҳиятининг хусусиятлари

Инсон салоҳиятининг моҳияти самарали меҳнат фаолиятининг иқтисодий асоси сифатидаги ходимнинг рақобатбардошлиги ҳисобланади. Инсон салоҳиятига ишлаб чиқаришда рўй берадиган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, инновация жараёnlари ўз таъсирини кўрсатади.

Инсон салоҳиятининг шахсий хусусиятлари психофизик салоҳиятни ҳам қамраб олади. Бу инсоннинг қобилияти ва мойилликларидир. *Инсон қобилиятлари* (3.2-расм) унинг ижодга мойиллиги ва тафаккур салоҳиятидир.

Ижодга мойиллик олдинга қўйилган вазифани энг самарали ҳал этиш йўлини топишга интилишдир.

келмайди. Бунда эҳтиёж жуда муҳим бўлиши ва инсон уни қондиришга қодирлигига ишончи қомил бўлиши керак. Фақат шундагина даставвал аниқланган эҳтиёж *мотивга* – инсоннинг ҳатти-ҳаракатини белгилайдиган ички барқарор психологик сабабга айланади.

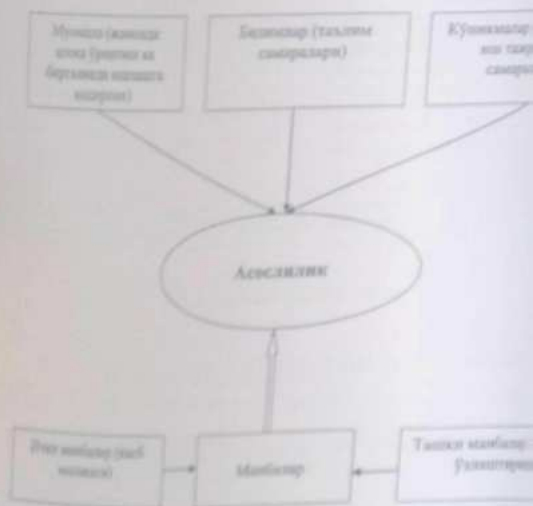
3.3-расм. Инсоннинг меҳнат жараёнидаги фаоллиги

Одатийлик ва фаоллиқнинг қўшилиши инсонда юқори меҳнат қобилиятини шакллантиради. Ижод ва тафаккур қобилиятлари қўшилиб *инсон интеллектини* ҳосил бўлади. Юқсак унумли меҳнатга қодирлик ва интеллект шахснинг олий имкониятлари – истеъдод ва даҳолиқни вужудга келтиради.

Истеъдод – инсон қобилиятининг олий даражасидир. *Даҳолиқ* истеъдоддан даҳо шахс ўз фаолияти соҳасида мактаб, бутун бир даврни яратишга қодирлиги билан белгиланади.

Худин үй сазолдгы бойдворнгу тавниб, касб билимлари ва үй кифайларини аниқлаб асослиликка эга бўлади.

Асослилик (компетентлик) эгалланган билим ва кўникмалар билан келажакда белгиланган мақсадларга эришиш қўли. Асослиликнинг ичги (касб малакаси) ва (ташқи) жиддан м. кифайлари мавжуддир (3-4-расм).

3-4-расм. Ички кифайларнинг доирасида асослилик

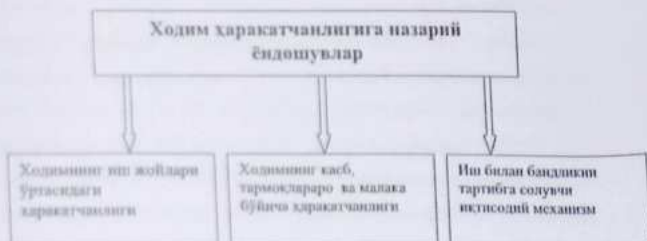
Худининг касб асослиги эга муҳим сифатдир. Касб асослиги дейилганда ички малака жараёнда зарур бўлган ўзинга хос қобилият, мақсу билим, кўникмалар ва маърифат тушунилади.

Асослиликнинг башка турлари ҳам мавжуддир. Масалан, функцион асослилик, технологиялар, маркетинглар, маъна тўғрисидаги м.

билимларни қамраб олади. Янги функциявий билимларни эгаллаш зарур маънадаги эришишнинг гаровидир.

Ҳаракатчанлик (мобиллик) — инсон қобилиятининг янаб бир кўринишидир. Ходимнинг бу сифати — унинг ишлаб чиқаришнинг ўзгариб бораётган шароитларда — ҳам бевосита меҳнат функцияларини ўзгартиришга, ҳам иш жойини янгилашга тез мослашишга бўлган қобилиятидир.

“Ходимнинг ҳаракатчанлиги” тушуничасига назарий жиҳатдан уч ҳил ёндашув кузатилади (3.5-расм):

3.5-расм. Иш кучи ҳаракатчанлигига назарий ёндашувлар

1. Ходимнинг иш жойларини ўзгартириш жараёни.

2. Ходимларнинг иш жойларини касб, , малака, тармоқлараро бўйича ўзгартиришга қодирлиги ва тайёрлиги.

3. Иқтисодиётда аҳолининг иш билан бандлиги ҳудудий нисбатларини тартибга солишнинг иқтисодий механизми.

Биринчи ёндашув тарафдорлари иш кучи ҳаракатчанлигини ходимларнинг аввалги иш жойидан янгисига ўтиш сифатида талқин қиладилар¹. Бунда улар янги иш жойига ўтиш меҳнат фаолияти (касб), иш берувчи, ҳудудий ўзгартиришни ҳам тақозо этишини илова қиладилар.

¹ Роштин С.Ю., Рахимова Т.О. Теория рынка труда: Учебно-методическое пособие. — М.: ТЕИС, 1998. С.192.

[illegible]

Америкада яшасаларлар С.Дэвис ва Ж.Холтманнинг
хисоблашлари кўра, анимациянинг икки жойларинини фанга тирмаши
боғлиқ кўради оғиллар ҳамда икки билим бондлик, янашанилик ва катта
вафотатликни эланини вакиллар таърифлари мунохаси.

Трифонов Е. А. Трудовая мобилизация // Вестник Московского центра социологии и статистики им. В. А. Яковлева. 2005. № 1. С. 11.

² Акимов В.В., Рашкин О.В. *Экономика и управление в строительстве*. Учебник для вузов. – М.: КНИПРЕТ, 2001. С. 100.

• биринчиси – меҳнат ҳаракатчанлигининг ходим шахси билан боғлиқ омиллари (касбий ўсиш, малака даражасининг етарлилиги ёки етмаслиги, меҳнат фаолиятидан қониқиб ҳосил қилинмаслик, турар жойини ўзгартириш, таълим муассасасидаги ўқишни тугаталаш, пенсия ёшига етиш ва ҳоказолар). Бунда иш жойини ўзгартириш мазкур омиллар таъсири остида рўй беради, ammo бу корхона персонали сонини кўшатириш ёки қисқартиришни талаб этмайди. Ушбу ҳолатда иш кучи миқдори ўзгармай қолгани мумкин;

• иккинчиси – бунда гап янги бозорларнинг пайдо бўлиши ёки шажудларининг барбод бўлиши, корхоналар ва тармоқларнинг техникавий қайта жиҳозланиши, халқаро бозорлардаги рақобатнинг кучайиши ёки сусайиши, хўжалик юритишда жойлардаги тафовутлар тўғрисида боради. Одатда бу жараёнлар умумий иш жойлари сонининг ўзгариши ёки айрим хўжалик юритувчи субъектлар ва алоҳида тармоқлар ўртасида уларнинг қайта тақсимланишига олиб келади. Натижада иш кучининг ҳаракатчанлиги иш жойларидаги ўзгаришлар таъсири остида бўлади¹.

Меҳнат фаолияти давомида иш кучининг ҳаракатчанлиги иш кучини ҳосил қилиш жараёнининг ўнсури сифатида намоён бўлади. Иш кучини ҳосил қилиш – бу уни ҳосил қилиш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмо қилиш жараёнидир (3.6-расм).

Ушбу талқинда иш кучини ҳосил қилиш:

• таълим олиш, касб-ҳунарга ўрганиш, ихтисослиқни эгаллаш;

• тақсимлаш – иш кучини олинган билим, эгалланган касб ва ихтисослик бўйича меҳнат фаолияти соҳалари, ихтисодиёт тармоқларида ҳудудлар ўртасида тақсимлаш ва айрибошлаш;

• истеъмол қилиш – иш кучидан бевосита иш жойида фойдаланишидир.

¹ Davis S., Haltiwanger J. Measuring Gross Worker and Job Flows: NBER Working Paper, N5133, 1999, P.1.

- ишлаб чиқаришни жойлаштириш, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, иш билан бандлик вазиятидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳудудий (миграция) гуруҳларига бўлинади.

- ишлаб чиқаришни жойлаштириш, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, иш билан бандлик вазиятидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳудудий (миграция) гуруҳларига бўлинади.

Иш кучи оқимларининг ҳудудлар ўртасида тақсимланиши ҳамда меҳнат фаолияти турини ўзгартириш мезонлари меҳнат ресурслари ҳаракатчанлигини таснифлаш учун асос вазифасини ўтайди.

Ижтимоий-касбий ўзгаришлар касб, ихтисослик, малака даражаси, хизмат вазифаси, лавозим, ходимнинг меҳнатнинг ижтимоий тақсимоли тизимидаги ўрнидаги тафовутлар билан боғлиқдир.

Меҳнат бозорида рўй берадиган ўзгаришлар ҳам иш кучи ҳаракатчанлигининг алоҳида хусусиятларини шакллантирмоқда. Ундаги талабга мувофиқ меҳнат ресурсларининг юқорилаб борадиган ҳамда пастлашадиган ҳаракатчанлигига сабаб бўлмоқда. Юқорилаб борадиган иш кучи ҳаракатчанлигида ходим билим ва малакасини ошириш натижасида оддий иш жараёнлари бажариладиган, паст малака талаб қилинадиган иш ўрнидан мураккаб технологиялар қўлланиладиган, махсус билим ва малака талаб этадиган иш жойларига ўтади.

Шу билан бирга иқтисодиёт трансформацияси шароитларида олий маълумот ва юқори малакага эга мутахассисларнинг бундай билим ва малака талаб қилмайдиган, жумладан хизмат кўрсатиш ва савдо қабн соҳаларда иш билан банд бўлишлари кузатилади. Бу иш кучининг пастлашадиган ҳаракатчанлиги кўринишларидир.

Иш кучи ҳаракатчанлиги ташкиллаштирилган ва ташкиллаштирилмаган шаклларда ҳам бўлади. Микродаражадаги ташкиллаштирилган иш кучи ҳаракатчанлиги - ходимларин хўжалик юритувчи субъектда янги иш жойи, корхонанинг бошқа тузилмаси, бўлимига ўтказиш, ташкиллаштирилмагани эса кадрлар қўнимсизлиги

рағбатлантиради. Мазкур хусусият кўп жиҳатдан ходим қандай ишлаб чиқариш муҳитида меҳнат қилишига боғлиқдир. Корхонада инновацион қобилият қанчалик юқори бўлса, ходимдаги бу хусусият ҳам шунча тез ривожланади.

Инсон қобилиятидан самарали фойдаланиш ҳар бир мамлакат иқтисодий ривожланиши моделига боғлиқдир. Одатда иқтисодий ривожланишнинг қуйидаги моделлари фарқланади (3.1-жадвал).

3.1-жадвал

Иқтисодий ривожланиш моделлари

Иқтисодий ривожланиш моделлари	Модель хусусиятлари	Маъмур модель мансуб бўлган давлатлар
Аграр	Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспорт, саноат маҳсулотлари импорти	Монголия, Греция
Хомашё	Хомашё экспорти, таёёр маҳсулот импорти	Россия, Эрон
Технологик	Технологиялар импорти, катта қанча ситимига эга маҳсулотлар	Япония, Сингапур, Жанубий Корея
Инновацион	Билимларни яратиш, технологиялар экспорти, катта қанча ситимига эга саноат	АҚШ, Германия, Буюк Британия, Франция

1. *Иқтисодиётнинг аграр йўналиши* асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришга йўналтирилган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспорт қилиниб, бундан тушган пул маблағларига чет элдан эҳтиёж учун зарур бўлган саноат маҳсулотлари харид қилинади. Иқтисодий ривожланишнинг бундай моделида инсон салоҳиятидан фойдаланиш даражаси энг паст бўлади. Чунки бу моделда миллий саноатни зарур даражада ривожлантириш назарда тутилмайди.

2. *Иқтисодиётнинг хомашёга йўналтирилганлиги* катта табиий ресурслар захираларига эга мамлакатлар учун хосдир. Бу мамлакатларда табиий ресурсларнинг экспорти улар ялпи ички маҳсулотининг асосий қисmini таъминлайди. Бу давлатларда турмуш даражаси, одатда, аграр

монавий миллий технологиялардан кснғ фойдаланишгнна эмас, шн ютуклари асосида уларни яратишни ҳам талаб этади. Шунинг ундай иктисодиёт илим-фан ва таълим тизимини ривожлантириш снбсатининг устувор йуналишига айланган ҳамда жамият дан кўллаб-куватланадиган мамлакатларда шакллантирилиши н. Иктисодиётнинг бевосита ана шундай тури АҚШ, Германия, ик, Буюк Британия, бошқа тарақсий этган давлатлар учун хосдир. 3.2-жадвалда ривожланишнинг технологик, айниқса инновацион слари афзалликлари акс этган.

3.2-жадвал

Иктисодий ривожланиш моделларининг самарадорлиги (маҳсулот киймати бўйича)

Моделлар турлари	Маҳсулот турлари	1 кг. қиймати (АҚШ доллари)
Хомияб	Нефть	0,1
	Ишлов берилмаган ёғоч	0,1
Технологик	Ишлов берилган ёғоч	1,0
	Ёнгил автомобиллар	15-30
	Компьютерлар	100-500
	Электрон техника	500-2000
	Микропроцессорлар	10000-20000
Инновацион	Авиация техникаси	10000-20000
	Космик техника	100000-500000
	Янги дорилар	10000-50000
	Сунъий материаллар	1000000 дан ортик

Бугунги кунда у ёки бу мамлакатда инсон ресурсларидан қай даража фойдаланиш мазкур давлат иқтисомий-иқтисодий ривожланиш, аҳо турмуш даражаси ва турмуш сифати, шунингдек мазкур давлатнинг ж да жамиятида эгаллайдиган ўрнига боғлиқ бўлади.

Биринчи Маълумот Ташкилот Ривожланиш дастури шифони жондаги турли минтакалар ва минтакаларда маддий бойлик тақдирини баҳолаш ҳамда унинг асосий таркибий қисмлари ўртакли жиёлатини аниқлаш мақсади билан тадқиқот амалга оширилди. Бу учун қуйидаги омилларни фойдаланилди:

- табиий ресурслар;
- энгил чикларни инфратузилмаси;
- минтаканинг иқлим саломати.

Тадқиқотлар натижада қатъи ҳақиқати шунга бўлган бойликнинг 64,0 % иқлим саломати асосига туғун қилини аниқланди. Табиий ресурслар ва жондаги мажмуа барча энгил чикларни-тезиқоти инфратузилмаси улуғида ҳам қатъи умумий бойлиги ҳақиқатининг асоси ўрни бар қилин туғун қилин (3.3-жадвал).

3.3-жадвал

Жонли минтакалари бойлигининг таркиби (аҳоли жон бошига)

Жонли минтакалари	Жонли, минг АҚШ доллар.	Энгил чикларни саломати		Табиий саломат		Иқлим саломати	
		минг АҚШ доллар.	%	минг АҚШ доллар.	%	минг АҚШ доллар.	%
Шимолий Америка	326	62	19,0	16	5,0	241	76,0
Гарбий Европа	237	55	23,0	6	2,0	177	76,0
Яқин Шарқ	150	27	18,0	58	39,0	65	43,0
Жанубий Америка	95	16	17,0	9	9,0	70	74,0
Шарқий Осиё	47	7	15,0	4	8,0	36	77,0
Жонли бўйича	100,0%		16,0		20,0		64,0

Шимолий Америка ва Гарбий Европада ҳам энгил чикларни, табиий ва иқлим ресурслари ни юқорида. Шунинг учун ҳам мазкур минтакаларни

давлатларни аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадларда ҳам stacks ўринларини эгаллайдилар. Яқин Шарқ мамлакатларининг асосий бойлиги эса табиий ресурслардир. Лекин бу давлатларда инсон салоҳияти энг паст даражададир.

XXI асрда инсон салоҳияти миллий бойлиқнинг асосий қисми ва ҳар бир мамлакатни иқтисодий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим омилга айлантирилганини тасдиқлаш мумкин.

3.2. Инсон тараққиёти индекси ва унинг таркибий қисмларини ҳисоблаш услубиёти

Умид йиллар давомида иқтисодий ўсишга эришиш инсон ва бутун жамиятни ривожлантиришга олиб келади, деб ҳисобланган. Бундай фикрнинг асосида ишлаб чиқариш даромадларини кўпайтиради, юқори даромад эа, ўз навбатида, иқтисодий фаровонликни оширади, деган фикр ётарди.

Шунинг учун иқтисодий ўсиш фақат ривожланишни таъминлаш воситасигагина эмас, балки ривожланиш мақсадига айланди. Айрим мутахассисларгина иқтисодий ўсишга фақат ривожланиш воситаси деб қарар эдилар. 1955 йилда Нобель мукофотининг лауреати Артур Льюис¹ ривожланишнинг мақсади *"инсон танловини кенгайтириш"* деган қулоғига келган.

Иқтисодий ўсиш иқтисодий ривожланишнинг синоними эмаслигини англаш жаҳонда иқтисодий-сиёсий бекорорлик ва аҳолининг қамбағаллигини кўпайишни билан чуқурроқ англана бошланди. Айрим ривожланиётган мамлакатларининг амалиёти ишлаб чиқариш ривожланиб

¹Сэр Уильям Артур Льюис (Sir William Arthur Lewis, 1915-199) – инглиз иқтисодчиси, "ривожланиётган давлатларга нисбатан иқтисодий ривожлантиришнинг лаваторлик таъиноти учун" 1979 йилги Нобель мукофотининг лауреати. Асосий асарлари: "Иқтисодий режалаш принциплари" ("The Principles of Economic Planning", 1949), "Иқтисодий ўсиш назарияси" ("The Theory of economic Growth", 1955)

тиббий хизмат кўрсатиш, таълимни тақдим этиш учун масъудиятига алоҳида эътибор қаратилади.

Бироқ "ўсиш ҳисобига қайта тақсимлаш" концепцияси ҳам, "асосий эҳтиёжлар концепцияси" ҳам кенг оммалашмади. Бу ривожланишни иқтисодий ва ижтимоий қисмларига суғъий бўлиш оқибати эди. Асосий эҳтиёжлар деганда инсон турмушининг сифат кўрсаткичлари эмас, балки товарлар ва хизматлар тақдим этиш англашинуларди. Шу билан бир қаторда асосий эътибор давлат имкониятларига қаратилган, аҳоли эса ривожланишни таъминлаш бўйича фаоллиятнинг фаол иштирокчилари эмас, балки товар ва хизматларни олувчилар сифатида кўриларди. Бундан ташқари ана шундай чоралар иқтисодий фаоллиқни пасайтирар, айни пайтда давлатнинг ижтимоий соҳага қаражатлари ҳалдан ташқари ортиб кетиётган эди.

XX асрнинг 80-йиллари бошларига келиб иқтисодий ўсиш қадрият деб эътироф этила олмаслиги тўғрисидаги ҳулосага келинди. Ушбу даврда кўпгина мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатлари пасайди ва тарққинчилик юз берди.

Шунинг учун ривожланиш сиёсатида давлат қарзи ва қаражатла қисқартириш, иқтисодий ўсиш суръатлари пасайишига барҳам бериш қи сифат жиҳатдан янги устуворликлар биринчи ўринга кўтарилади. "Таркибий қайта қуриш" ва иқтисодиётнинг либераллаштирилиши ақвалроқ натижа сурилган инсон капитали назариясига эътиборни қушайтирди. Юқорида қайд қилинганидек, ушбу назарияни асосига таълим, соғлиқни сақлаш, касбий тайёргаликка инвестициялар қиритишнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги асослаб берилган, инсонга ишлаб чиқаришнинг энг муҳим омил сифатида қараларди.

Ана шундай сиёсатга жавобан ЮНИСЕФ¹ *"Инсонни қайта қуриш"* ҳужжатини эълон қилди. Унинг муаллифлари – Андрей Жованни Кориса, Френсис Сноарт, Ричард Жолли таркибий иқтисодий ўзгартиришларни

¹ ЮНИСЕФ (United Nations Children's Fund) – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Болалар жамоатчилиги.

А.Сен ривожланиш жараёнини фақат моддий ёки иқтисодий фаровонлиkning ортиши нуктаи назаридан эмас, балки инсон имкониятларини кенгайтириш жараёни сифатида таҳлил этди. Унинг нуктаи назарига кўра, жамиятдаги турмуш даражасини даромадларнинг ўртача даражасига қараб эмас, балки одамларнинг ўзлари муносиб деб ҳисоблаган ҳаёт кечиришлари учун мавжуд имкониятлари бўйича баҳолаш лозим. Ҳиндистонлик иқтисодчи ижтимоий ривожланишнинг мақсади янгиликларни чексиз кўпайтириш эмас, балки одамларнинг кўпроқ иш бажариш, билимларни эгаллаш, узоқ умр кўриш, касалликлардан ҳоли бўлиш ва ҳоказолар учун имкониятлар яратишда деб ҳисоблади: "Баҳолаш тизимининг энг муҳим вазифаларидан бири – инсон кадрларининг кенгайтирилиши олишдир. 1980-йилларда ва ундан кейин "инсонни ривожлантириш" вазифасини мазкур муаммони оғли равишда қараб чиқиш ҳамда ҳаётимизда энг қатъи аҳамиятга эга бўлган эркинликлар ва имкониятларни кенгайтиришга алоҳида эътибор бериш зарур. Вазият тевариши билан одамлар имкониятлари чегаралаб қўйилган ҳаётий дилларани кенгайтириш ҳозирги даврда инсонни ривожлантиришнинг асосий вазифаси ҳисобланади"¹.

А.Сен концепциясида ривожланишга марказида инсон бўлган жараён сифатида қариллади.

Кейинчалик бу ва бошқа гоялар Бирлашкан Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг экспертлар гуруҳлари томонидан бирлантирилиб, инсонни ривожлантиришга концептуал ёндашув асосини ташкил этди. Мазкур ёндашув 1990 йилги *Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маъруза*да ўз ифодасини топди.

БМТ Ривожланиш дастурининг таърифи: "Инсонни ривожлантириш – одамларни кенгрок танлаш имконияти билан таъминлаш жараёнидир. Бундай танлов чексиз бўлиши ва вақт ўтиши билан ўзгариши принципиал аҳамиятга эгадир. Бирок ривожланишнинг барча даражаларида узоқ ва

¹ Амрития Сен. Развитие как расширение человеческого выбора. 1989.

оқми ҳаёт исҳорид, бизнесларни ялғизлик ва муносиб турмуш
учун янги бўғим ресурслардан фойдаланиш имкониятлари
ривожлантиришнинг асосий мақсадидир. Агар нисбатан буғим
тарафидан, яъни бизнес имкониятлардан ҳам фойдаланиш оқибат

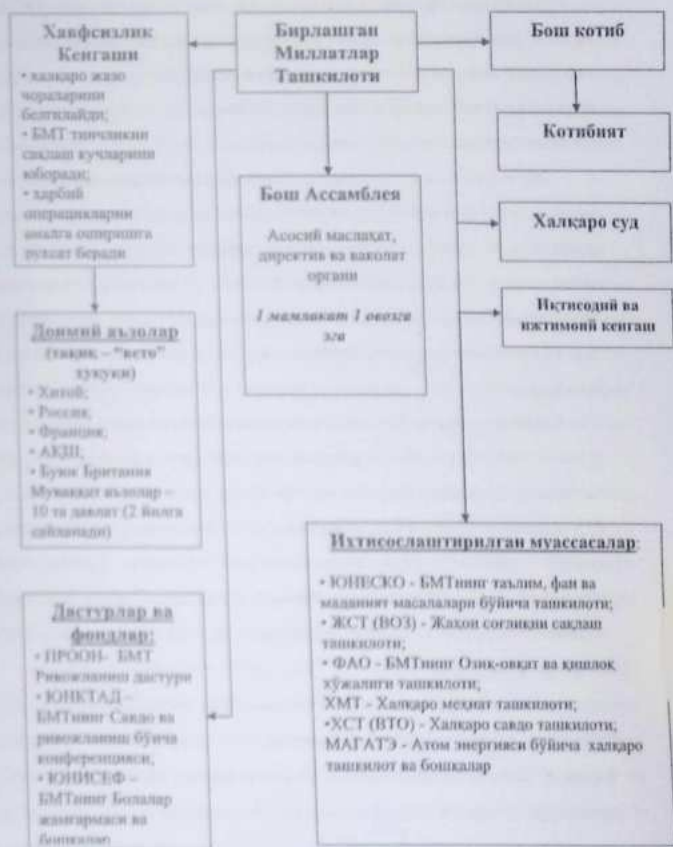
Мақсуд қилинган нисбатан ривожлантиришда янги та
дирларни янги турмуш. Бу, бир томондан, соғлиқни муҳофа
за қилишнинг асосий қўлқўлларини таъминлашнинг
янги имкониятларини янгилашнинг бўлса, иккинчи тарафдан
янги имкониятларини янгилашнинг бўлса, иккинчи тарафдан
янги имкониятларини янгилашнинг бўлса, иккинчи тарафдан
янги имкониятларини янгилашнинг бўлса, иккинчи тарафдан
янги имкониятларини янгилашнинг бўлса, иккинчи тарафдан
янги имкониятларини янгилашнинг бўлса, иккинчи тарафдан
янги имкониятларини янгилашнинг бўлса, иккинчи тарафдан
янги имкониятларини янгилашнинг бўлса, иккинчи тарафдан

Янги имкониятларини янгилашнинг асосий уш
баримини Мақсудлар Ташкилотининг Минималлик ривож
лантиришда янги имкониятлар. Мақсудлар декларацияда ХХ
имкониятлар янгилашнинг учун янги асосий қадриятлар ҳам
янгилашнинг ҳам бўлиши бўлиши. Мақсудлар қадриятларга қўйиш
янгилашнинг

Экономик Экономик ва янги имкониятлар ва янгилашнинг қўлқўл
ва янгилашнинг ҳам бўлиши, янгилашнинг учун янгилашнинг
ва янгилашнинг янгилашнинг қўлқўллар. Халқнинг янгилаш
янгилашнинг янгилашнинг демократик шакли бу қўлқўл
янгилашнинг янгилашнинг

Ташкилотлар ҳам янги, бирорта ҳам мамлакат ривож
лантиришда фойдаланиш имкониятларидан янгилашнинг
қўлқўллар. Экономик ва янги қўлқўллар ва имкониятларининг
қўлқўлларининг янгилашнинг

¹ ПРООН. Доклад о состоянии развития за 1990 г. / Пер. с англ. 1991 г.

3.8-расм. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ташкилий тузилмаси

Барфасиз. Глобал муносабатлар тинчлик ва иқтисодий аниқликнинг принципларига мувофиқ, чинакамлар ва масъулиятнинг аниқлигининг асоси ҳам ушундан ҳисоб. Аҳоли чекаётганлар ёки жамиятда туриб қолганлар жамият ҳаётида бўлишлари томонидан аниқ масъулиятга эга бўлишлари керак.

Соф-инновация. Динлар, маданиятлар ва тиллар қилма-қилмасидан келиб чиқиб бу борадаги ҳурмат қилишлари керак. Жамиятларнинг ва қишлоқлар ўртасидаги тафовут кўрсаткишига ҳам, тинчликнинг ҳам аниқ бўлишига зарур, балки бу турғаларга инновациянинг асоси бўлиши шарт. Ҳақиқатда инновациянинг зарур. Ҳақиқатда инновациянинг зарур. Ҳақиқатда инновациянинг зарур. Ҳақиқатда инновациянинг зарур.

Глобал ҳуқуқ. Барқарор ривожланиш қонунларига мувофиқ, лекин аниқлик ва табиий ресурсларнинг муҳофиза қилини ҳамда унинг аниқликдан фойдаланиш натижаси аниқликнинг қўйилгани лозим. Факт: Ҳақиқатда инновациянинг зарур. Ҳақиқатда инновациянинг зарур. Ҳақиқатда инновациянинг зарур. Ҳақиқатда инновациянинг зарур.

Умумий мажбурият. Глобал иқтисодий ва иқтисодий ривожланиш барқарор, шунингдек ҳақдор тинчлик ва аниқликнинг таъсирдор бартараф эки бўлиш маъносида қилан қилганлар ўртасида тинчликнинг ҳамда қўй тинчлик қилан қилган таъсирдор зарур. Маълум қил қилганнинг жамиятнинг жамият ва жамиятнинг таъсирдор қилганнинг. Барқарор Маълумлар Тинчликнинг маълумий роль уйнаши лозим¹.

¹ *World Migration Review* (WMR) *Year 2000* (2000) *Vol. 3*, *Issue 1*, *Page 1*.
552 *World Migration Review* (WMR) *Year 2000* (2000) *Vol. 3*, *Issue 1*, *Page 1*.

Жаҳондаги турли мамлакатларда турмуш сифатини баҳолаш учун покистонлик иктисодчи Маҳбуб ул-Ҳақ¹ бошчилигидаги БМТ экспертлар гуруҳи томонидан интеграл кўрсаткич – *Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси (ИСРИ)* ишлаб чиқилди. Бу ўринда мазкур индекснинг концептуал таркиби Амартия Сан изланишлари натижаси асосида яратилганлигини таъкидлаш керак.

Маҳбуб ул-Ҳақнинг таъкидлашича, “Инсонни ривожлантириш концепцияси бугунги кунда энг яхлит ривожланиш модели ҳисобланади. У иктисодий ўсиш, ижтимоий инвестициялар, одамлар имкониятларини кенгайтириш, асосий эҳтиёжларини қондириш ва ижтимоий ҳимоя тизимини ташкил этиш, сиёсий ва маданий эркинликлар ҳамда инсон ҳаёти барча бошқа соҳаларини қамраб оладиган ривожланишнинг барча масалаларини мужассамлантирган. У тор маънодаги технократик ёки ҳақдан ташқари фалсафий концепция эмас. У ҳаётни акс эттиради”.

Мазкур масалада турмуш даражаси (ёки фаровонлик даражаси) билан турмуш сифатини фарқлай олиш керак. *Турмуш даражаси* моддий фаровонлик даражасини, яъни одамларнинг моддий эҳтиёжи қондирилганлигининг даражасини ифода этади. Унинг мамлакат бўйича ўртача кўрсаткичининг аҳоли жон бошига ЯИМ кўрсаткич ифода қилади.

Турмуш сифати эса “номоддий” ёки пулда ифодаланмайдиган ҳамда фақат пул билан белгиланмайдиган хусусиятлар: одамларнинг саломатлиги ва умр кўриш давомийлиги, дам олиш ва бўш вақтини ўтказиш, маданий ривожланиш, ўзлигини намоён қилиш, билимлар ва маънавий бойлиқнинг бошқа неъматларидан фойдаланиш имкониятларини қамраб олади.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси ҳар йили турли мамлакатларда турмуш даражаси, саводхонлик, таълим, умр кўриш давомийлиги каби инсон салоҳиятининг асосий хусусиятларини ўлчаш ва

¹ Маҳбуб ул-Ҳақ (1934-1996) – покистонлик буюк иктисодчи, Инсонни ривожлантириш маърузасининг асосчиси, “Иқтисодий ривожлантириш стратегияси”, “Инсонни ривожлантириш тўғрисида мулоҳазалар”, “Ривожлантириш мавқалаларида ҳамкорлик учун янги асослар” асарларининг муаллифи.

ИСРИни ҳисоблаб чиқишда кўрсаткичларнинг уч тури ҳисобга олинади (3.9-расм):

- *инсон туғилган пайтда қўтилиётган ўртача умр кўриш;*

- *таълим олишнинг ўртача давомийлиги ва таълим олишнинг қўтилиётган давомийлиги;*

- *муносиб турмуш даражаси.* Бу аҳоли жон бошига ялпи миллий даромаднинг харид қобилияти паритети бўйича АҚШ долларига баҳоланади.

Инсон салохиятини ривожлантириш индекси инсонни ривожлантиришнинг интеграл жамланма кўрсаткичидир. У юқорида қайд қилинган учта асосий кўрсаткич бўйича мамлакатда эришилган ўртача даражани ифода этади.

Мазкур уч мезон бўйича интеграл индексни аниқлаш учун даставвал ҳар бир мезоннинг индекси ҳисоблаб чиқилиши керак. Кўрсаткичларни 0 дан 1,0 гача бўлган миқдорнинг индексларга айлантириш учун мезонларнинг энг кам ва энг кўп миқдорларини ўрнатиш талаб қилинади. Индекснинг интеграл кўрсаткичини ҳисоблаб чиқиш учун ўртача биометрик миқдорлар ишлатилиши сабабли энг кўп миқдор ҳар қандай икки мамлакат ёки вақт даврлари ўртасидаги таққослашга (фонизларда) таъсир кўрсатмайди.

Энг кўп миқдор мамлакатларнинг амалда кузатилаётган олий даражаларига вақт катори бўйича белгиланади. Масалан, БМТ Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш глобал маърузасида 1980-2010 йиллардаги кўрсаткичлардан фойдаланилган (3.4-жадвал).

Таққослашга мезонларнинг энг кам миқдорлари таъсир кўрсатади. Шунинг учун индексларни ҳисоблаб чиқишда тирикчилик кўришнинг энг кам миқдори ёки "табiiй 0" каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Қуйидаги энг кам миқдорлар белгиланган:

Ўлчиш индекси = амалдаги миқдор – энг кам миқдор : энг кўп миқдор – энг кичик миқдор (1)

Таълим соҳаси учун мазкур 1-тенглама ҳар икки таркибий қисмга нисбатан қўлланилади. Бунинг натижасида уларнинг ўртача геометрик миқдори топилади, шундан сўнг 1-тенглама иккинчи миқорига ишлатилади. Буни 1-тенгламасини икки таркибий қисми ўртача геометрик миқдорига тенглаштириш мумкин.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси уч ўлчов индекслари ўртача геометрик миқдори жамланмасидир:

$$(ITurmuhi^{1/3} + ITaъlim^{1/3} + IDaromad^{1/3}) (2)$$

Мазкур 2-формула ИСРИ барча кўрсаткичларининг тўлиқ бўлмаган ўзаро бир-бирини алмаштиришини назарда тутди. Шу тариқа у чизикли жамланиш формуласига нисбатан энг жиддий эътирозларни ҳисобга олади. Маълумки, чизикли жамланиш формуласи кўрсаткичларининг бир-бирини тўла ўрнини босишини назарда тутди. Айрим ўзаро бир-бирининг ўрн босиш ҳар қандай индексни аниқлаш учун муқаррар равишда ҳос эланишнинг таркибий қисмлари миқдори ортини билан қўнайиб боради.

ИСРИда янги индикаторлардан ва янги функциявий шаклда фойдаланилган ҳолда услубиётнинг такомиллаштирилиши жиддий ўзгаришларга олиб келди. Ўртача геометрик кўрсаткичларни қўллаш индексларининг куйроқ миқдорларини келтириб чиқаради. Буни энг катта ўзгаришлар ривожланиши бир хил даражада бўлмаган мамлакатларда кузатилади.

2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада Инсон салоҳиятини ривожлантириш индексига жиддий ўзгаришлар киритилди. Аввалгиларида бўлгани каби йигирманчи глобал маърузада

- таълим олишининг ўртача давомийлиги (25 ёш ва ундан катта ёшда бўлган шахслар томонидан умри давомида таълим олган йилларнинг ўртача миқдори билан ўлчанган);

- кутилаётган таълим олиш давомийлиги. Бунда мактабга ўқишга бориш учун расмий равишда белгилаб қўйилган ёшга тўлган болалар таълим олиши кутилаётган йиллар ҳисоблаб чиқилган.

Инсонни ривожлантириш аввалги индексларида қўлланилган катта ёшдаги аҳоли саводхонлигининг кўрсаткичи (бу кўрсаткичга шунчаки саводлиқлар ва саводсизлар табақаламаган ҳолда киритилган) таълим соҳасида эришилган натижаларнинг манзарасини тўлиқ ifodalash учун етарли даражада ишонарли бўлмади. Мактаб таълими ўртача давомийлиги ва мактабда таълим олишнинг кутилаётган муддатини ИСРга қўшиш натижасидан таълим даражаси ва бу соҳадаги сўнгги ўзгаришлар тўғрисида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин бўлди.

Эндиликда даромад даражаси аввал қўлланиб келинган аҳоли жон бошига ЯИМ (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари ҳисобида) ўрнига жон бошига ялпи миллий даромад (харид қобилияти паритети бўйича, АҚШ доллари ҳисобида) ёрдамида баҳолашмоқда. Ялпи ички мадсувот (ЯИМ) мамлакатда ишлаб чиқилган, лекин уларнинг қанчаси шу мамлакатда қилинган катъи назар, товарлар ва хизматларнинг пулдаги ifodalashдир. Ялпи ички даромад (ЯИД) мамлакат аҳолиси олган даромадларни, шу жумладан пул жўнатмалари ва ташқи ёрдамдан олинган маблағларни ifoda этади. Яъни ЯИД мамлакат иқтисодий фаровонлигининг аниқроқ ўлчамидир. 2010 йилги Глобал маърузада қайд қилинганидек, ЯИМ ёки ЯИД орқали мамлакат аҳолиси даромадлари ўлчанганида, улар ўртасида катта фарқлар бўлиши мумкин экан.

Мамлакатлар бўйича иқтисодий статистикани таққослаш учун мишумотлар аввал ягона валюта ҳолига келтирилиши керак. Валюта курсларининг бозорда айрибошланишидан фарқли равишда харид қобилияти паритетининг айрибошлаш курслари мамлакатлар ўртасидаги

ири-чокирдагы фералары кыскага олгон наамынны берди.
учун кин башка ИИД (харид кыскалыктын паритети буйынча, АКШ
кыскага) санын турмуш даражасын чыгарып алыды.

Башка жерден харид кыскалыктын паритети буйынча 1 АКШ
(учун кыскага башка кин деп атылат) у баш бу мамлакат ички
АКШ ички иштерде 1 АКШ долларга тент харид кыскалыктын
Харид кыскалыктын паритетинин кин чыгарып кыскалыктын 200
башка кыскалыктын кыскага. Харид кыскалыктын паритети
кыскага, 200 башка кыскага кини уткыскага Халыкка тарап
кыскага кыскага кыскага 146 мамлакат, кыскага кыскага
кыскага 25 кини кыскага кыскага кыскага кыскага.

Ички иштердин кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кини кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
Учун кыскага кыскага кыскага.

• кини кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага

• кини кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага

• кини кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага

• кини кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага
кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага кыскага

• *ўлим индексининг табақаланиш коэффициенти.* У таққосланаётган мамлакатлар ёки минтақалар аҳолиси саломатлиги ўртасидаги фарқ кўрсаткичи ҳисобланади;

• *касб таълими даражаси табақаланишининг коэффициенти.* У орқали тадриқ кўлинаётган мамлакатлар ёки минтақаларда аҳолининг таълимнинг иккинчи ёки учинчи босқичи билан қамраб олинishi даражаси ўртасидаги фарқларни ифода этади.

2010 йилги Инсонни ривожлантириш глобал маърузасида тажриба сифатида учта янги индекс киритилган. Улар қуйидагилардир:

тенисизлиكنи ҳисобга олган ҳолатда инсонни ривожлантириш индекси. Унда инсоннинг саломатлик, таълим ва даромадлар ўртача кўрсаткичлари ўртасидаги фарқлар ҳисобга олинади;

гендер тенгсизлиги индекси. У иш кучи, саломатлик, билимлар ўртасидаги тафовутни ҳамда аёлларга салбий таъсир кўрсатган имкониятларни ҳамда уларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришнинг ифода қилади;

кўп ўзгачлик қамбағаллик индекси. У ривожланиётган мамлакатлар аҳолисининг таълим, соғлиқни сақлаш ва турмуш даражасидаги жиддий фарқларни аниқлаш имконини беради.

Халқаро таққослашнинг талаб этадиган кўнгина бошқа кўрсаткичлар қатори 2010 йилдаги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада келтирилган Инсонни ривожлантириш индекси миллий статистика хизматлари маълумотларни эълон қилгандан сўнг қамида икки йил ўтгандан кейинги саналар бўйича ҳисоблаб чиқилган. Бироқ 2010 йилги глобал маърузада жорий йил маълумотлари келтирилган.

БМТнинг Иктисодий ва ижтимоий масалалар бўйича департаментидан тугилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги бўйича маълумотлар олинishi туфайли бунинг имконияти бўлди.

Ўртача таълим олиш давомийлиги Barro ва Lee (2010) томонидан тақдим этилди.

Наименование рассматриваемого индекса в таблице:

4.3. *Das KZM. Seine physikalischen und mathematischen Grundlagen*

И.П. жөн салыкта камсыздарынын стратегиялык унсурун айып
Низм салыктагы рашкыныгынын жакшы салыктык, тейл
дромдун жакшы (учак хасобуна), ушул мезгилде (И
хисилат тармагы: күрөтүгүндүн баалайды. Махмур инди (И
дромдун жакшы рашкыныгы тушундасын ача кеткен м
берди.

Бироқ айримлар ИСРнинг тузилishi ва унинг таркибига эътибор
беришмаган. Билмаган ва кўрсатмачаар соғини кўпайтиришни
хотирламаган. Кўнган тинксий мулкхазанар ўринлидир. Ё
ИСРнинг мисли жале фаровонлигининг мутлак анан индикатор
эритишдан иборат эмас, балки жакон ҳамжияти эътиборини

йўналтирилган ривожлантиришга қаратиш, ижтимоий тараққиётга эришни йўллари тўғрисида мунозаларга йўл очишга қаратилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти инсонни ривожлантиришни ўлчам ва таққослашга киришиб, зиммасига юксак масъулиятни олди. ИСРИ пайдо бўлганидан буён у оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик, фуқаролик жамияти ташкилотлари, тадқиқотчилар ва жаҳондаги барча давлатлар ҳукуматларининг диққат марказидадир. 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маъруза эълон қилинганидан сўнг Интернетдан фойдаланувчилар мазкур маърузанинг веб-саҳифасига 3 миллион марта кирдилар, бу ҳужжатдан 500000 та нуска кўчирилди.

Бевосита ИСРИ давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсати самарадорлигининг асосий мезони сифатида кўрилади. Бошқача қилиб айтганда, давлат шунчаки ялпи ички маҳсулотни кўпайтиришга интилиб қолмасдан ИСРИда ўз инфоасини топадиган фуқароларнинг турмуш сифатини ошириш чораларини кўриши керак. Турмуш сифатини ошириш яқини ақсарият қисми манфаатларини инфода этадиган ва қимоя қиладиган давлатнинг стратегик мақсадидир. Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши эса бу стратегик мақсадга эришни воситасидан бошқа нарса эмас.

3.3. БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадлари, уларнинг вазифалари ва индикаторлари

2000 йилининг сентябрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг *Мингйиллик ривожланиш декларацияси* эълон қилинди. 189 мамлакат томонидан қабул қилинган ушбу Декларацияда давлатлар ўз зиммасига қаншоқликка барҳам бериш учун янги глобал шериклини йўлга қўйиш мажбуриятини олдилар. Шунингдек, 2015 йилга бориб эришилиши керак бўлган бошқа мақсадлар ҳам белгиланди. Улар *Мингйиллик ривожланиш мақсадлари* номини олди.

Матбуатни ривожланиши мақсадларини 8 мақсад, 18 вазифа ва
«Ўзбекистон» «Бирит» (3,5-жизил). Матбуат вазифаларининг шир
«Ўзбекистон» 1990 – йилларда жамоатда таркиб топгани жамоатни қишлоқ
халқ 2015 йилга қадар қад қишлоқни режаланди.

[illegible]

Минийланг ривожлони мақсадларининг мониторингинг умуҳий й
татбиқ бўлиши ҳам, шунингдек айри давлатлар даражасида ҳам
оширилади. Умумий даражада Ўзбекистон Министрлар Ташкилотининг
қотиби БМТнинг Ўш Ассамблеяларида Минийллик ривожл
мақсадлари айри кенешларининг бажарилиши тўғрисида ҳар йили
бўлиши шарт. Минийллик ривожланиши мақсадлари тўғрисидаги ҳар
мамлакатлар томонидан ҳар 5 йилда бир марта тақдим этилади.

Мингйиллик ривожланиш мақсадлари ва вазифалари

Мақсадлар	Вазифалар
1-МАҚСАД. Нихондаг камшоқлик ва очликка барҳам бериш	• 1990-2015 йиллар давомида кунига 1 АҚШ доллари миқдорига даромадга эга бўлган аҳоли улушини икки бараварга камайтириш. • Ҳамма учун, шу жумладан аёллар ва ёшлар учун тўла ва самарали иш билан бандлиқни ҳамда муносиб ишга эга бўлишни таъминлаш. • 1990-2015 йиллар давомида очликдан азоб чекаётганлар сонини икки бараварга камайтириш
2-МАҚСАД. Умумий бошланғич таълимни таъминлаш	• 2015 йилга келиб жадвалдаги барча болалар – ҳам ўқиб болалар, ҳам қизлар тўла ҳажмда бошланғич таълим олиш имкониятларига эга бўлишларини таъминлаш
3-МАҚСАД. Эркаклар ва аёллар ҳаёлигини рағбатлантириш ҳамда аёлларнинг ҳуқуқлари ва имкониятларини кенгайтириш	• 2005 йилда бошланғич ва ўрта таълим соҳасида, 2015 йилдан кечиктирилмасдан эса таълимнинг барча даражаларида жинслар ўртасидаги тенгсизликка барҳам бериш
4-МАҚСАД. Болалар ўлимини камайтириш	• 1990-2015 йиллар давомида 5 ёшгача бўлган болалар ўртасида ўлимни учдан икки баробарга камайтириш
5-МАҚСАД. Онаникни муҳофаза қилишни таъминлаш	• 1990-2015 йиллар давомида оналар ўлимини тўртдан уч бараварга камайтириш. • 2015 йилга бориб репродуктив саломатлиқни муҳофаза қилиш соҳасидаги хизматлардан қўлланманинг фойдаланишини таъминлаш.
6-МАҚСАД. ВИЧ/СПИД, безгак ва бошқа касалликлар билан курашни	• 2015 йилга бориб ВИЧ/СПИД тарқалишини тўхтатиш ва касалликларни камайтириш тенденцияси бошланишига эришиш. • 2010 йилга бориб СПИДдан давоLANишни хоҳлаган ҳаммага бу имкониятни яратиш. • 2015 йилга бориб безгак ва бошқа асосий касалликлар тарқалишини тўхтатиш ҳамда касаллик камайиши тенденцияси бошланишига эришиш
7-МАҚСАД. Экологик барқарорликни таъминлаш	• Барқарор ривожланиш принципларини мамлакат стратегиялари ва дастурларига қўшниш ҳамда табиий ресурслар йўқотилиши жараёниларини тўхтатиш. • 2010 йилга бориб биологик хилма-хиллик йўқотилиши суръатларини сезиларли даражада камайтириш орқали биологик хилма-хиллик камайиши қўламлигини камайтириш. • 2015 йилга бориб тоза ичимлик суви ва асосий санитария-гигиена воситаларига доимий эга бўлмаган аҳоли улушини икки бараварга камайтириш.

тутади. У моҳият жиҳатидан юқоридаги дастлабки етгита мақсадга эришиш воситаларини белгилаб беради. Мингйиллик ривожланиш мақсадларига эришиш бой давлатлардан қўшимча ёрдамни, шу жумладан камбағал мамлакатлар қарзларини камайтириш ва ўзаро савдодаги тўсиқларни бартараф этиш орқали ёрдам кўрсатишни талаб қилиши мумкин.

1990 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги биринчи маърузада инсонни ривожлантириш ўз қўлами ва ялли камрови туфайли барча мамлакатлар учун хос эканлиги алоҳида таъкидланади: “Инсонни ривожлантириш ишлаб чиқариш билан товарларни тақсимлашни бирлаштиради, инсон қобилиятларини кенгайтиради ва ундан фойдаланишни яқинлайди. Бу, шунингдек, одамлар нимага эга бўлиши керак, тирикчилик ўтказишга маблағ топиш учун нима қилиш лозимлиги муаммосига ҳам эътиборни қаратади. Бундан ташқари инсонни ривожлантириш фақат унинг асосий эҳтиёжларини қондиришинигина эмас, балки инсонни умумий ва жўшқин жараёни сифатида ривожлантиришга ҳам таянчдир. Бу ҳам камроқ ривожланган, ҳам юқори даражада ривожланган мамлакатлар учун бир тарзда қўлланила олади”.

БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари қабул қилинган даврдан ўтган йиллар давомида кўп нарсаларга эришилди. Жаҳон ҳамжамияти 2015 йилда 1990 йилга нисбатан кунига 1 АҚШ долларидан кам даромадга эга аҳоли салмоғини икки баробарга қисқартириш вазифасини бажариш йўлидадир. Халқаро эътироф этилган камбағаллик даражаси – кунига 1,25 АҚШ dollari миқдорида даромад ҳисобига яшаётган одамлар сони 1990 йилдаги 1,8 миллиард кишидан 2005 йилга келиб 1,4 миллиард кишига камайдди. Ривожланаётган мамлакатларда неҳоятда қашшоқ яшаётган аҳолининг улуши 46,0 % дан 27,0 % гача камайдди. Яъни жаҳонда бу вазифа муваффақиятли ҳал этилиши кутилмоқда.

[illegible]

Алс бөлүнүчү түрдөгү ташымалдан буйагча көзүңгө (м. суу) 2011-жыл учур болгондон маалымат күүрүктөгүчүлүктө эри утук сарыча (м. 2008-жылда республикадагы мамлекеттерде бөлүнүчү бөлүнүчү бөлүнүчү көрүбүз (м. 89,9 % м. ташымал утук). Бу ж. бөлүнүчү 6,8 % күүрүк. Шунга көрүнүшүм көзүңгө эри м. ташымал (м. 69 м. ташымал м. бөлүнүчү бөлүнүчү бөлүнүчү). Бу бөлүнүчүлүктө дээр (м. 31 м. ташымал) Африка, чармдан күүрүк (18 м. ташымал) Жаңыбай (м. ташымал) м. ташымал.

Баринган Миллатлар Ташкилатининг Таълим фон ва маданият масаллари бўйича ташкалоти (ЮНЕСКО) бошлигини таълим сифатлироқ таълимни яратилиш мамлакатларга ердан кўрсатиш ЮНЕСКО жана мамлакатларини 8-10 йиллик узлуksиз махбур таълимни кафолатлайдигани таълимни юксалири яратилиши даъват этила.

Жаҳон омиқ-амиқ дастури маътабда ўқувчиларни овқатлантириш
ёздам кўрсатмоқда. Ёш ота-онанинг ўз фарзандларининг маъна

юборишлари учун қудратли рағбат вазифасини ўтайди. Бундай оқибатларнинг боланинг келажакда ақлий ривожланиши ва жисмонан соғлом бўлиши учун зарурдир. Жаҳон озик-овқат дастури, шунингдек ота-оналарнинг оилаларидаги қизларнинг мактабга юборишларини ҳам рағбатлантирмоқда.

Таълим олиш масалаларидаги гендер тенгсизлиги сезиларли даражада яхшиланди. Бироқ бу соҳадаги тенгсизлик олий таълим соҳасида ва айрим ривожланаётган мамлакатларда ҳали ҳам юқори даражададир. Сўнгги йилларда қизларнинг бошланғич ва ўрта таълим мактаби билан камраб олиш оқибатлари даражада қўнайди. Бироқ олий таълим соҳасида қизларнинг ўқуви етарли эмас. Таълим олишдаги гендер муаммосининг асосий сабаби камшиқликдир.

Иш билан бандлик соҳасидаги аҳолининг нисбатан яхшиланишига қарамадан иш ҳақи тўланадиган ишлардаги эркекларнинг салмоғи ҳали ҳам аёлларга нисбатан юқоридир. Аёллар қўпинча хавфли ва доимий бўлмаган ишларда бандлар. Аёлларга меҳнат учун ҳақ тўланган ҳолларда ҳам уларнинг иш ҳақи эркекларникига қараганда камроқдир. Шу билан бирга аёллар учун кўзда тутилган мажбурий ва ижтимоий кафолатлар ҳам эркекларникига қараганда камроқ.

Жаҳон миқёсида ўрта ва юқори бўғиндаги раҳбар қадимларнинг фақат тўртдан бир қисми аёллардир. Аёллар аста-секин сиёсий нуфузга ҳам эга бўлиб бормокдалар. Бироқ бу квоталар ажратилиши ва бошқа махсус чаралар кўрилиши туфайли рўй бермоқда. 1995 йилдан 2010 йилгача бўлган даврда жаҳон миқёсида аёлларнинг парламентдаги салмоғи 11,0 % дан 19,0 % га етди. Бу 73,0 % ўсишни билдиради, ammo мазкур соҳада гендер тенглигига эришилгани ҳақида гапириш эрта.

Аёлларнинг ҳокимиятининг ижроия органларидаги иштироки янада камроқ. 2010 йилда сайланган 151 давлат раҳбарининг фақат 9 таси, 192 кукумат раҳбарининг 11 таси аёллардир. Жаҳон миқёсида вазир лавозимидаги аёлларнинг салмоғи аниқ 16,0 % га тенгдир.

Халқнинг кўпгина кампанияларида болалар ўлимининг олдини олишда яхши амалларга эришилди. Энг ҳам рағбатли кампания бу ўлканинг биттасида кейинги 20 йил ичида боғ'и бўлиб болалар ўлими 40,0 % га ундан кўпроққа қамалди. Эришилди бу ўлкаларнинг сурьати Мянмийлик рағбат кампаниясида белгиб қўйилган, 2015 йилга бориб болалар ўлими шунинг баробарга қамалтириш учун белгиланган мақсадга бориб учун шунинг сурьатдан пастдир.

Бутун дунда боғ'и ва яхши кўмули касалликларга қарш рағбат кампанияси ўлкаси касалликларда ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй берди.

Омита кич кампаниялар омита кич мурофиза қилиш мақсади билан яхши амалларга эришилганидан далолат бериб ўлка кампанияси омаи ўлка даражасини жиддий рағбат кампанияси мурофиза бўлди. Булар шунинг сурьатлар ҳам Мянма рағбат кампаниясида 2015 йилга бориб омита кич кампанияси баробарга қамалтириш мақсади бажариш учун етарлиги тик.

СПИД боғ'и қилиш бўйича қўрилган глобал чоралар 6-ини қилиш бўйича жиддий яхши амаллар мақсудлидан далолат бериб. Агар 1996 йилда шунинг даража шунинг 3,5 миллион кишига таъин шунинг бўлиб, бу қўрилган 2008 йилда 2,7 миллион кишига таъин шунинг бўлиб, касалликдан ўлиш қолатлари ҳам 2008 йилда 2,2 миллионга таъин 2008 йилда 2 миллионга таъин.

Сил касаллиги ўлкаси сабаб бўлган касалликлар орасида СПИД кейин яхши ўлкаси жиддий. Жалонинг кўпгина кампанияси шунинг қамалтириш қўрилганда, 2008 йилги кампанияларга қўра, дунда миллион киши таъин касалликдан дунда бўлган. Аммо 2004 йилда 2008 йилда сил билан яхши касалликдан қоллари қар шунинг кампанияси 143 тадан 139 тага қамалди. Ҳозирги пайтдаги кампанияси Мянмийлик рағбат кампаниясида қўра тутилган, сил касаллиги

тарқалишини тўхтатиш бўйича белгиланган вазифага 2004 йилда эришилганидан далолат беради.

Шунингдек, аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш бўйича кўзда тутилган мақсадларга жаҳон бўйича 2015 йилга бориб эришиш мумкинлиги тахмин этилмоқда. Шу муддатга бориб тоза ичимлик билан таъминланиш ривожланаётган минтақа аҳолисининг 86,0 % ни камраб олади. 1990 йилда бу кўрсаткич 71,0 % ни ташкил этарди.

Иқсоният 2010 йилга бориб биологик хилма-хиллик йўқотилишини камайтириш бўйича белгиланган вазифани бажара олмади. Ҳозирги вақтда қариб ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг 17 минг тури бутунлай йўқотилиш хавфи остидадир.

Ривожланиш мақсадларида умумжаҳон шериклиги энг кам ривожланган мамлакатларнинг алоқида эҳтиёжларини ҳал этишни кўзда tutadi. Мазкур тадбирлар қуйидагиларни камраб олади:

- кичик мамлакатлар томонидан экспорт қилинаётган товарлар учун бож тўловлари олмаслик ва экспортни чекламаслик;
- катта қарзга эга камбағал мамлакатлар қарзларидан кечини дастурларни кенгайтириш;
- икки томонлама расмий қарзларни йўқотиш;
- камбағаллик даражасини камайтириш бўйича чоралар кўраётган мамлакатларга расмий ёрдам бериш кўламлигини кенгайтириш.

Бундан ташқари Мингйиллик ривожланиш мақсадларида денгизларга чиқиш имкониятига эга бўлмаган ривожланаётган кичик орол мамлакатларининг алоқида эҳтиёжларини ҳал этишга ёрдам бериш ҳам белгиланган. Ривожланаётган давлатларни фармацевтика компаниялари билан ҳамкорликда арзон дори-дармонлар билан таъминлашда ёрдам кўрсатилиши кўзда тутилган. Хусусий сектор билан ҳамкорликда эса ривожланаётган мамлакатларни янги технологиялар, айниқса ахборот-коммуникация технологияларни ўзлаштиришларида ёрдам кўрсатилиши лозим.

2005 йилнинг охирида Лондонда энг ривожланган 8 та давлат
или мингдан 100000 кишига яшовчи мамлакатларни (китта миқдорда ёр
Бутун ум қиймати мамлакатлар) қарзининг бир қисминдан ва
учун Халқ Банк, Халқаро қарзлар фонд ва Осиё ривожланиш бан
40-55 миңдан 100000 долларни қарзнинг тўғрисида бир битимга
Маълум йилдан қиймати мамлакатларга қарз қилинган қарзлардан
қиймати мамлакатларнинг ва қарзларнинг тўғрисида, бу
қиймати мамлакатларнинг қиймати мамлакатларнинг йўналишлари
қиймати мамлакатларнинг қиймати мамлакатларнинг йўналишлари
қиймати мамлакатларнинг қиймати мамлакатларнинг йўналишлари

[illegible]

Жаҳон банк ва Осиё тараққиёт банки мазкур Ташаббусини фонд НҲД
дотсўрин бажариш имтиҳонларида нисбатан қўлламоқда. Халқаро қишлоқ
фонди эса ўзининг "жизна ёлдинга" исбб талабнинг бажарилиш учун катта
меҳмонлар ўриштири. Ахиринчиси бонига Ўзбекистон даромади 380 АҚШ
доллари (мунор мундор НҲС мамлакатларини гуруҳини кўриштириш уш
асос ҳисобланади) ва ўқиди қам бўлган ҳар қандай мамлакат МҲ
Ташаббусини мувофиқ қарзларидан тўлиқ воқ кечилиши ҳуқуқини эгадир.

Донор мамлакатлар расмий ёрдам ҳажмини 146 миллиард АҚШ долларигача қўпайтириш мажбуриятини олдилар. 2010 йилда расмий ёрдам ҳажми тахминан 126 миллиард АҚШ долларини ташкил этди. Белгиланган миқдордан камроқ маблағнинг жамғарилиши, энг аввало Африка мамлакатларига ёрдам кўрсатилишида салбий натижаларга олиб келмоқда. Қўпгина донор мамлакатлар кўрсатаётган ёрдам ҳажми ЁМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларида белгиланганидан анчагина кам. Бу мақсадларда кўрсатиладиган ёрдам миқдори ушбу мамлакатларнинг ялпи миллий даромадининг 0,7 % миқдорида бўлиши кўзда тутилган эди.

Инсонни ривожлантириш мамлакатларининг саводхонлик ва ҳамма учун мажбурий таълим каби ўз миллий мақсадларига эга бўлишларини назарда тутди. Бундан ташқари уларда умумий мақсад – ривожланишнинг асосий мўлжали ҳам бўлиши керак.

Мингйиллик ривожланиш декларациясида белгилаб қўйилган ривожланиш соҳасидаги мақсадлар ҳар бир мамлакат бюджетига таъинланган миллий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишни ҳам кўзда тутди.

ҳозирги пайтда ана шундай 700 га яқин инсонни ривожлантириш институтиний, миллий ва маҳаллий маърузалари тайёрланган. Уларни ишлаб чиқишда ҳокимият органлари ва бошқа манфаатдор томонлар фаол иштирок этмоқдалар.

Инсонни ривожлантириш мақсадларида инсоний таълаш имкониятларини кенгайтириш асосий вазифа бўлса ҳам, биргина унинг ўзи етарли эмас. Бундан ташқари ижтимоий адолат, барқарорлик ва инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш каби принципларга амал қилиш ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Инсон ҳуқуқлари иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларини, шунингдек фуқаролик ва сиёсий эркинликларини қамраб олади. Инсонни ривожлантиришда ҳам мазкур муаммолар кўзда тутилган. Инсон

хуқуқларини амалга ошириш асосий кўрсаткичларини ва илму иш
бевари, мониторинг стратегиясини ишлаб чиқиш, бу
амалдорнинг таъминотларини оқидан амалга ошириш ва
ривожланиш бу тарзда - нисбатлар, устуворликларга диний
орам қили хуқуқларини амалга оширишга ўз хисосасини қўшиш.

Ишонч ривожланишнинг ижобий натижаларини мувофиқ ёр
беришга бевариш. Мажбур шилдашги муноффақиятлар барқарор
учун ҳар бир шил, қиммат турушлари ва халқлар муноф
қиятларига зарур шарт-шароитлар қратилиш учун сарф-харажат
қратилиш қувватлари барқарор талаб қилинади.

Низомат учун саволлар

1. Нисомат қандай учун қандай сифатлар ҳос?
2. Қандай ривожланиш моделлари тўғрисида нисомат бевари?
3. Қандай нисомат бевари қандай моделли махсулот тўғрисида
қандай?
4. Нисомат ривожланишнинг қандай нисомат аниқланиш
қандай?
5. Ривожланиш қандай ўрқача бўлган нисоматларини
қандай?
6. Мажбури ривожланиш нисоматлари тўғрисида қандай бевари?

4-БОБ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИДА ИШ БИЛАН БАНДЛИКНИНГ РОЛИ

4.1. Иш билан бандлик ва инсон тараққиёти ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Инсонни ривожлантириш иқтисодий асосларини яратишда иш билан бандликнинг роли ниҳоятда муҳимдир. Жаҳондаги кўпчилик одамлар учун меҳнат фаолияти билан шугулланиш ўзлари ва oilаси аъзолари тирикчилигининг асосий манбаидир. Улар учун ишларини йўқотиш ўзларини ривожлантириш масаласини хавф остига қўйиш билан баробар. Иш билан банд бўлиш мақоми одамларнинг субъектив ҳиссига ҳам таъсир кўрсатади.

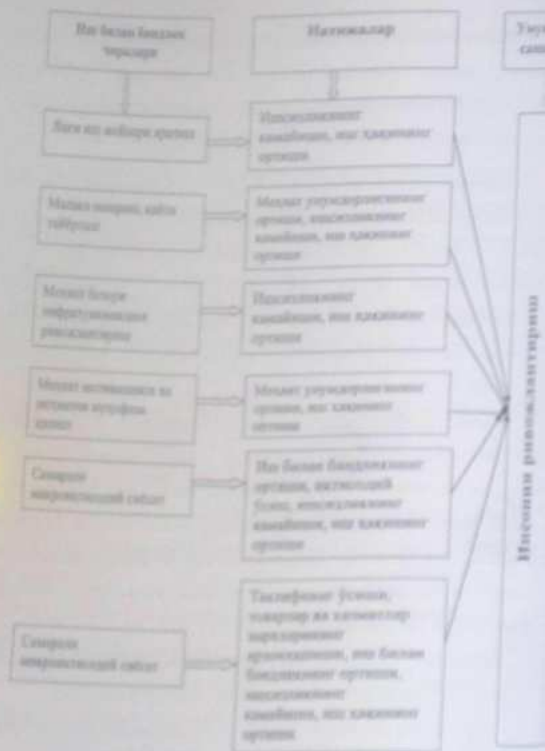
Жамият нуктаи назаридан иш билан самарали бандлик меҳнатга лаёқатли аҳолини зарур даромад билан таъминлайди, инсонни ривожлантиришнинг иқтисодий асосини яратади. Шу билан биргаликда давлат аҳолисининг ижтимоий жиҳатдан ночор қисmini ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларни қўллаб-қувватлаш ва муҳофаза қилиш орқали жамият барча аъзолари учун тенг имкониятлар яратиш учун шарт-шароитларни шакллантиради (4.1-расм).

Иқтисодий назарияда *иш билан бандлик* “иқтисодий фаол аҳолини иқтисодиётга жалб этилиши даражаси” сифатида талқин этилади.

“Аҳолининг бандлиги тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонунида “Бандлик – одамларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунарига зид бўлмаган, уларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ, уларга иш ҳақи (меҳнат даромади) келтирадиган фаолиятидир”¹ деб кўрсатилган.

Ўзбекистонда амалдаги қонунчиликка мувофиқ, қуйидагилар *иш билан бандлар* ҳисобланади:

¹ “Аҳолининг бандлиги тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 2-модда // <http://www.lex.uz>

41-расм. Иш билан бандлик, иш жойимнинг ўсиши ва нисхонни ривожлантиришнинг ўзаро боғлиқлиги

а) Ёшларнинг иш жойим, шу жумладан иш жойимнинг тўлиқ бўлиши ва иш жойимнинг ёш иш жойимнинг бўлиши, шунингдек иш жойимнинг бўлиши ва иш жойимнинг бўлиши, шу жумладан иш жойимнинг бўлиши ва иш жойимнинг бўлиши.

б) касаллик, таятил, қайта тайёргарлик, малака ошириш, ишлаб чиқаришнинг тўхтаб туриш туфайли, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинчалик ишда бўлмаган ходим учун иш жойи сақланиб қоладиган бошқа ҳолларда иш жойида вақтинчалик бўлмаган фуқаролар;

в) ўзини мустақил равишда иш билан таъминловчи фуқаролар, тadbirkorлар, шу жумладан юридик шахс бўлмасдан тadbirkorлик фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар, кооперативлар аъзолари, фермерлар, шахсий ёрдамчи ва деҳқон ҳўжаликларида меҳнат билан банд бўлганлар, бевосита қорамол ўстирувчилар, қорвачилик ва бошқа қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар ва сотувчилар, кўрсатиб ўтган фуқаролар тоифаларининг ишлаб чиқаришда қатнашадиган оила аъзолари;

г) Қуролли Кучларда, Миллий қавфсизлик ҳамда ички ишлар органлари ва қўшинларида хизматини, шунингдек муқобил хизматини ўтаётганлар;

д) қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият олиб бораётган жамоат бирлишмалари ва диний муассасаларда ишлаётган фуқаролар.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти нормаларидан келиб чиқиб ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг ҳисобга олиш ва тақсифлаш амалиётига мувофиқ иқтисодийётнинг норасмий секторида иш билан банд бўлганлар жумласига ижтимоий сугурта ва солиқ органларида ҳисобда турмаган қўйидаги шахслар қиради:

- юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилмаган деҳқон ҳўжаликлари аъзолари;
- уйда пуллик хизматлар кўрсатиш билан банд бўлган шахслар (нагалар, уй хизматчилари, уй ошпазлари, автомобил хайдовчилар, қоровуллар ва бошқалар);
- жисмоний шахслардан ҳақ олиб ишловчи шахслар;
- оила бошлиқларига уларнинг тadbirkorлик фаолиятида ёрдам берувчи оила аъзолари;

• тосиш рўйхатдан ўтмай ишловчи талбиркорлар.

Ашнинг ва била билишнинг назарий асослари асрар ва
нахнинг ва ривожлантирилган. Бу тилимотда, асоси
китоблар, кўрсаткичлар, мониторинглар ва институционалчилар ва
биринчи.

1. Катта ишарча. Бу мақтаб вакиллари (А.Смит, Д.В.
Х.Мен, А.Маршалл ва бошқалар) иш билан тўла билиш
истеъдоднинг юриси, давлатнинг бу жараёнга аралашуви
иш сўзлар ва кўрсаткичлар. Жумладан, Д.Ризардо ва
таъбиш ишлар кўрсаткичлар таъбиш улар экан, иш хақи даражаси
таъбиш билишнинг тўғрисидаги кўрсаткич асослаган¹. Иш
таъбиш кўрсаткичлар, ишлар билишдаги рақобат даражаси иш
таъбиш билан иш билишлар тўғрисидаги бунга талабга билишда

Кўрсаткич ишлар кўрсаткичлардан иш билиш А.Маршалл бу
ривожлантирилган иш "ишлар билишда билишга келишишда ушбу
иш таъбиш тўғрисида иш таъбишнинг мушакки бўлиши
иш билишда ушбу иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг

• иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг

• иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг

• иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг
иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг тўғрисида иш таъбишнинг

¹ Ризардо Д. Соммерс. — М. 1961. — С. 25-26.

² Маршалл А. Принципы экономической науки. — М. Центрполиграф. — Т. 3. 1964. — С. 56.

* меҳнат бозоридаги рақобат мажбурий ишсизликни истисно этади. Меҳнат қилишни ҳоҳлаган ҳар бир одам меҳнат бозори томонидан белгиланадиган иш ҳақи оладиган ишни осон топа олади.

Классик назарияда фақат ишсизликнинг икки шакли: фрикцияли, яъни ходимнинг бир корхонадан иккинчисига ўтиш пайитида иш жойи йўқотилиши ҳамда ихтиёрий ишсизлик, яъни ходим онгли равишда ишлашдан бош тортгани ҳоллари бўлиши мумкин деб ҳисобланарди. Бошқача қилиб айтганда, “ишсизлик”нинг бу икки шакли ҳам амалда иш билан тўла бандликни англатарди.

Классик мактаб вакилларининг иқтисодиёт фани ва амалиётида фритредчилик номини олган мазкур йўналиш тарафдорларининг босими остида XIX асрда божхона тизими ислоҳ қилиниши бошланди: божларни бекор қилиш ва пасайтириш, сирпанувчан шкалаларни жорий қилишга қаршилди. Бирок шу аср ўрталарига бориб фритредчилик фақат Буюк Британияда ғалаба қозона олди. Бу империя “жаҳон устахонаси”га айланиб, иқтисодиётга давлат аралашувидан воз кечиб, “эркин савдо”га ўтди.

2. *Кейнсчилар назарияси* (Ж.М.Кейнс, Ж.Робинсон, Р.Харрод, Е. Домар ва бошқалар). Ж.М. Кейнс меҳнат бозорини давлат томонидан тартибга солишнинг энг асосий вазифаларидан бири иш билан тўла бандликка эришиш, деб ҳисоблаган¹. Бу мактабнинг меҳнат бозорига доир назарияси қуйидагиларни назарда тутadi:

- * иқтисодиётда иш билан тўла бандликни кафолатловчи ҳеч қандай механизм мавжуд эмас;
- * иш билан тўла бандлик қонуният эмас, балки тасодифдир;
- * меҳнат бозорига фоиъ ставкаси ўзгариши ҳамда нарх-наво ва иш ҳақи нисбати эгилувчанлиги ёрдамида таъсир кўрсатиш имконияти мавжуд эмас;

¹ Кейнс Дж. Общия теория занятости, процента и денег. – М.: 1978.

• истеъмоал талабининг тўловга қодирлигини ошириш чораларини кўриш, бунда тўлов қобилиятининг ўсиши киритилаётган инвестициялар ўсишдан юқори бўлиши керак.

Юқорида қайд қилинган чоралар, айниқса истеъмоал талабининг тўловга қодирлигини ошириш амалда иш билан бандлик ҳисобланади. Чунки улар корхоналар даражасидаги иқтисодий-меҳнат соҳасини қўллаб-қувватлашга йўналтирилгандир. Бу билан давлат ўз зиммасига ишлаб чиқариш барбод бўлиши ёки ҳатто турғун ҳолатга тушиб қолишига йўл қўймаслик мажбуриятини, яъни корхоналарга, шу жумладан хусусий сектор корхоналарига нисбатан олиб бораётган сиёсати орқали иқтисодий ўсишни таъминлайди. Бу эса янги иш жойлари кўпайиши, иш ҳақи даражаси муносиб бўлиши, бошқача айтганда истеъмоал талабининг тўловга қодирлигининг давлат қамқолатларидир.

3. *Монетарчилар назарияси* (М.Фридман, Р.Лукас, Ж.Мут ва бошқалар). Монетарчилар нуқтан назаридан иш билан бандлик фақат кутилмаган инфляция билан боғлиқ, чунки унинг даражаси қанчали юқори бўлса, такрор ишлаб чиқариш иштирокчилари нарх-навоини бўлажак кўтарилишининг шунчалик кўпроқ ҳисобга оладилар ва бун. меҳнат шартномалари, контрактларда турли махсус қайдлар орқали бартираф қилиниши кўпайтадилар.

Бу назарияда М.Фридманининг ишсизликнинг табиий даражаси мажбуриятини тўғрисидаги хулосаси муҳим методологик аҳамиятга эгадир. Бу даража меҳнат бозори шароитлари билан қатъий чегаралаб қўйилган ва давлат сиёсати билан ўзгартирилиши мумкин эмас. Агар давлат иш билан бандлигини унинг табиий даражасини талабни кўпайтиришнинг анъанавий-бюджет ва кредит усуллари билан оширмоқчи бўлса, бу чоралар қисқа муддат самара келтириб, фақат нарх-наво кўтарилишига олиб келади¹.

4. *Институционалчилар назарияси* (Т.Веблен, Ж.Гэлбрейт, Р. Городон, Д.Коммонс ва бошқалар). Институционалчилар меҳнат бозорини

¹ Friedman M. Money and Economic Development/ M.Friedman// 1973. №4. -С.70.

активизация не только сектора, но и всего общества, у активностей также
маркетинг, рынок, конкуренция, конкурентоспособность. Жуммалар, Т.И.
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
тартипте рынок биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин

Институционализм биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин

Институционализм биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин

• биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин

• биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин

• биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин

• биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин
биринчи тартипте рынок механизминин тизимдиге үзгөр экан, индустриал кин

¹ Дибак Т. Теория предпринимательства. М., Прогресс, 1984. С. 36.

² Габриель Д. Экономическая теория и ее основы. М., Наука, 1979. С. 406.

Бозор иқтисодиётига ўтишда иш кучининг товар шакли, ишсизлик ва бозор иқтисодиётининг табиий кўриниши эканлигини эътироф этиш иш асосий масалаларидир. Мушундан Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари каби назмурий-буйруқбозлик, марказдан режалаштириш тизимидан бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтаётган давлатлар учун бунинг аҳамияти айниқса каттадир.

МДҲ давлатлари айрим иқтисодчи олимлари бозор иқтисодиёти шартларида меҳнатни тартибга солишни иш билан бандлик сиёсати, "меҳнат" иш ва "иш билан бандлик"ка тенглаштирадилар. Жумладан, Э. Саруланов иш билан бандликни меҳнат фаолиятига киришиш деб ҳисоблайди ҳамда меҳнат бозорини иш билан бандлик деб аташ, меҳнат бозорини тартибга солишни эса иш билан бандлик ва ишсизлик муносабатини тартибга солиш, деб аташ тўғриси бўлади деган хулоса чиқаради. Унинг ҳисоблашича, иш ўринини эгаллаш бўйича муносабатлар иш билан бандлик муносабатларидир. Инсон ишга киришиши билан бу муносабатларнинг амал қилиши тўхтайдми, шу вақтдан бошлаб навбатдаги – меҳнат фаолияти босқичи бошланадми ва бу иш билан бандлик ҳамда меҳнат билан боғлиқ эмас¹.

Бу нуқтанга назарга эинд қараётганда меҳнат бозори, иш билан бандлик ва уларни тартибга солиш жараёнлари фарқланади. Бу қараётган тарафдорлари иш кучини такрор ҳосил қилиш ва меҳнат бозори иш билан бандликнинг таркибий қисмлари, деб ҳисоблайдилар. Масалан, Г.Г. Руденко, М.И.Кулапов, С.А. Карташов меҳнат бозори одамлар ишлаб чиқариш қобилиятларини такрор ҳосил қилиш бўйича бозор муносабатларининг тизими эканлигини эътироф этадилар. Меҳнат бозори иш берувчи учун иш кучини жалб этган ҳолда моддий нисматлар ишлаб чиқариш нископиятини беради. Ёлланма ходим эса ўз иш кучини сотишни

¹ Саруланов Э. Рынок труда и рынок занятости: противоречия, определения и трактовки // - М.: Исследования и труд. 1995. - №2. - 49 с.

олин ҳолда вақти-вақти (одатда муайян мавсумларда) ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этилидир.

3. *Иш билан яширин бандлик* – бу ҳолда пул тўламайдиган узоқ муддатли таътилда бўлганлар норасмий равишда (иш билан банд сифатида расман рўйхатга олинмасдан) турли савдо-сотиқ, аҳолига хизмат кўрсатиш билан машғул бўлишларини англатади.

4. *Иш билан даврий бандлик* – бу муайян муддатда меҳнат фаолияти билан машғул бўлиш, муайян муддатда дам олишни билдиради. Иш билан бандлиkning бу тури асосан нефть, газ саноати, баликчилик тармоқларида кекта усулида ишловчиларни назарда тутати.

5. *Иш билан самарали бандлик* – бу аҳолининг иш билан бандликка эҳтиёжининг мавжуд иш ўринларига мувофиқ келишининг сифат тусидаги бўлиб, иқтисодий нуктаи назардан меҳнат ресурсларидан энг самарали фойдаланишни, ижтимоий жиҳатдан меҳнат фаолиятининг инсон шарафларига энг мувофиқ келишини билдиради.

Профессор И.И.Еленишева иш билан бандлиkning бу турлари билан бирга *иқтисламчи бандлик*ни ҳам кўрсатади. Унинг фикрича, бу меҳнат фаолиятига жалб этилган иш кучидан қўшимча (иқтисламчи) фойдаланилидир¹.

Иш билан иқтисламчи бандлик амалда ўриндошлик бўлиб, ҳодимнинг қўшимча даромадга эга бўлиш учун ўз иш кучини асосий иш вақтидан бўш вақтда таклиф этишини англатади.

Меҳнат бозорида *иш кучига талаб* иш берувчилар томонидан иккалантирилади. Иш кучига талаб – меҳнатга эҳтиёжни англатади, яъни ишлаб чиқувчилар муайян вақтда белгиланган иш ҳақига қанча ҳодимни билашлари мумкинлигини ифода этади.

Аҳолининг иш билан тўла бандлигини таъминлаш халқаро ҳужжатларда ҳам ўз ифодасини топган. Хусусан, Халқаро Меҳнат Ташкилотининг иш билан бандлик соҳасидаги сиёсатга тааллуқли 122-

¹ Силвестрик. Учебник //Под ред. проф. Еленовой И.И.-М.: ООО "ВНТРЭМ", 2002. -С. 296, 300-302.

қияматлашган товарни камроқ сотиб олишга мажбур бўлади, бу иш берувчини ҳам ишлаб чиқариш ҳажмини камайтиришга мажбур қилади. Оқibatда иш билан бандлик даражаси пасаяди. Бу иктисодиёт фанида кўшм эффекти, деб аталади.

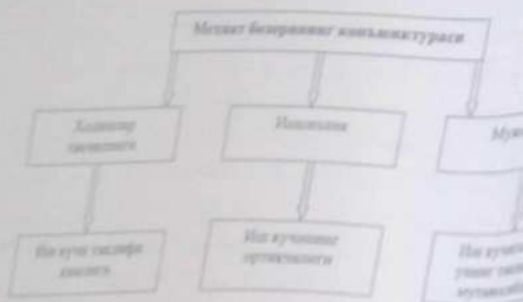

4.2-расм. Меънат бозорида иш билан бандликка талабнинг шаклланиши

Иш берувчи ходим иш ҳақи миқдорини оширган ҳолда маҳсулот ташарқини ишлаб чиқариш чикимларини замонавий технологияларни жорий этиш йўли билан камайтириш орқали арзонлаштиришга муваффақ бўлиши мумкин. Бу ҳолда ҳам ишлаб чиқариш технологиялари меънат сарфини камайтириб, иш билан бандликни қисқартиради. Бу иктисодиёт фанида ўриндошлик эффекти номини олган. Яъни мазкур ҳолда капитал (замонавий технологиялар учун сармоя сарфи) иш кучи ўринини босади.

Умуман олганда меънат бозорида иш кучига талабнинг шаклланиши иш берувчи эътиёжлари ва манфаатларига бўйсундирилган. Бунда иш берувчи учун асосий омил – ишлаб чиқараётган маҳсулоти(хизмати)нинг бозорда рақобатбардорлигини таъминлаб, фойда олишдир.

Уш қабатта иш кучи таклифнинг тақдирини
 аниқ ва маълуматлар жисий рағи ага. Холдин учун
 таклиф рағи иш кучи учун ямалар борича мақори ҳақ
 фастақининг мақори ва шарт-шароитлари муносиб бўлиши.

4.3-расм. Mezanat bozorining konfigulyatsiyasi

Mezhanat bozorida uning tarkibiy qismlari o'rtasida
 ma'lum munosabatlar bozor konfigulyatsiyasini aniqlaydi. Mezanat
 bozori konfigulyatsiyasi uch xil bo'ladi (4.3-расм):

1) *taqdimot*, ya'ni mezanat bozorida ish o'rin
 taklifi kiritish.

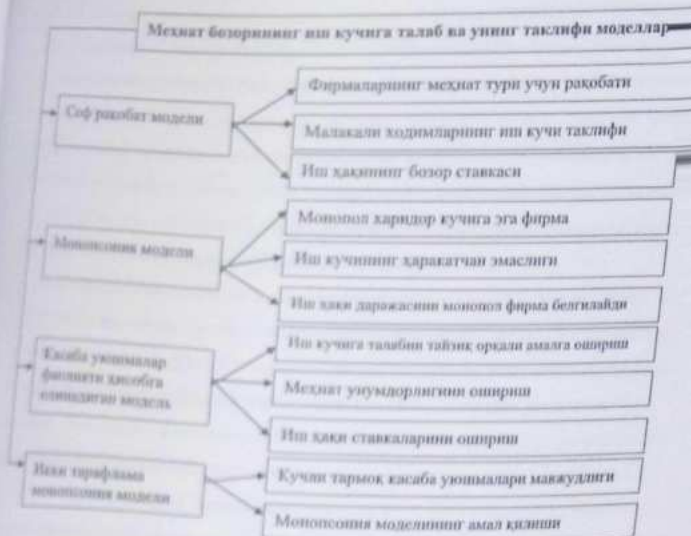
2) *hollatlar*, ya'ni mezanat bozorida ish kuchining o'rtacha darajasi.

3) *muzokaralar*, ya'ni ish kuchini talab uning taklif
 muvosiqlashtirilishi.

Shuning uchun P.J. Zeyberq va P.C. Smit mezanat bozorini tashkil
 etish bu talab va taklif birligi bozorida va худди шу билан тугал
 хамда mezanat bozori analizi uningning har xil natijasi hamda natijasi
 ekan bu darajada mezanat tarkibiy qismlarining darajasi va ular
 munosabatlari bozori deb kўrsatadilar¹.

¹ Zeyberq P.J., Smit P.C. *Mezanat bozorining konfigulyatsiyasi*. - M., 1996. - str.2

Мехнат бозоридаги иш кучига талаб ва унинг тақдирлари
хусусиятларидан келиб чиққан унинг бир неча модел
фарқлайди (4.4-расм):

4.4-расм. Мехнат бозорининг иш кучига талаб ва унинг тақдирлари моделлари

1. Соф рақобат бозори. Унда:

- кўп миқдордаги фирмалар меҳнат бозорида муайян меҳнат турини ёллашда бир-бирлари билан рақобатда бўладилар;
- бир хил малакага эга кўп сонли малакали ишчилар меҳнат бозорида бир-биридан мустақил равишда мазкур меҳнат хизматини тақдирлади;
- фирмалар ҳам, ёллашма ходимлар ҳам иш ҳақининг бозор ставкаси билан назоратини амалга ошира олмайдилар. Улар иш ҳақи даражасини ўзларининг ҳам белгилаб бера олмайдилар.

ишчилари ҳамда иш берувчиларга рақобат даражасидан юқори бўлган иш ҳақи ставкасини ўрнатиш тайинқини ўтказишлари мумкин.

4. *Икки тарафлама моносония модели.* Меҳнат бозорининг бу модели кучли тармоқ касаба уюшмалари мавжуд бўлган моносония бозори учун ҳосдир. Бошқача қилиб айтганда, моносония модели касаба уюшмалар фаолияти ҳисобга олинадиган модель билан қўшилганда ана шундай модель ҳосил бўлади. Меҳнат бозорининг бу тури учун касаба уюшмаларининг иш кучи сотувчисининг монопол ҳуқуққа эгаллиги ҳосдир. Бунда касаба уюшмалар иш ҳақи миқдорини иш билан бандликни қамайтириш ёки қўнайитириш ҳисобига ўзгартирадиган моносоник иш берувчиларга қарши турадилар.

Иш билан бандлик назарияларида меҳнатта лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш турли усул ва моделлари таклиф этилишига қарамасдан исқин иқтимой-иқтисодий муаммога айланадиган йўл қўйилиш мумкин бўлган ишсизлик даражаси масаласи очинқигича қолмоқда.

Ишсизлик – иқтисодий фаол аҳолининг иқтимой фойдали меҳнат билан таъминланганлигини ақс эттирадиган иқтимой ҳодисадир.

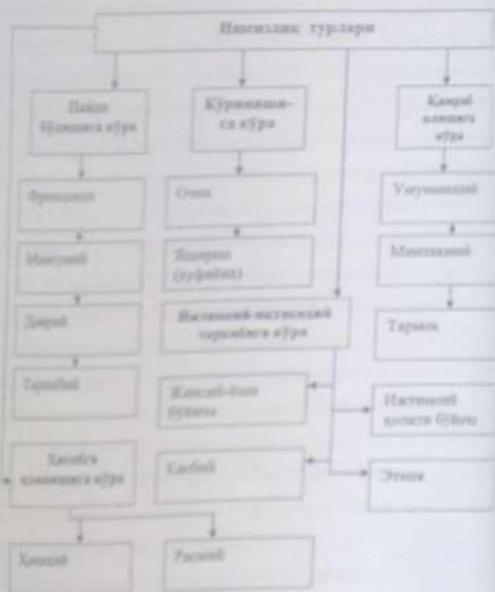
Ўзбекистон Республикасидаги амалдаги қонунчиликка мувофиқ, “16 ёшдан бошлаб то пенсия билан таъминланиш ҳуқуқини олишгача бўлган ёшдаги, ишга ва иш ҳақига (меҳнат даромади)га эга бўлмаган, иш қилдирувчи шахс сифатида маҳаллий меҳнат органларида рўйхатга олинган меҳнат қилишга, касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлашдан ўтиш маънасида оширишга тайёр меҳнатга қобилиятли шахслар ишсизлар, яънироф этилади”¹. Яъни қуйидагилар ишсиз шахслардир:

- меҳнатта лаёқатли ёшдан пенсия билан таъминланиш ҳуқуқига эга бўладиган давргача ёшдаги;
- ишга ва иш ҳақи(меҳнат даромади)га эга бўлмаган;
- иш қилдирувчи шахс сифатида маҳаллий меҳнат органларида рўйхатга олинган;

¹ “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни // [http:// www.lex.uz](http://www.lex.uz)

* менлиг қилинган, касбга тайёрланган ва қайта тайёрланган ўқувчиларнинг ширинига тайёр фуқаролардир.

Инشкийлик тайди бўлиши сабаблари турлича: иқтисодий турмуш (даврий), таркибий ўзгаришлар (таркибий), табиий инш (мусулмай), иқтисодий иншлар (фривкийлик) ва ҳоказолардир (4.5-расм).

4.5-расм. Иншкийлик турлари

Ҳаёбат давр иқтисодий алаббегисиз иншкийлигини тасвифлаш турлича йилинишлар кўра тақдирланади. Уларнинг умумий менишири сифатда қўйилишлар ақригиб кўрсатилади:

- найди бўлиши қусулмаси (фривкийлик, таркибий, даврий);
- иқтисодий бўлиши қусулмаси (очик, яширин);

- давомийлиги (қисқа муддатли, узок муддатли);
- инсоннинг исхлат фаолиятига муносабати (ихтиёрий, мажбурий);
- тарқалиш жойи (минтақавий, миллий)¹.

Умуман ишсизликнинг асосий шакллари қуйидагилардир:

- **фрнкцияли ишсизлик** – турли сабабларга кўра (янги истикомат қилинган жойга кўчиш, касбини ўзгартириш, фарзандни парвариш юлиш, янги иш тандаш ва ҳоказолар) вақти-вақти билан ишсиз қолишдир. Бу ихтиёрий ишсизлик, деб ҳам аталади. У, одатда, бир ойдан ортикча кўнмайдиган;

- **тарихий ишсизлик** - ишлаб чиқариш тузилмаси ўзгартирилган даврда иқтисодийётнинг эски тармоқларида иш билан банд бўлишларнинг янги тармоқлар талаб этаётган янги касб ва иқтисодиётларни эгалламаган даврдаги ишсизликдир;

- **мавсумий ишсизлик** – мавсумий иш билан банд бўлишларнинг мавсум тугаши билан ишсиз қолишидир;

- **даврий ишсизлик** – иқтисодий танглик билан боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқариш ҳажми кескин камайиб кетиши оқибатида рўй берадиган ишсизликдир. Бу мажбурий ишсизлик, деб ҳам аталади;

- **жирий ишсизлик** – расман иш билан банд ҳисобланганларнинг расман иш билан бандлиги. Бу турдаги ишсизликда ходим қисқартирилган иш кунини ишлайди ёки ҳақ тўланмайдиган таътилда бўлади;

- **ёшлар (аёллар) ишсизлиги** - ёшларнинг таълим муассасалари тугаллангандан сўнг, аёлларнинг ўз фарзандларини парвар қилишлари ва бошқа турли сабабларга кўра иш билан банд бўлишлари.

Ривожланган мамлакатлар учун асосан ишсизликнинг фрнкцияли ва тарихий турлари ҳосилдир. Ўзбекистон Республикаси учун эса демографик оинлар туфайли ортикча иш кучи мавжудлиги, аҳолининг кўпчилик

¹ Макроэкономика: теория и российская практика. – М.: ЕНОРУС. 2004. – С.137-139.

• иссиқт бозоридагидан юқори бўлган самарали иш ҳақини жорий этиш.

М.Фридман¹нинг назариясига кўра эса, табиий ишсизлик кутилаётган инфляция даражаси амалдаги инфляцияга тенг бўлган макрониксодий муносибликка мувофиқ ҳар бир иктисодиёт учун ўзинга хосдир. Унинг таъқиқлашича, ҳамма вақт реал иш ҳақи ставкаларидаги тенгликка мос келадиган муайян ишсизлик даражаси мавжуддир. Ишсизлиkning бундай даражасида реал иш ҳақи ставкалари муайян суръатда, яъни ишлаб чиқаришга капитал қўйилмалар киритиш, тезника интиликлари киритиш ва бошқа жараёнлар ўзларининг узоқ муддатли ҳолатларида сақланиб туришини таъминлайдиган суръатларда ортиб бориш тенденциясига эга бўлади. Агар давлат ишсизлиkning бу табиий даражасини ошириш чарасини кўрса, бунига биринчи жавоб нархларининг ортиши бўлади.

М.Фридман нуктаи назарича, инфляция даражаси қанчалик юқори бўлса, тавкор ишлаб чиқариш интирокчилари ўз савий-ҳаракатларида нарх-навонинг бўлажак кўтарилишини шумчалик кўпроқ ҳисобга оладилар ва бунинг мезнат шартномалари, контрактларда турли махсус қайдлар орқали баргараф қилишга интиладилар. Демак, кейинчилар асослаган инфляциянинг рағбатлантирувчи самараси вақт ўтиши билан кзмайиб боради. Ҳукумат ишлаб чиқаришнинг жадаллантириши учун инфляциянинг кўшимча сакрашларига таъиниб иш кўришга мажбур бўлади. Бу э бюджетдан молиялаштиришнинг янада кўпроқ тақчиллигига олиб келади.

Ишсизлик даражаси энг муҳим кўрсаткичлардан ҳисобланади. У иш билан машғул барча қодимлар (иктисодий фаол аҳоли) ва ишсизлар сонинг нисбати бўлиб, қуйидагича аниқланади:

¹ Милтон Фридман (Milton Friedman, 1912-2006) — америкалик иктисодчи, иқтисом тақлими, пул муносабати тарихи ва монетар назариясига ишлаб чиққан, шунингдек иқтисодий баргдорлантириш соҳаси мураккаблигига асосийда асослаб берганлиги учун 1976 йилда Нобел мукофотининг лауреати. Асосий асарлари: "Пул сийсатининг роли" ("The Role of Monetary Policy", 1967), "Пул ва иқтисодий ривожланиш" ("Money and economic development", 1973).

$$U_T = \frac{U_w}{T_N}$$

буки: U_T - ишсизлик даражаси;

U_w - ишсизлар сони;

T_N - иқтисодий фаол аҳоли сони.

Ишсизлик даражаси кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқишнинг бундай усуллари ҳам мавжуддир. Жумладан, ишсизликнинг умумий коэффициентини ишсиз аҳолининг иш билан бандлар ва ишсизлар умумий сонига қисқатиб сифатда аниқлаш мумкин:

$$K_s = [K_z / (N + N_d)] 100,$$

буки: K_s - ишсизликнинг умумий коэффициенти;

K_z - иш билан бандлар умумий сони;

N - ишсизлар умумий сони.

Мазкур коэффициент мавжуд иш жойига номусодлар умумий сони, ишсизлар қулиши ҳамда ҳам тушундиргани меҳнатга қилинганлигини таъриф қилишга асос қилинади. Бироқ, бу иш билан самарали банд тушунишнинг микдор кўрсаткичидир. Унинг сифат кўрсаткичларини ҳамда иш қучиши сифат-сифатларини меҳнат натижаларини билан таъриф қилинади.

Меҳнат йўли иқтисодий қўламли мазкур кўрсаткич ҳам қилини ҳамда иш меҳнати (ЯИМ), меҳнат даражасидир. Иш билан бандлик самаралилиги (ёки ишсизлик қиймати) реал имконияти бўлиб, бироқ ҳамда иш билан банд бўлишнинг натижасида қўламли бой бериши ЯИМ микдори қилинади. Ўзининг бўлиши ҳамда реал ЯИМ ўртасида тифовут иш билан бандлик самаралилиги ёки ишсизлик қиймати қилинади.

Ушбу қонуннинг математик ифодаси А. Оукен¹ қонуни қилинади. А.Оукен илмий тадқиқотлар асосида иқтисодий ўсими сурати

¹ Arthur William Oken (1899-1980) — америкалик иқтисодчи, "Оукен қонуни" қонунини асос қилиб, "Ўқим қонуни" (The Political Economy of Growth) қонунини асос қилиб.

ишқариши билан ишсизлик даражаси ўртасидаги барқарор алоқани амалдаги. Маъкур қонуннинг моҳияти ишсизликнинг юқори даражаси ЯИМ ўсишининг амалдаги суръатлари имкони мавжуд бўлганга қараганда паст бўлган даврларга тўғри келади. Бунинг натижасида маҳсулотлар киши чикариш ва иқтисодиётнинг амалдаги фаоллиги имкон бўлган даражадан паст бўлади. Бошқача қилиб айтганда, А.Оукен қонуни, биринчидан, ишсизликнинг табиий нормасини, демакки иш билан бандлик бозор даражасини, иккинчидан, мавжуд ишсизлик нормаси барқарор бўлиши учун зарур бўлган ЯИМ ўсиши суръатларини, учинчидан, ишсизлик ҳамда иш билан тўлиқ бозор бандлиги муаммосини ҳал этиш учун ЯИМ ўсиши суръатлари қай даражада бўлиши кераклигини белгиллаб беради.

А.Оукен агар амалдаги ишсизлик унинг табиий даражасидан 1,0 % га ортиқ бўлса, ЯИМда орқада қоллиш 2,5 % ни таъкил этишини (яъни, 1:2,5 ёки 2:5 нисбатини) аниқлаган. Бундай нисбат ишсизлик оқибатида йўқотишган маҳсулотлар, моддий исъматлар ва хизматлар мулклар ишқорини ҳисоблаб чиқариш имконини беради.

4.2. Давлатнинг иш билан бандликни тартибга солиш сиёсати

Иш билан бандлик сиёсатини такомиллаштиришда ҳар бир мамла меҳнат бозорида мавжуд бўлган шарт-шароитлар ҳисобга олинлиши зарур. Бунда меҳнат бозорини шунчаки: очик ёки ёпиқ, расмий ёки порасмий, айрим касб-хунар гуруҳлари меҳнат бозори ва ҳоказолар бўйича тасниф қилишнинг ўзи етарли эмас. Халқаро Меҳнат Ташкилоти мутахассисларининг фикрича, у ёки бу меҳнат бозорида фаол сиёсат олиб бориш бўйича комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқариш ва амалга оширишда қуйидаги маълумотлар муҳим ҳисобланади:

Робертс", 1970); "Нархлар ва қимматлар: макроиқтисодий таҳлил" ("Prices and Quantities: A macroeconomic analysis", 1981).

- иш билан бандлар, иш билан банд бўлмаганлар, икитарафли ва ёлғиз тарқиб;

- иш кучи сифати кўрсаткичларининг ўртача ёши ва бу кўрсаткичлар илмий даражасига таъсири;

- олин даражада ёлғизб ишланган олинмадиган иш лав, лавификация, мушкет иш билан бандликдан, ижарадан, кўчма мулкнинг даражалар улуши;

- урбанизация даражаси ҳамда шаҳарлардаги расмий ва нерасмий билим билан кўчалари, қишлоқ кўчаларида ва қишлоқ кўчаларидаги бўлими оқаларда иш билан бандликнинг даражаси;

- корпорациялар уларнинг кўчалари ва мулкчилик шаклини таъриф;

- ишбиланнинг лавификация рақибат учун очилгани, шу жумладан, илмий даражада сиклини улуши ва хорижий инвестицияларни лавификация;

- илмий институтлари, шу жумладан, иш берувчилар ва илмийликлар таъкидларининг рақибатчилиги ва самардорлиги;

- илмий илмийликнинг кўчалари, лавификация олин ва даража, илмийликнинг ижра улуши, илмийликларининг илмийлик олин ва илмийлик сўзига.

Халқаро Механик Ташкилоти томонидан 1995 йилда ўтказилган илмий даражада илмийликнинг рақибатчилиги муаммолари бўйича Умумий урбанизация қабул қилинган Корреляция декларациясида иш билан бандлик даражаси илмийлик ва илмийлик сиклинини иш улуши бўлими бўлими илмийлик кўчаларига.

Умумийлик урбанизация қарорларига мувофиқ иш билан бандлик ва илмийлик учун лавификация маблағлар масалалари бўйича Илмий гуруҳи таъкид қилди. Илмий гуруҳи фаворитини мувофиқлаштириши лавификация қилди. Халқаро Механик Ташкилоти таъкидбуси билан 1995 йилда Марказий ва Шарқий Еуропа қилди МДХ мамлакатлари меда

бозорларидати асосий тенденциялар акс этган Жамлаиша маъруза тайёрланди. Бу ҳужжатда барқарор ва тўла иш билан бандликка эришиш учун иқтисодий сиёсат қуйидагиларга йўналтирилган бўлиши кераклиги кўрсатилган:

- иқтисодиёт тармоқларида иш билан бандлик даражасини мувофиқ назорат қилиб бориш ва босқариш;
- институционал (таркибий) мониторинг олиб бориш ва унга мувофиқ меҳнат бозорига тааллуқли чоралар кўриш;
- инсон капиталини ривожлантириш ва такрор ҳосил қилишни янгилайтиришни ҳар тарфлама рағбатлантириш;
- қамбағаллик даражасини пасайтириш ва аҳолининг иқтисодий ҳаётига муҳтож катламларига ёрдам кўрсатишга қаратилган манзилли дастурларни амалга ошириш¹.

Мазкур Жамлаиша маърузада ҳозирги даврдаги иш билан бандлик сиёсати эгнаниши мавжуд муаммоларни ҳал этишга комплекс ёндавишни ишларда тутиши лозимлиги ҳам қайд қилинган. Бу сиёсат қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узок муддатли мақсадларни қўзлаган ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Хусусан, иш билан бандлиқнинг қисқа муддатли сиёсатининг бевоқиф тартибга солини, меҳнатга лаёқатли аҳолини банд таъминлашга қўмаклашиш, ишсизлиқнинг олдини олишда иборатлар.

Ўрта муддатли мақсад эса иқтисодий ривожланишдаги турли номутаносибликларни бартараф этиш орқали иш қучига талабни рағбатлантиришга йўналитирилиши керак. Бунда иқтисодиёт тармоқларида иш билан бандлик соҳасида фаол сиёсат олиб бориш адолатли рақобат орқали талбиркорлиқни ривожлантириш учун қудай муҳит яратиш, инвестиция жараёнларини рағбатлантириш орқали

¹ Складный доклад. Обзор основных тенденций на рынках труда Центральной и Восточной Европы и СНГ после 1990 г. - характеристика основных проблем. - М.: Бюро МОТ, 2000.

самарани иш жайлари танимал этганини кўрсаттириши, иш кучи сифати оширишдан иборат бўлгани аниқ.

Иш билан бандликнинг узок муддатга мураккабланган масаласида айта келингани тўғра, самарани ва эркин танланмайдиган фойдаланиш билан банд бўлишни аниқлаш, бу эса иктисодиёт тармоқларида тегиш муноти бўлган иш жойлари мажмуидаги назарда тутади.

Давлат иш билан бандликнинг тартибига солиниш мақсад ва вазифаларини тилиб чиқилиши аниқ, шундан бозорига таъсир кўрсатишнинг турли усули ва усулларини танилади (4.1-жадвал).

4.1-жадвал

Иш билан бандликнинг тартибига солиниш усуллари

Масалалар	Иш билан бандликнинг тартибига солиниш усуллари
1. Тартибга солиниш вазифалари	1. Механизм аниқлаштириш талаб ва унинг таълифи иш жойи аниқлаштириш 2. Иктисодиёт даражасини аниқлаштириш 3. Механизм ресурсларини самарали фойдаланиш 4. Механизм аниқлаштириш аниқлаштирилган таълифи бўлиши
2. Тартибга солиниш вазифалари	1. Механизм бозорига бандликни таъсир кўрсатиш усули 2. Бандликни таъсир кўрсатиш усули
3. Тартибга солиниш вазифалари	1. Халқаро механизм бозори 2. Механизм механизм бозори 3. Механизм механизм бозори
4. Тартибга солиниш вазифалари	1. Иш билан бандлик 2. Иктисодиёт 3. Механизм аниқ таълифи 4. Механизм аниқлаштириш талаб ва унинг таълифи аниқлаштириш 5. Механизм бозорининг аниқлаштирилганлиги
5. Тартибга солиниш вазифалари	1. Иш билан бандлик 2. Халқаро механизм бозори 3. Давлат институтлари
6. Тартибга солиниш вазифалари	1. Иш билан бандлик билан бандликни аниқлаштириш усуллари 2. Давлат бандликни 3. Турли иктисодиёт формалари
7. Тартибга солиниш вазифалари	1. Иктисодиёт усуллари 2. Иктисодиёт усуллари 3. Иктисодиёт усуллари 4. Иктисодиёт усуллари 5. Иктисодиёт институционал усуллари
8. Тартибга солиниш вазифалари	1. Иктисодиёт усуллари 2. Иктисодиёт усуллари 3. Иктисодиёт усуллари 4. Иктисодиёт институционал усуллари

Давлат томонидан иш билан бандликни тартибга солиш ёнавиқлари бўйича уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

- иш билан бандликка бевосита таъсир кўрсатувчи сиёсат (масалан, ишсизлик);

- иш билан бандликка бевосита таъсир кўрсатувчи (фискал, тижмалар, пул сиёсати; даромадларини, нарх-навоми давлат томонидан тартибга солиш ёки таъқиқ иқтисодий тартибга солиш орқали тартибга солиш) сиёсати.

Давлатнинг бевосита усулларида иш билан бандликнинг тармоқ ва қуддий тузилмаларини шакллантириш катта роль ўйнайди. Жумладан, ишсизлик раёбатлантириш ва давлат капитал маблағлари ёрдамида шакллантирилган маблағлар айрим тармоқлар ёки минтакалар учун қудай шарт-шароитлар яратилиши таъминлаши мумкин. Бунда баъзи ҳолларда иш билан бандликни қудай-қудайлаш иқтисодий ўсиш масайган минтака ёки тўқаллик юритувчи субъектларга, боник ҳолларда минтака ёки тармоқ ёки ишсизлик шакллантиришга олиб келадиган тармоқлар ёки ишлаб чиқариш тўқаллиги раёбатлантиришга кўрсатилиши мумкин. Бу эса ана шу минтака ва тармоқларда иш билан бандлик даражаси орттириши раёбатлантиради.

Иш билан бандликни тартибга солишнинг асосий воситалари сифатида қудимлар энг кам иш ҳажми тартибга солиш, бюджет-солиқ йўли билан тартибга солиш, давлат даромад ва харажатлари ҳамда фуқаролар даромадларини тартибга солиш, давлат дастурлари ва қудайларини тушунади.

Давлатнинг иш билан бандликка таъсир кўрсатиш воситаларидан бери бюджет-солиқ йўли билан тартибга солишдир. Давлатнинг солиқлар ёрдамида тартибга солишда солиқ тизимини танлаш, солиқ ставкалари, шунингдек солиқ имтиёзлари турлари ва миқдорлари ҳал қилувчи роль ўйнайди. Давлат томонидан тартибга солишда солиқ меҳнат бозорида давлат харажатларини молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳамда тартибга солиш воситаси ҳисобланади. Шу сабабли давлат бюджет органларининг

мафас бартин солиқ олинмаган маъбадларини солиққа тортиш
тик, балки меҳнат бозори субсекторига таъсир кўрсатишининг мо
нохиясини кўриш мумкин. С.В. Ченгел фикрича: "...солиқ на
иқтисодий фойданин риёбатлантириш имоли сифатида камайтириш
чегараларига эриш. Тартиб тинган бюджет харажатлари даромади
сисаб турли даражада широктада солиқ юкнини камайтириш бизни
иқтисодий ертининг илгиратади"¹.

Давлатнинг иш билан бандлигини тартибга солиш воситаси сифати
бюджетнинг аўжам маъбадларига харажатларидан ҳам фойдаланилади.
Ушар қараловларга кириб чиқарин қувватларини ошариш ва
камайтириш билан кредитлар ажратини ва субсидиялар бери
лишларда ёрдам мумкин. Маъмур воситадан асосан иқтисодиётнинг
давлат секторига фойдаланилади, чунки давлат капитал қўйқонлар
бевосита шу секторга йўналтирилади. Бозор конъюнктураси ёмонлаш
канда қўйқонлар камайган широктада давлат секторига
иқтисодиётини қўйқонлар мумкин. Шу тариқа давлат ишлаб чиқари
шани камайган ҳамда иқтисодий олинмаган бартараф этилишга эришиш
таъсир кўрсата олади.

Иш билан бандлигини тартибга солишнинг яна бир воситаси давлат
дистурларидир. Давлат маъмурий дистурларини иш билан бандлигини
тартибга солиш катар муносабатларини хал этилишда етириш даражада
самаралидир.

Давлат дарамадларини ҳам иш билан бандлигини тартибга солишнинг
мумкин воситаси ҳисобланади. Дарамадлар каичалик қўй бўлса давлат, иш
билан бандлигини йўналтирилган дистурларига ҳамда иқтисодиётнинг
давлат секторига шунча қўй маъбад ажратиш, иш жойлари сонини
қўйқонларини юмаланишга эришади. Бирок, меҳнат хизматиға талаб бизни
унинг таълифи ўрикдадаги нисбат иш халки миқдори халдан дарҳам

¹ С.В. Ченгел. Макроекономикани тартибга солиш бюджетнинг регуляционини ва иш воситасида
иқтисодий ва асосий иқтисодий тартибга солиш. Т. Давлатнинг ўлимида, 2001 — С.82.

оринига олиб келмаслигини керак. Иш билан бандлик ижтимоий ёшлатирилган ҳолда тартибга солинадиган кўнгина мамлакатларда тенг иш ҳақи сиёсати юритилади. Унинг моҳияти ҳодим юқори рентабелли ёки паст рентабелли корхонада меҳнат қилишдан қатъи назар тенг меҳнатга тенг иш ҳақи тўлаш принципини амалга оширишга асосланган.

Иш билан бандликни тартибга солишнинг яна бир воситаси ижтимоий нафақалар тўлаш ҳамда аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қисmini қўллаб-қувватлаш учун қилинадиган давлат харажатларидир. Давлат томонидан тартибга солишнинг бу воситаси самарадорлиги муайян даражада чегараланган.

Иш билан бандлик ва ишсизликни тартибга солишда чет эл амалиятларида катта тажриба тўпланган. Масалан, француз иктисодчилари ўз мамлакатларида иш билан бандлик ўзгаришида турли босқичлар мавжуд бўлганлиги ва ана шу босқичлар хусусиятларига қараб меҳнат бозорини тартибга солишнинг тегishли воситалари ишга солишганилигини жайд этидилар. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг мамлакатда иктисодиёт жадал ўсиш босқичига кирган вақтда иш кучи етишмаслигини еприналарга қишлоқ аҳолисини жалб қилиш ҳисобига қоплаш зарурати туғилди. Давлат бу жарафини рағбатлантириш мақсадида қонунчилик йўли билан ишсизликни сугурталаниш йўлга қўйди ҳамда меҳнат бозоридаг ахборотни умумлаштириш ва аҳолига етказиш механизмларини такомиллаштирди. Буиндан ташқари меҳнат бозори амал этишини тартибга солишда бевосита иштирок этган ташкилий тузилмалар – Иш билан бандлик миллий фонди ва Катта ёшдагиларни касбга тайёрлаш ассоциацияси ташкил этилди.

Француз иктисодиёт назарияси ва амалиёти ушбу даврни уч босқичга бўлади. Унинг биринчисида ҳукумат иш билан бандликни таъминлаш бўйича бевосита тартибга солиш чора-тадбирларини кўрди. Иккинчи босқичда ишсизлик мажбурий ҳодиса эканлиги англаб етилди ва иктисодий фаол аҳолини қатъий ҳисобга олиш, ишсизликни молиявий ва

таъкид йўз билим тартибга солини чора-тадбирлари билан чегарани
Учунчи босқичда ҳукумат амалга ошириш иккинчи босқичда амалга оширилган ч
тадбирлари чегараланганлигини тушуниб етгач, маълум босқич
ақлини барқарорлаштиришга қаратилган иқтисодий-ақли
дистурцияни амалга оширишга қаратилган.

Чет мамлакат халф маънавиятлари каторида Францияда иш бил
биланлик даражасини оширишда иш вақтинин қисқартирилиши ва
фойдаланишда. Бу ерда 40 соатли иш ҳафтавидан 39 соатли иш ҳафта
ўрни 100 минг иш ўрни бўлишига олиб келди.

Швейцарияда иш билан биланлик ва иқтисодийлик тартибга солини бўли
олиб берилган сифат ҳам муайян кўликни туздиради. Бу сифатни
ишқарорлиқ маънавиятда иқтисодий ўсишнинг нисбатан юқори
барқарор суруштири, ишқарорлиқнинг даст даражаси ҳамда ишқар
ишқар иш билан бўли биланлик таъминланганлигини ҳам билан бўли
Швейцарияда иқтисодий сифат қилинишлар фойдаси ҳаддан ташқари қў
иқтисодий чегаранинг қаратилган. Тегиниш қисб ва маънавият даражаси
иқтисодийлик барча ишқар ва қилинишлар ўш қорқоналари иқтис
қилиниш ҳамда ишқар ишқар ишқар олинишлар. Маънавиятда иқтис
учун ҳам, маълум билан биланлик персонал учун ҳам қисб таъбирларини
қилиш таъбирларини рақамларини таъмин амал қилиди. Бу йўз билан
қилиниш иқтисодий ва қилиш қаракатчанлигини рақамларини қилиди.

Швейцарияда бу мамлакат таъбирларини маънавиятнинг таъмин
қили. Давлатнинг ишқар маънавият йўналиштирилган сифатини бир томон
қили сифатини ҳам ишқар иқтисодийлигини, иқтисодий томондан қ
илиш ишқарларини қилиш қилиш қилиш йўналиштирилган. Бу
учун таъбир қилинишнинг фойдаланишлари: маънавият ошириш ва қ
таъбирларини қаракатларини бир қилиниш ишқар субсидия қили
қилиниш қилиниш қилиш қилиш ва қилинишлардан қилиниш қили
билан бир қилиниш давлат субсидиялари оқилиш старли даража
қилиниш қилиниш, иқтисодий иқтисодий функцияларини қилиш

учун зарур бўлган корхоналарда иш билан бандлик зарур даражада ушлаб турилади.

Иш билан бандлик ва ишсизликни "шведчасига" тартибга солишда шикат фақат янги иш ўринлари кратишини кўнайитириш билангина чегараланиб қолмасдан, иш кучи сифатини оширишга қаратилган чорадага устувор эътибор беришнинг алоҳида таъкидлаш керак. Чунки баргина янги иш ўринларининг кўнайиши улар мавжуд иш ўринлари билан муҳаррар равишда рақобат қилиши сабабли қўзланган самарага эришиш имконини бермайди.

Умуман олганда, халқаро миқёсда иш билан бандлик соҳасидаги турли давлатлар сиёсати хусусияти ва самарадорлигини баҳолаш учун шаклланган бўйича нафақалар ва бошқа тўловлар тўлаш ҳамда бунинг учун қаражатларнинг меҳнат бозоридаги сиёсатини амалга оширишга сарф қилинадиган умумий қаражатлардаги улушини таъқослаш керак бўлади.

Масалан, Швецияда иш билан бандлик соҳасида фаол сиёсат олиб бориш учун қаражатлар ЯИМ улушида 2,08 %, Буюк Британияда – 0,84 %, Францияда – 0,7 %, АҚШда – 0,27 % ни ташкил этади¹. Швеция таърибасидан келиб чиққан ҳолда иш билан бандлик дастурлари шикоятлари чексиз эмаслигини ҳам кўрсатиб ўтиш керак. Буида дастурларга жалб этилган одамлар сонини жуда кўчилиги жамиятда иш кучини жамланма талаб етарли эмаслиги, меҳнат бозорида эса меҳнат ресурслари ортмича эканлиги аломатидир.

Буюк Британияда ҳукуматнинг меҳнат бозоридаги фаол сиёсати иш билан бандлик даражасини оширишга қаратилган махсус дастурларда ўз ифодасини топади. Уларда қўйилган вазифалар ҳамда бу вазифаларни ҳал этиш воситалари бўйича мазкур дастурларни бешта йўналишга гуруҳлаш мумкин:

¹ У. Мисслер. Активная политика на рынке трудовых ресурсов: опыт Швеции // -м.: Ж. Соцтруд.- 1991. - №5. - 57 с.

• иш билан бандлик мажбуз даражасини сақлаб туриш йўриқчи ва кучли ишдан бўшаётган компанияларнинг махсус саноат каттабанди қилиш сифатида улар моддий жиҳатдан раббатланганлар;

• иш билан бандлик даражасини ошириш. Бунда компаниялар иш қабул қилган ҳар бир ходим, энг аввало ёш ходим учун субсидия беради.

• давлат хайрия ташаббуслари доирасида жамоатчилик ишлари (шунда бу нуфузли ҳисобланмайдиган, лекин натижаман жамиятдан иш махсус фойдасига ҳисобланиб, махсус бўйича кейинчалик жамоатчилик ишларида жалб этилганларни хусусий корхоналарида тўлақонли ишга натижаман қилишга қаратилган) иш билан бандлик;

• ишдан бозорда ва кучи тақлифни қамраб олиш (ишдан қаралган бўйича ишнинг муддатидан илгари чиққан раббатлари йўли билан);

• ишларни қилган (натижаман таъкид этиш (бу ўқув давомида иш жалб этилганлар ҳам иш билан бандлар, ҳам ишсизлар қатори ҳисобланмайдилар).

Бундан қўшимча иш билан бандликни тартибга солишда иш билан муносиб - ишсизликни тартибга солиш ва иш кучи эркин ҳаракатининг шарт-шароитлар яратиб қўйишга тўғриси. Жумладан, ҳукумат ишсизлик бўладиган ўқувларни бағъи қилиш учун муайян компания билан қўшимча иш билан бандлик даражасининг қўшимча қўйиш билан алоқадор. Бундан ҳам иш ҳам тўлақонли иш билан бандликнинг ишсизликни оширишдан мажбуз ишдан бозордан қўшимча фойдаланиш ва иш билан бандлик даражасини ошириш мақсади қўйиш ҳам.

АҚШда янги иш йўриқларини яратиб ишсизликни тартибга солишнинг энг самарали воситаси ҳисобланади. Бунда энг кўп иш йўриқлари саноат, хизмат кўрсатиш, қурилиш соҳаларида яратилмоқда.

Иш билан бандликнинг япон модели "бир умрга ёллаш" тизимига кескинган. Унга кўра ходимлар бутун меҳнат фаолияти давомида иш билан банд бўлиш кафолатига эгалар. Шуниси эътиборга моликки, бу шифосатлар қонунчилик йўли билан расмийлаштирилмаган, улар жамоа шартномаларида ҳам қайд этилмайди. Яъни бу ёлланма ходимлар ва таъбиркорлар ўртасида амалиётда таркиб топган муносабатлардир. Бироқ касаба уюшма ташкилотлари бир умрга ёллаш принциpigа риоя қилишнинг қатъий назорат қиладилар. Бу билан касаба уюшма аъзоларининг ўз фирмасига салоқати таъминланади.

Японияда сўнгги ўн йилликда ички меҳнат бозори билан бир қаторда кичик корхоналарга хизмат кўрсатувчи классик бозорга ўхшаш ташқи меҳнат бозори ҳам ривожланиб бормоқда. Бу ички ва ташқи бозорлар учун иш билан барқарор бандлик энг муҳим хусусият ҳисобланади. Бу хусусият меҳнат иқтисодиёти юксак сурияталарда ривожланган вақтларда ҳам, Япония барқарор ривожланиш (1975 йилги инқироздан сўнг) босқичига етгандан кейин ҳам сақланиб қолди.

Ходимлардан узок вақт давомида фойдаланишни кўзлаш, уларнинг ижоб таъйерганиги ва малакасини оширишни иш ўринлари таркиби, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турларини ҳисобга олган ҳолда ички фирма даражасида амалга ошириш, аввалдан персоналнинг фирма ичида касбий ҳаракатчанлигини назарда тутиш маддиётларида меҳнатга, юқори иш сифати эришишга ижобий ёндашиш тарбиялаш имконини беради. Фирма раҳбарияти ўз хоҳиши бўйи ҳодимни бир иш ўрнидан иккинчисига, бир бўлинмадан бошқаси ўтказиш мушкин, аммо бу режага қатъий риоя этилган ҳолда амалга оширилади.

Японияда узок йиллар давомида иш ҳақи ходимнинг иш стаж ва ёшига боғлиқ эди. Бугунги кунда персонал малакаси ва меҳнат самарадорлигини ҳисобга олиш мақсадини кўзлаган ўзгаришларга ҳам бериламоқда. Шу билан бирга иш ҳақини ташкил этишнинг анъанавий

(истисно равишда иш билан банд бўлганлар даромади ошсини) асосланган. Бундай сиёсат тобора қўнайиб борадиган ишсизлар учун нафақа тўлаш қонунбанд тизимини яратилиши талаб этилади.

Истисноийнинг тартибга солишнинг жаҳон тажрибаси иш билан бандлик соҳасида фаол сиёсат олиб боришнинг таркибий қисми бўлган қуйидаги асосий йўналишларни ажратиш мумкинлиги беради:

- ишдан бўшаётган ва ишсизлар (яширин ёки ошқора ишсизлик) учун иш ўринлари яратиш, сақлаш ва иш ўринларини ўзгартириш;
- ишсизларни касбга ўқитиш ва иложи борида тезроқ иқтисмоний активлаштириш таъминлаш;
- ишлаб чиқариш йўналишини ўзгартириш, корхоналарни молиявий соғломлаштириш, уларни инвестиция дастурларини амалга ошириш йўли билан қўллаб-қувватлаш;
- ошқора ва яширин ишсизлик даражасини камайтириш омилли сифатида кичик бизнесни ривожлантиришнинг қўллаб-қувватлаш;
- жамоатчилик ишларини, иш билан вақтинча бандликни ташкил этиш ва қозғолаш;
- иш билан бандлик даражасини қонимлар иш ҳақида компенсация қўғоқлари ва субсидиялар ҳисобига (яширин ишсизлик ўсишига тўқибдилик қилуви омили сифатида) сақлаш;
- корхона тутатилиши муносабати билан ишчиларни оммавий ишдан бўшатилиш қозғоқларини бартараф этиш билан боғлиқ тадбирлар.

Иш билан бандлик соҳасида фаол сиёсат олиб боришнинг бу тадбирларини иш билан таъминлаш бўйича давлат функциялари (янгилар иш ўринлари яратиш ёки янгилар иш ўринларини яратилиши қўллаб-қувватлаш) деб қаролаш керак. Айни пайтда иш билан бандликка қўмақлаштириш функцияси давлатнинг фаол бўлмаган сиёсати орқали амалга оширилади. Уларга қуйидагилар қиради:

- ишсизларни рўйхатга олиш;

- наққашлар учун иш жойлари яқинида, уларни янги жойлаштиришнинг турли қиррада, тинчликот, мувоҳазақлардаги бўли иш жойлари яқинида қўйилган.

- ишчиларни маданий жилаждан қўллаб-қувватлаш.

Бизнинг итисодиётимизда равоқлаштириш давлатларининг тажрибаси турли даражада уларнинг иш билан бандлиги соҳасидаги сиёсати турли бўлишига дадил беради. Жумладан, қўйилган босқичларни аниқ қўйиш мумкин.

- XX асрнинг 60-йиллари ва 70-йиллари ўрталарида давлат ишчилар бозорини тартибга солиш сиёсатида асосий вазифа ишчиларнинг равоқлаштирилиши иборат эди. Бу даврда иш билан бандлиги тартибга солиш учун бу соҳани фискал ва маданий қўллаб-қувватлаш тўғрисида ишчи ушбу Давлатнинг махсус жараёнини яратиш иш қўйиш ва давлатий хусусиятга эга эди.

- 70-йилларнинг ўрталари дамида 70-йиллар охиридаги ишчиларнинг биринчи ўринда иш билан бандлиги қўллаб-қувватлаш ишчиларни қўйиш. Бу мақсадларда давлат маблағлари ажратиш мақсад қўйиш, иш билан бандлиги тартибга солишнинг мақсадлиги ишчиларнинг ушбу соҳада маданий давлатнинг оғзақлари ролини оширини ушбу соҳада.

- 80-йилларда ишчилар чеклашнинг фойда олишнинг оширини ва ишчилар равоқлаштирилиши, ишчилар билан ва ишчилар бўлишнинг қондаларини либераллаштириш, ишчилар бозорини яқинлаштирилиши ишчилар оғзақларини биринчи даражада аниқлиги ишчилар билан.

- 90-йилларда махсус бозорда фискал сиёсат қўйиш, ишчиларни қўйиш, мақсадларининг итисодиёт соҳаси ва ишчиларнинг фискалда қўйиш ишчиларнинг таъминлашга қаратилган стратегия ушбу соҳада қўйиш. Аниқ бундай сиёсат махсус мақсадларини қўйишнинг учун маблағларини қўйишнинг талаб эди.

• 2000-йилларда давлатнинг узоқ муддатли сиёсати оммавий ишсизликнинг олдини олиш, ишсизлик даражасини ижтимоий нуқтан назардан маъбул даражада сақлаб туриш, меҳнат бозорининг ва инновация жараёналарининг тегишли талабларига жавоб берадиган иш кучини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, иқтисодиёти тургунликка учраган минтақаларни ривожлантиришга қаратилган йирик лойиҳа ва дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишдан иборат комплекс чора-тадбирларни қамраб олди.

Иш билан бандлик тизимида давлат томонидан тартибга солиш мақлий, минтақавий ва хўжалик юритувчи субъектлар даражасида олиб борилиши лозим (4.2-жадвал). Ижтимоий-иқтисодий сиёсат устувор бўлаётганлигини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлган иқтисодиёт алоҳида тизимларида (мезодаражада) иш билан бандлик муаммоларини ҳал этишга минтақа, аҳоли жойлашини, маъмурий бирликлар (шаҳар, қишлоқ) иқтисодий ривожланиш даражаси, миндий асосанлар, меҳнатга лаёқатли аҳоли демографик таркиби, унинг касб-маънавия даражаси ҳусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндашиш керак.

Минтақалар даражасида аҳолининг иш билан бандлигини тартибга солиш учун қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этиш талаб этилади:

- аҳолининг ўз-ўзини иш билан таъминлаш, шахсий меҳнат фаолияти, кичик тadbиркорликни ривожлантиришга қўмаклашиш бўйича минтақавий дастурлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- миграция жараёналарини тартибга солиш;
- ҳудудий демографик жараёналарига таъсир кўрсатилишини (тутилишини, меҳнат ресурсларининг ёшлар ҳисобида кўпайишини, ўл сон, ногиронлик, касалланиш камайиши ва ҳоказолар) таъминлаш;
- минтақа аҳолисининг меҳнат бозорида рақобатбардор бўлма тоифаларни ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш;
- минтақавий меҳнат бозори эҳтиёжлари учун кадрлар тайёрлашни таъминлаш;

**Иш билан бандлик тўғрисида тартибга солиш вазифаларининг
дифференциацияси**

Макро даража	Мезотсхавий даража	Хўжалик иретув субъектлар даражаси
Аҳолининг иш билан бандлиги давлат стратегиясига ишлайди.	Иш билан бандлик соҳасида қону- лужастлари ишлаб чиқиш ва қабул қилиш Таъбиркорликни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш	Қадрлар тайёргарлиги ишлаб чиқиш
Иш билан бандлик давлат субъектлари шакллари	Иш қўғишга талаб ва унинг тактификанг марказини тайинлашлари	Қадрларни тайёрлаш маънавияти шакллари
Иш билан бандликнинг тўғрисида тартибга солиш	Ишбилан бандлик олдига қилиш қилишнинг чора- таъбирларини ишлаб чиқиш	Персонални ишлаб бўғишнинг жараёни билан бандлик
Аҳолининг иш билан бандлиги аҳолининг билан бандлик ва унинг ривожлантириш прогнози	Иш билан бандлик мониторингини ташкил қилиш ва ўқитиш	Қадрлар барқарорлиги учун шарт-шароитлар қилиш
Иш билан бандлик қилишга аҳолининг таъминоти қилиш, унинг фискални мувофиқлаштириш ва қилиш қилиш	Иш билан бандлик қилишнинг минтақавий дастуриларини ишлаб чиқиш ва қилиш қилиш Қилиш билан бандлик қилиш қилиш Қилиш қилиш қилиш қилиш қилиш	Иш билан бандлик қилишларини бундан қилиш қилиш қилиш қилиш қилиш қилиш
Микро-қилиш, қилиш қилиш ва қилиш қилиш қилиш қилиш	Иш билан бандлик қилиш қилиш қилиш қилиш қилиш қилиш	

* минтақавий маҳалат билан бандлик қилишнинг қилиш
мониторингини ташкил қилиш.

* иш билан бандлик стратегия прогнози, индикатив дастури
хусусийлаштириш, минтақа иқтисодий қилиш иқтисод қилиш
қилишлар дастури билан мувофиқлаштириш.

Давлат томонидан қилишнинг иш билан бандликнинг тартибга солиш
қилиш (қилиш), 5-10 (1-2 йилга) қилиш узоқ муддатли (5-10 йил)
қилишнинг бўлади (43-жадвал). Макро даражада қилиш муддат
тартибга солиш давлат томонидан қилиш маъмурий қилиш қилиш

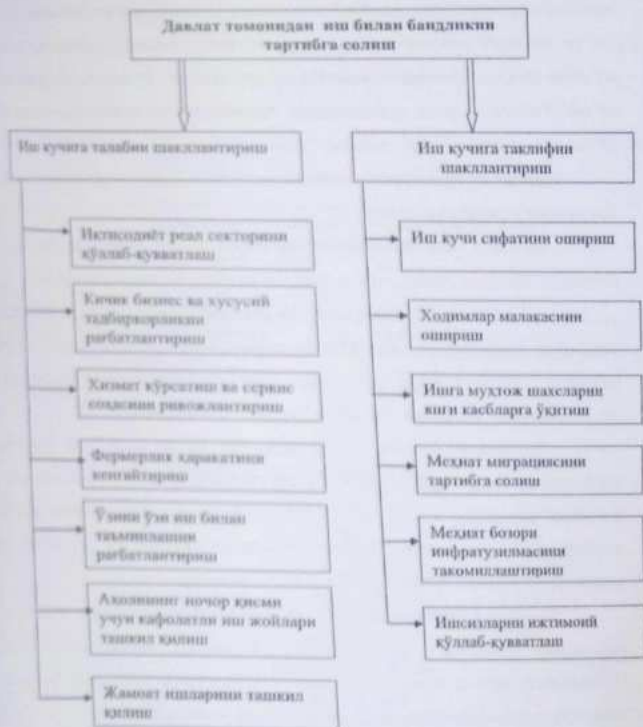
уюқ муддатли стратегияни амалга ошириш учун эса тартибга солишнинг ихтисодий (билвосита) усуллари самаралироқдир.

4.3-жадвал

Меҳнат бозорида аҳолининг иш билан бандлигини тартибга солиш механизмлари тизими

Давр	Макродаража (мамлакат миқёсида)	Мезодаража (ихтисодий тармоқлари даражасида)	Микродаража (хўжалик юртувчи субъектлар доирасида)
Қисқа муддатли	1. Иштиёбли кредитлаш тизими. 2. Фонд ставкасини пасайтириш (ошириш). 3. Давлат бюджетдан дотация. 4. Инфляцияни пасайтириш	1. Иш вақти йўқотилиши, чикариш ишлаб қилиниши (мажбурий иш билан бандсизлик) камайтириш. 2. Молиявий қўллаб- қувватлаш чоралари	1. Ишдан бўшатилиш қўламини камайтириш. 2. Банкротликка йўл қўймаслик
Узун муддатли	1. Мамакат инвестиция дистурлари. 2. Бюджет, экспорт (импорт) квота ва лицензиялари. 3. Зарур қўриб ниҳайтиш корхоналарини танилаб қўллаб- қувватлаш. 4. Инвестиция ва ишдан бўшатилганларини ижтимоий қўллаб- қувватлаш. 5. Аҳолининг меҳнат фюллентини тартибга солиш	1. Иш билан бандлигини тармоқ дистурлари: - иш кучини ишлаб чикариш ичидан қайта тақсимлаш; - иш кучини тармоқ ичидан қайта тақсимлаш; - ҳодимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш. 2. Тармоқни таркибий ўзгартириш (ишлаб чикаришнинг модернизация қилиш)	1. Минтақавий меҳнат бозорларини ўз-ўзини тартибга солиш тизимини шакллантириш (Иш билан бандлик минтақавий фондларини ҳисобга олган ҳолда). 2. Иш билан бандлигини минтақавий дистурлари (зарурат бўлса, солиқ ва бошқа молиявий имтиёзлар). 3. Аҳоли даромадлари сифатини шакллантириш
Узун муддатли	1. Ишлаб чикарувчи кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш нинг комплекс прогнози. 2. Чет эл капиталини жалб	1. Ишлаб чикарувчи кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг тармоқ чизмалари. 2. Тармоқларнинг мутахассис ва мазакали ишчи кадрларга эҳтиёжнинг прогнози. 3. Узоқ муддатга	1. Минтақавий ишлаб чикариш ихтисослашувчи- қилиш жойларини, сайёҳлик ва ҳаказоларини ривожлантириш дистурлари. 2. Қонларини ўзлаштириш, қурилиш индустрияси, транспортни ва

сонида қуйидагиларни меҳнат бозоридаги сиёсатининг асосий йўналишлари сифатида белгилайди (4.6-расм):

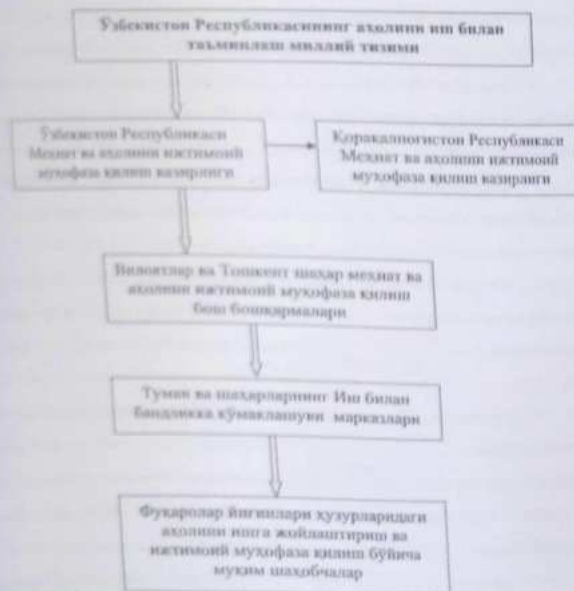

4.6-расм. Давлат томонидан иш билан бандликни тартибга солиш

• иктисодиёт реал секторини қўллаб-қувватлаш, шунингдек, даромадларини қайта тақсимлаш ва тартибга солишга йўналтирилган солиққа тортишнинг энг мақбул даражасини ўрнатиш;

Айни пайтда давлатнинг аҳолини иш билан таъминлашга қаратилган сиёсати фаол ва нофаол бўлиши мумкин. Фаол сиёсат меҳнат таклифи вази исҳоқига талабини ҳар тарафлама рағбатлантириши, иш билан бандлик дстурадини ишлаб чиқиши ва уларни изчил амалга ошириши ва бошқа тадбирларни мужассамлантиради. Нофаол сиёсат, асосан, ишсизларга истиқомий ёрдам кўрсатиши билан чекланади.

Ўзбекистон Республикасида меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш хизматларининг тизими шакллантирилган (4.7-расм).

4.7-расм. Ўзбекистон Республикасининг аҳолини иш билан таъминлаш миллий тизими

Ўзбекистон Республикаси Мехнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилаетлар ва Тошкент шаҳри меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бонхорлари аҳолини иш билан таъминлаш давлат органлари ҳисобланадир. Бу билан бирга ҳар бир туман ва шаҳарда Иш билан бандликка қўшилган марказлар ташкил этилган. Мамлакатнинг диван ҳар бир йилги фуқаро йили ҳузурида – жами 1372 аҳолини ишга жойлаштириш ва ижтимоий муҳофаза қилиш бўйича муҳим шартларга эгадир. Бу шартларнинг ҳар бири 10-12 минута икки кишилик аҳолига хизмат кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги аҳолини иш билан таъминлаш соҳасида қўйилган вазифаларга эга.

- меҳнат бонхорини бонхора этиш ва ривожлантиришнинг таъминоти тўғрисида, меҳнат, кредит, инвестиция ва солиқ сиёсатини шарт шартларга асос қўйиб қўйиб.

- ижтимоий таъминотнинг таъминоти тўғрисида, меҳнат бонхора қилиш ҳамда аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги аҳолини таъминоти бўлиши, бу соҳада давлат статистика хизмати ва хизматини қўйиб.

- аҳолини иш билан таъминлаш дастурларини шарт шарт ва шарт шарт.

- фуқароларнинг иш билан таъминлашнинг соҳасидаги ҳукувий ва ҳукувий манфаатларини давлат томонидан таъминоти ривож қилишнинг, шунингдек ҳамда қилишнинг таъминоти;

- қўйиб иш жойлари қилишнинг, меҳнат шартларини қилишнинг қилишнинг.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг аҳолини иш билан бандлигини таъминлашдаги асосий вазифалари эса қуйидагилардан иборатдир:

• меҳнат бозорини шакллантириш, меҳнатга лаёқатли аҳоли, айниқса
ёшларни иш билан бандлигини таъминлаш бўйича фаол сиёсат олиб
бориш;

• меҳнат ресурслари баланслари асосида иш жойлари ташкил этиш
ва кадрларни тайёрлаш бўйича мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш;

• меҳнат муносабатларини тартибга солиш бўйича бозор
шартларида мувофиқ келадиган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;

• Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги билан биргаликда
меҳнат ресурслари прогноз балансларини ишлаб чиқиш, аҳолининг иш
билан самарали банд бўлишини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар
комплексини асослаш;

• миграция жараёнларини таҳлил этиш, ташқи меҳнат миграциясини
яқин Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл фуқаролари меҳнат
фосилатини ташкил этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

• ишсизлар ва иш билан банд бўлмаган аҳоли ҳисобини олиб бориш;

• Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
билан биргаликда касб-ҳунар таълим муассасалари битирувчиларининг иш
билан бандлигини тадқиқ этиш ва шу асосда таълим муассасаларида ишчи
таърир ва мутахассислар касбий тайёргарлиги йўналишларини
такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

• ёшлар ҳамда иш билан банд бўлмаган аҳолини касбга йўналтириш
масалалари бўйича социологик тадқиқотлар ўтказишни ташкил этиш;

• манфаатдор жамиятлик ва идоралар, жойлардаги давлат ҳокимияти ва
бизнеснинг органлари билан биргаликда иш жойлари ташкил этиш
дастурларини ишлаб чиқиш ва бу дастурлар амалга оширилишини
мувофиқлаштириб бориш;

• аҳолининг ўз-ўзини иш билан таъминлашини рағбатлантириш ва
қўллаб-қувватлаш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

• меҳнат бозори инфратузилмаси амал қилишини
такомиллаштиришни таъминлаш;

- минтақа иқтисодийёти таркибини ҳисобга олган ҳолда кичик иррационалларга, айниқса талбиркорлик фаолиятини бошлаётганларга имтиёзлар бериш;

- ишга жойлаштириш хизматларини таъкил этиш;

- минтақа иқтисодийётидаги таркибий-технологик ўзгаришларни таъкил этиш;

- минтақа иқтисодийёти талабларидан келиб чиққан ҳолда инсон капиталига маблағ сарф қилишнинг тартибга солиш;

- меҳнат бозори статистикаси маркетинг тадқиқотларини таҳлил этиш, улар асосида аҳоли учун энг қулай йўналишларда тегишли шарт-шароитлар яратиб вазифалари юклатилган¹.

Меҳнат ресурсларини тартибга солиш ва бошқаришда аҳолининг меҳнат бозорида рақобатбардор бўлмаган тоифаларига алоҳида эътибор қартилиши талаб этилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 20 августдаги "Ижтимоий муҳофазага муҳтож ва иш тоифида қийналаётган шахсларни ишга жойлаштириш учун иш ўринларини банд қилиб қўйиш тартиби тўғрисида"ги Низомни тасдиqlаш тўғрисида"ги 186-қарорида *қўйидаги тоифадаги шахсларга корхона, ташкилот ва муассасаларда иш ўринлари банд қилиб қўйилиши қайд этилади:*

- ёғииз ота, ёғииз она ҳамда 14 ёшгача ва ногирон болалари бор қўп болали ота-оналар;

- таълим муассасасини тугатган ёшлар;

- муддатли ҳарбий хизматдан бўшатилган шахслар;

- ногиронлар;

- иш билан бандликка қўмаклашиш туман (шаҳар) марказларида иш келтирувчи сифатида ҳисобда турган кексалик ёшига яқинлашиб қолган шахслар;

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 6 апрелдаги "Аҳоли бандлигини ошириш ҳамда меҳнат ва аҳолининг ижтимоий муҳофаза қилиш органлари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирларини тўғрисида"ги ТҚ-616-сон Қарори // <http://www.lex.uz>

«жамони ўташ мумкинлигидан бўйланган, жамони ўтайган ёки қи
қирорига кўра тиббий характердаги мажбурий чоралар қўрилган шамол»¹

Азалининг айрим тоифаларини ишга жойлаштиришдаги қўшим
кафолатлар қўшимча иш жойлари, ихтисослаштирилган корхоналар биро
қтиш, иш ўргатиш мақсус дастурларини амалга ошириш, қорам
мумкин ва таъкилотларга мажбурий тоифадаги фуқароларни иш
жойлаштириш учун иш жойларининг энг кам миқдорини белгилаш ва
бошқа чоралар билан кафолатланган.

Ўзбекистонда ҳозирги вақтда меҳнат бозорини тартибга солиш
таъминлаштириш, ахилининг иш билан бандлиги даражасини ошири
ш учун қуйидаги чора-тадбирлар қўрилмоқда:

1. Меҳнат қонуничилик тобора таъминлаштирилиб, жойлардаги йи
билан бандликка қўйилганушми марказлар фойдалиги кучайтирилмоқда.

2. Янги иш ўринлари яратилган иш беришчи
рибатлаштирилмоқда, уларга омон, кредит имтиёзлари ва бош
қаллаи таъкилотлар берилади.

3. Меҳнат бозорда иш кучи сифати ва рақобатбардорлигини
ошириш чора-тадбирлари қўрилмоқда. Бунинг учун меҳнат ресурсларни
қисқа таъбирани ва қайта таъбирани тизимни янгида таъминлаштирилмоқда.

4. Азалини иш билан таъминлаштиришнинг энг самаралий воситалари
бўлган кичик бизнес, хусусий таъбирароқлик, қисманчилик, хизм
қўришни ва қорам соҳаси янгида жадал суръатлари
рақобатлаштирилмоқда.

5. Азалининг иқтисодий ҳимояга муҳтож бўлган тоифалари мадди
қўлиб-қувватлашмоқда, улар учун иш ўринларини қоталаш тартиби йи
қўйилган.

6. Давлат ва меҳнатий бюджетлар маблағлари ҳисобидан вақтинчалик
ва жамонт ишлари таъкилот ўтиштири.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президент Маълумотида 2005 йил 20 августдаги "Иқтисодий муҳофа
затлик ва иш таъминлаштириш қисқалари янги жойлаштириш учун иш ўринларини банд қили
ш қўшим қарори" қўриқдаги "иш таъминлаштириш қисқалари" 185-қарори Ўзбекистон Республикаси
Қонун қўроқлари қўроқда. 2005, 34-сон. -15 б.

7.Ташқи ва ички миграцияни тартибга солишга эътибор қўйиришмоқда.

4.3. Ўзбекистонда иш билан бандлик соҳасидаги тенденциялар

Иш билан бандлик сифати Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг бошқа устувор йўналишлари билан узвий боғлиқ, иқтисодий ислохотлар стратегияси ва истиқбол режаларидан мунасиб ўрин эгаллаган.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “янги иш ўринлари ташкил этиш орқали аҳоли бандлигини таъминлаш масаласини ҳал қилиш ҳам эътиборимиз марказида бўлди”¹ деб таъкидлади.

Ўзбекистонда давлат томонидан иш билан бандликни тартибга солиш сифатини амалга оширилишининг бир нечта босқични ажратиш мумкин.

Иш билан бандликни тартибга солишнинг *дастлабки босқичи (1991-1994 йиллар)* ижтимоий-меҳнат соҳасида меҳнат муносабатларининг пайдо бўлиши ҳамда уларни тартибга солиш зарурати билан фарқлашиб туради. Бу даврда аҳоли биринчи мартаба меҳнат бозорининг салбий ҳодисалари: иш ўринларининг қисқариши, ишсизлик, иш ҳақи миқдорининг камайиши, мажбурий тўлиқсиз иш билан бандлик ва ҳоказоларга дуч келди.

Манаўр босқичда иш билан бандликни тартибга солишнинг асосий субъекти сифатида давлат ишсизларни миллий ва минтақавий даражада меҳнат бозорини тартибга солишнинг маъмурий шакллари ёрдамида қўлаб-қувватлашга қаратилган сиёсатни олиб борди. Бу давр меҳнат бозорига талабни унинг таклифига мос даражада саклашга интилиш, тўлиқсиз иш ҳафтаси ва тўлиқсиз иш кунли режимига ўтилиши билан ҳамда

¹ Каримов И.А. 2012 Ўзбекистоннинг тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади // Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь.

1999 йилда иш билан банд бўлган аҳоли умумий сонига саноат ва қилиқ хўжалигида иш билан бандлар улуши 1997 йилга нисбатан шунингдек, 12,8% дан 12,6% га ҳамда 40,7% дан 36,2% га қискарди.

Саноатнинг йirik тармоқларидан фақат электр энергетика, ёқилғи, металлургия ва қимё саноатида иш билан бандлар сони ортганлиги кўрилади.

Иш билан бандлар сони, айниқса, енгил ва қуриловчи материаллари саноатларида кескин қискарди. Шунингдек, машинасозликда ҳам иш билан бандлар даражаси кескин пасайишни рўй берди.

1997-1999 йилларда иш билан бандликда рўй берган таркибий ўзгаришлар натижасида барча тармоқларда кон саноатининг салмоғи йилга 1,4 бараварга, умуман бириламчи секторда эса учдан бир қисмга камиди.

Маъмур босқичда давлатнинг тартибга солишдаги асосий мақсади ишсизликни камайтириш ва унинг оқибатларини юмшатишдан иборат эди. Шу билан бир қаторда, ишчи кучи талаби ва таклифи нисбатини яхшилаш меънат бозорини тартибга солишнинг вазифаларидан бирига айланди. Лекин давлатнинг иш билан бандлик ва ишга жойлаштириш хизматлари меънат қизматида талабни жуда паст ва сифатсиз даражада таъминлай эдилар. Ана шу даврда ишга жойлаштирилган иш кучидан, биринчи навбатида иш жойида мажбуран бекор турганлардан самарасиз фойдаланилиши тартибга солишнинг муаммосига айланди.

Маъмур даврда меънат бозорини тартибга солиш ахборот етishмаслиги ёки ноқолислиги билан мураккаблашган, chunki расмий меънат даромадига эга бўлмаган ёки "хуфийна" даромадга эга ходимларнинг каттагина қисми вақтинча амал қилмаётган иш жойларини таллаб турар эдилар. Шунингдек, яширин ёлланиб ишлаш ҳамда шахсий меънат фаолияти кўламли кенгайди. Уларни ҳисобга олиш меънатининг йўқлиги иш билан бандлик даражасини аниқ белгилаш имконини бермасди. Давлат ушбу даврда меънат бозорини тартибга

мехнат ресурслари тақсимланиш чора-тадбирларини амалга оширишни таъминлайди.

Мамлакатда демографик жараёнларга боғлиқ ҳолда меҳнат ресурслари сони йил сайтиб ортиб бормоқда (4.4-жадвал).

4.4-жадвал
Ўзбекистон Республикасида меҳнат ресурслари сони динамикаси
(минг киши ҳисобида)²

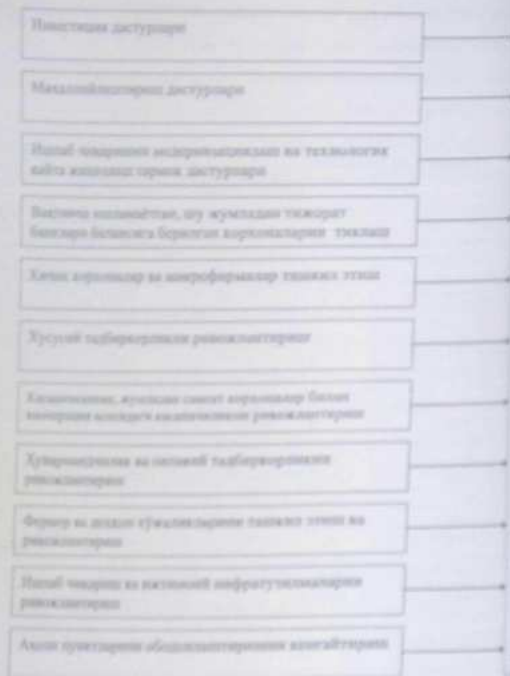
Хўжалиқ	Йиллар					2011 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши	
	2007	2008	2009	2010	2011	+-	%
Ўзбекистон Республикаси	883,5	904,4	931,4	938,0	970,2	86,7	109,8
Қишлоқ							
- қишлоқ	1391,8	1433,5	1497,6	1536,0	1626,4	234,6	116,8
- шаҳар	904,5	928,7	949,2	967,4	1013,4	108,9	112,0
Қишлоқ	582,3	601,1	622,2	636,1	675,2	92,9	115,9
Қишлоқ	1345,4	1395,8	1438,3	1481,7	1568,9	223,5	116,6
Қишлоқ	501,6	509,8	527,3	532,1	537,1	35,5	107,0
Қишлоқ	1207,0	1246,5	1288,2	1328,5	1432,8	225,8	118,7
Қишлоқ	1617,0	1672,2	1725,8	1782,1	1900,2	283,2	117,5
Қишлоқ	390,3	401,9	407,8	415,5	430,9	40,6	110,4
Қишлоқ	1057,7	1096,5	1133,5	1172,9	1246,5	188,8	117,8
Қишлоқ	1447,4	1477,9	1499,3	1518,2	1564,6	117,2	108,0
Қишлоқ	1617,5	1667,2	1720,1	1769,3	1897,1	279,6	117,2
Қишлоқ	823,3	847,7	874,1	892,8	922,4	99,1	112,0
Қишлоқ	1446,9	1461,5	1508,8	1533,6	1524,2	77,3	105,3
Қишлоқ	15219,6	15644,9	16123,6	16504,2	17309,8	2090,2	113,7

Жадвалдан кўриниб турганидек, 2007-2011 йиллар давомида республикада меҳнат ресурслари сони 2090,2 минг кишига ёки 13,7 фоизга ортиб. Бу даврда меҳнат ресурслари сонининг ўртача йиллик ўсиш суръати 2,6 % ни ташкил қилган.

Ўзбекистонда меҳнат ресурслари муттасил ортиб бораётганини ҳисобга олинган ҳолда янги иш ўринлари яратилишининг ўзига хос тизими яратилган (4.8-расм).

¹ Заирова Н., Абдураҳмонов О. Ишлар: қишлоқлар, бартараф этиш, меҳнат муаммолари ва янги таълимнинг аҳамияти. – Т. Ғар ва таълим, 2009. – Б.136-138.

² Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини иқтисодий муҳофаза қилиш вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланган.

4.8-расм. Ўзбекистонда янги иш жойлари яратилиш тизими

Янги иш ўринлари инвестиция дастурулари, махаллийлаштириш дастурури, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва технологияга қайта жиловлаш тармак дастурури, вақтинча мақсади билан берилган корхоналарни, шу жумладан тижорат банклари билан биргача берилган корхоналарни тиклаш, кичик корхоналар ва микрофирмалар тиккичи этиш, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, қасб-қоилликни, биринчи навбатида саноат корхоналари билан меҳнат шартномаси бўйича кооперациялаштириш

олиғи қасанақчиликни ҳамда ҳунармандчилик ва оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, фермер ва деҳқон хўжалиқларини, янги тартақчилик, баликчилик, асаларичиликка, шунингдек мева-сېбет ва бошқа турдаги экишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини қайта қилишга ихтисослаштирилган тузилмаларни ташкил этиш ва ривожлантириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш, аҳоли пунктларини ободонлаштиришни кенгайтириш масолага қаратилади.

Ўзбекистонда иқтисодий очор корхоналарни банклар балансига қилиб, уларни соғломлаштириш борасида қўлланган поанъанавий тадбирлар ўзини оқлади ва самарадорлигини кўрсатди. Тижорат банкларига берилган 164 та банкрот корхонадан 2012 йил бошигача 156 тасида ишлаб чиқариш фаолияти тўлиқ тикланди, 110 та корхона янги инвесторларга қилиб. Бундай корхоналарни техник қайта жиҳозлаш ва модернизация қилиш ишларига тижорат банклари томонидан 275,0 миллион сўм маблағда инвестиция қилинди, натижада 22 мингдан зиёд иш ўрни қилиб.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг энг усулувор йўналишларидан бирига қилиб. Бунда миллий анъаналар, ривожланган давлатларнинг тадбири, кичик бизнеснинг бозор қонунига жуда тез мослашсин, аҳолини иш билан таъминлаш ва даромадларини қилишдаги роли, шунингдек жамиятнинг ижтимоий-барқарорлигини таъминлашдаги аҳамияти ҳисобга қилинган.

Иқтисодиёт бу соҳасини ҳар тарафлама қилиб-қувватлаш, жумладан 2006-2011 йиллар мобайнида микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови 12,0 % дан 7,0 % га 6,0 % га, юридик шахслар учун фойда солиғи 15,0 % дан 10,0 % га туширилганда ўз фойдасини топди. Бундан ташқари экология солиғи, ягона солиқ, янги

4.5-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида яратилган иш ўринлари сон
динамикаси (бирлик)¹

Ҳудудлар	Йиллар				2011 йилда 2008 йилга нисбатан ўзгариши	
	2008	2009	2010	2011	+, -	%
Қирғизистон Республикаси	28602	48064	48118	48362	19760	169,1
Аҳолилари						
Аҳоли	55670	77889	77902	78292	22622	140,6
Буга	54266	72904	72998	73363	19097	135,2
Жамоа	29566	43297	43317	43515	13949	147,1
Балқаш	59191	85734	86444	86890	27699	146,8
Навои	30139	39870	40321	40596	10457	134,7
Наманган	49672	70762	71039	71778	22106	144,5
Самарқанд	63570	91712	92020	92700	29130	145,8
Сурхондарё	44296	63686	63706	64644	20348	145,9
Сурхондарё	28660	37899	37920	38623	9963	134,7
Тошкент	52719	85333	85500	86000	33281	163,2
Бухоро	63286	90050	91173	91246	27960	144,1
Хоразм	37110	59192	59182	59575	22465	160,5
Тошкент ш.	64159	74140	80361	80663	16504	125,7
Республика Ўзбекистон	660906	940532	950001	956247	295341	144,6

Аҳолининг иш билан таъминлаш даражасини оширишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайдиган кичик ва минифирмаларнинг шикел этилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистонда 2011-2015 йиллар давомида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича 507 та лойиҳа амалга оширилади. Ҳунаран:

- гўшти қайта ишлаш бўйича 142 та корхона ташкил этилиб, қўшимча 25,2 минг тонна;
- сутни қайта ишлаш бўйича 159 та корхона ташкил этилиб, қўшимча 65,6 минг тонна;

¹ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолининг иқтисодий муҳофазаси вазирлиги маълумотлари бўлиб: <http://www.moloz.uz>.

Ўзбекистонда янги иш ўринларини ташкил этиш, иктисодиёт тармақлари таркибини диверсификация қилиш, малакали мутахассислар тайёрлаш ва шунингдек, 12 йиллик мажбурий таълим тизимига ўтиш борада қўрилган чора-тадбирлар аҳолининг бандлик даражасини янада ошириш имконини берди (4.6-жадвал).

Фақат 2007-2010 йиллар мобайнида мамлакатда иш билан банд бўлган аҳоли сонин 10735,4 минг кишидан 11919,1 минг кишига ёки 11,0 % ошган. Бу даврда иш билан банд бўлган аҳоли сонин республиканинг барча ҳудудларида ошган. Ўтган беш йил давомида иш билан банд бўлган аҳоли сонининг ўсиш суръати Андижон, Жиззах, Қашқадарё, Наманган, Самарқанд, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида, айниқса кўра бўлган.

Аҳоли бандлигини таъминлаш ва иш ўринлари ташкил этиш тармақларини изчил ҳал этишга қаратилган тизимли чора-тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида иктисодиётдаги банд аҳоли сонин 2,5 % га ўсди ва деярли 11,9 млн. кишига етди, иктисодиётнинг нодавлат сектордаги бандлар улуғин 79,4 % ни, шу жумладан кичик бизнес ва хусусий тадбирдорликда бандлар – 74,2 % ни ташкил этди. Бандлиқнинг не кўраи ўсиш суръатлари қурилишда (105,2 %), уй-жой-коммунал хўжалиқда ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишда (105,1 %), савдо ва умумий оқсатилишида (105,0 %), транспорт ва алоқада (104,4 %) қайл келди (4.7-жадвал).

Аҳоли бандлиғи таркибида ҳам муҳим ижобий ўзгаришлар кўринибди. Агар мустақиллиқнинг дастлабки йилларида иш билан банд бўлишларининг 60,0% давлат сектори ҳиссасига тўғри келган бўлса, бугунги кунга келиб мазкур секторда умумий иш билан банд аҳолининг 20,0 % дан кўпроғи меҳнат қилмоқда.

Бандлиқнинг соқалар бўйича таркибида ҳам ижобий тенденциялар кўрилади. Хусусан, қишлоқ хўжалиғида банд бўлган аҳоли сонин сезиларли даражада камайди. Агар 1991 йилда мазкур соҳада ишловчилар

сонин жамъи ин билан банд бўлганларнинг 40,0 % ни танхум эгаси бўлиб, қолган қисми бу кўрсаткич 25,0 % га тушибди. Шу билан бирга, энг кўрсаткич, транспорт ва қурилиш соҳаларида инн билан банд бўлган сонин ўсиб, 36,0 % дан 52,0 % га етди.

4.7-жадвал

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиёт тирмонларида, кичик қирғончалар ва фермер хўжаликларида инн билан бандлар сонин динамикаси (минг киши ҳисобида)¹

Хўжалиқ	Иқтисодиёт тирмонларида инн билан банд қилинган сонин			Кичик қирғончалар ва фермер хўжаликларида инн билан банд қилинган сонин		
	2007 й	2011 й	2011 йда 2007 й билан солиштирилган ўзгариш, %	2007 й	2011 й	2011 йда 2007 й билан солиштирилган ўзгариш, %
Ўзбекистон Республикаси	185,9	188,1	100,7	104,1	109,7	105,3
Аҳоли						
Аҳоли	126,4	207,5	117,6	197,3	209,7	106,2
Ишчи	141,5	165,6	102,5	140,8	144,0	102,2
Яхши	44,7	80,6	118,1	84,7	100,8	119,1
Қишлоқ	201,5	211,4	114,8	149,3	172,6	115,6
Навои	150,6	161,4	109,8	56,6	59,4	104,9
Навои	140,5	171,8	107,0	148,9	142,6	95,7
Самарқанд	228,1	228,7	100,2	218,9	250,7	114,5
Сурхон	58,6	64,7	110,2	72,6	93,9	129,3
Сурхон	140,3	162,8	116,0	175,4	193,6	110,3
Тошкент	256,4	274,4	107,0	191,1	206,4	108,0
Фарғона	266,8	299,8	112,3	222,0	286,8	129,2
Хоразм	118,6	125,2	105,5	141,2	146,7	103,9
Тошкент	418,0	437,6	104,6	171,1	221,5	129,4
Республика бўйича	2511,7	2779,8	108,9	2094,3	2338,4	111,6

Кичик қирғончалар ва фермер хўжаликларида инн билан банд қилинган сонин ҳам йил сайин ўсиб, 2007 йилдаги 2094,2 минг кишидан 2011 йилда 2338,4 минг кишига ёки 11,6 % га кўшибди.

¹ Ўзбекистон Республикасида Иқтисодиёт ва аҳоли ҳаётининг муҳим соҳаларида қилинган ислоҳотларнинг натижалари

Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш бозор иқтисодиётининг асосий дракитлантирувчи кучи ҳисобланган кичик мулкдорлар синфини барс қилишга, мамлакатимиз бозорини истеъмол товарлари ва турли хизматлар билан бойитиш имкониятини яратишга, ҳар бир оила даромадини кўпайтиришда ҳамда янги иш ўринларини яратиш эвазига асосий масаласини ҳал этишга замин яратади.

Республикада тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилганлиги боис бу соҳада иш билан банд бўлган аҳоли сони йил сайин ортиб бормоқда (4.8-жадвал).

4.8-жадвал

Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик фаолиятида ва деҳқон хўжаликларида иш билан банд бўлганлар сони динамикаси (минг киши ҳисобида)¹

Ҳудудлар	Юридик шакл: мажмуиға эга бўлмаган, лицензияга эга тадбиркорликда банд бўлганлар сони			Деҳқон хўжаликларида иш билан банд аҳоли сони		
	2007 й	2011 й	2011 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши, %	2007 й	2011 й	2011 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши, %
Ўзбекистон Республикаси	4,6	29,8	647,8	103,9	96,7	93,0
Аҳоли	12,3	61,0	495,9	170,1	177,8	104,5
Бўғари	8,9	49,5	556,1	129,4	151,4	117,0
Қази	4,7	23,3	495,7	63,4	98,1	154,7
Ҳислати	10,5	43,8	417,1	128,6	150,2	116,7
Наси	5,7	25,8	452,6	49,4	60,8	123,0
Наси	13,0	66,8	513,8	95,4	114,6	120,1
Самарқанд	12,5	65,0	520,0	148,3	188,8	127,3
Сурхонд	2,5	10,8	432,0	26,8	60,2	224,6
Сурхонд	6,3	27,6	438,0	129,8	153,6	118,3
Тошкент	12,2	65,9	540,1	177,4	190,6	107,4
Фарғона	17,8	99,1	556,7	168,2	192,7	114,5
Хоразм	5,5	23,8	432,7	81,5	106,0	130,0
Тошкент ш.	24,2	105,9	437,6	0	6,2	-
Республика бўйича	140,8	698,4	496,0	1472,5	1745,0	118,5

¹ Ўзбекистон Республикаси Мехнат ва аҳолини истеъмол муҳофазаси ҳисоб китобидаги маълумотлари
<http://www.stat.gov.uz>

2007-2011 йилларда республика бўйича зориқлик шахс миқорини кўпайтириш, аҳоли истеъмолига эга талбиркорликда банд бўлганлар сони 14 минг кишидан 698,4 минг кишига ёки 4,96 мартага кўпайган.

Мамлакатда деҳқон хўжаликларининг ташкил этилиши ва кўпайишига эришганимиз ва уларни қўйиладиганлар билан изоҳлаш мумкин.

- хўжаликни ташкил этишнинг ихчамлиги ва уларнинг бошқаруви муҳитига тезда мослашуучилиги;

- хўжалик аъзоларининг маълум бир оқлага мансублиги;

- оқла маблағлари ҳисобидан ишлаб чиқаришнинг ташкил этилишининг маълумлиги;

- меҳнатни ташкил қилишдаги ва хўжаликни бошқаришда қулайликлар.

Меҳнат ва аҳолининг ижтимоий муҳофиза қилини кўпайтириш маълумотирига қараганда, деҳқон хўжаликларидан иш билан банд бўлганлар сони 1472,5 минг кишидан 1745,0 минг кишига ёки 18,5 % га ортди.

Ўзбекистонда ишсизлик даражаси Халқаро меҳнат ташкилатининг услубий исосига ҳисоблаб чиқилган ва у йўл қўйиш мумкин эки ҳисобланадигани - ишсизлик фойда қилишнинг 5,0 % даражаси ушбу турғибда.

Мамлакатда ишсизларнинг ишга жойлаштиришни бўйича сўғир даражада тановилни иш олиб беришмоқда, бу меҳнат бозорининг кўри даражадаги фойдалигининг далилидир.

Давлат иш билан ташкилотини муҳтож бўлган ишлар қўйиладиганларни қайта қўйиладиган.

- ишсизлик нафақасини тўлиш;

- меҳнат органиларининг йўлланмаси бўйича касбга тайёрлаш ва тайёрлаш ёки маълум ишнинг даражада стипендия тўлиниши ҳамда иш даражада умумий меҳнат стажига қўйиш;

- ишсиз ишга қарамоқдагиларининг ҳисобига олган қолда ишда ишдан бериш;

• ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш имконияти;

• меҳнат органиларининг таклифига биноан ишлаш учун ихтиёрий равишда бошиқ ерга қўчиш билан боғлиқ қаражатларини қоплаш¹.

Ишсиз шахсларга моддий кўмак беришда ишсизлик нафақаси асосий аҳамиятга эга бўлиб, расмий ишсиз деб эътироф этилган шахсларга бир йил оралиғида кўпи билан йигирма олти календарь ҳафта (олти ой), илгари учмарта ишламаган ва биринчи бор иш қидираётган шахсларга эса ўн икки ойлик давр мобайнида ўн уч календарь ҳафта (уч ой) тўланади.

Ишсизлик нафақаси миқдорини белгилаш муҳим бўлиб, ишсизликнинг меҳнат қонунийлигида бу миқдор ҳам аниқ кўрсатилган:

Ишдан ва иш ҳақидан (меҳнат даромадидан) маҳрум бўлган шакллар, ишсизлик нафақаси олинш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга нисбатан иш жойидаги ўртача иш ҳақининг 50,0 % миқдоридан, аммо қонуни ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақидан ози бўлмаган ва нафақаси мажбурий пайтида Ўзбекистон Республикасида таркиб топган ўртача иш ҳақидан ортиқ бўлмаган миқдорда ишсизлик нафақаси тўлаш қафолатланади.

Илгари ишламаган, биринчи марта иш қидираётган ва ишсизлик нафақаси олинш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга маҳаллий меҳнат органи томонидан қасбга тайёрлаш ёки ишга жойлаштириш имконияти берилмаган шакллар, уларга қонуни ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг миқдорида 75,0 миқдоридан нафақа тўлаш қафолатланади².

Статистик маълумотларга кўра, Республикада иш билан таъминлашга муҳтож бўлган аҳоли сони ортиб бормоқда (4.9-жадвал).

2007-2011 йилларда Ўзбекистон Республикасида иш билан таъминлашга муҳтож бўлган аҳоли сони 563,8 минг кишидан 622,4 минг кишига ёки 10,4 % га ортган. Лекин иш билан таъминлашга муҳтож бўлган аҳоли сонининг ўсиш суръати бир меъёردа кечмаган. Хусусан,

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси // <http://www.lex.uz>.

² Аҳоли иш билан таъминлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.

2007-2009 йилларда иш билан таъминланишга муҳтож бўлган аҳоли сони 563,8 минг кишидан 631,5 минг кишига ёки 12,0 % га ортиб бўлди. 2011 йилда иш билан таъминланишга муҳтож бўлган аҳоли сонининг қиймати кўсатиқлиб, 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 1,5 % га кўскарган.

4.9-жадвал

Ўзбекистон Республикасида иш билан таъминланишга муҳтож бўлган аҳоли сони динамикаси (минг киши ҳисобида)¹

Худудлар	Йиллар					2011 йилда 2009 йилга нисбатан ўзгариш	
	2007	2008	2009	2010	2011	%,	%
Ўзбекистон Республикаси	41,2	41,9	42,2	44,5	41,7	0,5	102
Амударё							
Андижон	63,2	64,1	65,6	65,1	64,6	1,4	102
Бухоро	33,8	33,6	40,9	40,6	40,3	6,9	126
Жамбул	15,4	15,5	23,8	22,0	21,5	6,1	139
Қашқадарё	47,8	47,9	57,0	56,6	56,2	8,1	117
Наманган	20,3	20,2	20,9	20,1	20,2	0,2	102
Новий	46,7	46,7	49,3	48,3	48,5	1,8	102
Самарқанд	64,4	65,3	75,2	74,8	74,1	9,7	117
Сурхондарё	12,8	12,8	14,8	14,4	14,6	1,8	102
Сурхондарё	31,3	31,4	47,0	46,1	46,3	11,0	118
Тошкент	44,9	44,9	47,9	47,4	47,3	2,4	102
Фарғона	71,6	72,6	72,5	77,3	71,4	-0,2	97
Хоразм	28,1	28,0	35,1	31,6	34,6	6,5	123
Тошкент ш.	36,1	38,6	41,2	38,0	40,6	3,9	106
Республика бўйича	563,8	567,7	631,5	628,2	622,4	58,6	104

Бандлик кўмаклашувчи ва аҳолини иқтисодий муҳофизат қилиш марказларида мураккаб қилган фуқароларнинг ишга жойлантирилиши даражаси 87,5% ни ташкил этмоқда. Шунинг билан бирга, ишга жойлантирилишнинг энг юқори даражаси (66,5%) ўрта маълумотлиқни тетиши. Бу маълум даражада меҳнат бозорининг хусусиятларидан

¹ Ўзбекистон Республикасида Меҳнат ва аҳолини иқтисодий муҳофизат қилиш вазирлиги маълумоти асосида тайинланган.

давои беради. Энг ёш гуруҳда (18 ёшгача) ишга жойланиш даражаси 84% ни, 19-29 ёшда эса 88,2 % ни ташкил этади.

Мехнат ва аҳолини иқтисомий муҳофаза қилиш вазирлигининг маълумотлари иш билан таъминлашга муҳтож бўлган аҳолининг асосий қисmini мустақил иш қилдираётганлар ташкил қилишнинг кўрсатади. Жумладан, 2007 йилда республика бўйича жами иш билан таъминлашга муҳтож бўлган аҳолининг 95,3 фоизини мустақил иш қилдираётганлар ташкил қилган бўлса, 2011 йилда бу кўрсаткич 97,7 фоизга тенг бўлган. Ўزлашган даврда бандликка қўмаклашувчи ва аҳолини иқтисомий ҳаёфага қилиш туман (шаҳар) марказлари томонидан рўйхатдан ўтган аҳолилар унутон мос равишда 4,7 ва 2,3 фоизларга тенг бўлган.

Республикада иш билан таъминлашга муҳтож бўлган аҳолига ёрдамчилик хизматлари сифатининг ортинги ишсизлик даражасининг кўпишсини таъминлади (4.10-расм).

4.10-расм. Ўзбекистон Республикасида аҳолининг ишсизлик даражаси, (%)¹

Юқоридаги маълумотлар мамлакатда иш излаб меҳнат шартшароитига мувофиқат қилганлар, иш билан таъминланганлар сонини

¹ Ўзбекистон Республикасининг Мехнат ва аҳолини иқтисомий муҳофаза қилиш вазирлигининг маълумотлари

билдан-билга ошаб, нахклар сон ва даражаси пасайиб бориши
давлети беради. Бунинг асосий сабаблари куйилганилардир:

- нахклардай фан ахл ва иш билан банд ахлларнинг ўсиб бориши;

- нахклар ресурсларининг кинори суръатларида ўсиши, мис
муассасалари хизматларининг ахлларининг ва уларга иш ишлаб мурун
ахлларнинг сонининг ортинги;

- ишлар муассасалари тахлиф этаётган куйиб бйи ва
ўринларининг мажбуурлиги, фукараларни ишга жойлаштириш
фахлларининг ахлларининг ва бунинг натижасида иш ишлаб мурун
ахлларлар пасайиш ахлларининг иш билан тахминлангани (4.10-жадвал).

4.10-жадвал

Билдан-билга куйилган ва ахлларини нахкларини мухторлиги кинори
нахкларини (БЕМ) тахминдан ишга жойлаштирилган ахллар иш
(миш кинори)¹

Хизмат	БЕМга мурун ахллар сон	БЕМ нахкларини билан ишга жойлаштирилган ахллар
Корпоративлиги	47,3	41,0
Виктор		
Ахллар	55,1	49,3
Бунинг	39,8	31,7
Жахл	32,5	28,0
Кинори	58,9	52,2
Нахл	30,3	26,8
Нахллар	54,9	49,9
Самарканд	64,4	59,0
Сурхондар	38,0	32,9
Самарканд	20,9	17,7
Ташкент	41,3	39,2
Фирма	56,7	66,6
Хизмат	46,1	32,1
Ташкент шаҳри	46,2	38,0
Жами	458,3	366,3

Мехлор оргинлари нахкларининг фирмалар ва бошқа турари
ортининг йўл куйилган махлларини тахминдан ишга мухтор фукаралар.

¹ Тахминдан Билдан-билга кинори ва ахлларини нахкларини мухторлиги кинори кинори тахминдан
(http://www.uzstat.uz)

- янги касбларга ўргатилади;
- мажбур бўлиш жойларидан хабардор қилади;

Ишсизлик даврий хусусият касб этганда давлат бюджет, фискал, кредит-пул воситаларини ишга солади, яъни:

- иш билан таъминлашни кучайтириш учун иш берувчиларни янги иш жойлари яратишга рағбатлантиради;
- тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш мақсадида уларга солиқ, кредит саратишда имтиёзлар беради;
- меҳнат биржаларига маблағ ажратилиши кўпайтиради.

Меҳнат муассасалари томонидан фуқароларни ишга жойлантириш ишлари билан биргаликда, меҳнат бозоридаги талаб ва таклифни мувофиқлаштириш фоидалиги, ишсиз фуқароларни турли касбларга тайёрлаш, пул тўланадиган жамоат ишларини ташкил этиш, меҳнат қишлоқлари уюштириш, меҳнат бозоридаги талаб ва таклифни таъдиқ қилиш, бу бозордаги талабни ўзининг қўмаклашиш, ҳукуматнинг меҳнат шўхобаларидаги иқтисодий қаролларини амалга ошириш ишлари қилинишида (4.11-жадвал).

Ҳақ тўланадиган жамоат ишлари деганда, ҳаммабон, одатда, белгиланган тартибда ишсиз деб эътироф этилган фуқаролар учун уларнинг махсус дастлабки касб тайёрларлигини талаб қилмайдиган меҳнат фоидалигининг вақтинча турлари тушунилади

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 июлдаги "Ҳақ тўланадиган жамоат ишларини ташкил қилиш тўғрисида"ги 353-сон қарорига асосан ҳақ тўланадиган жамоат ишлари қуйидаги миқдорларда ташкил қилинади:

- иш қилдираётган шахс сифатида меҳнат органларида рўйхатга олинган фуқароларга уларнинг вақтинча иш ҳақи (меҳнат даромади) олиши ва иш қилдираётган даврида уларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, меҳнат органлари томонидан ишсиз деб эътироф этилган фуқароларни вақтинча иш билан таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш;

**Ўзбекистон Республикасида ҳақ тўланадиган жамоат
ишларида янгироқ утган ва касбга тайёрлашга юборилган
фўқаролар сонин динамикаси (кишини ҳисобидан)**

Ҳўқаролар	Ҳақ тўланадиган жамоат ишларида янгироқ утган ҳўқаролар сонин			Касбга тайёрлашга юборилган фўқаролар сонин		
	2007 й	2011 й	2011 й билан 2007 й билан нисбатини ўзгартириш, %	2007 й	2011 й	2011 й билан 2007 й билан нисбатини ўзгартириш, %
Қариндошларининг Республикасида ишларида	4461	3466	76,3	317	972	306,6
Амударё	1174	4429	377,4	1288	2715	211,3
Бухоро	1475	3680	249,5	774	1797	232,2
Давлат	1208	1862	154,1	700	840	120,0
Қўқандар	3124	4349	139,8	695	1181	169,9
Навоий	796	1927	241,9	495	982	198,4
Ўшанган	1474	3397	230,5	501	802	160,3
Самарқанд	1831	3500	190,8	555	1072	193,2
Сўғдиёт	728	3253	447,1	489	1966	402,2
Сўғдиётлар	918	1241	135,1	329	721	219,1
Тошкент	1273	4273	335,6	1028	2218	215,7
Фарғона	3071	8273	269,2	1713	3126	182,5
Хоразм	1771	2587	146,0	934	1277	136,7
Ўзбекистон	2127	7729	363,6	1812	6440	355,4
Республика бўйича	27427	49648	179,5	13676	26239	191,9

- биринчи марта иш қиларётган ва касбга (мутихассислик) бўлишни тахсилларини меҳнат фаолиятига жалб қилиш;
- турли сабабларга кўра касб фаолиятида анча узатишлар бўли тахсилларини (илгари бозилар тарбияси, беморлар ва онланнинг ахли кўчаларига қараш билан мангул бўлган, жамонини ўтани муассасаларидин олод қилинганлар ва бошқалар) меҳнатга қайти тахсил;
- иктисодий ва ижтимоий соҳанинг ижтимоий иқдминини эга бўли объектларинин ишчи қучи билан таъминлаш.

Ўзбекистон Республикасида ишсиз шахсларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш тизими орқали уларни касбга ўқитиш ва қайта ўқитиш, малакасини ошириш тизими шакллантирилган. Унинг таркибига қуйидагилар киради:

• Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг ишсиз шахсларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини оширишга доир масалалар билан шуғулланадиган тузилмавий бўлиmlар;

• ишсиз шахсларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, малакасини оширишнинг барча турлари ва шакллари бўйича касбий таълимни ташкил қиладиган ҳудудий меҳнат органларининг жойлардаги ўқув марказлари;

• касб-ҳунар коллежлари;

• корхона, муассаса, таъкилотларнинг ўқув бўлималари;

• маълум ошириш ва қайта тайёрлаш тизимининг олий ва ўрта махсус ўқув юрлари (академик лицейлар) қошидаги ўқув муассасалари;

• таълимни ташкил этиш ҳусусида рухсатномаси бўлган тижорат ва тижорат қилибидаги таъкилотлар, уюнималар;

• шогирدلарга касб ўргатиш имкониятларига эга бўлган “Хунарманд” уюмисига аъзо бўлган тadbиркор халқ усталарининг мактаблари киради.

Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг маълумотларига кўра, республикада касбга тайёрлашга юборилган фуқаролар сони 2007 йилдаги 13676 нафардан 2011 йилда 26239 нафарга ёки 91,3 % га ортиб.

Республикада ишга жойлашнинг муҳтож аҳолини бир марталик ишга жалб қилиш ишлари ҳам йилдан-йилга такомиллашиб бормоқда. Бу фаоллигининг моҳияти шуидаки, ўз меҳнат лайқатини қисқа муддатли (яъни бир иш кунда ёки тўлиқсиз бир иш кунда, икки ёки ундан ортиқ, лекин бир ойдан кам иш кунда) сотиш истагида бўлган фуқароларга меҳнат муассасалари иш берувчи ва ёлланма ишчини бир-бири билан урлаштириш ва қилишиб олишларига кўмаклашмоқда. Бундай тadbирлар

ақоли тажжум бўлган ва қалбидан норасмий тарзда меҳнат либоси сифатида янги ошпазлик жойларида таъкид қилинмоқда.

Назорат учун саволлар

1. Меҳнат ресурслари таркиби хусусиятини ифода этувчи асосий кўрсаткичлар номларидан иборат. Иқтисодий фаол ва иқтисодий фаол бўлмаган ақоли деганда нима тушунилади?

2. Қалбдан меҳнат таъкидоти иқтисод каттегориясига қандай киритилди?

3. "Оқуш қилувчи"да нима асосланади?

4. Иш билан бандлик, иқтисодий ўсиш ва инсонни ривожлантириш ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?

5. Иш билан бандликнинг янги ва янги моделлари ўртасидаги фарқлардан иборат?

6. Ўзбекистонда иш билан бандлик сифатининг асосий ўзгаришларини таъриф бериш.

ИККИНЧИ ҚИСМ.
ТУРМУШ ДАРАЖАСИ ВА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ
5-БОБ. ФАРОВОНЛИК КОНЦЕПЦИЯСИ ВА ТУРМУШ
ДАРАЖАСИ

5.1. Фаровонлик концепциясининг назарий ва методологик
асослари

Инсонни ривожлантириш концепциясида даромадлар ортишига инсон имкониятларини кенгайтиришнинг энг муҳим омилларидан бири сифатида ёрқин. Даромадларнинг ортиши билан инсонни ривожлантириш йўлидаги боглиқлик фақат бойлиқни жамланishiдагина эмас, балки уни тақсимлаш ва бу бойлиқдан фойдаланиш шартларида ҳам намоён бўлади. Ёмортия ресурсларни адолатли тақсимлаш жамият барча аъзолари учун инсоний таълим имкониятларини кенгайтиради, шунингдек турмуш сифатини ошириш учун асос яратди.

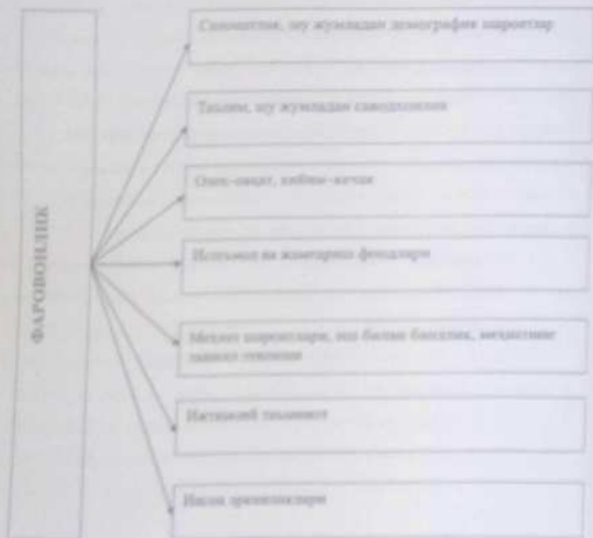
Даромадларнинг табақаланиши иқтисодий, демографик ва ижтимоий омилларнинг таъсири остида рўй беради ҳамда моддий таъминланганлик шифатида намоён бўлади.

Инсонни ривожлантириш нуқтаи назаридан муносиб турмуш кечиришни таъминлаш учун одамлар фақат моддий нисматлар ва хизматларга эга бўлиб қолмасдан, шунингдек уларни йўқотиш хавфидан қўқун жондан қимояланган ҳамда моддий нисматлар ва хизматларни тақсимлаш механизмларига таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлишлари керак.

Шунинг учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 25-моддасида қуйидагилар қайд қилинган: "Ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан қўлим-кечак, озиқ-овқат, тиббий хизмат ва зарур ижтимоий хизматга эга бўлишга ҳамда ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевадлик, қариллик ёки

унга боғлиқ бўлган шaroитларга кўра тирикчилик учун маблаг бўлай
келган бошқа ҳолларда таъминловчи ҳукукни эга¹

Фаровонлик – аҳоли турмушининг иқтисомий-иқтисодий шaroитлари
ва ҳаётлари қондирилганлигининг даражасидир. БМТ тавсиялари
кўра, фаровонлик ишлаб чиқарувчи кучларининг бир неча унсurlари ва
иқтисодий муносабатлар қусусиятидан иборат тизимдир (5.1-расм).

5.1-расм. Фаровонлик унсurlари

Ишлаб чиқарувчи кучларининг равоқлашган даражаси қишлоқлик кўри
бўлса, аҳоли фаровонлиги шунчалик тез ортади. Фаровонлик маишу
жамиятда ямғарта опаралаётган иқтисомий-иқтисодий сисётининг
самарадорлиги билан узай боғлиқдир.

¹ Ишловчи қусуслар бўйича кўриш шaroитлари. – Т. Аҳмад, 2004. – 4.35

Турли қабтий истеъматлар бир қил қийматга эга эмас, шунинг учун қийматнинг эҳтиёслари ўз қўламлари бўйича кескин табақаланади. Яқин биринчи навбатда ўзининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қониқтиришга эришади. Унинг даромадлари ортинги билан озиқ-овқат учун харажатлари ҳам биринчи бўлиб камаё бошлайди. Шундан сўнг кийим-кечакка харажатлар камаё бошлайди, лекин буида моданинг муктаддм ўзгариб туриши ушбу жараёни ссқипланштиришга сабаб бўлади.

XIX асрдаёқ пруссиялик статистик олим Эрнст Энгель¹ шахсий даромадлар ортини билан озиқ-овқатга харажатлар салмоғи камайишини аниқлаган. Кийим-кечак, турар жой ва коммунал хизматларга харажатлар эа кимроқ даражада камайяди, маданий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қониқтириш учун харажатлар, аксинча сезиларли даражада ортади. Ушбу баъонлик "Энгель қонун" номини олган.

Энгель қонун – истеъмолчиларнинг хатти-харақати улар томонидан ташкилоти даромад миқдори билан боғлиқ бўлган, даромадлар қўнайиши билан аҳоли томонидан истеъмол қилиш пропорционал бўлмаган ҳолда ортинига асосланган иқтисодий қонундир. Буида озиқ-овқатга харажатлар узок муддат фойдаланиладиган ашёлар, саёхатлар ёки шибосини жамғаришга қараганда кимроқ ортади. Махсудотларни истеъмол қилиш тарзини эса сифатлироқ товарларни харид қилиш фойдасига ўзгарилади. Даромадларнинг ортини маблағлар жамғарилишини қўнайитиришга, юқори сифатли товарларни истеъмол қилиш ва хизматлардан фойдаланиш ортгани ҳолда наст сифатли махсудотлар истеъмоли камайишга олиб келади.

Эрнст Энгель агар барча мамлакатларда шахсий истеъмол юқорида қил қилинган модель бўйича ривожланадиган бўлса, оилавий харажатлар тарзини тахлил этиш ҳам алоҳида бир мамлакатда, шунингдек турли мамлакатлардаги аҳоли турли гуруҳлари фаровонлигини ошириш даражасини (буида мезон сифатида оиланинг озиқ-овқатга

¹ Эрнст Энгель (исм. Ernst Engel, 1821-1896) – немис иқтисодчиси ва статистика соҳасидаги олим.

тармакларининг даромадига устуни олинади) тажжослан мумкинлигини
шоқсизлиги.

Бойлик - иссон ёки жамиятда мул, ишлаб чиқариш воситалари, кўчи
мулк ёки шахсий мулк каби моддий ва номоддий имоматларининг му-
қуллигидир. Соғлигини сақлаш, тилим ва маданиятдан фойдаланиш ва
бойлик хатти-ҳаракатида келтириш мумкин.

Соғлиқнинг фанда жамиятининг бойлик аълоларига нисбатан му-
қулларида имоматларга иш бўлган иссон бой хасобланади. Иқтисодий
бойлик муайян вақтда иқтисод ва пассиқлар ўртасидаги тафовут сифати
ниқолади.

Бойликнинг иш хамбақалигидир. Ишматларга эли ёки
миллатидаги бойлик иссон тажжос *Wealth*, жамиятининг бойлик аълолари
нисбатан иссон устуни тажжосидаги бойлик *Richness* сифати
ифодалиниди. Бойлик жамиятининг бойлик давлатлардан жуда устуни ёки
миллатларини иссон равишланган имоматлар деб иттилади.

Фаровонлиқнинг иш муқим таркибий қисмлари 5.1-жамия
келтиришди. Бунда итроф муқимнинг шаронтилар иқтисодий ва жамия
шаронтиларга бўлинишди таъкидлаш ишди. Махмур шаронтилар бир
бирларига ўша таъкид хўрсатдишди. Амалийида итроф муқим
иқтисодий ва жамия қисмларга кўчи қаритинининг ишди ёки.
Бироқ таъкидларин амал қилиш учун иш шундай четарилан ишди
мувофидир.

Иқтисодий ресурслар ишдининг ўш турмуш шаронтига таъки
қўрсатининин, ишди у муайян натижаларга эришди олишди, шунингди
халимининг ва жамия томонидан ўшга нисбатан адолатсиз муносабатди
халимининг мумкинлигини ишди тутади.

Фаровонлиқ имоматидин хизматлар дейилганда умумий
фойдаланишга мўлажалланган барча институтлар (корконалар), шунингди
ишди таъки олишди ўшди юртлири, маданий таъкирлар, санитария

тиббий ва ижтимоий хизматлар ҳамда шахсий истеъмол учун маҳсулотлар тушунилади.

5.1—жадвал

Фаровонлик ва унинг таркибий қисмлари концентуал кўриниши

Шахслар / оила бериқлари	Атроф муҳит шаронглари	
Ресурслар	Ижтимоий	Жисмоний
Саломатлик ва жисмоний қалат	Иш билан бандлик ва меҳнат шаронглари	Ландшафт
Билимлар ва кўникмалар	Хизматлар	Об-ҳаво
Ватисодий ресурслар	Ижтимоий ўзаро боғлиқлик	Транспорт тармоғи

Оқимий шахслар ва якка шахслар ўртасидаги муносабатларга тааллуқли бўлган ижтимоий мансубликдан фарқли равишда ижтимоий ўзаро алоқадорлик ҳудуд доирасидаги ҳамжамиятга тааллуқлидир. Бунда янада ижтимоий ҳамжамиятлар алоҳида аҳамиятга эга. Улар шахсий ижтимоий муаммоларни қал этишда катта роль ўйнайди. Амалда ўзаро муносабатлар мавжуд бўлмаганида айрим ижтимоий ёки тиббий қисмларга талабнинг юқори бўлиши кузатилади.

Мухторият ҳаракат қилиш эркинлигини англатади ва шунинг учун фуқаролик ҳуқуқи, инн жойини мустақил танлаш имкониятини қамраб олади ҳамда шахс булар ёрдамида бошқа одамлар боғлиқ бўлмасдан эркин ҳаракат қилиш имкониятларини англатади.

Моддий ресурслар устидан маҳаллий назорат муайян манзилдаги аҳолининг ўзларини ўраб турган муҳит активидан фойдаланиш ва уни нафрит қилишни билдиради. Мазкур активлар ер, сув, ўсимлик дунёси ва табиий муҳитнинг бошқа таркибий қисмларини, шу жумладан шахс, шашан табиат қўйнида бўш вақтини ўтказиши учун ихтиёрда бўладиган боғлар, қўнғиёночар жойларни ҳам қамраб олади. Бўш вақтни бекорчилик билан ўтказганга қараганда мазмунли дам олиш инсон фаровонлигининг жуда муҳим таркибий қисмидир.

Давид Рикардо¹ Адам Смит назариясини ривожлантирган ҳолда қўядиги ҳулосага келган: "Ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган, ашё-ускуналар, хомашё, машиналар, озиқ-овқат, кийим-кечак ва шаклдордан иборат бўлган мамлакат бойлигининг бир қисми меҳнатни тиракка келтириш учун зарурдир"². Унинг фикрича, киритилган капитал учун олинадиган фойда тенг бўлмаслиги сабабли капитал "бир меҳнотдан бошқаси томон кўчади".

"Меҳнатнинг табиий баҳоси" эса — ишчининг меҳнати ҳисобига ўзи ва оиласининг турмуш кечирishiни таъминлаш, озиқ-овқат, кундалик эhtiж ашёлари ва қулайликларга харажатларни қоплаш имкониятидир. Меҳнур баҳо одимлар хусусияти ва одатларига боғлиқдир. Масалан, айрим мамлакатларда иссиқ кийим талаб қилинмайди.

Иқтисодий назариянинг янги классик йўналишини асосчиларидан бири А. Маршалл инсоннинг иқтисодиётдаги роли хусусидаги турли товларни оғират килган ҳолда бойлик тўплаш инсонни ривожлантириш билан бевосита боғлиқ деган ҳулосага келган. Унинг фикрича, "Бойлик яратиш — инсон ҳаётини саклаб туриш, эhtiжларини қондириш, жисмоний, ақлий ва ҳиссий қучларини ривожлантириш воситасидир. Бунда инсоннинг ўзи — бойликни яратишнинг асосий воситаси, аynи пайтда унинг ўзи бойликнинг ироқарл мақсади бўлиб хизмат қилади".

Д. Рикардонинг илтирдн ва назариясининг давомчиси бўлган Ж. Милл³ ўзининг "Снёсий иқтисодиёт асослари" асарида снёсий иқтисодиёт қонуналарини иккита: бизнинг иродамизга боғлиқ бўлмаган ишлаб чиқариш қонунарига ҳамда инсоннинг хоҳишлари ва фикрлари билан белгиланадиган ҳамда ижтимоий тизим хусусиятларига боғлиқ равишда ўсарадиган тақсимлаш принципага бўлган. Шу туфайли тақсимлаш қондалари иқтисодиёт фанининг биринчи категория қонунарига хос

¹ Давид Рикардо (David Ricardo, 1772-1823) — инглиз иқтисодчиси, классик снёсий иқтисод асосчиларидан бири. Асосий асари: "Снёсий иқтисод ва солиқда тортиқ принциплари" (1817).

² Маршалл А. Принципы экономической науки. - М. 1993.

³ Жан Стюарт Милл (John Stuart Mill, 1806-1873) — маишур инглиз иқтисодчиси.

Амартия Сенининг новаторча илмий ишларидан сўнг ривожланиш жараёнига инсоннинг моддий ёки иқтисодий фаровонлигини ошириш янги сифатида эмас, балки инсоннинг "имкониятлари"ни кенгайтириш жараёни сифатида қараладиган бўлди. 1970-йилларнинг бошидаёқ Жаҳон банки даромадларини қисман қайта тақсимлашга даъват этган эди. Жаҳон банки тақлифга мувофиқ, иқтисодий ўсиш жараёнида яратилаётган ресурсларнинг бир қисmini қамбағал мамлакатларнинг эҳтиёжига сарфлаш лозим. Мазкур стратегия низоъда муҳим эди, чунки жаҳон аниқлиги тажрибаси ишлаб чиқаришни кенгайтиришнинг ўзи қашшоқлик қўламлигини камайтириш ва ривожланишга эришиш учун старли заҳматидан далолат беради.

Шундан сўнг Халқаро меҳнат ташкилоти 1970-йилларнинг ўрталарида янги яратилган таҳлилларига асосланиб, ривожланиш устуворлигини янги иш жойлари яратиш қамда одамларнинг озиқ-овқат, турар жой, кийим-кечак, бошланғич ва ўрта таълим, дастлабки тиббий-санитрия тарафлари каби асосий эҳтиёжларини қондириш фойдасига ўзгартириш жамланганини асослаб берди.

Шунинг учун давлатлар нул даромадларини бирламчи тақсимлашга бевосита аралашади ва кўп ҳолларда номинал иш хақи қўнайишининг янги даражасини белгилайди. Иш хақининг давлат томонидан тартибга солинганлиги иқтисодий аҳамияти бузунинг жамланма талаб ва ишлаб чиқариш чинимларига таъсир кўрсатиши билан изоҳланади. Давлат томонидан ямалга ошириладиган даромадлар сифати ишлаб чиқариш чинимларини камайтириш, миллий маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш, инвестиция қиритишни рағбатлантириш, инфляцияни жиловлаш мақсадларида иш хақи ўсишини тартибга солишда намоён бўлади. Давлат инфляцияга қарши сифатини олиб борар экан, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг умумий эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда иш хақи ўсишининг узоқ муддатли чегарасини марказлаштирилган ҳолда белгилаши мумкин.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда иш ҳақини аниқ томонидан тартибга солинган иш самарали воситаси иш ҳақининг (иш тарғиф ставкасининг) иш ҳам маълумини белгиланадир. Қонунлар раёбарлари билан қислаб уқималари ўртасидаги турли даражада жамланган шартномаларни тузишда мунозаралар бевосита иш ҳақи маълуми бўйича олиб борилади. Ушбу ҳужжатларда, шунингдек турли мукофотлар ва устамалар, ишлаш даражасига боғлиқ равишда тарғиф бўйича иш ҳақини таъминлаш белгиланган бўлиши мумкин.

Булар даражаларини (иш ҳақи, пенсиялар, инфляция) инфляцияга қараб қилиш мумкинлиги аниқлаш административ тизими. Шу мақсад индекснинг қўлланилади, қилиш давлат томонидан қилинган бу даражаларини оширган механизмларидан фойдаланилади. Ушбу механизм ишлаш шартлари ва ҳисобларининг қилинганлигини қилиш бу тўли қилиш маълуми қилишди. Даражаларини индекснинг қилиш қилиш, қилиш ушбу иш ҳақи - белгиланган даражаларга ва индекслар, индекслар, шунингдек қилишнинг қилиш қилишнинг қилиш-қилишнинг қилиштерилиш. Индекснинг ҳам давлат маълуми, иш ҳақи шартномаларни оширган қилиш қилиш қилишлар даражасида иш оширлади.

Ҳар бир давлат иқтисодий ривожланишнинг ҳар бир босқичида иқтисодий ривожланишнинг устувор мақсадларини белгилайди. Ушбу стратегия мақсад - одамлар фаровонлигини оширганга йўналтирилган. Ривожланишнинг шарт-шароитларидан қилиб чиққан қилиш иш мамлакатлар биринчи навбатдаги қилишлар қилишда ишлаш қилиш қилиш, қилишлар - қилишлар қилиш қилиш, қилишлар - қилиш қилишнинг ривожланиш ва қилишлар белгиланади. Маълум мақсадга қилишнинг қилишларни турлича бўлиш мумкинлиги қилишдан, иш қилиш - иқтисодий иқтисодиётининг стратегияни қилиш қилишди. Маълум стратегия иқтисодий муаммолар - иш қилиш қилишнинг оширган, қилишлар даражасини қилиштерилиш ва қилишларни

сифатли амалга ошириш имкониятини берадиган механизмларни яратишга қаратилган лозим.

5.2. Турмуш даражаси ва турмуш сифати, уларнинг кўрсаткичлари ва индикаторлари

Турмуш даражаси — бу аҳоли фаровонлигининг, исъматлар ва хизматларни истеъмол қилишнинг даражаси, нисол асосий ҳаётий эҳтиёжларининг қондирилиши миқдориدير. Турмуш даражасининг асосий кўрсаткичлари (индикаторлари) — аҳоли даромадларидир. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- аҳоли жон бошига ўртача номинал ва реал даромадлар, даромадлар тақсимланишининг кўрсаткичлари;
- номинал ва реал ўртача иш ҳақи;
- ўртача ва реал пенсия миқдори;
- турмуш кечиришнинг энг кам миқдори ҳамда турмуш кечириш учун энг кам миқдордан паст даромадга эга аҳоли салмоғи;
- иш ҳақи, пенсия, нафақаларининг энг кам миқдори.

Турмуш даражаси категорияси билан биргаликда анча кенгрок турмуш сифати тушулчаси ҳам ишлатилади. *Турмуш сифати* умумлаштирувчи иқтисмоний-иқтисодий категория ҳисобланади. У факат турмуш даражаси кўрсаткичларининггина эмас, балки маънавий эҳтиёжлар қондирилиши, ятроф муҳит шароити, жамоадаги муҳит ва ҳоказоларни ҳам қамраб олади. Бироқ ушбу мезонларнинг ҳаммасини ҳам ўлчаб бўлмайди. Бу жа турмуш сифатини баҳолашни мураккаблаштиради.

Турмуш даражаси ва турмуш сифатининг миқдор кўрсаткичлари энг янги равишларидир. Улар, энг аввало, аҳоли жон бошига ялпи миллий маҳсулот ёки миллий даромад, даромадлар даражаси ва даромадларнинг жамиятда тақсимланиши, моддий исъматлар ва хизматларни истеъмол қилиш даражаси ва ҳоказолардир.

Турумуш даражасы ва турумуш сифатининг сифат кўрсаткичлари негиз шартлари, нисбатини турумуш кечирмиш ва дам олин шартлари кўрсаткичларини қамраб олади.

Холерги дар амалиёти турмуш даражаси ва турмуш сифати баҳолашга яна қал билишга қарор қилинган;

1. Баҳолаш кўрсаткичлари текими - бу ижтимоий индикаторлар қанчалда юқолига оширилди. Баҳолаш кўрсаткичларининг маъно тизимлари ўз хусусиятларига эгадир, лекин улар умуман ЁМТнинг мислисининг таъсирларига боғлиқдир.

2. Турмуш даржаси ва турмуш сифатининг жамланган индексида кўрсаткичлар асосида қисқартириб чиқилади. Бундай ёқиниқ ИИ ва бошқа халқаро индекслар тизимидан турли мамлакатлардаги инн турмуш даржаси ва турмуш сифатининг таққисловий учун кенг қўлланилади.

Жалон мамлекеттеги мамлекеттин турмушун даражасын жана турмушун сапатын белгилеш үчүн улуттунун даражалары менчиктешкен фойдаланылган. Ушул даражалар биз жерий харажаттарын көчүрөт, суудан бул мамлекеттин көчүрөт үчүн мамлекетке. Жерий харажаттарда өнөр-санаат мамлекеттери, кийим-кечек, түрүр жой, коммунал харажаттар, үй ижаралары, согушкан сактоо, транспорт, алоока, тейлеш, маданият, жасалма тарбия жана спорт, деңиз саякат жана сайышкан, башка харажаттар жана мамлекеттер үчүн харажаттар көчүрөт. Хар бир мамлекет үчүн жерий харажаттарынун 91 харажаттарын мамлекеттин алоокада тейлешкен жетим.

Моддий фаровонлик кўрсаткичлари сифатида кўпчилик мулк ва бу
жонгармалари микдоридан ҳам фойдаланилади. Чунки жорий даромадлар
самими ҳам реал истеъмол даражасини аёс эттирмайди.

Ақшаның жинармалары даярмалар ва жорий кырактар
 җынамадағы фардан иберат. *Жинармалар* пул ёки натура пазасы
 бұдыш мүмкін. *Пул жинармалары* ёки иколи қўндыа бўлган пуларның
 ёкуа уларның маанивий мүддасаларыдағы омонатларн, ёки кимматн

контракт (акцилар, облигацилар ва ҳоказолар) шаклида бўлиши мумкин. *Ишлари шаклидаги жамғармалар* аҳолига тегишли бўлган ер, асосий ашёлар (турар жой, транспорт ва ҳоказолар) ва моддий захиралар сифатида ўз инфоасини топади.

Бироқ даромадлардаги жамғармаларнинг салмоғи мезони бўйича калла тархослашлар кўпмича шартли хусусиятга эга. Бу турли шакллардаги инфляция даражаси, улардаги истеъмол ҳамда шмаатларни жамғариш хусусиятларидаги фарқларни ҳисобга олишнинг мураккаблиги билан изоҳланади.

Турар жой шариоитларини баҳолаида халқаро статистика, энг аввало, турар жой эгасини аниқлаишга ҳаракат қилади. Шу мақсадда турар жой фонди наисий, ижарага олинган ва муниципал турар жойларга бўлинади. Айрим турар жой эгалари бир нечта турар жойларга эга бўлишлари сабабли халқаро статистика бирламчи турар жой (турар жой эгаси кўп жактини ўтказадиган турар жой) ва иккиламчи турар жойларни фарқлайди.

Ишлаб чиқаришда касб касалликлари, жароҳатланишлар ва ўлим даражаси даражасини аёс эттирадиган кўрсаткичлар меҳнат шариоитлари билан бевоқифа алоқадордир. Уларга қўйидагилар киради:

а) *бахтсиз ҳодисалар юз бериши ҳолати коэффициенти*. У ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар умумий сонини иш билан банд бўлган қонилар ўртача сонига бўлиш орқали аниқланади;

б) *меҳнатга лайдқатсизлик ўртача давомийлигини кўрсаткичи*. Мазкур кўрсаткич меҳнатга лайдқатсизлик қуилари умумий сонининг бахтсиз ҳодисаларда жабрланганлар сонига нисбатини ифода этади;

в) *бахтсиз ҳодисаларнинг оғирлиги коэффициенти*. У меҳнатга лайдқатсизлик қуилари умумий сонининг ишланган инсон-қуилари умумий сонига нисбатидир;

г) *бахтсиз ҳодисалардан ўлим коэффициенти*. У ишлаб чиқаришда лалок бўлганларнинг ушбу лаврда бахтсиз ҳодисалардан жабрланганлар

Турмуш даражаси ва турмуш сифатининг сифат кўрсаткичлари меҳнат шaroнтлари, инсоннинг турмуш кечириш ва дам олиш шaroнтлари кўрсаткичларини камраб олади.

Ҳозирги давр амалиётида турмуш даражаси ва турмуш сифатини баҳолашга икки хил ёндашув қабул қилинган:

1. *Баҳолаш кўрсаткичлари тизими* – бу ижтимоий индикаторлар ёрдамида амалга оширилади. Баҳолаш кўрсаткичларининг миллий тизимлари ўз хусусиятларига эгадир, лекин улар умуман БМТнинг методологик тавсияларига асосланади.

2. *Турмуш даражаси ва турмуш сифатининг жамланма индекси* алоҳида кўрсаткичлар асосида ҳисоблаб чиқилади. Бундай ёндашув БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар томонидан турли мамлакатлардаги аҳоли турмуш даражаси ва турмуш сифатини таққослаш учун кенг қўлланилади.

Жаҳон амалиётида аҳолининг турмуш даражаси ва турмуш сифатини баҳолаш учун уларнинг даромадлари миқдоридан фойдаланилади. Ушбу даромадлар ёки жорий харажатларни қоплаш, ёхуд пул маблағларини жамғариш учун ишлатилади. *Жорий харажатларга* озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, турар жой, коммунал хизматлар, уй жиҳозлари, соғлиқни сақлаш, транспорт, алоқа, таълим, маданият, жисмоний тарбия ва спорт, дам олиш ва сайёҳлик, бошқа хизматлар ва иеъматлар учун харажатлар киради. Ҳар бир мамлакат учун жорий харажаталарнинг ўз хусусиятлари мавжудлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Моддий фаровонлик кўрсаткичлари сифатида кўпинча мулк ва пул жамғармалари миқдоридан ҳам фойдаланилади. Чунки жорий даромадлар ҳамisha ҳам реал истеъмол даражасини акс эттирмайди.

Аҳолининг жамғармалари даромадлар ва жорий харажатлар ўртасидаги фарқдан иборат. *Жамғармалар* пул ёки натура шаклида бўлиши мумкин. *Пул жамғармалари* ёки аҳоли қўлида бўлган пулларнинг ёхуд уларнинг молиявий муассасаларидаги омонатлари, ёки қимматли

қоғозлар (акциялар, облигациялар ва ҳоказолар) шаклида бўлиши мумкин. *Натура шаклидаги жамғармалар* аҳолига тегишли бўлган ер, асосий капитал (турар жой, транспорт ва ҳоказолар) ва моддий захиралар сифатида ўз ифодасини топади.

Бирок даромадлардаги жамғармаларнинг салмоғи мезони бўйича халқаро таққослашлар кўпинча шартли хусусиятга эга. Бу турли мамлакатлардаги инфляция даражаси, улардаги истеъмол ҳамда неъматларни жамғариш хусусиятларидаги фарқларни ҳисобга олишнинг мураккаблиги билан изоҳланади.

Турар жой шароитларини баҳолашда халқаро статистика, энг аввало, турар жой эгасини аниқлашга ҳаракат қилади. Шу мақсадда турар жой фонди шахсий, ижарага олинган ва муниципал турар жойларга бўлинади. Айрим турар жой эгалари бир нечта турар жойларга эга бўлишлари сабабли халқаро статистика бирламчи турар жой (турар жой эгаси кўп вақтини ўтказадиган турар жой) ва иккиламчи турар жойларни фарқлайди.

Ишлаб чиқаришда касб касалликлари, жараҳатланишлар ва ўлим ҳолатлари даражасини акс эттирадиган кўрсаткичлар меҳнат шароитлари билан бевосита алоқадордир. Уларга қуйидагилар киради:

а) *бахтсиз ҳодисалар юз бериши ҳоллари коэффициенти*. У ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар умумий сонини иш билан банд бўлган ходимлар ўртача сонига бўлиш орқали аниқланади;

б) *меҳнатга лаёқатсизлик ўртача давоийлигини кўрсаткичи*. Мазкур кўрсаткич меҳнатга лаёқатсизлик кунлари умумий сонининг бахтсиз ҳодисаларда жабрланганлар сонига нисбатини ифода этади;

в) *бахтсиз ҳодисаларнинг оғирлиги коэффициенти*. У меҳнатга қобилиятсизлик кунлари умумий сонининг ишланган инсон-кунлари умумий сонига нисбатидир;

г) *бахтсиз ҳодисалардан ўлим коэффициенти*. У ишлаб чиқаришда ҳалок бўлганларнинг ушбу даврда бахтсиз ҳодисалардан жабрланганлар

умумий сонига ёки иш билан бандлар ўртача сонига нисбати сифатида аниқланади.

Турмуш ва дам олиш шароитларининг тадқиқ этиш олинган даромадларининг ва харажатларининг турли товарлар ва хизматларга умумий харажатлардаги улушини таҳлил этиши асосланган. Аҳоли жон бошига ёки оила ҳисобига товарлар ва хизматлар асосий турларининг истеъмол қилишининг таркиби ва даражаси таҳлили оила харажатлари таркибининг оқилоналигини мезонига таянади.

Озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак айрим турларининг истеъмоли, турар жой, уй жиҳозлари, узоқ муддат фойдаланиладиган бошқа товарлар ва хизмат турлари билан таъминланганлик даражаси одатда жон бошига ёки оила ҳисобига йил давомида истеъмол қилиниши бўйича аниқланади. Шундан сўнг бу маълумотларининг муайян даврдаги динамикаси таҳлил этилади, шунингдек улар илмий асосланган миллий истеъмол нормативлари, бошқа мамлакатларининг тегишли кўрсаткичлари билан таққосланади.

Аҳолининг юқори даромадга эга гуруҳлари пул даромадларининг паст даромадли гуруҳларига нисбатан ортинглиги миқдорини белгилайдиган *даромадларининг тақсимланиш коэффициентини* турмуш даражаси ва турмуш хусусиятини таққослашда қўлдан келтирилади. Халқаро амалиётда қуйидаги табақаланиш коэффициентларидан фойдаланилади:

- *фондлар коэффициенти* – аҳолининг таққосланаётган гуруҳлари ичидаги даромадларининг ўртача миқдорлари нисбати ёки уларнинг даромадлари умумий ҳажмидаги улуши;

- *табақаланишнинг децил коэффициенти* – у аҳолининг энг таъминланган 10,0 % даромадларининг энг кам таъминланган 10,0 % ўртасидаги фарқни кўрсатади;

- *табақаланишнинг квантил коэффициенти* – у аҳолининг энг таъминланган 25,0 % даромадларининг энг кам таъминланган 25,0 % ўртасидаги фарқни кўрсатади;

** стратификация коэффициенти — камбағалларнинг таъминланганлар сонига нисбати.*

Аҳолининг иқтисодий фаровонлиги узоқ муддат давомида пул миқдорида баҳоланиб келди. Ҳолбуки, ижтимоий фанлар соҳасидаги мутахассислар пул даромадлари фаровонлик тушунчасини белгилайдиган жуда тор маънодаги кўрсаткич эканлигини таъкидлаб келган эдилар. XX асрнинг 70-йилларида М.Д. Моррис томонидан кашф этилган *жисмоний турмуш сифати индекси* ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичи учун энг жиддий муқобил мезон бўлди. Мазкур индекс фаровонлик ёки турмуш сифатини билвосита эмас, балки бевосита ўлчашга йўналтирилган эди. Яъни мазкур индексни ҳисоблаб чиқишда ишлаб чиқарилган товарлар ҳамда кўрсатилган хизматлар йиғиндиси аҳоли сонига бўлинар эди.

Жисмоний турмуш сифатининг индекси жуда содда бўлиб куйидагилардан иборат эди:

1. Ҳар 1000 та туғилган чақалоққа нисбатан болалар ўлими. У 100 баллик тизим асосида баҳоланар эди. Бунда энг ёмон кўрсаткич 0 баллга, эҳтимол тутилган энг яхши кўрсаткич 100 баллга тенг эди.

2. Кутилаётган умр давомийлиги. У ҳам 100 баллик система асосида ўлчаниб, бунда энг ёмон кўрсаткич 0 баллга, эҳтимол тутилган энг яхши кўрсаткич 100 баллга тенг эди.

3. Катта ёшдагилар ўртасида саводхонлик даражаси. У фоиз ҳисобида белгинарди.

Бироқ мазкур усул инсонни ривожлантириш соҳасидаги амалиётчилар эътиборини тортмади ва шунинг учун ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичинининг ўрнини эгаллай олмади.

Аҳоли турмуш сифатини акс эттирадиган биринчи халқаро кўрсаткичлар тизими 1960 йилда БМТ томонидан ишлаб чиқилди. Ана шу тизимнинг охириги варианты 1978 йилда ишлаб чиқилган бўлиб, 12 та асосий кўрсаткичлар гуруҳини қамраб олган:

- 1) аҳолининг демографик хусусияти (туғилиш, ўлим, касалланиш, давомийлиги ва ҳоказолар);
- 2) турмушнинг санитария-гигиена шароитлари;
- 3) озиқ-овқат маҳсулотларининг истеъмол қилиниши;
- 4) турар жой шароитлари ва узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмолиятлари (автомобиль, музлаткич, телевизор ва ҳоказолар) билан таъминланганлик;
- 5) таълим ва маданият;
- 6) иш билан бандлик ва меҳнат шароитлари;
- 7) аҳолининг даромадлари ва харажатлари;
- 8) турмуш қиймати ва истеъмол нархлари;
- 9) транспорт воситалари;
- 10) дам олишни ташкил этиш, жисмоний тарбия ва спорт;
- 11) ижтимоий таъминот;
- 12) инсон эркинликлари.

БМТ Статистика комиссияси томонидан юқорида қайд қилинган гуруҳлардан ташқари БМТ экспертлари фикрига кўра, турмуш сифатини баҳолаш учун зарур бўлган, бироқ бунинг бевосита хусусиятини белгиламайдиган қатор ахборот кўрсаткичларини қамраб оладиган умумий бўлим ажратиб кўрсатилган. Мазкур бўлимга қуйидаги кўрсаткичлар киритилган:

- миллий даромад, аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ва унинг йиллик ўртача ўсиш коэффициенти;
- ижтимоий хизмат кўрсатишнинг ҳажми ва турлари;
- аҳолининг шахсий истеъмол учун харажатлари, уларнинг таркиби ва йилига ўртача ўсиш коэффициенти;
- аҳоли zichлиги;
- аҳолига транспорт хизмат кўрсатиш;
- алоқа воситалари, матбуот ва ҳоказоларнинг ишлаши.

Шунигдек, *турмуш қиймати индекси* ҳам ишлаб чиқилди. У истеъмол хусусиятига эга бўлган товарлар ва хизматлар нархлари динамикасини кўрсатади. Турмуш қиймати индекси қуйидагича аниқланади:

$$Sc_{жс} = \Sigma q_1 \times p_1 / \Sigma q_1 \times p_0,$$

бунда: q_1 – истеъмолчи томонидан муайян даврда (йил) харид қилинган товарлар ёки хизматлар миқдори;

p_1 – шу даврда товар (хизмат) бирлигининг нархи;

p_0 – аввалги (асос бўлган) йилдаги нарх.

Турмуш қиймати индекси ёрдамида аҳоли, унинг ижтимоий гуруҳлари тул даромадларининг жисмоний ҳажми динамикаси аниқланади, ишчи ва хизматчилар реал иш ҳақининг жисмоний ҳажми динамикаси ўрганилади, аҳоли, унинг ижтимоий гуруҳлари ҳамда оила-аъзоларининг ҳар бирига тўғри келадиган даромад даражаси турлича бўлган гуруҳларнинг реал даромадлари жисмоний ҳажмининг ўзгариши кузатилади. Турмуш қийматининг индекси товарлар ва хизматларнинг муайян миқдори тўплами асосида ва улар нархи динамикасини мунтазам кузатиш натижасида аниқланади.

Турмуш қиймати индекси кўрсаткичи БМТ томонидан халқаро статистикага аҳоли ҳаётий даражаси тизимининг асосий кўрсаткичларидан бири сифатида киритилган эди. Бироқ БМТ экспертларининг ҳисоблашича, бу кўрсаткичга аҳоли турмуш даражасининг кенг қамровли кўрсаткичи сифатида қараш мумкин эмас.

Давлат ижтимоий сиёсатининг индикатори сифатида *турмуш кечиришнинг энг кам миқдори* кўрсаткичидан фойдаланилади. Ривожланган давлатларнинг ижтимоий қонунчилигида ушбу кўрсаткич ёрдамида камбағаллик ўлчанади. Турмуш кечириш энг кам миқдоридан паст даромадга эга аҳоли камбағал ҳисобланади ва давлат томонидан қўллаб-қувватланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Турмуш кечиришининг энг кам миқдориغا қараб қўпгина ижтимоий қатламлар: иш ҳаки, пенсия, стипендиялар, айрим нафақаларнинг энг кам миқдори белгиланади.

Истеъмол савати миқдори ва таркибига боғлиқ равишда турмуш кечириш энг кам миқдорининг бир неча кўрсаткичи ҳисоблаб чиқилади. Жаҳон иқтисодиёт фанида турмуш кечиришининг энг кам миқдорининг икки тури: (ҳаётий, физиологик) ва ижтимоий тури фарқланади.

Физиологик энг кам миқдор (истеъмол саватининг энг кам миқдори) инсоннинг асосий физиологик эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган маҳсулотларга харажатларни қамраб олади.

Турмуш кечиришининг *ижтимоий энг кам миқдори* физиологик энг кам миқдордан ташқари, шунингдек муайян давлат ривожланиш даражаси учун ҳос бўлган энг кам ижтимоий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш учун харажатларни қамраб олади.

Ижтимоий статистикада турмуш кечиришининг энг кам миқдорини аниқлаш учун эксперт баҳолаш усули, ижтимоий сўровлар ўтказиш усули, норматив усул (истеъмол савати усули) ва бошқалардан фойдаланилади.

Меҳнатга лаёқатли эркеклар ва аёллар, шунингдек болалар, пенсионерлар учун турмуш кечиришининг энг кам миқдори кўрсаткичлари алоҳида ҳисоблаб чиқилади.

Турмуш кечиришининг энг кам миқдори ва унинг динамикаси аҳоли турмуш даражасининг баҳолашда қўлланиладиган энг муҳим, лекин ягона кўрсаткич эмас.

Аҳолининг даромадаларига нарх-навонинг ўсиши жиддий таъсир кўрсатади. Бу таъсирни акс эттирадиган кўрсаткич - *истеъмол нархлари индекси*дир. Мазкур индекс шаҳар ўртача аҳолисининг истеъмол саватига қарадиган товарлар ва хизматлар гуруҳлари учун ҳисоблаб чиқилган нархлар индекси

Жамият интеллектуал салоҳиятининг индекси турмуш сифатининг муҳим индикатори ҳисобланади. Жамиятнинг интеллектуал салоҳияти

аҳоли маълумотининг даражаси ва мамлакатдаги фаннинг ривожланишини акс эттиради. Интеллектуал салоҳият индексини ҳисоблаб чиқишда катта ёшдаги аҳоли маълумоти даражаси, аҳоли умумий сонига студентларнинг салмоғи, ялпи ички маҳсулот ҳажмида таълим учун харажатларнинг улуши, иш билан бандлар умумий сонига фан билан шуғулланаётганлар ва фанга хизмат кўрсатаётганлар салмоғи, ялпи ички маҳсулот ҳажмида фанга харажатлар салмоғи ҳисобга олинади.

Аҳоли инсон бошига инсон капитали ҳам турмуш сифатининг индикатор ҳисобланади. Мазкур инсон капитали давлат, корхоналар ва фуқароларнинг таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий соҳа бошқа тармоқларига аҳоли жон бошига харажатлар даражасини акс эттиради.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши қанча юқори бўлса, инсон капиталининг даражаси ва унинг бутун капитал таркибидаги салмоғи шу қадар юқори бўлади. Ҳатто камбағал мамлакатларда ҳам инсон капитали такрор ҳосил қилинадиган, ишлаб чиқаришнинг моддий-ашёвий шароитларни камраб оладиган капиталдан юқоридир.

Аҳоли ҳаёт қобилиятининг коэффиценти ҳам турмуш сифати индикаторларидан ҳисобланади. Мазкур коэффициент муайян мамлакатда таҳлиллар олиб борилаётган вақтда ижтимоий-иқтисодий сиёсат шароитларида ирсият фондини сақлаш имкониятлари ва аҳолининг интеллектуал ривожланиши имкониятларини ифода этади. Мазкур коэффициент 5 баллик тизим асосида аниқланади. ЮНЕСКО ва Жаҳон соғлиқни сақлаш томонидан 1995 йилда ўтказилган тадқиқотлар натижасида аҳолининг ҳаётга лаёқатлилиқ коэффиценти 1,5 дан кам бўлса, инқирозли вазиятдан далолат беришини кўрсатган. Ана шундай ҳолатда турмуш даражаси ва турмуш сифати аҳолининг қирилиш чегарасида эканлигини кўрсатади.

Ўша пайтдаги текширишлар натижасида турли мамлакатларда аҳолининг турмуш лаёқатлиги коэффиценти қуйидагича бўлган:

- 5 балл – жаҳонда бирор мамлакат бу кўрсаткичга эга бўлмаган;

- * 4 балл – Швеция, Голландия, Бельгия, Дания;
- * 3 балл – АҚШ, Япония, Германия, Тайван, Сингапур, Жанубий Корея ва бошқалар;
- * 2 балл – Хитой, Эрон, Бразилия, Аргентина, Монголия, Туркия, Вьетнам ва бошқалар;
- * 1,6 балл – Сомали, Гаити, Мьянма,;
- * 1,5 балл – Босния, Ғарбий Сахара.

1980 йилнинг иккинчи ярмида, юқорида таъкидланганидек БМТнинг Ривожланиш дастури аҳолининг турмуш сифати умуллама кўрсаткичи сифатида *Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси (ИРСИ)* тақлиф этди.

1990 йилда БМТ мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг комплекс баҳолаш мақсадида биринчи марта *Инсонни ривожлантириш индекси (ИРИ)* эълон қилди.

Жаҳон мамлакатлари аҳолисининг турмуш даражаси ва турмуш сифати БМТ Ривожланиш дастури томонидан 1990 йилдан бери эълон қилиб келинаётган Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги ҳар йиллик глобал маърузаларда ўз ифодасини топомқда (5.2-жадвал).

5.2-жадвал

Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузалар

Йиллар	Маърузалар мавзулари
1990	Инсон салоҳияти концепцияси ва уни ўлчаш
1991	Инсон салоҳиятини ривожлантиришни молиялаш
1992	Инсон салоҳиятини ривожлантиришнинг глобал ўлчамлари
1993	Аҳолининг яшироқи
1994	Инсон ҳавфсизлигининг янги ўлчамлари
1995	Аёлларнинг аҳоли ва инсон салоҳиятини ривожлантириш
1996	Иқтисодий ўсиш ва инсон салоҳиятини ривожлантиришнинг нисбати
1997	Одамларга танлашни рад этиш сифатида тушуниладиган қашшоқлик
1998	Инсон салоҳиятини ривожлантириш қашшоқликка барҳам бериш воситаси сифатида
1999	Инсон салоҳиятини ривожлантириш қашшоқликка барҳам

	бериш воситаси сифатида
2000	Иқтисодийни модернизациялаш ва инсон салоҳияти
2001	Фан-техника тараққиёти ва инсонни ривожлантириш
2002	Инсонни ривожлантиришнинг таркибий кўрсаткичлари ва глобаллашув
2003	Мингйиллик декларациясида белгиланган ривожланиш соҳасидаги вазифалар: инсониятни қашшоқликдан халос қилиш учун давлатлараро битим
2004	Ҳозирги турфа дунёда маданий эркинлик
2005	Халқаро ҳамкорлик чорраҳада: тенгсиз дунёда ёрдам кўрсатиш, савдо ва хавфсизлик
2006	Сув танқислиги ортида нима турибди: ҳокимият, камбағаллик ва сув ресурсларининг инқироzi
2007/2008	Иқлим ўзгариши билан кураш: бўлинган дунёда инсоний бирдамлик
2009	Тўсиқлардан ўтиш: инсон ҳаракатчанлиги ва ривожланиш
2010	Халқларнинг реал бойлиги: инсонни ривожлантириш сари йўллар

Инсоният сўнгги 20 йил мобайнида кўп нарсага эришди. Шу билан бирга бугунги кунда ҳам жиддий ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммоларни ҳал этиш талаб этилмоқда. Ушбу муаммоларнинг ҳал этилиши биринчи навбатда инсонни ривожлантиришга боғлиқдир.

5.3. Тенглик ва инсон тараққиёти

Турмуш даражасини таҳлил этишда фаровонликдаги *тенгсизлик* асосий муаммо ҳисобланади. *Даромадлардаги тенгсизлик* улкан кўлам касб этиши ҳамда мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий барқарорликка хавф туғдириши мумкин. Шунинг учун жаҳондаги барча ривожланган мамлакатлар аҳоли турли гуруҳлари даромадларидаги фарқни мунтазам равишда қисқартириб боришга мажбур бўладилар. Бироқ ана шундай чоралар кўриш учун жамиятда даромадлар ва бойлик табақалашиши даражасини аниқ белгилаб олиш талаб қилинади. Шу асосдагина давлат сиёсати ёрдамида даромадлар табақаланишига таъсир кўрсатиш мумкин бўлади.

Ҳозирги давр иқтисодий назариясига мувофиқ, даромадлар тақсимланишида мутлақ тенглик ҳам, шунингдек аҳоли турли гуруҳлари турмуш даражаси ўртасида катта фарқ ҳам мақбул эмас. Даромадлардаги мутлақ тенглик самарали меҳнат қилишга рағбатлантирмайди, шунинг учун даромадлардаги муайян тенгсизлик одамлар меҳнат фаолиятини рағбатлантиришнинг жуда муҳим воситаси ҳисобланади.

Аҳоли даромадларининг табақаланиши меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий тўловлар, қобилият ва ишбилармонлик, мулкӣ аҳволдаги тафовутлар билан изоҳланадиган шахслар ва ижтимоий гуруҳлар даромадлари даражасида объектив таркиб топадиган тафовутдир.

Аҳолининг пул даромадларини иш ҳақи, ижтимоий трансфертлар, тадбиркорлик даромадлари, фонизлар, дивидендлар ва мулкдан бошқа даромадлар, шунингдек шахсий томорқа хўжалигида етиштирилган маҳсулотларининг оилада истеъмол қилингани ва бозорда сотилганининг умумий қиймати ташкил этади. Даромадлар аҳоли гуруҳлари бўйича бир текис тақсимланмайди.

Аҳоли даромадлари табақаланишини баҳолашнинг қатор кўрсаткичлари мавжуддир. Ушбу кўрсаткичлар мазкур жараён нақадар интенсив кечишини ифода этади. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- *аҳолини жон бошига ўртача даромадлар бўйича гуруҳлаш.* Мазкур кўрсаткич жон бошига тўғри келадиган ўртача пул даромадларини кўрсатади;

- *умумий пул даромадларининг аҳоли турли гуруҳлари бўйича тақсимланиши.* Мазкур кўрсаткич умумий пул даромадларининг фонддаги улушини акс эттиради.

Даромадлар тақсимланишини таҳлил этиш учун аҳолининг юқори даромадли ва паст даромадли гуруҳлари ўртасидаги тафовут кўрсаткичлардан фойдаланади. Бу мақсадга децил, квантил, квантил ва бошқа коэффициентлар хизмат қилади.

Даромадлар марказлашишининг децил коэффициенти жами аҳолининг (100,0 %) ўрта тенг гуруҳга бўлиш ҳамда биринчи ва сўнгги гуруҳлар ўртасидаги тафовутни аниқлашни назарда тутлади. Даромадлар табақалашининг децил коэффициенти энг юқори таъминланган 10,0 % аҳолининг даромади энг кам 10,0%, аҳолидан қанчалик ортиқ эканлигини ифода этади.

Худди шунингдек *квартил коэффициенти* жами аҳолининг ҳар бири 25,0 % ни ташкил этган тўртта тенг гуруҳга, *квантил коэффициенти* эса жами аҳолини ҳар бири 20,0 % ни ташкил этадиган бешта гуруҳга бўлиш ва юқорида қайд қилинганидек, энг юқори ҳамда энг кам даромадга эга гуруҳлар ўртасидаги тафовутни аниқлашга асосланган. Аҳоли даромадларининг тақсимланиши нуқтаи назаридан таҳлил этиш Лоренц¹ эгри чизиги асосида ҳам амалга оширилиши мумкин.

*Лоренц эгри чизиги*да мамлакатнинг жами аҳолиси бешта тенг гуруҳга (20,0 % дан), уларга кирадиган уй хўжаликлари сони бўйича бўлинади. Агар бу аҳоли гуруҳлари тенг даромадга эга бўлсалар, унда 20,0 % аҳоли улушига даромадларнинг 20,0 %, 40,0 % аҳоли улушига – даромадларнинг 40,0% тўғри келади ва ҳоказо. Бунда Лоренцнинг эгри чизиги мутлақ тенглик чизигига қанчалик яқин бўлса, даромадларнинг тақсимланишида шунчалик тенгсизлик кузатилади.

Агар жамланма даромад айрим шахслар ўртасида мутлақ тенг тақсимланса, яъни барча даромадлар тенг бўлса, Лоренцнинг эгри чизиги биссектрисага тўғри келади ҳамда квантил даромадга эга ҳар бир гуруҳ барча гуруҳлар даромади улушига мос тушади. Яъни агар шундай тенглик мавжуд бўлганида, 20,0 % аҳоли жамият жамланма даромадининг 20,0 %

¹ Макс Отто Лоренц (Max Otto Lorenz, 1876-1959) — америкалик математик ва иқтисодчи, даромадлар табақалашини даражасини аниқлашда қўлланган машҳур “Лоренц эгри чизиги” муаллифи. Асосий асарлари: “Бойлик марказлашишининг ўлчам усуллари” (“(Methods of measuring the concentration of wealth”, 1905); “Иқтисодий назария асослари” (“Outlines of Economics, 1908”, Р.Эли, Т. Адамс ва Э. Янг билан ҳаммуаллифликда).

ни, 40,0 % аҳоли эса – тегишли равишда 40,0 % даромадга эга бўлиш херак эди ва ҳоказо.

Бироқ жамиятдаги даромадларнинг амалда тақсимланиши Лоренц эгри чизигининг биссектрисадан узоқлашиш хусусиятига эгадир. Даромадларнинг тақсимланишидаги тенгсизлик юқори квантилдаги ҳар бир аҳоли гуруҳи жамият жамланма даромадининг каттароқ қисмига эга бўлишини, куйи квантилдаги ҳар бир гуруҳ эса даромадда камроқ улушга эга бўлишини кўрсатади. Мутлақ тенгсизлик аҳолининг 20,0 %, 40,0 % ва ҳоказо қисмии ҳеч қандай даромадга эга бўлмаслигидан далолат беради. Буида мазкур катордаги сўнгги, ягона шахс жамият барча даромади - 100,0 % ни ўзлаштиради. Агар кимдир ушбу ҳамма даромадга эга бўлса, Лоренцнинг эгри чизиги горизонтал ўқ бўйлаб жойлашади, сўнг эса вертикал бўйлаб кўтарилади.

Лоренц эгри чизигининг биссектрисадан узоқлашишини ўлчаганда тенгсизлик даражасини ифолайдиган кўрсаткич олинади. Иқтисодий адабиётда мазкур кўрсаткич *даромадларнинг марказланиши коэффиценти* ёки *Жини¹ коэффиценти* номини олган.

Жини коэффиценти (*Жини индекси*) муайян мамлакат ёки минтақадаги жамиятнинг бирор белги (масалан, ҳозирги давр иқтисодий ҳисоб-китобларда энг кўп қўлланадиган йиллик даромад даражаси) бўйича табақаланиши даражасидан далолат берадиган статистика кўрсаткичидир. Лоренц эгри чизиги каби Жинининг коэффицентиини ҳам тўпланган бойлик бўйича тенгсизлик даражасини аниқлаш учун қўллаш мумкин. Бироқ буида уй хўжалиги соф активлари нисбий бўлмаслиги зарур шарт ҳисобланади.

Мазкур статистика модели 1912 йилда Жинининг “Ўзгариш ва нодонийлик” машҳур асарида эълон қилинган эди. Ушбу макроиқтисодий кўрсаткич аҳоли пул даромадлари тақимланишини,

¹ Коррадо Жини (1884—1965) - италиклик статистикачи олим ва демограф. Асосий асари: “Ўзгариш ва нодонийлик”.

хусусан даромадларнинг мамлакат барча аҳолиси ўртасида мутлақ тенг тақсимланиши билан амалдаги тақсимланишидаги фарқи даражасини ифода этади.

Жини коэффицентини аниқлашда муайян мутлақ тенглик принциpga таянилади. Мазкур принципга кўра аҳолининг 1,0 % жамият жамланма даромадининг 1,0 % га эга бўлиши керак. Жаҳон амалиётида Жини коэффиценти жамиятдаги даромадларни баҳолаш учун, ҳар бир йилга алоҳида ҳисоблаб чиқилади.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига аъзо мамлакатлар учун таклиф этилган таснифлашга мувофиқ тенгсизликнинг қуйидаги даражалари фарқланади:

- тенгсизликнинг энг қуйи даражасига эга иқтисодиёт (Жини коэффиценти 20-22 га тенг);
- тенгсизлик даражаси паст иқтисодиёт (24-26);
- тенгсизлик даражаси ўртача иқтисодиёт (29-31);
- тенгсизлик даражаси юқори иқтисодиёт (33-35).

5.2-расм. Жаҳондаги айрим мамлакатлар учун Жини коэффиценти

Аҳолининг камбағаллиги тенгсизлик муаммоси билан узвий боғлиқдир. Камбағаллик даражасини аниқлаш учун турмуш кечиришнинг энг қуйи стандартлари ишлаб чиқилади. Ушбу стандартлар қонун йўли билан белгилаб қўйиладиган, аҳоли асосий эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган энг кам миқдорни таъминлайдиган турмуш даражасининг норматив

кўрсаткичларидир. Мазкур мезонлар орасида “истеъмол савати”, тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдор ва энг кам истеъмол бюджети энг муҳим аҳамиятга эгадир.

Истеъмол савати энг кам истеъмол даражасини таъминлайдиган 35 хил маҳсулотлар ва хизматлар тўпламидир. Уларнинг 11 тасини нон ва нон маҳсулотлари, картошка, сабзавот, мева, гўшт, сут ва балик маҳсулотлари, тухум, шакар ва қандолат маҳсулотлари, ўсимлик ёғи ва маргарин, бошиқа озик-овқат маҳсулотлари ташкил этади. Истеъмол саватига ноозик-овқат маҳсулотларининг 4 гуруҳи ҳамда хизмат турларининг 5 тури ҳам киради.

Тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдор - нисоннинг жисмоний ҳаётини таъминлаш учун зарур бўлган моддий неъматлар ва хизматларнинг қийматидир.

Энг кам истеъмол бюджети – тирикчилик ўтказиш учун энг кам миқдорга кирадиган, шунингдек нисоннинг асосий маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш, бўш вақтни ўтказиш учун харажатларнинг энг кам миқдори қўшилган моддий неъматлар ва хизматларнинг қийматидир.

Камбағаллик — турмуш кечириш, меҳнат лаёқатини сақлаб туриш, авлодлар узвийлигини давом эттириш учун зарур бўлган энг кам эҳтиёжларни қондириш имкониятига эга бўлмаган шахс ёки ижтимоий гуруҳлар иқтисодий аҳолининг кўрсаткичидир. Камбағаллик нисбий тушунча ҳисобланиб, ҳар бир жамиятдаги турмуш даражасининг умумий стандартига боғлиқ бўлади. Камбағаллик ҳолати ресурсларнинг узок муддат давомида етарли бўлмаслигини аввалги жамғармалар билан ҳам, қиммат товарларни харид қилишдан вақтинча тежаш ҳисобига тўпланган маблағ билан ҳам қоплаш имконияти мавжуд эмаслигини кўрсатади.

Камбағаллик сабаблари турлича бўлиб, улар ўзаро боғлиқдир. Ушбу сабаблар қуйидаги гуруҳларга бирлаштирилади:

- *иқтисодий* (ишсизлик, иш ҳақининг камлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги, тармоқнинг рақобатбардош эмаслиги);

- *ижтимоий-тиббӣй* (ногиронлик, қарилик, касалланиш даражасининг юқорилиги);

- *демографик* (тўла бўлмаган оилалар, оилада боқимандаларнинг кўплиги);

- *ижтимоий-иқтисодий* (ижтимоий кафолатлар даражасининг пастлиги);

- *таълим-малака* (таълим даражасининг пастлиги, касбий тайёргарлиқнинг етарлича эмаслиги);

- *сиёсий* (ҳарбий можаролар, мажбурий миграция);

- *минтақавий-экографик* (минтақаларнинг бир хил ривожланмаганлиги).

Жаҳон амалиётида камбағалликни аниқлашнинг учта асосий концепцияси мавжуд:

1. *Камбағалликнинг мутлақ концепцияси.* Ушбу концепция камбағаллик чегараси тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Камбағаллик чегараси мавжуд даромад, яъни даромад ёки истеъмолнинг шундай даражаси, бу даражадан паст бўлганда одам камбағал ҳисобланади. Мутлақ камбағаллик кўпинча истеъмол ёки даромад даражаси камбағаллик чегарасидан паст бўлган одамлар ёки уй хўжаликлар сони орқали ўлчанади. Жаҳон банки мутлақ камбағаллик чегараси сифатида кунига 1,25 АҚШ доллари ҳисобига (доллар курси харид қобилияти паритети бўйича ҳисобланади) кун кечиришни белгилаб қўйган.

2. *Камбағалликнинг нисбий концепцияси.* Қамбағалликнинг нисбий кўрсаткичи камбағаллик нисбий чегарасини белгилайди ва аҳолининг амалдаги даромадини ана шу даражага нисбатан таққослайди. Аҳолининг реал даромадлари ортиб бораётган шароитда тақсимлаш ўзгармаса, нисбий камбағаллик аввалдагидек сақланиб қолади. Бундан нисбий камбағаллик концепцияси тенгсизлик концепциясининг таркибий қисми деган хулоса чиқариш мумкин. Бироқ бу тенгсизлик қанча кам бўлса, нисбий камбағаллик шунчалик кам бўлиши маъносини бермайди ёки аксинча.

Нисбий камбағаллик концепциясининг асосчиси, инглиз социологи П.Таунсенд бу категорияни иқтисодий ресурсларнинг етишмаслиги оқибатида мазкур жамият кўпчилиги аъзолари учун одатий турмуш тарзи давом эттиришнинг имконияти бўлмаслиги сифатида таърифлаган. Ўзининг камбағалликнинг таҳлил этиш усулини кўп ўлчамли депривация тушунчасига асослаган. Бундай ҳолатни у "шахс, оила ёки гуруҳнинг жамият ёки умуман миллат манзарасидаги кузатилаётган ва асосланган пачор аҳоли" сифатида тушунган. П. Таунсенд томондан кўпўлчамли депривация усули қўлланилиб, унда моддий депривацияга (овқатланиш, кийим-кечак, турар жой шароитлари, узок муддат фойдаланиладиган ашёлар, яшаш жойи муҳити, меҳнат шароитлари ва хусусиятлари) ижтимоий депривация кўрсаткичлари (иш билан бандлик, бўш вақтни ўтказиш, таълим ва ҳоказолар хусусиятлари) қўшилган.

Нисбий камбағаллик қўламлари мутлақ камбағаллик қўламларига мос тушмайди. Мутлақ камбағалликка барҳам берилиши мумкин, лекин нисбий камбағаллик ҳамisha сақланиб қолади. Яъни тенгсизлик жамиятининг ажралмас белгисидир. Жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар турмуш стандартлари ортган пайтда ҳам нисбий камбағаллик сақланиб туради ва ҳатто ортади.

3. *Субъектив камбағаллик.* Мазкур концепцияга кўра, фақат шахснинг ўзи камбағаллигини белгилаши мумкин. Субъектив камбағаллик даражасини аниқлашга турлича ёндашувлар мавжуд. Қанча одам ўзини ёки дўстларини камбағал деб ҳисоблаши мумкинлигини аниқласа бўлади. Шунингдек, ижтимоий фикрга асосланган ҳолда субъектив камбағаллик чегарасини аниқлаш, шундан сўнг уни аҳоли даромади билан таққослаш мумкин.

Камбағал ҳисобланадиган аҳоли қатламларини ижтимоий муҳофаза қилишда пул ва натура ҳисобидаги нафақаларнинг ривожланган тизими ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Мазкур тизим бозор иқтисодиётига эга

барча мамлактларда мавжуд ва камбағаллик салбий оқибатларини юмшатишда муҳим ижтимоий амортизатор вазифасини ўтайди.

Аҳоли муайян категорияларининг ижтимоий ёрдам олишга бўлган ҳуқуқини аниқлаш учун одатда камбағаллик даражасини белгилайдиган кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улар қуйидагилардан иборатдир:

1. *Камбағаллиқнинг мутлақ даражаси* – бу турмуш кечиришнинг энг қўйи даражаси ҳисобланиб, инсоннинг ўзининг асосий эҳтиёжларини қондириш учун ҳаётини зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, турар жой ва ҳоказолар бўйича аниқланади.

2. *Камбағаллиқнинг нисбий даражаси*. Мазкур кўрсаткич ушбу давлат (минтақада) турмуш кечиришнинг ўртача даражаси учун талаб қилинадиган истеъмол саватининг энг кам миқдори даражасини кўрсатади. Нисбий камбағаллик фақат жисмоний эҳтиёжларнигина эмас, балки ижтимоий эҳтиёжларни ҳам ҳисобга олади.

Аҳолини турмуш кечиришнинг энг кам миқдори ва истеъмол бюджетининг энг кам миқдори асосида даромадлари даражаси бўйича табақалаш моддий таъминоти даражаси турлича бўлган қуйидаги гуруҳларни ажратиб кўрсатиш имконини беради:

- *“камбағал” оилалар* – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад турмуш кечиришнинг энг кам миқдоридан паст даражада ёки унга тенг;

- *“кам таъминланган” оилалар* – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад турмуш кечириш учун энг кам миқдор билан энг кам истеъмол бюджети миқдори ўртасида жойлашган;

- *“таъминланган” оилалар* – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад энг кам истеъмол бюджети миқдори ва оқилона истеъмол бюджети миқдори ўртасида жойлашган;

- *“бой” оилалар* – уларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад оқилона истеъмол бюджети даражасидан юқоридир.

соҳаларида старлича имкониятларга эга бўлмаган одамлар улушига қаратилганлиги маълум бўлади. Мазкур кўрсаткичлар камбағалликни фақат даромадлар ва харажатлар бўйича аниқлашга қараганда ушбу ҳолатни тўлароқ акс эттиради ҳамда у ёки бу турдаги ёрдамга муҳтож аҳоли гуруҳлари ёки уй хўжаликларни аниқлашда муҳим восита ҳисобланади.

1997 йилгача глобал маърузаларда қўлланилиб келинган аҳоли қашшоқлиги индекси ўрнига *кўпўлчамли камбағаллик индекси* киритилди. Мазкур янги кўрсаткич камбағаллик шароитларида яшайтган одамлар ҳолатини тўлароқ акс эттириш ҳамда мамлакатлар ва минтақалар, шунингдек бутун жаҳон бўйича таққослашни амалга ошириш имконини беради.

Кўпўлчамли камбағаллик индекси иқтисодиёт назарияси соҳасидаги сўнги ютуқларига асосланади ва ўзининг моҳияти жиҳатидан биринчи глобал кўрсаткичдир.

Кўпўлчамли камбағаллик индекси очиқ ва кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар билан таққосланиши мумкин бўлган маълумотларга асосланади. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- демография ва саломатликни текшириш;
- ЮНИСЕФнинг кўпиндикаторли кластер текшириши;
- Жаҳон банкининг саломатликни текшириши.

БМТ Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада умумий аҳолиси 5,2 миллиард нафар (ривожланаётган мамлакатлардаги жами аҳолининг 92,0 %) бўлган 104 мамлакат учун баҳолаш келтирилган. Ушбу баҳолаш билан қамраб олинган мамлакатлар жами аҳолисининг учдан бир қисми – салкам 1,7 миллиард киши кўпўлчамли камбағаллик шароитида яшаши аниқланган.

2002 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада даромадлар бўйича глобал тенгсизлик ва унинг салбий оқибатлари улкан қўлам касб этганлиги таъкидланган эди. Чунончи, жаҳондаги энг бой 5,0 %

аҳолининг даромадлари энг камбағал бўлган 5,0 % аҳолининг даромадига нисбатан 114 баробар ортиқ бўлган. Энг бой 1,0 % аҳолининг даромади эса энг камбағал 57,0 % аҳолининг даромадига тенг бўлган. АҚШдаги 25 миллион энг бой киши ер юзидаги энг камбағал 2 миллиард одам эга бўлган даромадга эга.

Ушбу маълумотлар даромадлар бўйича тенгсизликнинг мониторингини олиб бориш ва бу тенгсизлик орттишига йўл қўймаслик жаҳондаги аксарият аҳоли учун иллатли бориш кенгрок имкониятларни яратиш, шунингдек тенгсизлик даражаси юқори бўлган минтақалардаги ижтимоий зиддиятларни камайтириш учун муҳимдир. Глобаллашувнинг чуқурлашиши, ахборот олиш имкониятларининг кенгайиши билан жамиятда глобал тенгсизликни англаш тобора кучайиб бормоқда. Одамлар ўзларининг имкониятларини фақат ватандошлари билангина эмас, балки бошқа давлатлар фуқароларнинг аҳоли билан ҳам таққосламоқдалар.

Шу сабабли даромадлардаги ҳалдан ташқари табақаланиш катта хавф тугдиради. Бу ҳисобга олинган ҳолда турли ижтимоий гуруҳлар даромадлари ўртасидаги тафовутни тартибга солишда давлат асосий вазифа сифатида прогрессив солиққа торттиш, мулк ва меросга солиқ солиш билан биргаликда ижтимоий тўловларнинг самарали тизимларидан фойдаланмоқда.

Назорат учун саволлар

1. Тенгсизликнинг иқтисодий табиати нимада?
2. Лоренц эгри чизиги ва Жинни коэффиценти моҳиятини тушунириг.
3. Камбағаллик доир қайси концепцияларни биласиз?
4. Турмуш кечиришнинг энг кам миқдори нимани англатади?
5. Камбағалликнинг мутлақ ва нисбий даражалари ўртасидаги фарқни тушунтириб беринг.
6. Истеъмол бюджетининг энг кам миқдори нимани англатади?

6-БОБ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ ОМИЛЛАРИ

6.1. Таълим ва инсон тараққиёти

Бугунги кунда *таълим* инсон ва жамиятни ривожлантиришнинг энг муҳим омилига айланган. Таълим муассасалари маданий меросни авлоддан авлодга узатиш, касбий тайёргарликнинг асосий шаклига айланган. Таълим шахс томонидан билимларни эгаллашига хизмат қилади, унга ижтимоий меъёрларни ўзлаштиришга ёрдам беради, иқтисодий фаол ҳаётга киришида дастак бўлади.

Таълимнинг инсоннинг маънавий ва интеллектуал эҳтиёжларини ва қобилиятини шакллантиришга таъсири нуқтаи назаридан уни ўзаро боглиқ уч: шахс, давлат ва жамият нуқтаи назаридан қараб чиқиш қабул қилинган.

Шахсий даражасида — бу инсоннинг ўзлигини тўла намоён қилиш, интеллектуал қобилиятларини ривожлантириш имкониятидир. Шу билан бирга таълим умумий ва касб билимларини эгаллашга ҳам хизмат қилади. Билимли инсон маънавий жиҳатдан бой, унинг ҳаёти фақат моддий қадриятлардангина иборат эмас. Таълим шахсга ўзининг маънавий эҳтиёжларини қондириш, ҳаётини тўлақонли ва уйғун қилиш имконини беради.

Давлат даражасида шуни таъкидлаш керакки, давлат мамлакат интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришдан манфаатдор. “Билимлар иқтисодиёти” даврида таълим иқтисодий ривожланиш ва миллий бойликни жамғаришнинг энг муҳим таркибий қисмига айланди. Аҳолининг маънавий бойлиги мамлакатда ҳуқуқий маданиятни шакллантиради, шунингдек халқнинг эркин, демократик, ҳуқуқий давлатда яшаш ва меҳнат қилиш, ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини англаш, улардан ўзининг ҳамда давлат ва жамиятнинг манфаатлари йўлида фойдаланишга кўмаклашади.

Жамият даражасида таълим алоҳида глобал маънавий қадриятларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши керак. Бу жамиятни тараққий

эттиришнинг қудратли омилидир. Жамиятнинг интеллектуал ривожланиши – ижтимоий тараққиётнинг асосидир.

Иқтисодий нуқтаи назардан одамлар томонидан билимларини эгаллаши жамиятнинг иқтисодий, илмий, маданий ва ижтимоий ривожланишини таъминлайди. Таниқли америкалик иқтисодчи Т. Стоуньер “Иқтисодиётнинг саноат ривожланишидан кейинги даврда билим ер, меҳнат ва капитал ўрнини босиб, замонавий ишлаб чиқариш тизимларининг энг муҳим асосига айланди”¹ деб кўрсатади.

Экспертларнинг ҳисоблаб чиқишларига кўра, ҳозирги даврда жисмоний капитал улушига жаҳон бўйича ўртача миллий бойлиқнинг 16,0 % тўғри келади. Айни пайтда миллий бойликда инсон капиталининг улуши 64,0 %, табиий капиталнинг улуши 20,0 % ни ташкил қилади.

Иқтисодий ривожланиш даражаси ортиши билан инсон капиталининг миллий бойликдаги улуши ортиб боради. Германия, Швейцария ва Японияда мазкур салмоқ 80,0 % га етгани ҳудди шундан далолат беради. Жаҳон ҳамжамияти ва алоҳида давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши стратегиясида таълимга инсонни ривожлантириш концепциясининг энг муҳим таркибий қисми сифатида ёндашилади.

Таълим инсонни ривожлантиришнинг энг муҳим омил сифатида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва гуманитар муаммолар бутун мажмуасини ҳал этишга катта таъсир кўрсатиши исботланган. Улар қаторида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- ҳар бир мамлакатда ҳозирги давр учун муносиб бўлган аҳоли турмуш даражаси ва турмуш сифатини таъминлаш;
- иш билан самарали бандликни таъминлаш;
- барқарор ривожланишни таъминлаш;
- ижтимоий тенгсизлик даражасини пасайтириш;
- фуқаролик жамияти таркибини мустаҳкамлаш;

¹Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики. Новая технологическая волна на Западе / Под ред. Гуревича П.С. –М.: Прогресс, 1986. - С.24.

- инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва уларни самарали амалга ошириш;
- шахснинг имкониятларини тўла ва ҳар тарафлама амалга ошириш учун шарт-шароитларни яратиш.

Халқаро ҳамжамият бугунги дунёда таълимнинг аҳамиятига муносиб баҳо берган ҳолда инсонни ривожлантиришда таълимнинг муносиб ролини таъминлашга қаратилган қатор стратегик дастурлар ишлаб чиқди ва уларни амалга ошириш чораларини кўрмоқда. Улардан бири – “Таълим – ҳамма учун” концепциясидир. Концепциянинг асосий принциплари 1990 йилда Жомтсен (Таиланд) ташкил этилган конференцияда баён этилди. Ушбу анжуманда “Таълим – ҳамма учун” умумжаҳон декларацияси қабул қилинди. Ушбу ҳужжатда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциядан келиб чиққан ҳолда қўйилган эълон қилинди: “Ҳар бир бола, ёш ва катта ёшдаги шахс ўзининг туб таълим эҳтиёжларини, ушбу тушунчанинг энг юксак ва мукамал маъносиди, қондирадиган таълим олиш ҳуқуқига эгадир”. “Таълим – ҳамма учун” декларациясида таълим тизими ҳар бир инсон истиснодан, салоҳиятини намоён қилишга қўмаклашиши, шахс ўз ҳаётини яхшилаши ва жамиятни ўзгартириш учун салоҳиятни ривожлантиришга рағбатлантириши зарур деб баён қилинди.

1996 йилда Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига аъзо мамлакатларнинг таълим вазирлари томонидан қабул қилинган “Таълим – бутун умр давомида” стратегияси “Таълим – ҳамма учун” концепциясига жуда яқиндир. Бутун умр давомида таълим олиш стратегияси умуман жамиятнинг, шунингдек алоҳида ҳар бир шахснинг турмуш тарзини шиддатли ўзгартирадиган ўтиш иқтисодиётига эга давлатлар учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

“Таълим – бутун умр давомида” тушунчаси моҳиятининг ўзи инсон фақат мактаб ёшида эмас, балки бутун меҳнат фаолияти даврида таълим беришнинг ҳам расмий, ҳам норасмий тузилмаларида таълим олиши учун зарур шарт-шароитлар яратилиши кераклигини эътироф этишдир. Яъни

Ривожланган давлатлар

Ривожланаётган давлатлар

6.1-расм. Ривожланган ва ривожланаётган давлатларда аҳолини таълимнинг турли даражалари билан қамраб олиниши (%)

Аҳолини бошланғич таълим билан қамраб олиш бўйича ўртача кўрсаткичлар бугунги кунда ривожланаётган давлатларда ҳам, ривожланган давлатларда ҳам 100,0 % га тенгдир. Ҳозирги вақтда болалар фақат мактабга борибгина қолмасдан, уни тамомлайптилар ҳам. Жаҳонда бошланғич таълимга эга бўлганлар сони жами аҳолининг 84,0 % дан 94,0 % га етди.

Дунёдаги кўпгина мамлакатларда аҳолини таълим билан қамраб олишнинг кенгайиши ушбу соҳани давлат томонидан молиялаштириш ортиши билан боғлиқдир. Ўқувчилар асосан давлат мактабига борадилар. Айниқса, бошланғич (жами ўқувчиларнинг 92,0 %) ва ўрта (85,0 %) давлат мактабларига қатнайидиган ўқувчилар кўп. Дунёда таълимга давлат харажатлари 1970 йилдаги ялпи ички маҳсулотнинг 3,9 % дан 2006 йилда 5,1 % га етди. Мазкур ўсиш узок муддатли тенденция эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки бундан 100 йил муқаддам таълим учун давлат харажатлари ялпи ички маҳсулотнинг 1,0 % ни ташкил этарди.

Маълумки, кўпчилик индустриал ривожланган мамлакатларнинг замонавий таълим тизими 1950-1970 йилларда шаклланган. Шу даврда инсон капитали назарияси пайдо бўлиб, жамият ва давлатнинг таълимнинг ривожланишига бўлган муносабатига сезиларли таъсир кўрсатди.

Инсоннинг билимлар билан бойишининг доимий жараёни ҳозирги шароитда фаннинг жамият ҳаётидаги ролининг ортиб бориши билан шартланган янги хусусиятларни касб этди. Энди у мавжуд билимлар ва кўникмаларнинг амалий йўл билан тўлдирилишини намоён этмайди. Инсонларни илмий билимлар ва уларни амалиётда қўллаш укувлари билан бойитиш жараёни ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Буни эса узлуксиз ривожланувчи ва ривожланиш жараёнида табақалашувчи таълим тизимсиз амалга ошириб бўлмайди. Унда кадрларни, шу жумладан тадбиркорларни иқтисодий тайёрлаш муҳим ўрин тутати.

Билимлар ва ахборотларнинг жамият ривожланишидаги аҳамиятини ниҳоятда ошиб бораётганлиги ахборот жамияти концепцияларида ва ахборот цивилизациясининг шаклланишида ўз аксини топди. Янги билимлар, ахборот, укув ва кўникмаларга эга бўлиш, уларни янгилаш ва ривожлантиришга йўналтирилишнинг қарор топиши нафақат индустриал иқтисодиётдаги ходимларнинг, балки тадбиркорларнинг, бизнес раҳбарларининг ҳам фундаментал хусусиятларига айланмоқда. Ахборот жамиятида қарор топувчи иқтисодий ривожланишнинг янги хили улар

учун ўз малакасини доимий равишда ошириш заруратини келтириб чиқаради. Таълим соҳаси ахборот жамиятида ҳаётнинг иқтисодий соҳаси билан аزالаниб кетади. Таълим фаолияти иқтисодий ривожланишнинг муҳим таркибий қисмига айланмоқда.

Замонавий ахборот инфратузилмасини шакллантириш нафақат иқтисодий самарадорликни ошириш вазифалари билан, балки бизнесда янги технологиялардан, замонавий техника тизимларидан, маълум билимлар, укув ва кўникмалардан, инсонлар хатти-ҳаракатининг моделларидан фойдаланиш зарурати билан белгиланади.

Демак, ижтимоий ривожланишда билимлар, ахборот аҳамиятининг кучайиши, билимларнинг аста-секин инсон капиталига айланиши таълим соҳасининг ҳозирги замон ижтимоий ҳаёти таркибидаги ролини кескин ўзгартиради. Албатта, турли мамлакатлар ва турли давлатлар гуруҳларида таълим тизимининг ижтимоий тузилмадаги ҳолатининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бироқ, янги ахборот цивилизациясининг вужудга келиши таълим соҳасини ижтимоий ҳаётнинг марказига чиқарди.

Ушбу жараёنларни кўпгина мамлакатлар учун умумийлигини ҳисобга олган ҳолда 1990-йилларнинг охирига келиб Европа қитъасида Болонья жараёни белгиси остида Европа таълим макони шакллана бошлади. 1999 йилда Италиянинг Болонья шаҳрида олий таълим учун жавоб берувчи Европа вазирларининг Биринчи учрашуви бўлиб ўтди ва унда декларация қабул қилинди. Жараён моҳияти келажакда Европа олий таълим ҳудуди деб номланган ва фаолият кўрсатиш фундаментал тамойилларининг умумийлигига асосланган Умумевропа олий таълим тизимини шакллантиришдан иборат¹.

Шундай қилиб, ахборот жамиятининг вужудга келиши билан боғлиқ барча миллий ва ҳалқаро лойиҳаларда таълим соҳасини ривожлантириш марказий ўрин эгаллайди. Таълим тизимининг ҳолатидан, унинг шахс ва жамиятнинг юқори сифатли таълим хизматларига бўлган эҳтиёжларини

¹ Гребнев Л.Г. Болонский процесс и система образования России // Бизнес-образование. - 2002. - №2

қондира олишидан ҳозирги замон жамият ривожланиш истикболлари боғлиқ.

Шу билан бирга, жаҳон глобал иқтисодий тенденциялар, шу жумладан иқтисодиётда инсон сармоясининг ортиши муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра 192 мамлакатда иқтисодий ўсишнинг факатгина 16,0 % жисмоний капитал (жиҳозлар, инфратузилма ва ҳ.к.) улушига тўғри келади. Мазкур улушнинг яна 20,0 % ни табиий ресурслар беради. Қолган 64,0 % инсон омили билан, шу жумладан иқтисодий ривожланишнинг катализаторига айланишга қодир бўлган сифат жиҳатдан янги турдаги тадбиркорларни шакллантириш билан боғлиқ¹. Ушбу жиддий далил турли мамлакатлар ҳукуматларини бизнес-таълим тизимини ривожлантириш орқали бизнес соҳаси учун мутахассисларни тайёрлаш тизимини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишга ундайди.

Бунда шундай ҳолатдан келиб чиқиш лозимки, таълимнинг ўзи – бу инсоннинг у ёки бу меҳнат фаолияти учун зарур бўлган билимлар, уқув ва кўникмаларни ўзлаштиришнинг бир вақтнинг ўзида ҳам жараёни, ҳам натижасидир. Таълим, шу жумладан бизнес соҳасида таълим олишнинг асосий йўли – ўқув муассасаларида таҳсил олишдан иборат, у ерда ўқиш хўжалик юритишнинг бозор усуллари ва тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги билимларни эгаллаш билан боғлиқ.

Таълим сифати муаммоси ривожланган мамлакатларда бизнес-мактаблар фаолиятининг асосий масаласи ҳисобланади. Олинадиган таълимнинг юқори сифати «лицензиялаш – аттестациядан ўтказиш – давлат аккредитацияси - ижтимоий аккредитация - таснифлар» занжирининг тегиншли босқичида таъминланади.² Бунда лицензиялаш таълим дастурларини давлат таълим стандартларига мувофиқ ўтишга

¹ Бизнес-образование по-русски. //Экономическое обозрение -Т.: 2006. - № 5 – 69-6.

² Зобов А.М. Проблемы реализации многоуровневой системы бизнес-образования во внешнем учебном заведении // Бизнес- образование. –М.: 2002. - №2. –С. 24.

рухсат берилишини англатади. Ўз навбатида, аттестация одатда лицензия берилганидан сўнг камида уч йилдан кейин ўтказилиб, у олий ўқув юртининг таълим дастурлари бўйича давлат стандартларига мос келишини текшириш функциясини бажаради. Тегинчила, давлат аккредитациясини таълим муассасаси мақомининг ҳамда олий ўқув юрти битирувчиларига давлат намунасидаги дипломни бериш имконини берувчи ўқув дастурларининг кейинги муддатга тан олиншини ўзида намойиш этади.

Бундан ташқари, ривожланган мамлакатларда ижтимоий аккредитация ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у олий ўқув юртлари дастурларининг мустақил баҳоси ҳисобланади. Таснифлар – бу олий ўқув юртининг мустақил баҳоловчилар томонидан ишлаб чиқилган мезонлар асосида мустақил ташқи экспертлар томонидан баҳоланиши. Баҳолашнинг мақсади одатда олий ўқув юртларининг сифатга асосланган таснифини тузишдан иборат. Шуниси эътиборга лойиқки, мактабларнинг машҳурлиги ва таснифи MBA дастурлари битирувчиларининг ишга жойлашишига ижобий таъсир кўрсатади.

Яна шунини таъкидлаш лозимки, барча мамлакатларда ўзининг аккредитациялаш стандартлари мавжуд. Масалан, улар АКШда ҳам, Европа мамлакатларида ҳам катта фарқ қилади, буида Буюк Британия, Италия ва Франция каби Европа мамлакатларининг ўзида ҳам аккредитациялаш кескин фарқ қилади. Ҳатто иккита энг машҳур аккредитация тизими AACSB International (Шимолий Америка) ва EQUIS (efmd - Европа) ҳам турли ёндашувларга асосланган, масалан, EQUIS аккредитациясини олиш имконияти мактаб талабаларининг катта қисми хорижликлар бўлишини назарда тутати.

Ўзбекистонда таълимга жамиятнинг ислоҳ этиши ва янгилаш сиёсатини амалга оширишнинг ҳал қилувчи бўғини сифатида алоҳида эътибор қаратилади. Таълим мамлакат иқтисодиётини барқарор ривожлантириш, мамлакатни жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашнинг мажбурий шартини деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасига мувофиқ:
"Ҳар ким таълим олиш ҳуқуқига эгалар. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир"¹.

"Таълим тўрисидаги" Қонунда² таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасида устувор деб эълон қилинган.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардани иборатдир:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
- умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
- ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишини академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
- таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Ўзбекистонда таълим соҳасини чуқур ислоҳ қилиш 1997 йилда қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури³ билан боғлиқдир. Ушбу ҳужжатда қуйидагилар қайд қилинади:

"Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгиланишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б.10.

² "Таълим тўрисида" Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.

³ Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // <http://www.lex.uz>.

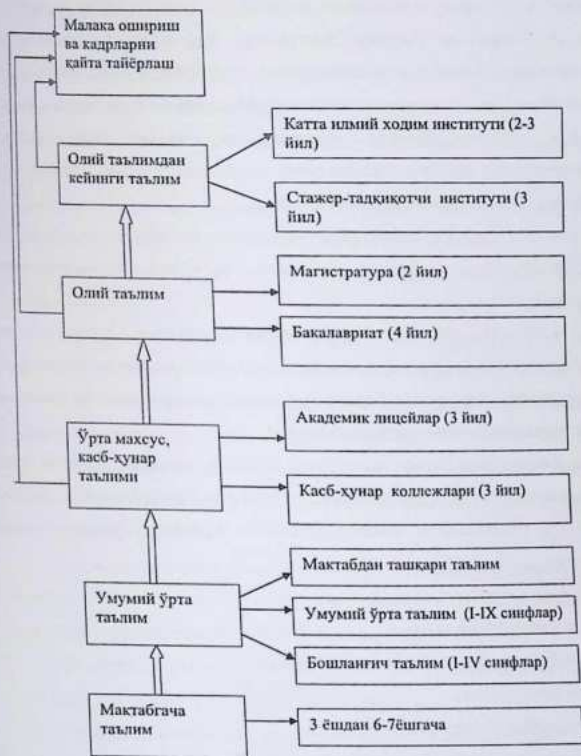
ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳукукий давлат ва очиқ фуқаролик жамияти қурмоқда.

Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий ҳуқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий ёдрийатлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукаммал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир”.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида мамлакатда таълим соҳасини ислох қилиш зарурати қуйидагилар билан изоҳланади:

- республиканинг демократик ҳукукий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлидан изчил илгарилаб бораётганлиги;
- мамлакат иқтисодиётида туб ўзгартиришларнинг амалга оширилиши, республика иқтисодиёти асосан хомашё йўналишдан рақобатбардош пиروард маҳсулот ишлаб чиқариш йўлига изчил ўтаётганлиги, мамлакат экспорт салоҳиятининг кенгаётганлиги;
- давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топанлиги;
- миллий ўзлиқни англашнинг ўсиб бориши, ватанпарварлик, ўз ватани учун ифтихор туйғусининг шаклланаётганлиги, бой миллий маданий-тарихий анъаналарга ва халқимизнинг интеллектуал меросига ҳурмат;
- Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси, республиканинг жаҳондаги мавқеи ва обрў-эътиборининг мустаҳкамланиб бораётганлиги.

Ўз моҳияти ва мазмуни бўйича ноёб ҳисобланган мазкур дастур 12 йиллик таълимга ўтиш ҳамда узлуксиз таълим тизимини шакллантиришга йўналтирилган (6.2-расм).

6.2-расм. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизими

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда қуйидагилар назарда тутилади:

- шахс – кадрларни тайёрлаш тизимининг асосий субъекти ва объекти, таълим хизматларининг истеъмолчиси ва ишлаб чиқарувчиси;

- давлат ва жамият таълим ва кадрларни тайёрлаш тизими фаолиятини тартибга соладиган ҳамда ушбу тизим амал этиши устидан назоратни амалга оширдиган кадрлар тайёрлашнинг кафолатчиларидир;

- узлуксиз таълим малакали ва рақобатбардош кадрларни тайёрлашнинг асосини ташкил этиб, таълимнинг барча турлари, давлат таълим стандартларини қамраб олади;

- фан – юқори малакали мутахассисларни ишлаб чиқарувчиси ва истеъмолчисидир, у илғор педагогик ва ахборот технологияларини яратади;

- ишлаб чиқариш – кадрларга эҳтиёжин, шунингдек улар тайёргарлигининг сифати ва даражасига талабларни белгилайдиган асосий буюртмачи, кадрларни тайёрлаш тизимини молиялаштириш ва моддий-техник таъминотининг натижасидир.

Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг амал этилиши давлат таълим стандартлари, турли даражадаги таълим дастурларининг узвийлиги асосида таъминланади ҳамда таълимнинг қуйидаги турларини қамраб олади:

- мактабгача таълим;
- умумий ўрта таълим;
- ўрта махсус, касб-хунар таълими;
- олий таълим;
- олий таълимдан кейинги таълим;
- малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

Мактабгача таълим узлуксиз таълимнинг бошланғич қисми ҳисобланади. У боланинг соғлом ва ривожланган шахс бўлиб

шаклланишини таъминлаб, ўқишга булган иштиёқини уйғотиб, тизимли ўқитишга тайёрлаб боради. 6-7 ёшгача бўлган мактабгача таълим давлат ва нодавлат болалар мактабгача таълим муассасаларида ва оилада амалга оширилади. Мактабгача таълимнинг мақсади – болаларни мактабдаги ўқишга тайёрлаш, болани соғлом, ривожланган, мустақил шахс бўлиб шакллантириш, қобилиятларини очиб бериш, ўқишга, тизимли таълимга бўлган иштиёқини тарбиялашдир.

Мактабгача таълим муассасалари, фаолият йўналишига кўра, қуйидаги турларга бўлинади:

- болалар яслиси, болалар ясли боғчаси, болалар боғчаси, уйдаги болалар боғчаси (мустақил муассаса ёки филиал сифатида);

- мактабгача тарбия ва бошланғич таълим муассасаси (болалар боғчаси-мактаб);

- тарбияланувчиларни бир ёки бир нечта йўналишда (тил, бадний эстетик, спорт ва бошқалар) тарбияловчи мактабгача таълим муассасалари;

- тарбияланувчиларнинг жисмоний ва руҳий ривожланишдаги оғишларини тикловчи турдаги болалар боғчаси;

- тиббиёт-гигиена, профилактика ва соғломлаштириш тадбир ва тартибларини амалга оширувчи заифлашган болаларни назорат қилиш ва соғломлаштириш боғчаси;

- бирлаштирилган турдаги болалар боғчаси (бирлаштирилган турдаги болалар боғчасига ривожлантирувчи, тикловчи ва соғломлаштирувчи гуруҳлар умумлаштирилган кўринишда киради).

Мактабгача таълим, олинмиш шакли ва усулларида катъи назар, қуйидаги мақсадларни ўз олдига қўяди:

- болаларни мактабда ўқишга мақсадли ва тизимли тайёрлаш;

- болаларнинг шахсий қобилиятлари ва истеъдодларини ривожлантириш;

- болаларни миллий ва умуминсоний маънавий ва маданий қадриятлар билан таништириш, уларни интеллектуал ривожлантириш;

• болаларда юқори маънавий ва одоб-ахлоқ асосларини шакллантириш;

• болаларнинг жисмоний ва руҳий соғлигини мустаҳкамлаш;

Ўзбекистонда мажбурий, бепул, муддати 9 йилдан иборат бўлган умумий ўрта таълим мавжуд бўлиб, у бошлангич (1-4- мактаб синфлари) ва ўрта (5-9- мактаб синфлари) таълимга бўлинган.

Бошлангич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган билим ва малаканинг, саводхонлик асосларининг шакллантирилишига йўналтирилган. Биринчи синфга болалар 6-7 ёшдан қабул қилинади.

Бошлангич таълим Ўзбекистонда мажбурий, бепул ва барчага тааллуқли ҳисобланади. Бу мактаб ёшига етган барча болалар умумий еки махсус (ногирон болалар ва ривожланишдан орқада қолган болалар) бошлангич мактабга боришларини билдиради. Болаларни бошлангич таълимга жалб қилиш мос келувчи ёшдаги болаларнинг 100% ташкил қилади. Бола бошлангич мактабни тугатар экан, у ўқиш, ёзиш ва ҳисоблаш маҳоратиغا эга бўлиши керак. Ўқувчига назарий фикрлаш элементлари, ўргатишган ҳаракатларни бошқариш маҳорати сингдириб борилади. Нутқ маданияти, шахсий гигиена асослари, соғлом ҳаёт тарзи ва жамиятда ўзини тутиш билимлари ҳам бериб борилади. Ўқув фанларининг сифат ва тиркиби бошлангич мактабда, мактаб тури ва ўқитиш шароитларига кўра ўзгариб туради.

Мактабнинг барча биринчи синф ўқувчилари бепул ўқув китоблари ва ўқув асбоблари билан таъминланади. 1996 йилдан бери кам таъминланган oilалардан бўлган 1-9- синф ўқувчилари ҳар йили давлат бюджети ҳисобидан ўқув ашёлари ҳамда кишки кийим комплекслари билан таъминланади. Ўзбекистонда бошлангич ва ўрта таълим ташкил қилиниши ва таркибига кўра бир - бири билан бевосита боғлиқ. Ҳар бир умумтаълим мактаби иккала поғонада умумий ўрта таълимни амалга оширади. Бу бошлангич мактабда битирувчиларнинг тўлиқ ҳисобини олиб боришни ва умумий ўрта таълим тизимида узлуксизликни таъминлайди.

Умумий ўрта таълим керакли билим ҳажми, мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, ташкилий маҳорат ва амалий тажриба пайдоворини қўйиб, бошланғич профессионал йўналишни ва таълимнинг кейинги поғонасини танлашда қўмаклашади.

Умумий ўрта таълим бошланғич таълимнинг мантикий давоми бўлса ҳам, таркибий сифатига ва ўқитиш услубига кўра фарқ қилади. Умумий ўрта таълим иштирокчининг ижтимоий мавқеини белгилаб олишга бўлган иштиёқ, қизиқиш ва қобилиятларини, унинг шахс бўлиб шаклланишини таъминлайди. Ўқувчи ўрта мактабда фан асослари бўйича тизимли билимларни олади. Таълим жараёнида кенг дунёқараш шаклланиши ва иккундй фикрлаш қобилияти пайдо бўлади. Халқнинг бой маънавий ва маданий меъроси билан таништириб бориш орқали болада атрофдаги оламга бўлган ғамхўрлик ҳисси уйғотиб борилади. Ўрта мактаб ўқувчилар учун мактаб фанларини мустақил ўрганишга кенг имкониятлар яратиб беради. Ўрта таълимнинг таркибий қисмига мажбурий ва қўшимча компонентлар киради.

Мажбурий компонент давлат таълим станлартлари билан аниқланади ва иштирокчининг минимал керакли тайёргарлик даражасини белгилайди. Унинг муваффақияти ўрта таълим муассасалари томонидан қафолатланади. Бу компонент давлат ва жамият буюртмаси, шахснинг қизиқиш ва талаби асосида белгиланади.

Ўрта махсус таълим касб-хунар таълимининг бир шакли бўлиб, асосий мақсади ишлаб чиқаришнинг биринчи бўғинидаги ташкилотчи ва иш бошқарувчиларни, олий тоифали мутахассисларнинг ёрдамчиларини, юқори малака ва қўникмаларни талаб қилувчи маълум бир турдаги ишни мустақил бажара олувчи ўз ишининг усталарини бўлган – техник, агроном, бошланғич синф ўқитувчилари, фельдшер, стоматолог, концертмейстер каби мутахассисларни тайёрлашдан иборатдир. Ўрта махсус таълим мутахассислари каторига касбий тайёргарликнинг юқори босқичи талаб

эттиладиган баяст, ширк артистлари, айрим бадиий мутахассислар ҳам киради.

Ўрта махсус таълим умумий ўрта таълимда амалий ва назарий билимлар билан бир қаторда касб-хунарга оид бўлган малака ва кўникмаларни маълум бир соҳада ривожлантиришга қаратилган.

Ўрта махсус касб-хунар таълими кундузги кўринишда икки йўналишда академик лицейларда ва касб-хунар коллежларида амалга оширилади.

Касб-хунар коллежлари касб таълими билан бир қаторда академик лицейлар каби ўрта махсус таълим ҳам бериб, бу кейинчалик ёки узлуксиз таълими давом эттириш, ёки мутахассислиги бўйича иш билан шугулланиш имконини беради.

Академик лицей — ўқиб уч йилга мўлжалланган ўрта махсус йўналтирилган ўқув даргоҳи бўлиб, давлат таълим стандартига мос равишда ўқувчиларнинг билимлари ақлий салоҳиятини оширишга қаратилган, уларнинг имкониятлари ва қизиқишлари асосида йўналтирилган ҳолда чуқурлаштириб берилади. Академик лицейларда ўқувчилар таълим йўналишини ихтиёрли равишда гуманитар, табиий фанлар йўналиши тарзида танлайдилар.

“Олий таълим” атамаси заминда иқтисод, фан, техника ва маданият соҳасида фаолият олиб боровчи, иш мобайнида илм-фан, маданият, техника янгилекларини қўллаган ва ўз устида ишлаган ҳолда назарий ва амалий муаммоларни бартараф этувчи юкори малакали мутахассисларни тайёрлаш тушунилади.

Олий таълимнинг асосий мақсади замон талабларига жавоб бера оладиган малакали, рақобатбардош, юксак билимли, олий таълим мутахассиси талабларига ўзи танлаган йўналишни юзасидан талабга жавоб бера оладиган республиканинг илм-фан, маданият, иқтисод, ижтимоий соҳаларини ривожлантиришда ўз ҳиссасини қўшадиган, мустақил

фиксациядан, юксак маънавиятга эга бўлган юқори салоҳиятли мутахассисларни тайёрлашдир.

Олий таълим икки босқичдан иборат: бакалаврият ва магистратура.

Бакалаврият — бу тўрт йил давом этувчи йўналтирилган назарий ва амалий билим берувчи олий таълимнинг биринчи босқичи ҳисобланади. Бакалавр дастурини ўқитиш ниҳоясига етгач талаба давлат аттестациясининг якуний ҳулосасига мувофиқ ўқитилган йўналиш асосида “бакалавр” даражасига лойиқ деб топилади ҳамда давлат намунасида кўрсатилган диплом берилади.

Магистратура — бу икки йил давом этадиган аниқ йўналиш асосида назарий ҳамда амалий билим берувчи, бакалаврни битиргачгина танлов асосида таълим олиш давом эттирилиши мумкин бўлган олий таълим босқичи.

Магистратурада ўқиш якунлангач битирувчиларга давлат аттестацияси комиссиясининг якуний ҳулосасига мувофиқ аниқ мутахассислиги кўрсатилган “магистр”лик даражаси ва магистрликни тасдиқловчи давлат намунасида кўрсатилган диплом берилади.

Ўзбекистон Республикасида олий таълим муассасаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Университет. Мазкур олий таълим муассасаси:

- олий ва ундан кейинги таълим учун таълимни бир неча йўналишда беради;
- турли соҳалардаги мутахассисларнинг малакасини оширади ва қайта тайёрлайди;
- фаннинг турли йўналишларида фундаментал ва амалий тадқиқотларни олиб боради;
- илм соҳаси билан чамбарчас боғлиқ илмий ва методик марказ ҳисобланади.

2. Академия. Ушбу олий таълим муассасаси:

- таълим соҳасида маълум белгиланган олий ва олий таълимдан сўнгги таълим беришга мўлжалланган ўқув дастурини бажаради;

- мутахассисларнинг билимларини белгиланган тартибда малакасини оширади ва қайта тайёрлайди;

- фан, маданият, санъат соҳасида фундаментал ва амалий илмий тадқиқот ишларини олиб боради;

- ўз фаолияти доирасида етакчи илмий, методик марказ ҳисобланади.

3. Институт. Мазкур олий таълим муассасаси:

- олий ва олий таълимдан кейинги ўқув дастурларини бажаришни таълим ва фаннинг маълум бир меъёрида амалга оширади;

- мутахассисларни маълум бир соҳада қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш билан шуғулланади;

- фундаментал ва амалий тадқиқот ишларини олиб боради.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури доирасида Мактаб таълимини ривожлантириш давлат умумиллий дастури амалга оширилмоқда.

Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни амалга оширишнинг *биринчи босқичида* (1997-2001 йилларда) мамлакатда узлуксиз таълим тизимининг янги таркиби шакллантирилди, шунингдек бу тизимнинг барча бўғинларини бошқаришнинг механизми белгиланган қўйилди.

Кадрлар тайёрлаш ва узлуксиз таълим тизими самарали амал этиши ва рақобат муҳитини шакллантиришни таъминлайдиган мазкур тизимнинг принципал жиҳатдан янги норматив-ҳуқуқий асоси яратилди. Таълим муассасаларини давлат аттестациясидан ўтказиш ва аккредитация қилиш тизими амалиётга жорий этилди, узлуксиз таълим барча турларининг давлат стандартлари ишлаб чиқилди.

Иккинчи босқичнинг (2001-2005 йиллар) устувор вазифалари сифатида узлуксиз таълим тизими барча босқичларида талаб этилган сифатни таъминлаш белгиланди. Бунинг учун таълим мониторинги ва унга бошқаришнинг ягона тизими яратилди.

Умумтаълим мактабларини тугаллаган барча ёшларни академик-лисейлар ва касб-хунар коллежлари билан тўла қамраб олишини таъминлайдиган тизимнинг шакллантирилиши ҳамда 12 йиллик ўрта таълимга ўтилиши Ўзбекистонда таълим соҳасидаги умумдавлат дастурларининг мантикий натижаси бўлди.

6.2. Саломатлик – инсон тараққиётининг ҳал қилувчи шarti

Инсон капитали таркибига инсон саломатлигининг ҳолати киритилади. *Саломатлик* – умуман организмнинг ҳамда унинг барча органларининг ўз функцияларини бажаришга тўла қодир бўлган ҳолати, касалликнинг мавжуд эмаслигидир.

Инсон саломатлигини муҳофаза қилиш (соғлиқни сақлаш) – давлат функцияларидан биридир. Жаҳон миқёсида инсоният саломатлигини муҳофаза қилиш муаммолари билан Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти шуғулланади. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Устави саломатликни “Инсон организмнинг органлари ва тизимлари уни ўраб турган ишлаб чиқариш ва ижтимоий муҳит билан мутаносиб бўлганда тўла жисмоний, маънавий, ижтимоий соғлигининг ҳолати” сифатида талқин этади.

Ушбу тушунчада саломатликнинг учта: жисмоний, психик ва ижтимоий таркибий хусусиятлари қамраб олинган.

Жисмоний саломатлик – организм барча органлари ва тизимлари меъёрида амал этиб турган табиий ҳолатдир.

Психик саломатлик дейилганда фикрлаш даражаси ва сифати, диққат ва хотиранинг ҳамда ироданинг ривожланганлиги, ҳиссий барқарорлик даражаси англанади.

Ижтимоий саломатлик инсон ижтимоий ҳаёти асосини ташкил этадиган ахлоқ принциплари асосида белгиланади, яъни бу инсоннинг муайян жамиятдаги ҳаёт фаолиятидир. Мазкур хислатлар, энг аввало,

инсоннинг меҳнатга муносабати ахлоққа ва турмуш тарзига зид ҳуқ ва одатларга фаол қарши туриши назарда тутилади.

Тиббий-санитария статистикасида *шахсий даражадаги саломатлик* дейилганда инсонда касалликларнинг мавжуд эмаслиги, *жамий даражасида* эса – ўлим, касалланиш ва ногиронлик даражасининг пасайиши жараёни тушунилади. Бунда қуйидагилар фарқланади:

- *шахсий саломатлик* – алоҳида инсоннинг саломатлиги;
- *гуруҳий саломатлик* – ижтимоий ва этник гуруҳларнинг саломатлиги;
- *минтақавий саломатлик* – маъмурий ҳудудлар аҳолисининг саломатлиги;
- *ижтимоий саломатлик* – умуман жамият саломатлиги.

Ижтимоий саломатликни баҳолаш учун қуйидаги тиббий-демографик кўрсаткичлардан фойдаланилади:

1. *Аҳоли табиий ҳаракатининг кўрсаткичлари:*

- туғилиш;
- умумий ва ёш гуруҳларидаги ўлим;
- аҳолининг табиий ортиши;
- никоҳ ва ҳоказолар.

2. *Аҳолининг механик ҳаракати кўрсаткичлари:*

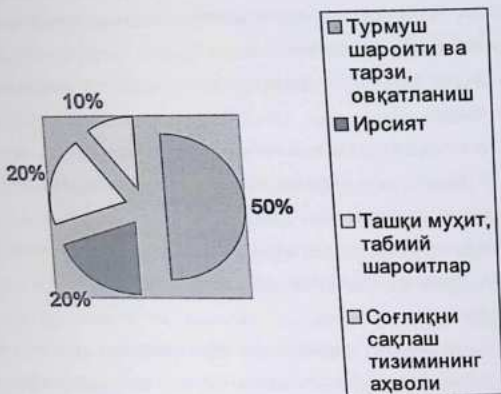
- миграция;
- иммиграция;
- интеграция.

3. *Касалланиш ва унинг ёйилиши тўғрисидаги маълумотлар.*

4. *Ногиронлик даражаси.*

5. *Аҳоли жисмоний ривожланиши кўрсаткичлари.*

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра, саломатликнинг ҳолатига турмуш шароитлари ва турмуш тарзи, овқатланиш, ирсият, ташқи муҳит, табиий шароитлар ва соғлиқни сақлашнинг аҳволи таъсир кўрсатади (6.3-расм).

6.3-расм. Инсон саломатлигига таъсир кўрсатадиган омиллар, (%)

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти нуқтан назаридан одамларнинг саломатлиги – ижтимоий хусусиятдир, шунинг учун ижтимоий саломатликни баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш тавсия этилади:

- ялпи ички маҳсулот ҳажмида соғлиқни сақлашга харажатлар улуши;
- биринчи тиббий-санитария ёрдамдан фойдаланиш имконияти;
- аҳолининг эмлаш даражаси;
- ҳомиладорларнинг малакали персонал томонидан текширилиши даражаси;
- болаларни овқатлантириш аҳволи;
- болалар ўлимининг даражаси;
- кутилаётган ўртача умр давомийлиги;
- аҳолининг гигиеник саводхонлиги.

Соғлиқни сақлаш хизматлари билан қамраб олишнинг кўрсаткичлари тиббий ёрдамга муҳтож аҳолининг соғлиқни сақлаш соҳасида энг муҳим чоралар билан амалда қамраб олингани даражасини ифода этади. Бундай чораларга қуйидагилар киради:

- аёлларга ҳомиладорлик ва туғиш пайтида малакали тиббий хизмат кўрсатиш;
- репродуктив саломатлик соҳасидаги хизматлар;
- болаларнинг юқумли касалликларга чалинишининг олдини олиш мақсадларида эмлаш;
- болаларни А гуруҳи витаминлари билан таъминланиши;
- болалар, ўсмирлар ва катта ёшдагиларнинг касалликларини даволаш.

Одатда бундай қамраб олиш кўрсаткичлари муайян касалликлардан даволанган ёки профилактикадан ўтган одамлар сонини тиббий ёрдам олиш ҳуқуқига эга ёки тиббий ёрдамга муҳтож аҳоли сонига бўлиш орқали аниқланади. Масалан, 1 ёшгача бўлган болаларни эмлаш билан қамраб олиш кўрсаткичи у ёки бу аниқ бир вакцина олган болалар сонини ҳар бир мамлакатдаги 1 ёшгача бўлган болалар умумий сонига бўлиш орқали ҳисоблаб чиқилади.

Умуман, саломатлик кўрсаткичлари тўғрисидаги глобал ҳисоботда асосий эътибор мамлакат бўйича ўртача кўрсаткичларга қаратилади. Шу билан бирга мамлакат ичкарисида ҳамда аҳолининг турли гуруҳлари саломатлиги ва соғлиқни сақлаш хизматлари кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотлар ҳам муҳимдир. Ушбу маълумотлар соғлиқни сақлаш соҳасидаги тенгсизлиқни аниқлашга ёрдам беради. Бундай тенгсизликка ижтимоий-иқтисодий аҳвол (таълим даражаси, машғулоти тури, фаровонлик ёки уй ҳўжаликлари даромади даражаси), жўғрофий жойлашиш, этник мансублик, жинс каби омиллар сабаб бўлиши мумкин.

У ёки бу мамлакат аҳолиси саломатлигининг аҳволи тўғрисида тутилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги, шунингдек беш ёшгача

бўлган болалар ўлими (туғилганидан бир ёшга ҳамда беш ёшга тўлгунича ўлим эҳтимоли) ҳамда катта ёшдаги аҳоли ўлими (15-60 ёшда ўлим эҳтимоли) кўрсаткичлари бўйича хулоса чиқариш мумкин.

Жамиятдаги соғлиқни сақлаш аҳволини тўғри баҳолаш учун болалар ўлими даражаси ва бу соҳадаги тенденциялар ниҳоятда муҳим. Чунки жаҳонда барча ўлимларнинг деярли 20,0% беш ёшгача бўлган болалар улушига тўғри келади. Неонетал ўлим (туғилгандан кейин дастлабки 28 кун ичида ўлим ҳолатлари) кўпгина мамлакатларда, айниқса даромад даражаси паст бўлган мамлакатлар аҳолиси ўртасида тез-тез учрайди.

Кутилаётган умр давомийлиги мазкур вақтда аниқ бир шароитларда мавжуд ўлим коэффиценти ҳисобга олинган ҳолда у ёки бу одам неча йил умр кўриши мумкинлигини баҳолаш имкониятини берса ҳам мазкур шахснинг бутун умри давомидаги саломатлиги аҳоли тўғрисида бирор маълумот бера олмайди. Ўлим тўғрисидаги статистика маълумотларининг ўзи аҳоли турли гуруҳлари саломатлигининг аҳволини баҳолаш ва таққослаш учун етарли эмас. Чунки уларда саломатлик учун ўлимга олиб бормайдиган оқибатлар тўғрисида бирор маълумот мавжуд эмас.

Аксинча, “туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги” кўрсаткичи одам касалланиш ёки жароҳат олиши оқибатида носоғлом бўлса ҳам ўртача неча йил умр кўриши мумкинлигидан далолат беради. Шу сабабли ушбу кўрсаткич саломатлик учун ўлимга олиб келадиган ва олиб келмайдиган оқибатлар ва ногиронлик турларини ҳисобга олмайди. Бундай ҳасталик ва ногиронлик ҳолатлари орасида жаҳонда энг тарқалганлари - карлик, кўзи ожизлик ва асаб касалликлардир.

Умуман олганда, бой мамлакатларда болалар ўлими даражаси камбағал мамлакатларга қараганда пастдир. Даромад даражаси паст бўлган мамлакатларда 2008 йилда болалар ўлимининг ўртача кўрсаткичи ҳар 1000 та тирик туғилган чакалоққа 109 ўлим ҳолатини ташкил этди. Ҳолбуки, даромад даражаси юқори бўлган давлатларда ушбу кўрсаткич 5 тага тенг, яъни ўртадаги фарқ 20 баробардан ҳам ортиқдир.

Даромад даражаси паст бўлган айрим мамлакатларда болалар ўлими даражасининг нисбий паст бўлишига эришилган. Айни пайтда даромад даражаси турлича бўлган мамлакатлар гуруҳларида болалар ўлими даражасида катта тафовутлар кузатилади. Даромад даражаси кам бўлган мамлакатларда 2008 йилда болалар ўлими ҳар 1000 та тирик тутилган чақалокка 14 тадан 257 гача болалар ўлими кузатирилган, яъни мазкур кўрсаткич турли мамлакатлар ўртасида 18 баробар фарқни англатади.

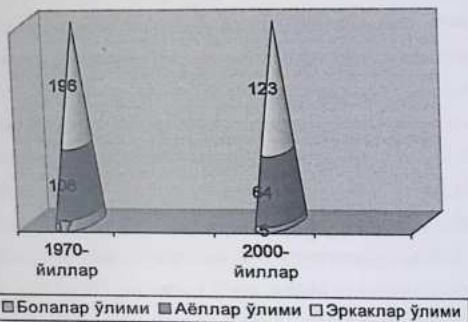
1990 йилдан сўнг даромад даражаси бўйича мамлакатларнинг барча гуруҳларида болалар ўлимининг коэффициентлари пасайди. Лекин бу пасайиш суръатлари ўртача ва юқори даромадга эга бўлган мамлакатларда даромад даражаси паст бўлган мамлакатларига қараганда юқорироқ бўлди. 1990-2008 йилларда даромад даражаси ўртача даражадан кам бўлган мамлакатларда болалар ўлими ўртача миқдори деярли 50,0 % га, даромад даражаси паст бўлган мамлакатларда эса атиги 31,0 % га пасайди.

Кўпгина давлатлар умр давомийлиги кўрсаткичи бўйича жиддий натижаларга эришдилар. Ҳозирги вақтда ҳамма мамлакатларда тутилган бола аввалги ҳар қандай даврга нисбатан узоқроқ умр кўриши кутилмоқда. Бу жаҳонда болалар ўлими катта ёшдагилар ўлимига нисбатан тезроқ камаётгани натижасидир (6.4-расм).

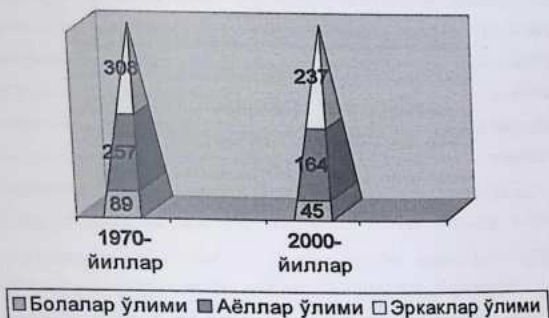
Агар болалар ўлими кўрсаткичи 1970-йилларнинг охиридаги юқори даражада қолганда, бугунги кунда ана шу ўлимлар сони амалдагидан 6,7 миллион нафарга кўпайган бўларди. Мазкур соҳада ривожланаётган мамлакатларда энг сезиларли силжишлар 1970-2000 йилларда кузатилмоқда. Жумладан, ушбу давлатларда болалар ўлими ҳар 1000 та тирик тутилган чақалокка 59 тага камайди. Бу ривожланган давлатлардаги ана шундай кўрсаткичлардан тўрт баробар ортиқдир.

Бироқ фонз ҳисобида болалар ўлимининг пасайиши ривожланган мамлакатларда (77,0%) ривожланаётган мамлакатлардагига (57,0%) қараганда юқорироқ суръатларда кечмоқда.

Ривожланган давлатлар

Ривожланаётган давлатлар

6.4-расм. Жаҳонда саломатлик асосий индикаторларининг ўзгариши (болалар ўлими – ҳар 1000 та тирик туғилган чақалоқ ҳисобига; катта ёшдаги аёллар ва эркаклар ўлими – ҳар 1000 нафар катта ёшдагилар ҳисобига)

Умуман олганда, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда соғлиқни сақлаш соҳасидаги улкан тафовут сақланиб турибди. Буни

ривожланаётган мамлакатларда ҳар 1000 та тирик туғилган чақалоқ ҳисобига болалар ўлими ривожланган давлатларга қараганда 8 мартаба юқорилиғи ҳам кўрсатиб турибди. Ривожланган мамлакатлар улуғига жаҳонда болалар умумий ўлимининг 1,0 % дан ҳам камроғи тўғри келади.

Жаҳонда оналар ўлими кўрсаткичи ҳам камайиб бормоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотлари 1990 йилдан буён ўтган даврда ҳар 100 мингга тирик туғилган чақалоқ ҳисобига оналар ўлими 430 тадан 400 гага, яъни 5,0 % камайганлигидан далолат беради. Ушбу маълумотлар БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларида кўзланган натижаларга эришиш йўлида режаланган суръатдан анча пастлигини кўрсатади. Маълумки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1990-2015 йилларда оналар ўлимини тўртдан уч баробарга камайтириш мақсадини белгиланган.

1990 йилдан буён катта ёшдаги аёллар ўртасидаги ўлим 23,0 % га, эркакларда 6,0% га камайди.

Ўзбекистонда фуқароларнинг саломатлигини муҳофаза қилишнинг давлат томонидан қафолатланишини таъминлаш учун зарур чоралар кўриломқда. Мамлакатда соғлиқни сақлашнинг ривожлантиришнинг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Фуқаролар соғлиқини сақлаш тўғрисида”ги қонун, Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг давлат дастури ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 40-моддасида “Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга”лиги қайд қилинган.

“Фуқаролар соғлиқини сақлаш тўғрисида”ги қонунда фуқаролар соғлиқини сақлашнинг асосий принциплари белгилаб қўйилган. Улар қуйидагилардан иборат:

- соғлиқни сақлаш соҳасида инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши;
- аҳолининг барча қатламлари тиббий ёрдамдан баҳраманд бўла олиши;
- профилактика чора-тадбирларининг устунилиги;

• соғлиғини йўқотган тақдирда фуқароларнинг ижтимоий ҳимоя қилиниши;

• тиббиёт фанининг амалиёт билан бирлиги.

Фуқароларнинг соғлиғини сақлаш соҳасида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси:

• соғлиқни сақлаш соҳасида инсон ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини;

• фуқаролар соғлиғини сақлаш соҳасидаги давлат сиёсатини;

• соғлиқни сақлаш ва тиббиёт фанини ривожлантириш дастурлари тасдиқланиши ва маблағ билан таъминланишини;

• соғлиқни сақлаш давлат тизимини бошқаришни;

• санитария-эпидемиология хотиржамлигини таъминлаш устидан назоратни;

• фавқулудда вазиятларда одамларнинг ҳаётини сақлаб қолиш ва уларнинг соғлиғини муҳофаза этиш чора-тадбирлари кўрилишини, фуқароларни фавқулудда вазият зонасидаги аҳвол ва кўрилаётган чора-тадбирлардан хабардор қилишни;

• фуқаролар соғлиғини сақлаш соҳасида статистика ҳисоби ва ҳисоботнинг ягона тизими ўрнатилишини;

• Ўзбекистон Республикаси фуқаролари тиббий сугуртасининг таянч дастурларини тасдиқлашни;

• фуқароларнинг айрим гуруҳларига тиббий ёрдам кўрсатишда ва уларни дори-дармон билан таъминлашда имтиёзлар белгилашни;

• давлат бошқарув органлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг фуқаролар соғлиғини сақлаш соҳасидаги, оилани, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш борасидаги фаолиятларини мувофиқлаштириб боришни ва назорат қилиб туришни ҳамда қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги:

- соғлиқни сақлаш ва тиббий суғуртанинг норматив базасини, тиббий ёрдам сифати ва ҳажми давлат стандартларини ишлаб чиқишда иштирок этади;

- барча тиббий муассасаларнинг фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этиши устидан назоратни амалга оширади;

- фуқаролар соғлигини сақлаш соҳасида мақсадли давлат дастурларини амалга оширади;

- давлат томонидан кафолатланган ҳажм доирасида аҳолига бирламчи тиббий-санитария ёрдами кўрсатилишини ташкил этади;

- тиббиёт ва фармацевтика фаолиятини лицензиялашни белгиланган тартибда амалга оширади;

- давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасаларида тиббий хизматлар тарифлари даражасини тартибга солади;

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўлланилишига рухсат этилган дори воситалари ва препаратларини стандартлаштириш ҳамда сертификатлаштиришни амалга оширади ҳамда қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг тасарруфига фуқаролар соғлигини сақлаш соҳасида қуйидагилар кирди:

- соғлиқни сақлаш соҳасида нисон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;

- фуқаролар соғлигини сақлаш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бажарилишини таъминлаш;

- соғлиқни сақлаш тизимининг бошқарув органларини шакллантириш, унинг муассасалари тармоғини ривожлантириш;

- бирламчи тиббий-санитария ва тиббий-ижтимоий ёрдами ташкил этиш, улардан ҳамманинг баҳраманд бўла олишини таъминлаш, тиббий ёрдам сифатининг клиник-статистик стандартларига риоя этилишини назорат қилиш, тасарруфдаги ҳудудда фуқароларни дори-дармонлар ва тиббиёт маҳсулотлари билан таъминлаш;

• соғлиқни сақлаш харажатларини молиявий таъминлашнинг ўз манбаларини шакллантириш;

• фуқароларнинг санитария-эпидемиология жиҳатидан хотирамчилигини таъминлаш, профилактика, санитария-гигиена, эпидемияга қарши ва табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириш;

• атроф муҳитни муҳофаза этиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш;

• фавқулодда вазиятларда одамларнинг ҳаётини сақлаб қолиш ва уларнинг соғлиғини муҳофаза этиш чора-тадбирларини кўриш, фуқароларни фавқулодда вазият зонасидаги аҳвол ва кўрилаётган чора-тадбирлардан хабардор қилиш;

• соғлиқни сақлаш тизими органлари, муассасалари ва корхоналари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда назорат қилиш, соғлиқни сақлаш муассасаларида кўрсатилаётган тиббий-ижтимоий ёрдам сифатини назорат қилиб бориш;

• ногиронлар ва тиббий-ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларнинг куч-қувватини тиклайдиган муассасалар ташкил этиш ва улар фаолиятини таъминлаш;

• оилани, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини амалга ошириш;

• фуқароларга санитария-гигиена ва экология таълими беришни ташкил этиш;

• соғлиқни сақлашнинг хусусий ва бошқа хил тизимларини ривожлантиришни рағбатлантирувчи шароитлар яратиш ҳамда қонуни ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Давлат соғлиқни сақлаш тизимига Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, вилоятлар, Тошкент шаҳар соғлиқни сақлашни бошқариш органлари, уларнинг шаҳар ва туман бўлиналари қиради.

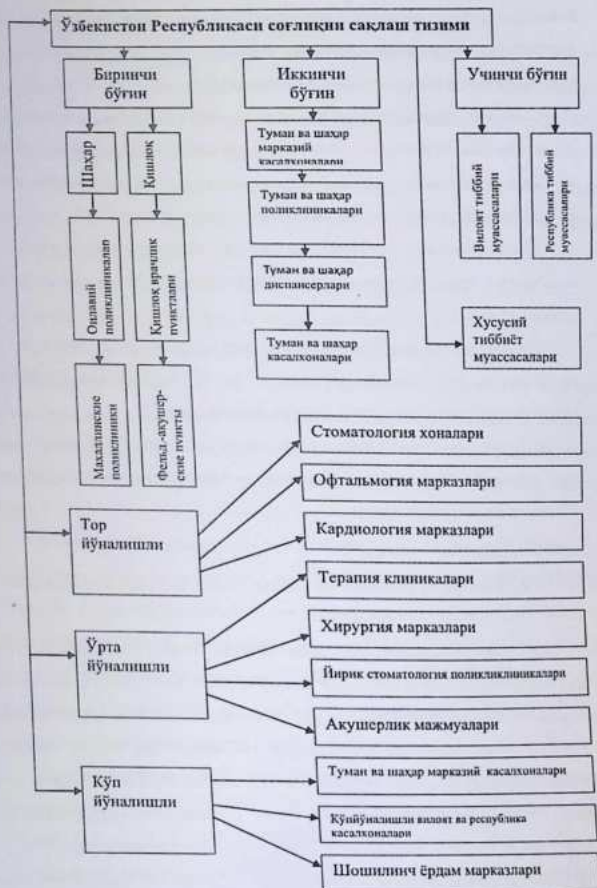
Давлат соғлиқни сақлаш тизимига давлат мулки бўлган ва давлат соғлиқни сақлаш тизимининг бошқарув органларига бўйсунувчи даволаш-профилактика ва илмий-тадқиқот муассасалари, тиббиёт ва фармацевтика ходимлари тайёрлайдиган ҳамда уларни қайта тайёргарликдан ўтказадиган ўқув юртлири, фармацевтика корхоналари ва ташкилотлари, санитария-профилактика муассасалари, суд-тиббий экспертиза муассасалари, тиббий дори-дармонлар ва тиббиёт техникаси ишлаб чиқарадиган корхоналар ҳамда асосий фазолияти фуқаролар соғлиғини сақлаш билан боғлиқ бошқа корхона, муассаса ва ташкилотлар кирати.

Илмий-тадқиқот институтларининг клиникалари, вазириклар, идоралар, давлат корхоналари, муассаса ва ташкилотлари барпо этадиган даволаш-профилактика ва дори-хона муассасалари давлат соғлиқни сақлаш тизимига кирати.

Давлат соғлиқни сақлаш тизимининг даволаш-профилактика муассасалари аҳолига давлат томонидан кафолатланган бепул тиббий ёрдам кўрсатади.

Ўзбекистонда 1988 йилда қабул қилинган *Соғлиқни сақлашни ислоҳ қилишнинг давлат дастури* асосига уни уч даражада ташкил этиш принципи қўйилган (6.5-расм).

Соғлиқни сақлашнинг бирламчи бўғини — *бирламчи тиббий-санитария ёрдами* — аҳолига турар жойлардаги тиббиёт муассасаларида, баъзан уйда кўрсатиладиган тиббий ёрдамнинг энг оммавий ва асосий туридир. Бу бўғинда умумий ва тез тиббий ёрдам кўрсатиш врачлари ишлайдилар. Соғлиқни сақлаш давлат тизимида шаҳарларда бирламчи тиббий санитария ёрдамига оилавий поликлиникалар, қишлоқ жойларида эса қишлоқ врачли пунктлари кирати. Оилдаги қишлоқларда мазкур пунктлар қишлоқ врачлик пунктларининг филиаллари - фельдшерлик-акушерлик шаҳобчалари шаклида ташкил этилган.

6.5-расм. Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизими

Соғлиқни сақлашнинг иккинчи бўғини — марказий (шаҳар) касалхона ва поликлиникалари, туман диспансерлари ва касалхоналаридир. Уларда даволашнинг мутахассис врачлар махсус даволаш-диагностика тиббий технологиялари асосида амалга оширилади.

Соғлиқни сақлашнинг учинчи бўғини - тор йўналишли, ўрта йўналишли ва кўп йўналишли республика ва вилоят тиббий муассасаларига бўлинади.

Тор йўналишли тиббий муассасалар — стоматология хоналари, офтальмология, кардиология ва бошқа марказлардир.

Ўрта йўналишли тиббий муассасаларга терапия клиникалари, хирургия марказлари, йирик стоматология клиникалари, акушерлик мажмуалари ва ҳокимзолар киради.

Кўпйўналишли тиббий муассасалар — марказий туман ва шаҳар поликлиника ва касалхоналари, вилоят ва республика кўпйўналишли касалхоналари, виংশилтинчи ёрдам марказларидир.

Аҳолига бепул шифолиши ва юқори малакали тиббий ёрдам кўрсатиши учун юксак талабларга жавоб берадиган ихтисослаштирилган касалхона ва бўлимлар тармоғи яратилган.

6.3. Демографик вазият ва унинг инсон тараққиётидаги роли

Ҳар бир мамлакатдаги демографик вазият иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жараёнларга бевосита таъсир кўрсатади. Тугилиш даражасининг ўсиши муайян вақтдан сўнг меҳнат бозорида иш билан бандлик тегишли равишда ўзгаришига ҳамда давлат бюджетининг ижтимоий эҳтиёжларга харажатлари даражасига, шунингдек таълим ва соғлиқни сақлаш тизими амал этишига ўз таъсирини кўрсатади. Демографик тенденцияларининг ўзгариши ва инсонни ривожлантириш — ўзаро боғлиқ жараёндир.

Демография (кўҳна юнонча “δῆμος” — “халқ” ва “γράφω” — “ёзмам” сўзларидан) — аҳоли тақрор ҳосил қилиниши қонуниятлари, унинг ижтимоий-иқтисодий, табиий шароитлар, миграцияга боғлиқлиги,

аҳолининг сони, уларнинг ҳудудларда жойлашиши, таркиби, ўзгариши, сабаблари ва мазкур ўзгаришлар оқибатлари тўғрисидаги фандир.

Демографик вазият мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён ҳисобланади. У аҳолининг табиий ўсиши, миллий ва ижтимоий таркиби, миграцияси, меҳнат ресурслари ва уларнинг иш билан бандлиги каби категорияларни мужассамлаштиради.

Демографиянинг предмети аҳолини табиий такрор ҳосил қилиш қонунидир. Умуман олганда, демографиянинг фан сифатида унга муҳим вазифаси ажратиб кўрсатилади:

- демографик жараёнлар тенденциялари ва омилларини ўрганиш;
- демографик прогнозларни ишлаб чиқариш;
- демография соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқиш.

Демографи фани узоқ вақт давомида амалий эҳтиёжларга мувофиқ аҳоли тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, уларни қайта ишлаш ва талқин этиш билан шуғулланиб келган. Демографиянинг ушбу функцияларини бажариши жараёнида унинг тадқиқот усуллари муттасил такоммиллашиб борди.

“Демография” атамаси биринчи бор француз олими А. Гийярнинг “Исон статистикаси унсурлари ёки такқослама демография” (A. Guillard, “*Eléments de statistique humaine ou Démographie comparée*”, 1855) китоби номида пайдо бўлди. Муаллиф демографияга кенг маънода – “исон зотиининг табиий ва ижтимоий тарихи” ёки торроқ маънода – “аҳоли, унинг умумий ҳаракати, жисмоний, фуқаролик, интеллектуал ва ахлоқ ҳолатини математик англаш” сифатида қараган.

“Демография” атамаси 1882 йилда Женевада бўлиб ўтган Гигиена ва демография бўйича халқаро конгресс номланишида расмий эътироф этилди.

Қадимий даврлардаёқ аҳолини рўйхатга олиш зарурати туғилган. Қўҳна Греция, Рим, Хитойда, кейинчалик Ўрта асрларда аҳолишунослик тўғрисидаги билимлар ва тассавурлар мавҳум, тизимсиз бўлганлиги

тушунарадир. Айрим мамлакатларда оилалар, туғилишни тартибга солишга ҳаракат қилиб кўрилган. Ўша даврлардаёқ мутафаккирлар аҳоли сони билан инсон ривожланиши ўртасидаги алоқадорликка эътибор қаратганлар.

Конфуций (милoddан илгари тахминан 551-479 йиллар) ишлов бериладиган экин майдонлари билан аҳоли сони ўртасидаги энг мақбул нисбатни аниқлашга ҳаракат қилиб кўрган. Унинг фикрича, бу нисбатнинг бузилиши қуйидаги сабабларга олиб келиши мумкин бўлган:

- аҳоли сони кам бўлса, экинзорларга ишлов бериш ёмонлашади ва деҳқонлар солиқ тўлашдан бош тортади;

- аҳоли ниҳоятда зич бўлса, одамларнинг қашшоқлашиши, бекорчиларнинг кўпайиши сабабли ижтимоий муаммолар кучаяди.

Бундан аҳоли сони давлат томонидан тартибга солиниши кераклиги ҳамда одамларни аҳоли зич минтақалардан аҳоли кам бўлган ҳудудларга кўчириш масаласини ҳал қилиш талаб этилиши каби хулосалар чиқарилган.

Платон (милoddан аввалги 428-347 йиллар) идеал давлат тўғрисидаги таълимотида эркин фуқароси 5040 нафар бўлган давлат ана шундай моделга жавоб беришини кўрсатган. У никоҳ муносабатларида ҳам муайян тартиб ўрнатишни таклиф этган, жумладан эркаклар фақат 30 ёшдан 55 ёшгача фарзанд кўриши мақсадга мувофиқлигини асослаган. Платон шундай ёзади: “никоҳлар сонини белгилашни ҳамда уруш, касалланиш ва ҳоказоларни ҳисобга олган ҳолда эркаклар сони имконият даражасида муқим бўлиши, давлат имконияти борица катталашмаслиги ҳам, кичиклашмаслиги ҳам чораларини кўришни ҳукмдорлардан сўраймиз”.

Аристотель (милoddан аввалги 384-322 йиллар) ҳам эркин фуқаролари камсонли бўлган давлатни идеал деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, фуқаролар сонининг кам бўлиши ижтимоий уйғунликни таъминлайди, аҳоли хаддан ташқари кўп бўлганда эса бунга эришиш

мумкин эмас. Аҳолининг ортиқчалиги улар томонидан эътирозлар билдирилиши ҳамда жиноятлар сони кўпайишига сабаб бўлади. Шу билан бирга оҳоли кўпайса, фуқароларнинг бир қисми ерга эга бўлмасдан қашшоқлашади.

Демографиянинг фан сифатда чинакам шаклланиши XVII аср иккинчи ярмига тўғри келади. Ана шу вақтда капитализмнинг ривожланиши аҳолишуносликни ўрганишга доимий эҳтиёж тугдирди.

Тарихан олиб қаралганда демографияда илмий ўрганишнинг биринчи объекти одамлар ўртасидаги ўлим бўлди. Авлодлар ўлими ҳақидаги билимлар умр кўриш давомийлигини (туғилиш даражаси мумкин бўлса, аҳоли сони ҳам барқарор бўлади) аниқлаш ҳамда ҳаётни суғурталашда умр кўриш давомийлигига боғлиқ равишда суғурта тўловлари миқдорини ҳисоблаб чиқиш имконини берарди.

XVIII асрда айрим мамлакатларда вафот этганлар ва туғилганлар ҳамда аҳоли сонини аниқлашга дастлабки уринишлар кузатилди.

XVIII асрнинг охири - XIX асрнинг бошида АҚШда аҳолини рўйхатга олишнинг замонавий усулига асос солинди, 1790 йилда аҳолини жорий ҳисобга олиш йўлга қўйилди. Демографияда аҳолини такрор ҳосил қилиш тадқиқотларнинг марказий объектига айланди.

Аҳолини такрор ҳосил қилиш – аҳолининг табиий ҳаракати натижасида авлодларнинг армашинишидир. Аҳолини такрор ҳосил қилиш туғилиш ва ўлимлар сонига қараб аниқланади. Демографик жамланма кўрсаткичлар ўзгаришига мувофиқ, аҳоли такрор ҳосил қилинишининг уч асосий тарихий турини ажратиш мумкин.

Улардан биринчиси – *аҳолини такрор ҳосил қилишнинг қадимий туридир*. У ибтидоий жамият учун хос бўлган ва ҳозирги пайтда учрамайди.

Аҳоли такрор ҳосил қилинишининг иккинчи тури – “*анъанавий*” ёки “*патриархал*” *такрор ҳосил қилиш туридир*. У аграр жамиятда ҳамда индустриал жамиятнинг илк боқичларида устунлик қилган. Туғилиш ва

ўлим даражаси юқорилиги, ўртача умр кўриш давомийлигининг пастлиги бу турнинг асосий белгиларидир.

Кўпболадик анъанавий одат бўлиб, у аграр жамиятда онла яхши амал этишига кўмаклашади. Ўлим даражасининг юқорилиги эса одамлар турмуш даражаси пастлиги, меҳнатнинг оғирлиги, тўйиб овқатланмаслиги, тиббиётнинг зарур даражада ривожланмаганлиги оқибатидир. Такрор ҳосил қилишнинг бундай тури ривожланиш даражаси паст бўлган Нигерия, Бангладеш ва айниқса Эфиопия учун ҳосдир. Эфиопияда туғилиш даражаси - 45,0%, ўлим эса - 20,0 % ни, умр кўришнинг ўртача давомийлиги атиги 43 йилни ташкил этади.

Ривожланаётган давлатларнинг кўпчилигида (Мексика, Бразилия, Филиппин ва бошқалар) кейинги 10 йилликда такрор ҳосил қилишнинг "анъанавий" тури жиддий равишда ўзгарди. Ушбу мамлакатларда тиббиётдаги муваффақиятлар туфайли ўлим даражаси 6,0 % - 10,0 % гача пасайди, лекин туғилишнинг анъанавий ҳисобланган юқори даражаси асосан сақланиб турибди. Натижада ушбу давлатларда аҳолининг табиий ўсиши юқори - йилига 2,5 - 3,0 % ни ташкил этади. Аҳолини такрор ҳосил қилишнинг бевосита ана шу - "ўтиш" тури XX аср охирида жаҳонда аҳоли сонни ўсиши суръатлари юқори бўлишини таъминлади.

Аҳолини такрор ҳосил қилишнинг "замонавий" ёки "оқилона" тури туғилиш даражаси пастлиги, ўлим даражасининг ўртачалиги, аҳолининг табиий ўсиши нисбатан камлиги ва умр кўриш ўртача давомийлигининг юқорилиги хусусиятларига эгадир. Мазкур тур аҳолининг турмуш даражаси ва маданияти юқорироқ бўлган, иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатлар учун ҳосдир. Ушбу мамлакатлардаги туғилиш даражасининг пастлиги онлани онгли тартибга солиш билан узвий боғлиқдир. Ўлим даражасига эса аҳоли таркибида катта ёшдагилар салмоғининг юқорилиги таъсир кўрсатади.

Кейинги ярим аср мобайнида демографияни умумий ривожланишнинг иккинчидий ва ижтимоий омиллари нуқтаи назаридан ўрганишга эътибор ортмоқда.

Демографияда *жамланма бирлик* – инсондир. Бу бирлиكنинг белгилари кўп – жинс, ёш, oilавий аҳвол, таълим даражаси, машгулот тури, миллат ва ҳоказолар. Ушбу белгилар инсон умри давомида ўзгариб боради. Шунинг учун аҳоли миқдорида одамларнинг ёш, жинс таркиби, oilавий аҳвол каби хусусиятлар мужассамлашган. Ҳар бир одам ҳаётидаги ўзгаришлар аҳоли таркибидаги ўзгаришларга ҳам олиб келади. Ушбу ўзгаришлар жамланма ҳолида аҳолининг ҳаракатини ташкил этади.

Аҳоли сони ўсишининг умумий хусусиятини табиий ўсиш белгилайди. Мазкур кўрсаткич туғилганлар билан ўлганлар сони ўртасидаги фарқнинг мутлақ миқдори сифатида ифодаланади. Аҳоли табиий ўсишининг юкори суръатлари, агар бу жараён ўлим даражаси паст шароитларда кечаётган бўлса, қулай демографик вазият сифатида баҳоланади. Бироқ катор мамлакатларда туғилиш тартибга солинамаслиги оқибатида демографик вазият кескинлашади. Бунда демографик инкйрознинг турли белгилари – болалар ва оналар ўлими даражасининг юкорилиги, аҳоли саломатлиги кўрсаткичларининг пастлиги, умр кўриш ўртача давомийлигининг камайиши ва ҳоказолар пайдо бўлади.

Одатда аҳоли ҳаракати уч гуруҳга тасдиқланади:

- *табиий ҳаракат* – бу туғилиш, ўлим сонини камраб олиб, мазкур вазиятларни ўрганиш бевосита демография ваколотидадир;

- *механик ҳаракат (миграция)* – бу аҳолининг худудлар бўйича ҳаракатланишларининг барча турлари жамланмасидир. Мазкур жараён пировард натижада аҳолининг жойлашиши, зичлиги, мавсумий ва тебранувчан ҳаракатчанлиги хусусиятларини белгилайди;

- *ижтимоий ҳаракат* – бу одамларнинг бир ижтимоий гуруҳдан иккинчисига кўчиб ўтишидир. Ушбу ҳаракат тури аҳоли ижтимоий таркиби тақрор ҳосил қилинишини белгилайди.

Миграция ва такрор ҳосил қилиш жараёналари ўртасида узвий алоқадорлик мавжуддир. Миграция кўчиб юрган одамлар оммасининг туғилиши, никоҳда бўлиши, саломатлиги ва ўлимига таъсир кўрсатади. Аяа шу сифатда у аҳолини такрор ҳосил қилишининг омилларидан бирига айланади. Бироқ миграция жараёналарида жўгрофий ва иқтисодий омилларнинг (табiiий шароитлар, иқлим, иқтисодий ривожланиш даражаси, ижтимоий инфратузилма ва ҳоказолар) роли такрор ҳосил қилишнинг қараганда анча сезиларлидир. Аҳолининг миграцияси – бу, энг аввало иш кучининг миграциясидир.

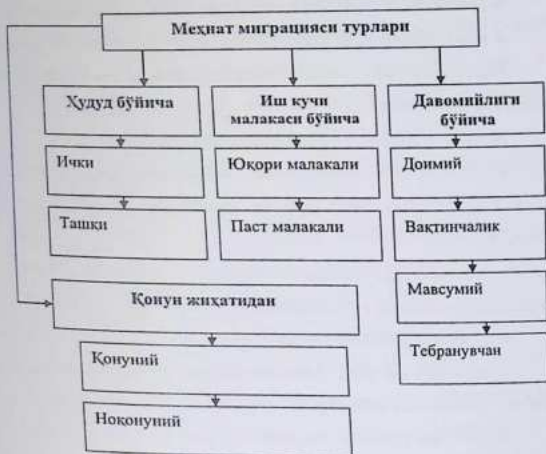
Халқаро Меҳнат Ташкилоти ҳамда Миграция бўйича халқаро ташкилот меҳнат мигрантларига аҳолининг ўзи истиқомат қиладиган мамлакат бир ҳудудидан иккинчисига ёки бошқа мамлакатга кўчиб бориб, меҳнат фаолияти билан машғул бўлиш таърифини беради. Хусусан, Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1949 йил 1 июлдаги “Кўчманчи меҳнаткашлар тўғрисида”ги 97-Конвенциясига мувофиқ: “кўчманчи меҳнаткаш ишлаш мақсадида бир мамлакатдан бошқасига кўчувчи шахсни англатади”¹.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти меҳнат миграциясининг қуйидаги асосий турларини ажратиб кўрсатади:

- *шартнома асосида ишловчилар.* Бу ҳолда мигрантларни қабул қилувчи давлат томонидан уларнинг мазкур мамлакатда бўлиш муддатлари аниқ белгилаб қўйилади. Миграциянинг бу тури асосан иш кучини мавсумий (масалан, қишлоқ хўжалиги, қурилиш) ишларга жалб қилиш билан боғлиқдир;

- *малакали кадрлар миграцияси.* Бунга юқори малакали мутахассислар ёки ишчиларни имтиёзли тартибда (юқори иш ҳақи, бошқа имтиёзлар ҳисобига) ишга таклиф қилиниши мисол бўла олади;

¹ Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. –Т. Адолат. 2004. –149 б.

6.6-расм. Меҳнат миграцияси таснифи¹

• *ноқонуний миграция*. Бу ноқонуний равишда бошқа мамлакатларда меҳнат фаолияти билан шуғулланишдир;

• *қочоқлар*. Булар тоифасига ҳаёти хавф остида қолиши оқибатида бошқа жойларга кўчишга мажбур бўлганлар киради;

• *кўчманчилар*. Улар доимий яшаш учун бошқа жойга кўчиб борганлардир.

Худуд бўйича ички ва ташқи миграция фарқланади. *Ички меҳнат миграцияси* бир мамлакат миқёсида, минтакалар, туман ва шаҳарлар ўртасида бўлади. *Ташқи меҳнат миграцияси* дейилганда иш кучининг бир давлатдан бошқа давлатга кўчиб ўтиши тушунилади. У куйидаги хусусиятларга эгадир:

• ривожланаётган давлатлардан ривожланган давлатларга меҳнат миграцияси;

¹ Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. –Т.: Меҳнат. 2009. -254-255 б.

- ривожланган мамлакатлар ўртасида меҳнат миграцияси;
- ривожланаётган мамлакатлар ўртасида меҳнат миграцияси.

Малака бўйича юқори малакали ҳамда паст малакали иш кучи миграцияси фаркланади.

Меҳнат миграцияси *давомийлигига* қараб:

- *доимий ёки узоқ муддатга* мўлжалланган (бошқа мамлакатга доимий кўчиб кетиш ёки қишлоқ жойларидан шаҳарга доимий яшашга кўчиб кетиш);

- *вақтинчалик* (масалан, шартнома асосида бошқа мамлакатга муайян даврга ишлаш учун бориш);

- *мавсумий* (масалан, қишлоқ хўжалиги ишларига жалб этиш);

- *тебранувчан* (иш кучининг бир ҳудуддан иккинчисига, масалан қишлоқ жойларидан шаҳарларга мунтазам қатнаб ишлаши).

Меҳнат миграцияси, шунингдек, *қонун жиҳатидан қонуний*, яъни мамлакатда амал қилаётган қонунчилик, халқаро ҳуқуқ нормалари, давлатлараро ҳуқуқий битимлар асосида ҳамда *ноқонуний* бўлиши мумкин.

Меҳнат миграциясида иш кучи ҳаракатчанлиги мезони ҳам ҳисобга олинади. *Иш кучи ҳаракатчанлиги* меҳнатга лаёқатли аҳолининг муайян турдаги меҳнат фаолиятини муайян жойда бажаришга қодирлиги ва тайёрлиги билан белгиланади. Унинг ижтимоий-касбий ва ҳудудий хусусиятлари мавжуддир. Мазкур жиҳатларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Иш кучи кўчишининг зарурати омиллари. Уларга ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда иш ҳақи, меҳнат шарт-шароити ва мазмуни, иш вақти, хизмат соҳасида кўтарилиш эҳтимоли билан белгиланса, ҳудудий ҳаракатчанлик турмуш даражаси, ижтимоий инфратузилма, турар жой шароитларини яхшилаш имкониятлари билан боғлиқ бўлади.

2. Янги иш жойининг мақбуллиги омиллари юқорида қайд этилганлар катори қилинган сарфлардан янги иш жойида фойдаланиш ҳамда турар жойини алмаштириш имкониятларини ҳам қамраб олади.

3. Бу гуруҳ омиллари имконияти ҳаракатчанликнинг осонлиги билан белгиланади. Бунда ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда ходим малакаси, тажрибаси, ёши ва бошқа хусусиятлари ҳамда янги иш жойига жойлаштиришнинг осонлиги асосий роль ўйнаса, ҳудудий ҳаракатчанликда улар қатори кўчиб ўтиш ҳаражатлари ҳам аҳамиятга эгадир.

4. Мазкур гуруҳ омиллари ижтимоий-касбий ҳаракатчанликда бўш иш ўринлари тўғрисидаги ахборотлар мавжудлиги, уларнинг ишончлилиги, ахборот олиш қиймати билан белгиланса, ҳудудий ҳаракатчанликка кўчиб бориладиган жойлар тўғрисидаги ахборотлар ҳамда уларнинг қиймати муҳим ҳисобланади.

Меҳнат миграциясида *донор мамлакатлар* (иш кучини экспорт қилувчилар) ҳамда *рецепиент мамлакатлар* (иш кучини импорт қилувчилар) фарқланади. Умуман олганда меҳнат миграцияси рецепиент мамлакатнинг иш кучига бўлган эҳтиёжини таъминлайди, донор мамлакатларда эса иқтисодий фаол аҳолини эса иш билан бандлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Меҳнат миграцияси донор мамлакатлар иқтисодига қуйидагича ижобий таъсир кўрсатади:

- иш кучи экспорти мамлакат меҳнат бозоридаги вазиятни яхшилайти, яъни иш кучи миграцияси натижасида ортиқча меҳнат ресурслари сони камайти. Бу, айниқса, аҳолиси зич мамлакатлар (Хитой, Ҳиндистон, Мексика, Туркия, Покистон)га ижобий таъсир ўтказди;

- иш кучи экспорти донор мамлакатлар фуқароларига рецепиент давлатларда янги замонавий мутахассисликларни ўзлаштириш, ўз малакаларини ошириш, янги техника ва технологияларни ўзлаштириш имконини беради;

- иш кучи экспорти донор мамлакатларга қўшимча валюта кириб келиши ҳамда эмигрант ходимлар оила аъзолари турмуш даражасини ошириш манбаи ҳисобланади;

- донор мамлакатлар ўз фуқароларининг чет элларда меҳнат фаолиятини амалга ошириш билан шуғулланадиган фирмалардан давлат бюджетига солиқ ундиради.

Шу билан бир қаторда иш кучи миграциясининг донор мамлакатлар иқтисодийётига салбий таъсири ҳам мавжуддир. Улар қуйидагилардан иборат:

- иш кучини экспорт қиладиган мамлакатлар ўз меҳнат ресурслари, меҳнатга лаёқатли иқтисодий фаол аҳоли маълум қисмидан ажраладилар;

- донор мамлакатлар имигрант ишчиларни ўқитиш ва малакасини ошириш учун сарфлаган маблағлари реципиент давлатлар иқтисодийётини ривожлантириш мақсадларида фойдаланилади;

- юқори малакали ва меҳнат бозорида го'ят рақобатбардош иш кучи экспорти донор мамлакатлар ишлаб чиқаришининг муҳим тармоқларида юқори малакали кадрлар тақчиллигига олиб келиши мумкин.

Иш кучи миграцияси реципиент мамлакатлар иқтисодийётига қуйидаги ижобий самара келтиради:

- хориждан иш кучининг кириб келиши юқори даражадаги сафарбарликни таъминлаб, иқтисодиёт таркибидаги муайян тармоқларни жадал ривожлантиришга хизмат қилади;

- иш кучи миграцияси реципиент мамлакатларнинг кадрлар тайёрлаш учун харажатларини тежаш имконини беради;

- имигрантлар ички бозорни ривожлантиради, чунки улар товар ва хизматларга талабни оширадилар;

- иш кучи импорти реципиент мамлакатлар компания ва фирмаларнинг бозордаги рақобатбардошлигини оширади, чунки арзон иш кучи кириб келиши натижасида ишлаб чиқариш харажатлари тежалади;

- имигрантларнинг вақтинчалик бўш маблағларидан реципиент мамлакатлар иқтисодийётини молиялаштириш учун фойдаланиш имконияти пайдо бўлади.

Меҳнат миграциясининг реципиент давлатлар учун ҳам салбий томонлари мавжуддир. Улар қуйидагиларда намоён бўлади:

- мамлакат иқтисодиёти тармоқларининг хориж иш кучига қарамлиги ортади;

- ички иш кучининг маҳаллий меҳнат бозоридаги баҳоси пасаяди ҳамда хориж иш кучининг таклифи ортади.

Шунинг учун ҳар бир давлат ўз миграция сиёсатини амалга оширади. Жумладан, қатор давлатлардан хориж иш кучи сифатига – уларнинг маълумоти, касб-малакаси, иш стажига алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, Австралияда иммигрантлар ишга қабул қилиниши учун ўз мутахассислиги бўйича камида уч йиллик иш стажига эга бўлишлари керак.

Иш кучини импорт қилаётган мамлакатлар ёш бўйича ҳам муайян талаблар қўядилар. Меҳнат мигрантлари асосан 20-40 ёшда бўлишлари талаб этилади. Шу билан бирга хорижлик ишчилар, жумладан, Швеция ва Норвегияда тиббий кўрикдан ўтказилиб, ишга қабул қилинади.

Турли давлатларда иш кучи миқдorigа квоталар белгиланади ёки молиявий ва вақт чекловлари ўрнатилади. Масалан, Грецияда грек миллатига мансуб бўлмаган ходимларни ишга ёллашда чекловлар ўрнатилган. Ирландияда эса меҳнат фаолиятини бошлаш учун мигрантлар муайян миқдорда маблағ тўлашлари талаб этилади. Иш кучини қабул қилиб олувчи давлатлар меҳнат фаолияти давомийлигини ҳам белгилайдилар.

Миграция, одатда, меҳнат фаолиятини инсон капиталининг баҳоси юқори бўлган соҳаларга кўчиришга кўмаклашади. Америкалик иқтисодчилар Р.Ж. Эренберг ва Р.С. Смит аҳоли имкониятлар ёмон бўлган минтақалардан имкониятлар яхши бўлган минтақаларга кўчиб ўтади деган хулосага келган. Ушбу жараёнда кўчиб ўтиш тўғрисида қарор қабул қилишга муҳожирнинг ёши ва таълим даражаси катта роль ўйнайди. Меҳнатга лояқатли ёшларнинг миграция фаоллигининг энг юқорилиги

уларнинг миграциядан манфаат олишлари учун вақтлари кўлиги билин
изоҳланади¹.

Сўнгги пайтда меҳнат миграциясини таҳлил этишда инсон
капиталининг мамлакат иқтисодий ўсишининг *эндоген омиллини* тадқиқ
этишга эътибор кучайди. Бундай ёндашув тарафдорлари (Р. Лукас, П.
Ромер ва бошқалар) жамланган инсон салоҳияти иқтисодий
ривожланишининг энг муҳим омилли, халқаро иқтисодий миграция
мамлакатлар ўртасида иқтисодий ўсиш суръатларидаги фарқлар
натijasидир деган хулосага келганлар. Бунда иқтисодий ўсиш
суръатларини оширишнинг эндоген механизми сифатида инсон
капиталининг жамланиши намоён бўлади. Халқаро меҳнат миграцияси
мухожирларда инсон капитали жамғарилишига ёрдам беради.

Аҳолини ҳисобга олиш статистикасида қуйидаги категориялар
фарқланади:

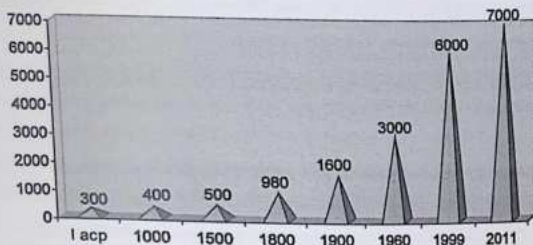
- *мавжуд аҳоли* – ҳисобга олиш пайтида мазкур аҳоли пунктида
доимий яшаш жойидан қатъи назар мавжуд бўлган аҳоли қисми;
- *доимий аҳоли* – ҳисобга олиш пайтида амалда қарда бўлганидан
қатъи назар мазкур аҳоли пунктида доимий яшайдиган аҳоли қисми;
- *вақтинча йўқлар* – ҳисобга олиш пайтида доимий яшаш жойида
вақтинча йўқ бўлган (6 ойдан кўп бўлмаган даврда) шахслар;
- *вақтинча борлар* – ҳисобга олиш пайтда мазкур аҳоли пунктида
вақтинча бор бўлган (6 ойдан кўп бўлмаган муддатда) шахслар.

Аҳоли сифати – аҳолининг ижтимоий ҳаёт кечириши, ижтимоий
ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида
характерлайдиган категориядир. Яъни бу аҳолининг таркиб топган табиий,
техникавий, иқтисодий, ижтимоий-маданий шароитларга муносабати
ҳамда ушбу шароитларни ўзларининг ўзгариб борадиган эҳтиёжларига
мослаштириш қобилиятидир. Аҳоли хусусияти (туғилиш, ўлим, таълим,

¹ Эренберг Р.Дж., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная практика. – М.: МГУ, 1996. – С.338, 367.

малака даражаси ва ҳоказолар) миқдор жиҳатидан ўзгариб боради. Аҳолининг сифат хусусиятларини, энг аввало, таълим ва саломатлигини яхшилаш аҳоли такрор ҳосил қилиниши тежамкорлигини, яъни аҳоли сонини сақлаб туриш аҳоли сони ва унинг ўсиши суръатларини ўлим ва туғилишнинг мутлақ сони қисқарганда ҳам сақлаб туриш имконини беради.

Ер юзидаги аҳоли жаҳонда яшайтган одамлар такрор ҳосил қилинишининг муттасил жараёнидир. I асрда ер юзида 300 миллион киши яшарди. 2011 йил ўрталарига келиб эса жаҳондаги аҳоли сони 7 миллиардга етди. Прогнозларга кўра 2050 йилга бориб ер юзидаги аҳоли сони 9,1 миллиард кишига етади (6.7-расм).

6.7-расм. Ер юзи аҳолиси ортишининг динамикаси (млн. киши ҳисобида)

Олимларнинг тақиқотлари кейинги 6000 йил давомида (XX асрнинг 60-70-йилларигача) Ер юзидаги аҳоли сони ўсишининг гиперболик мутлақ суръатлари тенденцияси кузатилганлигидан далолат беради. 1960-йиллардан бошлаб эса жаҳон аҳолиси сони ортишининг нисбий суръатлари пасая бошлади. 1989 йилдан жаҳон аҳолиси сони ўсишининг мутлақ суръатлари ҳам камайди. Бунини глобал демографик ўтишнинг мантикий натижаси дейиши мумкин.

Аҳоли умумий сонини ҳисоблаб чиқишда демографик баланс тенгламасидан фойдаланилади:

$$P = P_0 + (N - M) + (V_+ - V_-) = P_0 + E + V_{ар},$$

бунда: P — аҳолининг умумий сони;

P_0 — йил бошидаги аҳоли сони;

N — туғилганларнинг умумий сони;

M — ўлганларнинг умумий сони;

E — аҳолининг табiiй ўсиши;

V_+ — кўчиб келганлар сони;

V_- — кўчиб кетганлар сони.

Аҳоли сонининг умумий ўсиши эс куйидагича ҳисоблаб чиқилади

$$P_1 - P_0 = P_{ар},$$

бунда: P_0 — давр бошида (одатда йил) аҳоли сони;

P_1 — даврхирида аҳоли сони.

Аҳолининг табiiй ўсиши тенгламаси куйидагичадир:

$$N - M = E,$$

бунда: N — туғилганларнинг умумий сони;

M — ўлганларнинг умумий сони.

Демографик сисѳат аҳолини такрор ҳосил қилишни тартибга солиш, унинг энг мақбул миқдор ва сифат хусусиятларига эришишга йўналтирилган чораларни назарда тутати. Амалда бу соғлом авлодни такрор қилишни билдиради. Демографик ривожланиш дастурлари комплекс хусусиятга эга бўлиши ижтимоий ҳаёт омилларининг кенг доирасини камраб олиши, демографик жараёнларнинг оқибатларини

ҳисобга олиши керак. Шунинг учун жаҳон аҳолисининг муаммолари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг доимий диққат марказидадир. БМТ аҳолишунослик, шу жумладан демографик, иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг ўзаро муносабати муаммолари соҳасида тадқиқотлар олиб боради, давлатларга демографик дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда кўмаклашади, аҳолишуносликнинг турли масалалари бўйича умумжаҳон конференцияларини ўтказди.

Жумладан, 1994 йилда Қохирада бўлиб ўтган Аҳолишунослик бўйича умумжаҳон конференциясида кенг қамровли 20 йиллик Ҳаракат дастури қабул қилинди. Мазкур дастурда аҳолишунослик, иқтисодий ўсиш ва барқарор ривожланиш ўртасида ўзаро боғлиқка эришишга алоҳида эътибор қаратилган. Шу билан бирга эркаклар ва аёлларнинг тенглиги ва тенг ҳуқуқлигини таъминлаш, репродуктив ҳуқуқ ва саломатлик муаммоларини ҳал этиш вазифалари белгиланган. Қохира Ҳаракат дастури, унинг мақсад ва вазифалари аҳолини ривожлантириш, халқлар турмуш даражаси ва турмуш сифатини оширишга қаратилган миллий дастурларни ишлаб чиқиш учун асос вазифасини ўтади.

2000 йилда бўлиб ўтган Мингйиллик Саммитида БМТ томонидан қабул қилинган Мингйиллик ривожланиш мақсадлари Аҳолишунослик бўйича халқаро конференция қарорларини амалга ошириш юзасидан эришилган дастлабки натижаларга асосланган.

6.4. Ўзбекистонда аҳолининг демографик ривожланиши

Бугунги кунда Ўзбекистонда ўзига хос демографик вазият вужудга келди ва у аҳоли ўсиш суръатининг пасайиши, туғилишнинг камайиши, аҳолининг ёш таркибида кекса ёшдагилар улушининг ортиши, ёшлар салмоғининг камайиши, шу билан бир вақтда ўрта ёшдаги аҳоли сонининг кўпайишида намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов БМТ Саммити Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқида қуйидагиларни таъкидлади: "...қарийб 20 йил мобайнида одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёшдан 73 ёшга, аёлларнинг умр кўриши эса 75 ёшгача ошди"¹.

2011 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, Ўзбекистонда аҳоли сони 28453,7 минг кишини ташкил қилган. Аҳолининг умумий сонига кўра Ўзбекистон жаҳоннинг 230 мамлакати орасида 43, Осиёда эса 18-ўрнида туради. Марказий Осиё республикалари жами аҳолисининг 45,0 % Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилади.

Мустақиллик йилларида (1991-2010 йиллар) Ўзбекистон аҳолисининг сони 7,4 млн. кишига, яъни йилга ўртача 389,1 минг кишидан кўпайди. Ўтган қарийб 20 йил мобайнида республикада аҳоли сони – 1,35, шаҳар аҳолиси – 1,73, қишлоқ аҳолиси эса 1,1 мартага кўпайди. Шу билан бирга республика ва унинг шаҳар ҳамда қишлоқ жойлари миқёсида аҳоли сонининг кўпайиш суръати турлича бўлди (6.1-жадвал).

6.1-жадвал

Ўзбекистонда аҳоли сонининг ўзгариш динамикаси (минг киши ҳисобида)²

Кўрсаткичлар	Йиллар					2010 йилда 2006 йилга нисбатан ўзгариш	
	2006	2007	2008	2009	2010	+-	%
Жами аҳоли сони	26312,5	27072,2	27533,3	28001,4	28453,7	2141,2	108,1
Шундан:							
Шаҳар аҳолиси	9495,1	9584,6	9758,3	14327,8	14618,4	5123,3	153,9
Қишлоқ аҳолиси	16817,4	17487,6	17775,0	13673,6	13835,3	-2982,1	82,2

6.1-жадвал маълумотларининг таҳлили 2006-2010 йиллар давомида

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов БМТ Саммити Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи // Халқ сўзи, 2010 йил 22 сентябрь.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари // <http://www.stat.uz>.

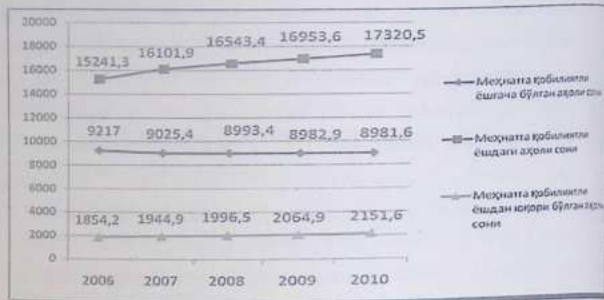
жами аҳоли сонининг 2142,2 минг кишига ёки 8,1 % га кўпайганлигини кўрсатади. Бироқ республиканинг шаҳар ва қишлоқ жойларида аҳоли сонининг ўсиш суръатларини бир меъёрга кечмаган. Жумладан, 2010 йилда 2006 йилга нисбатан шаҳар аҳолиси сони 53,9 % га кўпайган бўлса, қишлоқ аҳолиси эса 17,8 % га камайган. Шу билан бирга, бу даврда жами аҳоли таркибида шаҳар аҳолисининг улуши 36,0 % дан 51,4 % га ортган, қишлоқ аҳолисиники эса 64,0 % дан 48,6 % гача камайган. Яъни мамлакатда аҳолининг урбанизация жараёни кучаймоқда. Қишлоқ аҳолиси сонининг камайганлиги эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-худудий тузилишини такомиллаштиришга доир чоратadbирлари тўғрисида”ги 2009 йил 13 мартдаги 68-сонли қарорига кўра республикадаги 966 та қишлоқ пунктига шаҳарча мақоми берилганлиги билан изоҳланади.

Республикада аҳоли сонига ўзгаришлар унинг бевосита ёш таркиби билан боғлиқ. Ўзбекистон аҳолисининг ҳозирги ёш таркиби XX асрнинг 90-йилларида бошланган туғилиш даражасининг қисқаришига қарамай ёш ҳисобланади. Яъни, аҳоли таркибида 30 ёшгача бўлган ёшлар улуши 62,1% ни, 16 ёшгача бўлган болалар улуши – 33,3% ни, 16-29 ёшдагилар улуши – 28,8% ни ташкил этади ¹. Шу билан бирга, статистик маълумотлар таҳлили сўнгги йилларда 0-15 ёшдаги аҳоли мутлак сонининг камаётганлигини кўрсатмоқда (6.8-расм.)

2006-2010 йиллар давомида республикада аҳоли таркибида меҳнатга қобилиятли ёшгача бўлган аҳоли сони 235,4 минг кишига ёки 2,6 % га камайган. Бундай тенденцияни бу гуруҳнинг аҳоли таркибидаги улушида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, 2006 йилда меҳнатга қобилиятли ёшгача бўлган аҳоли улуши 35,0 % ни ташкил қилган бўлса, 2010 йилга келиб бу кўрсаткич 31,5 % га тенг бўлган. Мазкур ҳолат мустақиллик

¹ Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. – Т.: Иқтисодий фикр, 2009. – С.154-155.

йиллари республикада туғилиш кўрсаткичининг камайганлиги билан изоҳланади. Жумладан, 1991 йили республикада туғилишнинг умумий коэффициенти 34,5 % дан¹ 2010 йили 23,2 % гача² камайган.

6.8-расм. Ўзбекистонда аҳоли ёш таркибининг ўзгариши

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида йиллар давомида шаклланган кадриятлар, урф-одатларда ўзига хос ўзгаришлар рўй бераётганлиги, халқнинг муносиб турмуш шароитини яратишга интилиш, омма ўртасида ҳомиладорликдан сақловчи тиббий воситаларининг кенг тарқалиши, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда бандлигининг ортиши, ҳар бир оила ўз иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда фарзандлар туғилишини назорат этиши каби омиллар туғилиш кўрсаткичининг пасайишига олиб келди.

2006-2010 йилларда меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли сони – 13,6 % га, меҳнатга қобилиятли ёшдан юқори бўлган аҳоли сони эса 16,0 % га ортган. Таҳлил натижалари меҳнатга қобилиятли ёшдан катта бўлган аҳоли сонининг меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли сонига нисбатан юқори суръатда ўсганлигини кўрсатади. Бу ҳолат иккинчи жаҳон урушидан

¹ Демографический ежегодник Узбекистана 2003. – Ташкент, 2004. – С. 127

² Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2010. – Ташкент, 2011. – С. 46

кейинги “демографик тўлдириш” даврида туғилган аҳолининг бугунги кунда кексалар гуруҳи каторига қўшилиши билан изоҳланади.

Аҳолининг кексайиши жараёни Ўзбекистон учун ҳам хос бўлмоқда. Республикада кечаётган демографик жараёнларнинг замонавий тенденцияларининг таҳлили аҳолининг ёш таркибида болалар салмоғининг камайиб, меҳнатга лаёқатли ёшдаги ва қариялар салмоғининг ошиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Бу эса ўз навбатида истиқболда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши йўналишларида ҳам ўзига хос ўзгаришларнинг амалга оширилишини, аҳоли кексайишининг ҳудудий ва гендер жиҳатлари эътиборга олинган кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш лойиҳалари ва дастурларини ишлаб чиқишни талаб этади. Мазкур тадбирларнинг амалга оширилиши демографик ривожланиш истиқболини белгилашга боғлиқ. Шунини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистоннинг 2025 йилгача бўлган даврдаги узок муддатли демографик прогнози “ёшни силжитиш” усулидан фойдаланиб, амалга оширилди.

Истиқболда демографик жараёнлар ва бу жараёнларнинг бориши билан боғлиқ юзага келаётган тенденциялар, биринчи навбатда, репродуктив ёшдаги аёллар сонининг истиқбол кўрсаткичларига боғлиқ (6.2-жадвал).

6.2-жадвалдан кўриниб турибдики, 2011 йилдан бошлаб республикада 15-19 ёш гуруҳидаги аёлларнинг сони кескин камая бошлайди. Сўнгра бу тенденция 2016 йилдан аҳолининг 20-24 ёш гуруҳига, 2021 йилдан эса 25-29 ёш гуруҳига ўтади. Бу тенденция республикада 1996 йилдан бошланган туғилиш даражаси кескин камайган даврда туғилган аҳолининг 15-19 ёш гуруҳига кириши билан изоҳланади. Туғилиш даражаси юқори бўлган 1980-1995 йилларда туғилган аҳоли когортасининг 30-34, 35-39, 40-44, 45-49 ёш гуруҳларига ўтиши ҳисобига бу ёш гуруҳларидаги аёлларнинг сони мунтазам ортиб боради. Хусусан, 2025 йилда 2011 йилга нисбатан 30-34 ёш гуруҳидаги аёллар сонининг 41,6 %га, 35-39 ёшдагиларнинг – 54,7, 40-

44 ёшдагиларининг – 48,1, 45-49 ёшдагиларининг эса 26,7 %га ўсими кутилади.

6.2-жадвал

Ўзбекистонда репродуктив ёшдаги аёллар сонининг истикбол кўрсаткичлари (минг киши ҳисобида)

Йиллар	Репродуктив ёшдаги аёлларнинг ёш гуруҳлари бўйича сон							
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	15-49
2011	157,3	156,0	137,2	110,9	98,0	86,2	82,8	824,4
2012	153,4	157,6	143,5	114,6	99,6	88,8	82,6	840,1
2013	148,5	158,3	148,7	119,1	101,4	91,0	82,7	849,7
2014	143,3	158,7	151,9	123,9	104,2	93,2	82,9	859,1
2015	137,6	158,7	153,6	129,7	107,2	95,3	83,4	865,5
2016	131,5	156,8	155,3	136,4	110,1	97,1	85,2	872,4
2017	127,0	153,0	156,9	142,6	113,8	98,7	87,7	878,7
2018	124,3	148,1	157,6	147,8	118,2	100,5	90,0	886,5
2019	123,1	142,9	158,0	151,0	123,0	103,3	92,1	893,6
2020	129,2	137,2	158,0	152,7	128,8	106,3	94,2	906,6
2021	137,0	131,1	156,1	154,4	135,4	109,1	96,0	919,1
2022	145,6	126,7	152,3	156,1	141,6	112,8	97,6	932,7
2023	154,8	123,9	147,4	156,7	146,8	117,2	99,3	946,3
2024	164,3	122,8	142,3	157,0	150,0	121,9	102,1	960,4
2025	167,6	128,8	136,6	157,1	151,6	127,7	105,1	974,5
2025 йилда 2011 йилга нисбатан, %	106,5	82,5	99,5	141,6	154,7	148,1	126,9	117,6

Шуни таъкидлаш лозимки, 1987-1991 йилларда туғилиш даражаси юқори бўлган даврда туғилган аҳолининг 2002 йилда 15-19 ёш гуруҳига ўтиши натижасида республикада туғилиш даражасининг бирмунча ортганлиги ҳисобига шу йилларда туғилган аҳолининг 2020 йилда 15-19 ёш гуруҳига, 2025 йилда эса 20-24 ёш гуруҳига ўтиши бу ёш гуруҳидagi аёллар сонининг ортишига олиб келади.

Аҳолининг кексайиши туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари динамикасида рўй берадиган такрорланмас ўзгаришлар оқибатидир (6.3-жадвал).

Прогноз қилинаётган даврда жами аҳолида, шу жумладан шаҳар ва қишлоқ аҳолисида ҳам туғилишнинг умумий коэффициентининг 2011-2025 йиллар давомида нисбатан камайиши ва бу тенденция барқарор

Ўзбекистонда туғилиш ва ўлим коэффицентларининг истиқбол
кўрсаткичлари (%о ҳисобида)

Йиллар	Демографик кўрсаткичлар (1000 киши ҳисобида)					
	Жами аҳоли		Шаҳар аҳолиси		Қишлоқ аҳолиси	
	туғилиш	ўлим	туғилиш	ўлим	туғилиш	ўлим
2011	21,0	5,5	17,6	6,7	23,2	4,8
2015	21,9	5,7	18,8	7,0	24,8	4,9
2020	20,5	6,4	17,9	7,4	23,2	5,2
2025	19,2	7,2	17,3	8,5	21,9	6,0
2025 йилда 2011 йилга нисбатан ўзгариши (+,-)	-1,8	1,7	-0,3	1,8	-1,3	1,2

бўлмаслиги кутилади. Хусусан, 2011-2015 йиллар давомида жами аҳолида туғилишнинг умумий коэффиценти 0,9 пунктга кўпайиши ва 2015-2025 йилларда 2,7 пунктга камайиши кутилади. Республика ва унинг ҳудудларида 2015 йилгача бўлган даврда туғилиш кўрсаткичининг ортиши туғиш ёшидаги аёллар мутлақ сонининг нисбатан барқарор ўсиши ҳамда узок давр мобайнида туғилиш кўрсаткичининг нисбатан юқори бўлганлиги ҳисобига таъминланади. 2015 йилдан кейинги даврда туғилиш коэффицентининг бирмунча камайиши эса 1991-2000 йиллардаги туғилишнинг паст даврда туғилган аҳолининг асосий репродуктив ёшга (20-24, 25-29 ёш) кириши билан боғлиқдир.

Ҳисоб-китобларга қараганда, прогноз қилинаётган давр охиригача Ўзбекистонда ўлимнинг умумий коэффицентининг мунтазам ортиб бориши кутилади. Агар 2011-2025 йилларда республикада ўлимнинг умумий коэффиценти 1,7 пунктга кўпайса, шаҳар аҳолисида бу кўрсаткич - 1,8, қишлоқ аҳолисида эса 1,2 пунктга ортади. Бундай ҳолат мамлакат аҳолиси ёш таркибида нисбатнинг кекса ёш гуруҳига томон силжиши билан изоҳланади. Маълумки, қарияларда ўлим кўрсаткичи юқори ва бу ўз навбатида аҳоли ўртасида ўлим кўрсаткичининг кўпайишига олиб келади.

Асосий демографик жараёнларга хос бўлган юқорида кўрилган тенденциялар аҳоли ёш таркибига таъсир этади. Шуларни ҳисобга олган

ҳолда республика аҳолиси ёш таркибининг 2025 йилгача бўлган истиқболни ланиқланди (6.4-жадвал).

6.4-жадвал

Ўзбекистонда аҳоли ёш таркибининг истиқбол кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Бирлик	Йиллар			2025 йилда 2015 йилга нисбатан ўзгариши	
		2015	2020	2025	+-	%
Жами аҳоли сони	минг киши	30189,6	32346,5	34390,7	401,1	113,9
	фонг	100,0	100,0	100,0	-	-
Меҳнатга қобилиятли ёшгача бўлган аҳоли сони (0-15 ёш)	минг киши	9841,8	9995,0	9835,7	-6,1	99,9
	фонг	32,6	30,9	28,6	-4,0	-
Меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли сони (16-54 ёшдаги аёллар, 16-59 ёшдаги эркаклар)	минг киши	17842,0	19440,2	21012,7	3170,7	117,7
	фонг	59,1	60,1	61,1	2,0	-
Меҳнатга қобилиятли ёшдан юқори бўлган аҳоли сони (55 ва ундан юқори ёшдаги аёллар, 60 ва ундан юқори ёшдаги эркаклар)	минг киши	2505,8	2911,3	3542,3	1036,5	141,3
	фонг	8,3	9,0	10,3	2,0	-

Прогноз қилинаётган даврда республикада жами аҳоли сони 13,9 фонгга кўпаяди ва 2025 йилга бориб 34390,7 минг кишини ташкил қилиши кутилади. Бу давр мобайнида аҳоли таркибида меҳнатга қобилиятли ёшгача бўлган аҳоли сонининг 0,1 фонгга камайиши, аксинча меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли сонининг 17,7, меҳнатга қобилиятли ёшдан каага бўлган аҳоли сонининг 41,3 фонгга кўпайиши кузатилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари бўйича аҳолининг ёш таркибидаги ўзгаришлар таҳлили асосида шундай хулоса қилиш мумкин, болалар сони мунтазам камайиб, аксинча меҳнатга лаёқатли ёшдаги ва ундан катта бўлган аҳоли сони ортиб боради. Бу ўз навбатида республиканинг барча ҳудудларида аҳолининг “қуйидан” қариш жараёнининг ривожланаётганлигидан далолат беради.

Маълумотларга кўра, 1991-2010 йилларда Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг қариш индекси 6,1 пунктга кўпайган. Албатта, кўрилатган даврининг турли ораликларида ҳудудлар миқёсида аҳолининг қариш индексининг кўпайиш суръати турлича бўлган. Жумладан, 1991-1995 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси ва Бухоро вилоятида аҳолининг қариш индекси – 0,8, Тошкентда – 0,1, Навоий ва Хоразм вилоятларида – 0,6, Тошкент шаҳрида – 2,2 пунктга ўсган бўлса, бу кўрсаткич Андижонда – 0,3, Самарқандда – 0,8, Жиззах, Наманган, Сурхондарё, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида – 0,2 пунктга камайган. Демак, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Тошкент, Навоий, Хоразм вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳрида аҳолининг кексايиш жараёни 1991 йилдан бошланган ва бу бу тенденция 2000-2010 йилларда республиканинг барча ҳудудларига улар аҳолисининг ёш таркибида болалар мутлақ сонининг қисқариши ҳисобига қариш индекси кўрсаткичи ортиши билан ёйилди.

Ҳисоблаб чиқилган аҳолининг қариш индексига асосланган ҳолда ҳудудлар аҳолисининг кексايиш даражасини жаҳонда қабул қилинган демографик мезонга кўра уч гуруҳга ажратилди:

- биринчи гуруҳга – аҳолиси нисбатан суст кексаяётган ҳудудлар (20,0 % дан кам): Қашқадарё, Самарқанд, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятлари;

- иккинчи гуруҳга – аҳолиси ўртача даражада кексаяётган вилоятлар (20,0-30,0%): Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Фарғона ва Хоразм вилоятлари;

- учинчи гуруҳга – аҳолисининг кексايиши юкори даражада бўлган ҳудудлар (30,0 % дан баланд): Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти киритилди.

Юкорида қилинган таҳлилларга асосланган ҳолда шуни айтиш керакки, аҳолиси нисбатан суст кексаяётган вилоятларда ҳам аҳолининг қариш индекси кўтарилиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида яқин келажакда

республикамизининг барча ҳудудларида ҳам аҳолининг кексايиш даражаси ривожланишини кўрсатади.

Ўз навбатида, аҳолининг кексايиши мамлакатлар миллий иқтисодиётининг ривожланишига ўз таъсирини ўтказадиган ҳамда бу жараёни қуйидаги қатор ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келади.

Биринчидан, кексалар улушининг ортиши аҳолининг иқтисодий фаоллигини пасайтиради. Одамнинг ёши қанча катта бўлса, маҳсулдорлиги шунчалик паст бўлади.

Иккинчидан, аҳолининг кексايиши иқтисодиётда ёшлар улуши камайишини англатади. Бу эса иш билан банд аҳолини касб-малака ва тармоқ таркибининг ўзгариши жараёни ва бинобарин иқтисодиётнинг самарадорлиги ошишини секинлаштиради.

Учинчидан, пенсия жамғармаси зиммасига пенсиялар тўлаш харажатларининг бениҳоя оғир юки тушади. Зеро, пенсионерлар улушининг кўпайиши билан бир йўла пенсия жамғармаларига маблағ тўлаб борадиган меҳнатга қобилиятли аҳоли салмоғи қисқаради.

Тўртинчидан, кексаларга тиббий хизмат кўрсатиш учун қўшимча маблағ сарфлаш, геронтологик муассасалар тармоғини кенгайтириш ва бутун соғлиқни сақлаш тизимини сифатли тарзда қайта қуришни талаб қилади.

Бешинчидан, ҳали ишлашни истайдиган “ёш қариялар”ни иш билан таъминлаш лозим. Бу осон вазифа эмас, чунки пенсия ёшига етмаганларга ҳам иш ўринлари етишмайди.

Олтинчидан, аҳолининг кексايиши моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасининг таркибига таъсир кўрсатади, яъни аҳоли бу гуруҳининг талаб-эҳтиёжларига мувофиқ равишда товар ва хизматлар ассортиментини ўзгартиришга тўғри келади. Баъзи технологик операцияларни ҳам ўзгартириш, машина ва ускуналарни ходимларнинг ёш хусусиятларига мослаштириш керак. Транспорт воситалари ҳам кексаларнинг талабларига мўнаанд бўлиши лозим.

Аҳолининг кексايини шароитида қарияларнинг турмуш фаровонлигини ошириш учун қуйидаги чораларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатини яхшилаш;
- нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан қарияларни манзилли ижтимоий қўллаб-қувватлаш даражасини янада кучайтириш;
- Соғлиқни сақлаш вазирлиги ҳузурида гериатрик марказ ва республиканинг барча туман ва шаҳарларида шу марказнинг бўлимларини очиб ҳамда улар томонидан аҳолининг шу категориясига кўрсатиладиган тиббий хизмат турларини кўпайтириш;
- бакалаврият ва магистратура йўналишлари классификаторига “Геронтология”, “Гериатрия” ихтисосликлари, тиббиёт коллежларига “Патронаж ҳамшираси”, “Ижтимоий ходим” ихтисосликларини киритиш бўйича давлат таълим стандартларига ўзгартиришлар киритиш ва шу ихтисосликлар бўйича кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш;
- барча маҳаллаларда қариялар учун мўлжалланган кундузги мулоқотда бўлиш ва ҳордиқ чиқариш жамоатчилик марказларини кўпайтириш;
- ёлғиз кексаларга ўз уйида ижтимоий хизмат кўрсатиш даражасини ошириш.

6.5. Инсон тараққиётининг гендер омиллари

Аёллар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқлиги инсон ҳуқуқларининг энг асосийларидан бири ҳисобланиб, ижтимоий адолатни таъминлашнинг шартидир. Айни вақтда бу тенглик, ривожланиш ва тинчликка эришишнинг зарур ва асосий шарти ҳам ҳисобланади. Аёллар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқлилиги асосида шериклик муносабатларини ўрнатиш инсон манфаатларига йўналтирилган барқарор ривожланишнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳамдир.

Бевосита шунинг учун БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 3-мақсади эркаклар ва аёллар тенглигини рағбатлантириш ҳамда аёллар ҳуқуқлари ва имкониятларини кенгайтиришни кўзда tutади.

Афсуски, инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида турмушнинг барча соҳаларида аёллар ва эркаклар тенглиги тўла таъминланган бирорта мамлакат йўқ. Аммо тенгсизлик, айниқса, ривожланаётган мамлакатлар ва энг камбағал оилаларда кўпроқ учрайди ҳамда бу биргина одамларнинг ўзлари учун эмас, балки умуман жамият учун ижтимоий, психологик ва иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради. Аёллар ва эркаклар ўртасидаги тенгсизлик таълим, иш вақти, иш ҳақи, умр кўриш давомийлиги, ҳокимиятда ва бошқарувда иштирок этиш каби кўринишларда намоён бўлади. Масалан:

- аёллар жаҳон аҳолисининг 50,0 % дан кўпрогини ташкил этади, лекин улар жаҳон мулкнинг 1,0 % га эгалик қилади;

- аёллар жаҳонда бажарариладиган ишларнинг учтан икки қисmini қиладилар, аммо жаҳонда олинадиган фойданинг ўндан бир улушига эгалар;

- саводсиз ва ишсизларнинг кўпчилиги — 60,0 % дан кўпроғи хотин-қизлардир;

- жаҳондаги ҳар уч аёлдан биттаси умри давомида ҳеч бўлмаганда бир марта зўравонликдан, кўпинча ўз эридан жабр кўрган;

- жаҳондаги барча парламентлар аъзоларининг фақат 20,0 % аёллардир;

- аёллар ҳақ тўланмайдиган уй ишларининг асосий қисmini бажарадилар;

- хотин-қизлар меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси паст бўлган соғлиқни сақлаш ва таълим соҳасида иш билан бандларнинг кўпчилигини ташкил этадилар, эркаклар эса иш ҳақи юқори бўлган иқтисодиётнинг транспорт, алоқа, ахборот-коммуникация технологиялари тармоқларида аксарият кўпчиликдирлар.

Жаҳондаги умумий иқтисодий пасайиш, шунингдек айрим минтақалардаги сиёсий беқарорлик кўпгина мамлакатларда ривожланиш соҳасида белгилаб қўйилган мақсадлардан чекинишга мажбур қилди. Ушбу ҳолат қашшоқлик кўламлари ниҳоятда ортишига олиб келди. Қашшоқ турмуш кечираётган бир миллиард нафардан кўпроқ аҳоли ўртасида ҳам аёллар кўпчиликини ташкил этади. Иқтисодиётнинг барча соҳаларидаги ниқироз ишсизлик ва тўлиқ бўлмаган иш билан бандлик даражасини оширди, бу ҳам биринчи навбатда аёллар аҳволини оғирлаштирди.

Кўпинча аёллар иш билан барқарор банд бўлиш кафолатини бермайдиган ёки меҳнат шароитлари хавfli ва зарарли бўлган ишларни бажаришга мажбур бўладилар. Акс ҳолда улар ишсизлар сафини тўлдирishга мажбур бўладилар. Кўпгина хотин-қизлар меҳнат бозорида иш ҳақи паст ва нуфузсиз меҳнат фаолияти билан шуғулланишга мажбур бўладилар. Бошқа тоифа аёллар ўз оилалари даромадига ҳисса қўшиш мақсадида меҳнат миграциясини танлашдан бошқа чора топа олмайдилар.

Жамият хотин-қизлар муаммоларини ҳал қилиш масалаларига ҳанузгача етарли даражада эътибор бермаяпти. Ҳолбуки, аёллар в эркакларнинг ресурслари ва ижодий салоҳиятидан иложи борица тўлиқ фойдаланган ҳолдагина иқтисодий ва ижтимоий ўсишга эришиш мумкин.

Жаҳон ҳамжамияти мазкур муаммоларни ҳисобга ола бошлади. Жумладан, Аёллар аҳволига бағишланган тўртинчи умумжаҳон конференцияси мазкур йўналишдаги сатъ-ҳаракатларни жадаллаштиришга хизмат қилди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси томонидан 1975 йилни - Халқаро аёллар йили деб эълон қилиниши хотин-қизлар муаммосини жаҳон кун тартибига қўйишда бурилиш нуқтаси бўлди.

1979 йилда БМТнинг Бош Ассамблеяси Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариға барҳам бериш тўғрисидаги конвенцияни қабул қилди. Ушбу Конвенция 1981 йилда кучға кирди ҳамда аёллар ва

эркаклар ўртасидаги тенгликнинг халқаро стандартларини мустаҳкамлаб қўйди.

1985 йилда Умумжаҳон конференциясида 2000 йилгача бўлган муддатда амалга оширилиши режаланган Аёллар аҳволини яхшилаш соҳасидаги Найроби истиқбол стратегияси қабул қилинди.

1995 йил 15 декабрда Пекинда бўлиб ўтган Аёллар аҳволига бағишланган умумжаҳон конференциясида Ҳаракат платформаси қабул қилинди. Ушбу платформа аёллар аҳволини яхшилаш соҳасида Найроби истиқбол стратегиясини амалга оширишни тезлаштиришга йўналтирилди. Пекин платформасида аёлларни иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий масалалар бўйича қарорлар қабул қилишда ҳар тарафлама ва тенг иштирок этишларини таъминлаш йўлидаги барча тўсиқларни бартараф этиш қўзда тутилди. Ушбу ҳужжатда Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференциясида қабул қилинган Вена декларацияси ва Ҳаракат дастурида белгиланган қўйилган қонда – хотин-қизларнинг ҳуқуқлари инсон умумий ҳуқуқларининг ажралмас, таркибий қисми эканлиги яна бир бор тасдиқланди. Шу мақсадларга мамлакатлар ҳукуматлари, халқаро ҳамжамият ва фуқаролик жамиятига аёллар аҳволини яхшилаш учун стратегик чоралар қўриш қатъий тавсия қилинди.

Ҳозирги вақтда кўпгина мамлакатларда аёллар ва эркаклар ўртасидаги тенг ҳуқуқликни таъминлашга қаратилган қонунлар қабул қилинган. Шу билан бирга жамиятнинг барча соҳаларида гендер муаммосини зарур даражада ҳисобга олишни таъминлашга даъват этилган миллий механизмлар яратилган.

Гендер (инглизча «gender», лотинча «genus» сўзларидан - «зот») - инсоннинг жамиятда ўзини тутишини ва бундай тутиш қандай қабул қилинишини белгилайдиган ижтимоий жинсдир. Агар жинс эркаклар ва аёллар ўртасидаги фарқлар аниқ ва ўзгармайдиган бўлган биологик категория ҳисобланса, гендер жамият томонидан яратилган ижтимоий категория бўлиб, вақт ўтиши билан ўзгариб боради.

Ўғил ва қиз болалар туғилганидан бошлаб ўз анъанавий гендер ролларини ўзлаштирадилар ва жамият томонидан маъқулланган ўзини тутиш стандартларига риоя қила бошлайдилар. Бу – ижтимоийлашиш жараёни ҳисобланади.

Одам жинсига боғлиқ равишда ўзига белгиланган гендер ролини ўйнайди, ҳаётнинг ҳамма жиҳатларига тааллуқли бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Гендер роли одамлар эҳтиёжлари ва манфаатларини белгилайди, уларнинг турли имкониятлардан фойдаланишларида катта аҳамиятга эга бўлади. Айни пайтда гендер роли баъзан тенглик масаласига ҳам таъсир кўрсатиб, камситиш ва ҳуқуқни бузиш сабабига айланади.

Гендер тенглиги – аёллар ва эркеклар, кизлар ва ўғил болалар учун тенг ҳуқуқ, масъулият, имконият, қадрият ва натижалардир. Гендер тенглиги фақат аёлларга тааллуқли масала бўлмасдан у, эркеклар ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳам англатади. Чунки жамият ҳар икки жинсдан гендер нормалари ва стандартларига мувофиқ ҳаракат қилишни кутади. Тенглик аёллар ва эркеклар бир хил бўлиб қолишини билдирмайди. Лекин уларнинг ҳуқуқлари, масъулияти ва тенглиги ўзлари қиз ёки ўғил бола бўлиб туғилганларига боғлиқдир. Гендер тенглиги аёлларнинг ҳам, эркекларнинг ҳам манфаатлари, эҳтиёжлари ва устуворликлари ҳисобга олинганлигини кўрсатади. Шу билан бирга аёллар ва эркеклар гуруҳлари ўртасидаги хилма-хиллик ҳисобга олинади. Гендер тенглигига эришишнинг бир-бирини ўзаро тўлдирадиган икки усули мавжуддир:

1. *Гендер мейнстриминг* (ёки гендер масалаларини барча соҳалар ва йўналишларга жорий этиш) – ушбу усул ҳар қандай режалаштирилаётган чораларни, шу жумладан қонунчилик, сиёсат ва дастурларнинг барча соҳаларида ва барча даражаларда аёллар ва эркекларга тааллуқли оқибатларни баҳолаш жараёнидир. Ушбу ягона кенг қамровли стратегия гендер масалаларини барча йўналишлар ва секторларда дастурий фаолият олиб борадиган (масалан савдо, соғлиқни сақлаш, таълим, транспорт ва

хоказолар) ташкилотлар (шу жумладан, вазирлик ва идоралар) фаолияти гендер масалаларини киритишни назарда тутди. Мазкур ҳолда гендер тенгсизлигига "алоҳида масала" сифатида қаралади, у ҳар қандай стратегия ва дастурнинг таркибий қисмига айланади. Ҳар икки жинс – аёлларга ҳам, эркекларга ҳам ривожланиш жараёни қатнашчилари ва бўлиши натижасидан фойдаланувчилар сифатида қаралади. Гендер ёндашуви аёллар ва эркеклар, қиз ва ўғил болалар турли эҳтиёжлар ва устуворликларга эга бўлишлари мумкинлигини ҳисобга олади. Шунинг учун таклиф этилаётган дастурлар ва устуворликлар турлича бўлиши ҳамда жинслар гуруҳларига турлича таъсир кўрсатиши мумкин.

2. *Махсус дастурлар* – жиддий муаммолар ва тенгсизлик мавзуда бўлган соҳаларда эса гендер мейнстримингидан ташқари аёллар ёки эркекларга алоҳида-алоҳида йўналтириган махсус дастурлар, чоралар ва лойиҳалар ишлаб чиқиши мумкин. Жумладан, бу эркекларнинг саломатлигини яхшилаш ёки уйда аёлларга нисбатан зўравонликка барҳам бериш каби лойиҳалар ва дастурлар бўлиши мумкин.

БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 3-мақсади вазифаларини бажариш таълим олиш масалаларида гендер тенгсизлиги муаммоларини ҳал қилишга хизмат қилди. Сўнгги йилларда жаҳонда қизларни бошланғич ва ўрта мактаб таълими билан камраб олиш жиддий равишда яхшиланди. Бироқ 2005 йил учун мазкур йўналишда белгиланган вазифалар тўлиқ бажарилмади.

Қашшоқлик айниқса ўрта мактаб ёшидаги қизларнинг ўқиш имкониятлари чекланишининг асосий сабабидир. Ҳолбуки, ўрта маълумот хотин-қизларнинг ҳуқуқларини таъминлаш ва имкониятларини кенгайтириш учун жуда муҳимдир. Аммо камбағал оилалардаги қизлар ўрта маълумот олишда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлардаги дугоналарига қараганда икки баробар кам имкониятга эгалар.

Аёлларнинг иш билан бандлиги соҳасида ҳам айрим ўзгаришлар рўй берганлигига қарамасдан мавжуд муаммолар сақланиб қолмоқда. Тўғри,

қишлоқ хўжалиги соҳасидан бошқа иқтисодиёт тармоқларида меҳнатга ҳақ тўланадиган иш билан банд бўлган аёллар улуши аста-секин ортиб бормоқда ва 2008 йилда жаҳон миқёсида 41,0 % га етди.

Ўзбекистонда гендер тенглиги масаласига катта эътибор қаратилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов “Жамиятнинг демократик ўзгаришлар йўлидан нечоғлик илгарилаб кетгани, шу жамиятнинг аёлларга бўлган муносабати унинг маданий – маънавий савиясини белгилайди”, деб алоҳида таъкидланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Оила Кодекси, Меҳнат Кодекси, умуман 80 тадан ортиқ норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар ана шу мақсадга – хотин-қизларнинг барча соҳаларда эркалар билан кенг ҳуқуқлигини таъминлаш, уларнинг жамиятдаги ролини оширишга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонуни олдида тенгдирлар” деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятининг кўпчилик мамлакатлари каби гендер тенглиги соҳасида ўз зиммасига қатор мажбуриятлар олган. Ўзбекистон Марказий Осиёда биринчи бўлиб аёллар ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилган. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенция, Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, Оналиқни муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенция, Аёллар ахволи бўйича тўртинчи умумжаҳон конференциясида қабул қилинган Пекин платформаси ва Ҳаракат режаси шулар жумласидандир. Мазкур ҳужжатлар миллий даражада гендер тенглигига доир қонунчилик ҳужжатларини ишлаб чиқишда халқаро-ҳуқуқий асос вазифасини ўтади.

Ушбу ҳалқаро ҳужжатларда белгилаб қўйилган қондалар давлат органлари амалий фаолиятида ҳам эътиборга олинади.

Умуман Ўзбекистонда аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида юзтадан кўпроқ норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган. Мамлакат ҳукумати қатор миллий дастурларни, шу жумладан Ўзбекистонда аёллар аҳволини яхшилаш стратегиясини белгилаб берган Миллий ҳаракат платформасини қабул қилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитасини қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўрисида"ги Фармони асосида аёлларнинг иқтисодий аҳволини яхшилаш мақсадида янги иш ўринлари яратиш ва аёлларнинг тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришга йўналтирилган тегишли дастур ишлаб чиқилди. Мазкур дастурда аёлларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги иштирокини янада оширишга қаратилган чоралар ҳам кўзда тутилган.

Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилигга аёлларнинг сиёсий фаолиятида иштирок этишларини рағбатлантиришни кўзда тутилган ўзгартиришлар киритилди. Ушбу ўзгартиришларга мувофиқ сиёсий партиялар давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ваколатли органларга кўрсатаётган номзодлар умумий сониди аёлларнинг улуши камида 30,0 % бўлишини таъминлашлари керак.

Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси мамлакатда аёллар муаммоларини ҳал этишга қаратилган ҳукумат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун асосий масъул бўлган тузилмадир. Мамлакат хотин-қизлар қўмитасининг раҳбари бир йўла Ўзбекистон Республикаси Бosh вазирининг ўринбосаридир. Қарорлар қабул қилишда хотин-қизлар иштирокини кенгайтириш мақсадида вилоятлар ва Тошкент шаҳар хотин-қизлар қўмиталарининг раислари ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг ўринбосарлари қилиб тайинланади. Улар маҳаллий даражада хотин-қизлар манфаатларини ҳимоя қилиш, салоҳиятини рўйбога чиқариш учун масъулдирлар.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш бўйича қўмитаси Ўзбекистон Республикасининг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларига барҳам бериши тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш бўйича Миллий маърузаси муҳокамаси юзасидан тавсиялар ишлаб чиққан. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати шу муносабат билан Миллий ҳаракат режасини қабул қилди ҳамда уни амалга оширишни мувофиқлаштириш ва мониторингини амалга ошириш учун ишчи гуруҳини ташкил этди. Шунингдек, Ўзбекистон ҳукумати хотин-қизларнинг ўз ҳуқуқлари тўғрисида хабардорлиги даражасини ошириш, аёлларнинг жамиятдаги мавқеини кўтариш ва бошқа масалалар бўйича қатор тадбирларни ишлаб чиқиб, улар изчил амалга оширилишини таъминламоқда.

6.5 Атроф муҳитнинг инсон тараққиётига таъсири

Даставвал инсонни ривожлантириш концепциясига ялпи миллий махсулот ҳажми каби иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш воситаси сифатида қаралар эди. Бироқ бугунги кунда халқаро ҳамжамият иқтисодий ривожланиш, атроф муҳитнинг ҳолати ва одамлар соғлигини муҳофаза қилиш ўртасида ўзаро қалин боғлиқлик мавжуд эканлигини эътироф этмоқда. Сўнгги 50 йил мобайнида жаҳондаги аҳолининг катта қисми моддий аҳволни яхшилашда улкан тараққиётга эришилди. Бироқ сурункали қашшоқлик, ривожланиш даражасининг пастлиги муаммолари айрим мамлакатларда иқтисодий ўсиш кескин суръатлари оқибатидаги салбий ҳодисалар билан бирга янада чуқурлашиб, жаҳондаги инсон ва табиий ресурсларига ниҳоятда кучли босим ўтказмоқда. Масалан, Ер юзидаги 1,1 миллиард киши хавфсиз ичимлик суви истеъмол қилиш имкониятига эга эмас. Ривожланаётган мамлакатлардаги барча касаликларнинг 10,0% ичимлик суви инфоқлиги, умуман ичимлик сувининг етишмаслиги билан изоҳланади. Мазкур муаммолар қишлоқ

жойларида янада ўткирдир. Қишлоқ жойларидаги аҳолининг 29,0 % тоза ичимлик сув истеъмол қилишдан, 62,0 % оддий санитария шароитларидан маҳрум.

Жаҳон соғлиқни сақлаш таъкилотининг маълумотларига кўра, дунёдаги касалликларнинг 25,0-33,0 % экология муаммолари билан боғлиқдир. Дунёдаги 2,4 миллиард одам санитария қондаларига жавоб бермайдиган шароитларда яшайди. Катта шаҳарлардаги аҳолининг 40,0 % турар жойи кулбалардан иборат. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таркибидagi кимёвий моддаларнинг миқдори ҳосилдорлик ортишига қараганда тезроқ суръатларда кўпаймоқда. Техноген омиллар ва аҳолининг атроф муҳитга салбий таъсири оқибатида табиий фожиялар такрорланиб турибди. Инсоният цивилизациясига хавф солаётган омиллар ўртасида қуйидагиларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

- Ер юзидa хароратнинг ортиши;
- ўрмонзорларнинг қисқариши;
- саҳроларнинг кенгайиши;
- тупроқнинг ифлосланиши ва заҳарланиши оқибатида унинг унумдорлиги камайиши;
- сув ресурсларининг ифлосланиши;
- океан сатҳининг кўтарилиши;
- радиактив муҳитнинг ўсиши;
- ўсимлик ва ҳайвонот дунёси турлари йўқолишининг тезлашиши.

Ушбу тенденциялар экологик вазиятни кескин ёмонлаштирмоқда, чунки аҳоли ортиши билан табиатга босим кучайиши ўртасидаги бевосита боғлиқлик яққол кўзга ташланади. Юқорида қайд этилганлар экологик барқарорликни таъминлаш вазифасини БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадларига киритишни қатъиян талаб этди.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш – одамлар яшайдиган муҳитнинг қулай ва хавфсиз бўлишнинг таъминлашга йўналтирилган чоралар тизимидир. Ҳаво, сув, тупроқ атроф муҳитнинг энг муҳим омилларидир.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш табиий ресурсларни инсон фаолияти натижаларининг бевосита ва билвосита салбий таъсиридан сақлаш ва тиклашни кўзда тутати.

Фан-техника тараққиёти ва саноат ишлаб чиқаришининг интенсификацияси шароитларида атроф муҳитни муҳофаза қилиш энг муҳим умумдавлат вазифасига айланди. Ушбу вазифаларни ҳал этиш одамлар соғлиғини муҳофаза қилиш билан узвий боғлиқдир.

Узоқ йиллар давомида атроф муҳит ёмонлашиши жараёнлари чекланган хусусиятга эга бўлиб, фақат айрим минтақаларни қамраб олган эди. Шунинг учун атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича амалда самарали чоралар кўрилмасди.

Кейинги 20-30 йил давомида жаҳондаги турли минтақаларда табиий муҳит ҳалокатли тарзда ўзгариб, жуда хавfli тус ола бошлади. Атроф муҳит оммавий тарзда ифлослантирилиши муносабати билан табиатни муҳофаза қилиш минтақавий, давлатнинг ички муаммоларидан халқаро муаммога айланди. Барча ривожланган давлатлар атроф муҳитни муҳофаза қилишни инсоният яшаши учун кураш олиб боришнинг энг муҳим масаласи сифатида белгилаб олдилар. Улар томондан қуйидаги ташкилий ва фан-техника тадбирлари ишлаб чиқилган:

- аҳолининг соғлиғи ва меҳнатта лаёқатлигига салбий таъсир кўрсатадиган кимёвий, биологик ва бошқа омилларни аниклаш ҳамда уларни баҳолаш, бу орқали мазкур омиллар салбий таъсирини камайтириш учун зарур стратегияни ишлаб чиқиш;
- аҳоли саломатлигига нисбатан хавфнинг зарур мезонларини ўрнатиш учун заҳарли моддаларнинг атроф муҳитга таъсирини баҳолаш;
- эҳтимол тутилган ишлаб чиқариш аварияларининг олдини олиш бўйича самарали дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда бу авариялар оқибатида атроф муҳитга етказилиши мумкин бўлган зарарли оқибатларни камайтириш бўйича чоралар кўриш.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ масаларни ҳал этишда инсон туғилишидан бошлаб бутун умри давомида турли омиллар таъсирида бўлиш билан боғлиқ муаммоларни ҳисобга олиш лозим. Уларга турмушда, ишлаб чиқаришда заҳарли ва хавфли кимёвий воситалардан фойдаланиш, дориларни истеъмол қилишларига тўғри келади, шу билан бирга организмларига озик-овқат маҳсулотларининг таркибда бўлган кимёвий моддалар тушини мумкин ва ҳоказолар. Шу билан бирга атроф муҳитни тобора ортиб бораётган зарарли саноат чиқиндилари ифлосланирмоқда.

Атроф муҳитни ана шундай салбий оқибатлардан муҳофаза қилишнинг энг таъсирчан чораси - чиқитсиз ёки кам чиқитли технология жараёнларни жорий этиш, шунингдек чиқиндиларни зарарсизлантириш ёки улардан иккиламчи фойдаланиш учун қайта ишлашдир. Шунингдек, турли ишлаб чиқаришларни жойлаштириш принципларига ёндашувни ўзгартириш, энг зарарли моддалар мавжуд бўлган ишлаб чиқаришларни зарарсизлар билан алмаштириш атроф муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган яна бир йўналишдир.

Турли саноат ва кичик хўжалик объектларининг ўзаро алоқадорлиги тобора кучайиб бормоқда. Бундай шароитларда турли корхоналарнинг ёнма-ён жойлашганлиги, хомашё манбаларининг яқинлиги ёки транспортнинг қулайлиги билан боғлиқ фойдага қараганда авариялар оқибатидаги ижтимоий ва иқтисодий зарар анча катта бўлиши мумкин. Бундай объектларни энг мақбул тарзда жойлаштириш вазифасини ҳал этиш учун атроф муҳитга салбий таъсирни прогност қилиш қобилиятига эга бўлган турли йўналишдаги мутахассисларнинг ҳамкорлигини йўлга қўйиш талаб қилинади.

XX аср 70-йилларининг охирларида кўпгина мамлакатларда ҳақон тажрибасини мужассамлаштирган, аввал номатлум бўлган, табиат ва аҳоли соғлиғига зарар етказадиган омилларни тадқиқ этадиган атроф муҳитни

муҳофаза қилиш марказларининг ташкил этилиши мавжуд муаммоларни ҳал этишни илмий асосга қўйиш йўлидаги муҳим қадам бўлди.

БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 7-мақсади вазифаларини ҳал этишда мауъян натижаларга эришилганига қарамасдан, 2010 йилга эришилиши мўлжалланган жаҳонда биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш муаммоси ҳал этилмади. Ҳозирги тенденциялар бутун XXI аср давомида биологик хилма-хилликни йўқотиш жараёни давом этишидан далолат бермоқда. Биологик хилма-хилликни йўқотишнинг асосий сабаблари билан курашишга кириталаётган инвестициялар ортишига қарамасдан атроф муҳитнинг ифлосланиши, иқлимнинг ўзгариши давом этапти. Ҳолбуки, Ер юзидаги миллиардлаб инсонларнинг ҳаёти ўсимлик ва ҳайвонат дунёсининг ҳар хил турлари мавжуд бўлишига бевосита боғлиқдир.

Ўрмонлар қисқариши суръатлари бироз секинлашди. Бунга дарахт кўчатлари ўтқазиш дастурларининг амалга оширилиши ҳамда айрим минтақаларда ўрмонларнинг табиий кенгайиши туфайли 7 миллион гектардан кўпроқ ўрмон пайдо бўлиши таъминланди. Шунга қарамасдан 2000-2010 йилларда ўрмонлар йилига 5,2 миллион гектарга қисқариб борди. Бу ўринда 1990-2000 йилларда мазкур кўрсаткич йилига 8, миллион гектарни ташкил этганлигини қайдэтиш лозим.

Балиқларнинг ҳаддан ташқари кўп овланиши Ер юзидаги миллиардлаб одамлар учун протеин манбаи бўлган балиқларни йўқ қилишга хавф солмоқда. Кенг кўламли саноат балиқчилиги ҳажмларининг ортиши, шунингдек балиқ ресурслардан фойдаланиш зарур даражада тартибга солилмаганлиги ушбу муаммони янада ўткирлаштирмоқда.

1987 йилда қабул қилинган Монреаль протоколи режаларини амалга ошириш натижасида атмосфера озон қатламини барбод этадиган моддаларнинг 98,0 % ни босқичма-босқич йўқотишга 2008 йилда эришилди. Озон туйнуғи ҳосил бўлишига олиб келаётган кўпгина моддалар Ер юзидаги иқлимни ўзгартиришга ҳам таъсир кўрсатмоқда.

2007 йилда жаҳондаги деярли барча мамлакатларнинг ҳукуматлари озода катламни барбод этадиган, кенг қўлланиладиган зарарли моддалардин босқичма-босқич воз кечиш мажбуриятини олдилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган БМТ саммитининг яши мажлисида сўзлаган нутқида "Экологияни муҳофаза қилиш ва атроф-муҳитни асраб-авайлаш, айниқса, ҳозирги аномал табиий ўзгаришлар шароитида Мингйиллик декларациясида белгиланган мақсадларга эришишда катта аҳамият касб этади".

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йили – 1992 йилда "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги қонун қабул қилинган эди. Ушбу қонунда табиатни муҳофаза қилишнинг мақсадлари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- одамлар яшаши учун қулай шароитларни яратиш, экологик муоаназанатни сақлаш, республикани самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадларида табиатдан оқилона фойдаланиш;
- тирик табиатнинг бой турлари ва генетик фондини сақлаш;
- экологик тизимлар, ландшафтлар ва ноёб табиий объектларнинг хилма-хиллигини сақлаш;
- экологик хавфсизликни таъминлаш;
- табиат объектлари билан боғлиқ маданий меросни сақлаш.

Мамлакатда атроф муҳитни муҳофаза қилишнинг ҳукукий асосини ушбу соҳага бевосита ёки билвосита таликли бўлган 35 дан кўпроқ қонун ва 55 та қонуности норматив ҳужжат ташкил этади. Республикада атроф муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини тартибга солиш Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат қўмитаси зиммасига юклатилган.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни тиклаш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

- табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тармоқлараро комплекс бошқаришни амалга ошириш;

- табиатни муҳофаза қилиш ва ресурсларни тежаш ягона сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- атроф муҳит кулай экологик ҳолатини таъминлаш, экологик вазиятни соғломлаштириш.

Ўзбекистонда экологик хавфсизликни таъминлаш бўйича муҳим ташкилий, ижтимоий-иқтисодий, ҳукукий чоралар ишлаб чиқилган ва амалга оширилмоқда. Ушбу соҳада кўрилган чоралар ҳаво ифлосланиши даражасини пасайтириш асосий сув оқимлари ҳолатини яхшилаш, пестицидларни ишлатишни камайтириш, экин майдонлари таркибини яхшилаш, халқаро ташкилотларни миллий экологик муаммоларни ҳал этишга жалб қилиш имконини берди. Бозор муносабатларини шакллантириш, солиқ сиёсатини ислоҳ қилиш бюджетнинг табиий, моддий техник ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланишга йўналтирилган жамланма даромадларида солиқлар ролини ошириш шароитларид табиатдан фойдаланишда иқтисодий механизмларни босқичма-босқич жорий этиш ва такомиллаштириб бориш алоҳида ўрин тутди. Ўзбекистон иқтисодиётини табиатдан фойдаланишнинг ҳақ тўлаш усулига босқичма-босқич ўтиш дастури ҳамда “Ўзбекистон Республикасида табиатдан фойдаланишнинг илмий асосланган иқтисодий ва ҳукукий механизмларини жорий этиш” концепциясига мувофиқ, табиий муҳитни ифлослантириш учун тўловлар жорий этиш амалга оширилди. Бунда табиатни муҳофаза қилиш фондларида маблағларни марказлаштириш табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари, устувор илмий тадқиқотлар ўтказишни молиялаштириш ҳамда табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида норматив-методологик ҳужжатларни тайёрлаш ишларини амалга ошириш имконини берди.

Ўзбекистон Республикаси атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлиқни йўлга қўяр экан, атроф муҳит бўйича 9 та халқаро конвенцияни ҳамда уларнинг тегишли протоколларини ратификация қилди, атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш бўйича 12 та халқаро битимни, шу жумладан Биологик хилма-хиллиқни сақлаш бўйича конвенцияни, Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисида Вена конвенциясини, БМТнинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги конвенциясини, Хавфли чиқитларининг чегаралараро ўтишини назорат қилиш бўйича Базель конвенциясини, Сув-балчиқ экинзорлари тўғрисидаги конвенцияни, алоҳида халқаро аҳамиятга эга Рамсар конвенцияси ва бошқаларини имзолади. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва ривожланиш соҳасидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилиш ва ратификация қилиш - Ўзбекистон томонидан ўзининг халқаро ҳамжамият олдидаги мажбуриятларини бажаришнинг муҳим шартидир.

Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мамлакатимизда қатор халқаро лойиҳалар ижросини мувофиқлаштириб бормокда. Жумладан, Давлат қўмитаси ҳузурида "Озон қатламини ҳимоя қилиш", "Ғарбий Тяньшон биологик хилма-хиллигини сақлаш", "Атроф муҳитни муҳофаза қилиш органларини тақомиллаштириш бўйича лойиҳа" "Ўзбекистон Республикаси атроф муҳити бўйича дастур" каби халқаро лойиҳаларнинг ваколатхоналари фаоллият кўрсатябди.

Ўзбекистон учун атроф муҳит муаммолари жуда муҳим аҳамиятга эга. Сўнгги кўч йил мобайнида Орол денгизи акваторияси 7 баравар қисқарди, сув ҳажми 13 марта камайди, унинг минераллашуви эса ўнлаб баравар ошиб, денгизни тирик организмларнинг яшаши учун яроқсиз аҳволга келтирди. Натижада қарийб барча ҳайвонот ва наботот олами талаззулга учради ва йўқолди.

Бугун Орол бўйида нафақат экологик, балки дунё миқёсида оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммолар пайдо бўлди. Орол денгизининг қуриши даво...

этаётгани ва унинг атрофида гуманитар фалокат содир бўлаётгани сабабли Орол бўйининг табиий биологик фондини асраб-авайлаш, Орол инкирозининг атроф-муҳитга, энг муҳими, бу ерда истиқомат қилаётган юз минглаб ва миллионлаб одамлар ҳаётига ҳалокатли таъсирини камайтириш бутунги кундаги энг муҳим вазифа ҳисобланади.

Шуни ҳисобга олиш зарурки, Оролбўйи ҳудуди иккита асосий манба — Амударё ва Сирдарё ҳисобидан сув билан таъминланади, ушбу дарёлар оқимининг камайиши мазкур кенг минтақанинг шундоқ ҳам заиф экологик мувозанатини бутунлай ўзгартириб юбориши мумкин.

Бундай шароитда 30-40 йил аввал ишлаб чиқилган, мазкур дарёлар юқори қисмида улкан гидроиншоотларни қуриш бўйича лойиҳаларни амалга оширишга ҳар қандай уринишлар, ушбу иншоотлар барпо этиладиган зоналарнинг сейсмик хавфи 8-9 баллни ташкил этиши ҳисобга олинadиган бўлса, экологияга ўнглаб бўлмайдиган зарар етказиши ва хавфли техноген ҳалокатларга олиб келиши мумкин.

Кўплаб халқаро экология ташкилотлари ва нуфузли экспертлар тавсия қилаётганидек, ушбу дарёлардан шу миқдордаги энергетика қувватларини олиш учун нисбатан хавфсиз, аммо анча тежамкор кичик ГЭСлар қурилишига ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги биринчи глобал маърузада *хавфсиз атроф муҳит* — “Тоза сув, озиқ-овқат ва ҳаво” — инсон эркинлигининг унсуридир, деб таъкидланган. 2007 йилги глобал маърузада эса иқлим ўзгариши оқибатидаги йўқотишлар инсонни ривожлантиришда қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлиги концепцияси баён этилган. Жумладан, ушбу маърузада жаҳонда ҳароратнинг кўтарилиши, қутбдаги музларнинг эриши, денгиз сатҳининг кўтарилиши оқибатида Ер юзидаги энг ночор аҳоли гуруҳларининг аҳволи янада мураккаблашганлиги асослаб берилган.

Ҳозирги вақтда жаҳон аҳолиси ҳароратнинг глобал кўтарилиши ўзларига жиддий хавф тугдираётганлигини англамоқда. Жаҳон том

маънода инҳоятда хавфли оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган жиддий таҳдидлар остидадир.

Ҳароратнинг глобал кўтарилиши, қурғоқчилик, сув тошқинлари ва бошқа экологик муаммолар БМТ Мингйиллик мақсадларини амалга оширишга жиддий тўсиқ бўлмоқда. Шунинг учун бутун жаҳон ҳамжамияти, барча мамлакатларнинг ҳукуматлари, бутун инсониятдан дунё халқлари олдида аввалари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган энг жиддий хавфга қарши туриш учун табиатни муҳофаза қилиш талаб этилмоқда.

6.7. Турар жойга эга бўлиш – турмуш даражаси ва турмуш сифатининг мезони

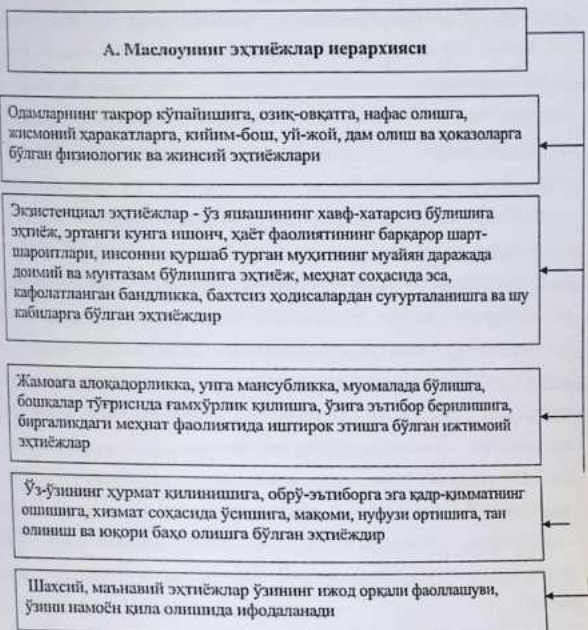
Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги умумжаҳон декларацияси қабул қилинган 1948 йилдан буён муносиб турар жойга эга бўлиш муносиб турмуш даражаси ҳуқуқининг энг муҳим таркибий қисми сифатида эътироф этиб келинмоқда. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги умумжаҳон декларациясининг 25-моддасида “Ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан... турар жойга... эга бўлиш... ҳуқуқига эгадир”¹

Шунинг учун БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларида белгилаб қўйилган вазифалардан бири: “Кулбасиз шаҳар” ташаббусида кўзда тутилганидек, 2020 йилга бориб кулбаларда яшайтган камиди 100 миллион кишининг турмушини жиддий равишда яхшилашни таъминлаш” дир.

Маълумки А.Маслоунинг² машҳур пирамидасида инсон эҳтиёжлари иерархиясида турар жой овқатланиш, кийим-кечак ва бошқа физиологик эҳтиёжлар билан биргалликда асосий ўринни эгаллайди. А.Маслоу, умуман, инсон эҳтиёжларини беш гуруҳга бўлган (6.9-расм):

¹ Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. – Т.: Адолат, 2004. – Б.35.

² Абрахам Маслоу (Abraham Maslow, 1908- 1970) — таълиқи амрикалик психолог, инсонлар психологияси асосчиси, инсон эҳтиёжлари иерархияси назариясининг муаллифи.

6.9 - расм. А. Маслоунинг эҳтиёжлар иерархияси

- физиологик эҳтиёжлар;
- хавфсизлик эҳтиёжлари;
- даҳлдорлик (меҳнат жамоасига, жамиятга) эҳтиёжлари;
- эътироф этилишига эҳтиёжлар;
- ўзини кўрсатиш эҳтиёжлари¹.

¹ Maslow A. H. A Theory of Human Motivation // Psychological Review (1943) 50. – p. 77.

А. Маслоу эҳтиёжларининг дастлабки икки турини бошланғич (тузати) эҳтиёжлар деб, қолган учтасини иккиламчи (ҳосил қилинган) эҳтиёжлар деб атаган. Шу билан бирга эҳтиёжларнинг ортиш жараёни бирламчи (куйи) эҳтиёжларни иккиламчи (юқори) эҳтиёжлар билан алмаштириш сифатида намоён бўлади. Иерархия принципинга асосан ҳар бир янги даражадаги эҳтиёж аввалги эҳтиёжлар қондирилгандан кейингина шахс учун долзарб эҳтиёжга айланади.

БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларида ночор кишиларнинг турар жой шароитларини яхшилаш бўйича белгиланган вазифалар 2010 йилга келиб икки баробар ошириб бажарилди. Кейинги 10 йил давомида кулбаларда яшаётган 200 миллиондан кўпроқ одам яхшироқ суя, санитария-техника таъминотидан фойдаланиш ёки кенгроқ турар жойга кўчиб ўтиш имкониятига эга бўлдилар. Ушбу ўзгаришлар уларни қашшоқлик, бетоблик ва саводсизликка маҳкумликдан ҳалос бўлиш имкониятларини жиддий равишда кенгайтirdи.

Кулбаларда яшаётган шаҳар аҳолисининг улуши кейинги 10 йил давомида 39,0 % дан 33,0 % га пасайганига қарамадан ривожланаётган мамлакатларда кулбаларда яшаётган аҳолининг мутлақ сони кўпайиб бормоқда ва прогнозларга кўра яқин келажакда ана шу тенденция сақланиб қолади.

Жаҳон ҳамжамияти турар жой муаммосини ҳал қилишга кўмаклашишга қаратилган чораларни кўрмоқда. БМТнинг Бош Ассамблеяси 1977 йилнинг декабрида Ванкуверда (Канада) бўлиб ўтган конференция якунилари бўйича Аҳоли пунктлари бўйича комиссия ташкил этиш тўғрисида резолюция қабул қилди. Комиссиянинг асосий вазифалари сифатида аҳоли пунктлари, турар жой қурилиши ва бинокорлик материаллари соҳасида ҳалқаро ҳамкорликни янада ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш белгиланган. 1978 йилнинг октябрида БМТнинг Аҳоли пунктлари бўйича комиссиясининг Котибияти ва ижроия органи (БМТнинг Аҳоли пунктлари бўйича маркази – Хабитат) ташкил этилди.

1977 йилда Истамбулда (Туркия) Аҳоли пунктлари бўйича иккинчи конференция (Хабитат II) ўтказилди. Унда қуйидаги ҳужжатлар қабул қилинди:

- *“Хабитатнинг кун тартиби”* – Аҳоли пунктларини барқарор ривожлантириш бўйича Ҳаракат режаси;

- *“Истамбул декларацияси”* – Жаҳон мамлакатлари давлат ва ҳукумат раҳбарларининг ер юзидаги барча инсонлар учун аҳоли пунктларини хавфсиз ва барқарор ривожлантириш юзасида мажбуриятлари.

2001 йил июнида Нью-Йоркда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг “Хабитат учун кун тартиби” ижросини баҳолашга бағишланган 25-махсус сессияси бўлиб ўтди. Сессия давомида БМТга аъзо давлатлар томонидан “Янги Мингйилликда шаҳарлар ва бошқа аҳоли пунктлари бўйича декларация” қабул қилинди. Ушбу Декларацияда шаҳарлар ва аҳоли пунктларини барқарор ривожлантиришнинг принциплари ва мақсадлари белгилаб қўйилган.

2001 йилнинг 12 декабрида БМТ Бош Ассамблеясининг 56-сессиясида БМТнинг Аҳоли пунктлари бўйича маркази (Хабитат) мақомини Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Аҳоли пунктлари бўйича тўла ҳуқуқий дастури даражасига кўтариш тўғрисидаги резолюция қабул қилинди (БМТ-Хабитат).

БМТ – Хабитат турар жойга эга бўлишни кафолатлашни таъминлаш бўйича глобал компания олиб бормокда. Мазкур компания жаҳон мамлакатлари ҳукуматларига “Хабитат кун тартиби” асосий моддаларидан бири – *“Ҳамма учун муносиб турар жой”*ни таъминлаш юзасидан мажбуриятларини бажаришда қўмаклашмоқда. БМТ – Хабитат компанияси камбағал аҳоли ҳуқуқлари ва манфаатларини қўллаб-қувватлашга қаратилган турар жой соҳасидаги стратегияни фаоллаштиришга даъват этилган. Шу билан бир қаторда мазкур тадбир аёлларнинг турар жой соҳасидаги ҳуқуқларини ҳам қўллаб-қувватламоқда.

Аҳоли пунктлари бўйича дастур ҳукуматлар, ҳокимиятнинг маҳаллий органлари, нодавлат ташкилотлари ва хусусий сектор билан қилинган ҳамкорликда иш олиб бормоқда. Ушбу фаолият турар жой соҳасидаги муаммоларни, шу жумладан шаҳарлардаги кулбаларни таъмирлаш, камбағалликни камайтириш, шаҳар сув ва оқава сув таъминотини таъминлаш, маҳаллий молча ресурсларини аҳолини турар жой билан таъминлашга, жалб этишга йўналтирилган.

БМТ – Хабитат дастури қуйидагиларни қамраб олган:

- маҳаллий раҳбариятнинг илғор тажрибаси ва услубиёти билан алмашиш дастури. Мазкур дастур ҳукумат муассасалари, ҳокимиятнинг маҳаллий органлари ва фуқаролик жамияти ташкилотларининг турар жой шароитларини яхшилаш юзасидан илғор тажрибаларини аниқлаш ва ёйишга қаратилган;

- шаҳарларни барқарор ривожлантириш дастури. Ушбу дастур БМТ – Хабитат ва ЮНЕПнинг шаҳар экологик режалаш салоҳиятини яратиб ҳамда аҳоли яшаш шартини кенгайтириш усуллари ёрдамида бошқаруви таъминлаштириш юзасидан биргаликда ташаббусдир;

- Африкадаги шаҳарларда сув таъминоти соҳасидаги лойиҳа. Мазкур лойиҳа ҳам БМТ – Хабитат ва ЮНЕПнинг ташаббуси бўлиб, у шаҳар сув ресурсларини самарали бошқариш ҳамда бу ресурсларни яхшироқдан муҳофаза қилишни қўллаб-қувватлаш мақсадини кўзлайди;

- табиий офатлар билан курашиш дастури. Ушбу дастур миллий ҳукуматлар, ҳокимиятнинг маҳаллий органлари ҳамда жамоларга табиий офатлар оқибатларини бартараф этишда ёрдам кўрсатишни кўзлайди;

- “XXI аср кун тартибининг¹ маҳаллийлаштириш дастури”. Ушбу дастур маҳаллий даражада XXI аср кун тартиби тадбирларини амалга оширишга қаратилган бўлиб ўртача миқёсдаги шаҳарларда биргаликдаги ташаббусларни рағбатлантиради.

¹ XXI аср кун тартиби — 1992 йилда “Ер сайёраси” олий даражадаги учрашувида барқарор ривожланиш мақсадларида қабул қилинган Глобал ҳаракат режаси.

Муносиб турар жой дейилганда фақат бошпана мавжуд бўлиши назарда тутилмайди. Муносиб турар жой бу:

* шахсий ҳаётга аралашмасликни таъминлайдиган турар жой шароитлари;

* муносиб турар жой майдони;

* зарур даражадаги хавфсизлик;

* турар жой сақланишининг кафолати;

* мавжуд инфратузилмаларнинг барқарорлиги ва пушқлиги;

* турар жойларнинг зарур даражада ёритилиши, иситилиши ва шамоллатириши;

* сув таъминоти, зарур санитария шароити, чиқиндиларни олиб чиқиш каби зарур инфратузилмаларнинг мавжудлиги;

* атроф муҳитнинг қулайлиги;

* турар жойнинг иш жойи ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарига яқинлиги.

Юқорида қайд этилган талабларга жавоб берадиган турар жой нархлари ҳам мақбул бўлиши лозим. Турар жойнинг муносиблиги манфаатдор шахслар билан биргаликда аниқланиши ҳамда бу турар жой мунотазам яхшиланиб борилиши назарда тутилиши керак.

Жаҳондаги барча мамлакатларнинг ҳукуматлари аҳолини турар жой билан таъминлаш бўйича зиммаларига у ёки бу шаклда мажбурият олганлар. Турар жой қурилиши бўйича вазирликлар ёки тегишли муассасаларнинг ташкил этилиши, турар жой секторига маблағлар ажратилиши, турар жой снѐсати, дастурлари ва лойиҳаларни ҳаётга тадбиқ этишга киришилиши ана шу мажбуриятларни амалда бажариш чоралари кўрилаётганлиги далолатидир.

Аҳолига муносиб турар жой тақдим этиш биргина ҳукумат томонидан эмас, шунингдек бутун жамият, шу жумладан хусусий сектор, ноҳукумат ташкилотлар ҳамда халқаро ҳамжамят ташкилотларидан ҳам саъй-ҳаракатлар талаб этилади. Шу билан бирга ҳукумат муносиб турар жойга

ҳукуки амалда таъминлаш учун қуйидаги чораларни кўриши мақсадга мувофиқдир:

- қонун турар жой соҳасида ҳар қандай шаклда – ирки, танасишнинг ранги, жинси, тили, этникиди, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, тутилган жойи ёки бошқа мақомлари бўйича камситишни тақиқлаш ва бундай камситишлардан ҳаммани тенг ва самарали ҳимоя қилишни кафолатлаш зарур;

- турар жойдан асоссиз чиқариб юбориш ҳамда барча учун, шу жумладан аёллар ва камбағал одамлага турар жой қуриш учун ер олиш ҳукукий кафолатларини таъминлаш;

- турар жой-яшаш учун қулай, нархи мақбул бўлишига қаратилган сиёсатни амалга ошириш.

Айни пайтда ўз маблағлари ҳисобига муносиб турар жой харид қилиш имкониятига эга бўлмаган шахсларга ҳам ёрдам кўрсатиш чоралари кўрилиши лозим. Бундай чораларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- тегишли тартибга солиш чораларини кўриш ва бозор иқтисодиёти рағбатларини жорий этиш орқали турар жойларини харид қилиш имкониятларини кенгайтириш;

- қашшоқ аҳолига турар жойга эга бўлишда кўмаклашиш мақсадида субсидиялар бериш, турар жойларни ижарага олишда ёрдам кўрсатиш;

- маҳаллий жамоалар, кооператив ва нотижорат турар жой дастурларини қўллаб-қувватлаш;

- аҳолининг ночор қатламга мансуб уйсизлар ва бошқа тоифа одамларини моддий қўллаб-қувватлаш;

- турар жой қурилишини кенгайтириш учун молния ва бошқа ресурсларини жалб этиш;

- хусусий секторни муносиб турар жойга эҳтиёжларни қондиришга қаратилган изланишларини рағбатлантириш;

иш жойларига, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига турар жойдан боришни енгиллаштириш мақсадида транспорт тизимини ривожлантириш;

• уйсиз ва турар жой билан қониқарсиз таъминланган аҳоли сонини аниклаш ва баҳолаш мақсадида самарали мониторингни олиб бориш, шу асосда тегишли турар жой сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Реал турар жой сиёсатини ишлаб чиқишнинг асосий принципи унинг макроиктисодий сиёсат ҳамда атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва иктисодий ривожлантириш соҳасидаги сиёсат билан узлий боғлиқлигига эришишдир. Турар жой сиёсати асосан турар жой ва инфратузилмаларга тобора ортиб бораётган эҳтиёжни қондиришга қаратилган бўлса ҳам мавжуд турар жой фондидан оқилона фойдаланишга эътибор кучайтирилиши лозим. Бўш турар жойларни ижарага беришни оқилона йўлга қўйиш ана шундай имкониятлардан биридир. Амалга оширилаётган сиёсат, шунингдек кўпгина, айниқса ривожланаётган мамлакатларда шахсий турар жой қуриш билан шуғирланаётганларини ҳар тарафлама қўллаб қувватлаш ва рағбатлантиришга йўналтирилиши зарур.

Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилигида турар жой деганда “Фуқароларнинг доимий яшашига мўлжалланган, белгиланган санитария, ённингга қарши, техник талабларга жавоб берадиган, шунингдек белгиланган тартибда махсус уйлар (ётоқхоналар, вақтинчалик уй-жой фонди уйлари, ногиронлар, фахрийлар, ёлғиз қариялар учун интернат-уйлар, шунингдек болалар уйлари ва бошқа махсус масқадли уйлар) сифатида фойдаланишга мўлжалланган жойлар”¹ тушунилади.

Ўзбекистонда аҳолининг турар жой шароитларини яхшилаш юзасидан кенг қўламли чоралар амалга оширилмоқда. Мамлакатда аҳолининг шинам уй-жойларга бўлган талаб-эҳтиёжларини мумкин қадар тўлиқ таъминлаш, уй-жой қурилишини, айниқса кичик шаҳарлар ва қишлоқ жойларда жадал

¹ Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси // <http://www.lex.uz>.

ривожлантириш, уй-жой қурилиши учун имтиёзли узоқ муддатли ипотека кредити бериш тизими кенг жорий этилган.

Шу мақсадда "Ипотека-банк" акциядорлик тижорат ипотека банки ташкил этилиб, унинг олдида қуйидаги вазифалар қўйилган.

- якка тартибдаги уй-жой қурилиши учун имтиёзли узоқ муддатли ипотека кредити бериш тизимини жорий этиш;

- якка тартибда уй-жой қурувчиларга ва аҳоли учун турар жойлар барпо этадиган хўжалик юритувчи субъектларга кредит олишда қўмаклашиш;

- уй-жой қурилиши учун ипотека кредити беришни ривожлантиришга хорижий инвестициялар, жумладан кредитларни, шунингдек халқаро ва маҳаллий молия институтлари инвестиция ҳамда грантларини жалб этиш;

- республика минтақаларида банкнинг ихтисослаштирилган хизматларидан аҳолининг кенг фойдаланишини таъминлайдиган филиаллар шохобчасини ривожлантириш;

- замонавий, тежамли, бозорда талаб юкори бўлган қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналарни кредит билан таъминлаш.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларига минтақаларда уй-жой қурилишини ривожлантириш юзасидан қуйидаги вазифалар юклатилган:

- ер участкалари ажратиш ва якка тартибдаги уй-жой қурилиш массивларини комплекс ҳолда барпо этиш;

- якка тартибдаги уй-жой қурилиши янги массивларини маҳаллий бюджетлар маблағлари ҳисобига зарур муҳандислик коммуникациялари билан таъминлаш;

- якка тартибдаги уй-жой қурувчиларнинг маҳаллий қурилиш материаллари ва конструкцияларга бўлган талаб-эҳтиёжларини қондириш;

* реконструкция қилинадиган ёки бузиладиган уй-жой фондиди аниқлаган ҳолда оммавий сериядаги илгари қурилган кўп хонадонли уйларни реконструкция қилишни назарда тутиш¹.

Ўзбекистонда Қишлоқ жойларда намунавий лойиҳалар асосида хусусий уй-жойларни қуриш бўйича дастур изчил амалга оширилмоқда. Шу мақсадда “Қишлоқ қурилиш инвест” инжиринг компанияси ва “Қишлоқ қурилиш банк” ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қишлоқ жойларда уй жой қурилиши кўламини кенгайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ ихтисослаштирилган “Қишлоқ қурилиш инвест” инжиринг компанияси 2014 йилнинг 1 январига бarcha турдаги солиқ тўловларидан ҳамда Республика Йўл жамғармаси ва бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармасига мажбурий тўловдан озод этилди².

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Уй-жой фондиди фойдаланишга тайёр ҳолда топшириш шартларида реконструкция қилиш ва таъмирлаш бўйича пудрат ишларини кенгайтиришни рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори асосида мамлакатда янгидан ташкил этилаётган таъмирлаш-қурилиш ташкилотлари 2014 йил 1 январгача:

-солиқларнинг бarcha турлари ва давлат мақсадли фондларига мажбурий ажратмаларни тўлашдан озод қилинди (бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси бундан мустасно);

-Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган рўйхатлар бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириладиган қурилиш техникаси ва кичик механизациялаш воситалари учун божхона тўловлари тўлашдан (божхона расмийлаштирувчи йиғимлари бундан мустасно) ҳам озод қилинди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 16 февралдаги “Уй-жой қурилиш ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-10-сон Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳужжатлари тўплами, 2005 йил, 7-сон, 54-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 3 августдаги “Қишлоқ жойларда уй жой қурилиш кўламини кенгайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ -1167-сон Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳужжатлари тўплами, 2009, №32-33, 358-модда.

Шу билан бирга мамлакат тижорат банкларига қурилиш техникаси, кичик механизациялаш воситалари, махсус транспорт ва инвентарь сотиб олиш учун бошланғич капитални шакллантириш мақсадида ихтисослаштирилган қурилиш ташкилотларига имтиёзли кредит ресурслари (имтиёзли кредитлар жамғармаси маблағлари ҳисобидан) ажратиш тавсия қилинди.

Ушбу таъмирлаш қурилиш ташкилотларига, шунингдек республика Товар-хом ашё биржасининг биржа копировкалари ўртача нархлари бўйича тўғридан-тўғри шартномалар асосида етказиб бериш учун зарур ҳажмда цемент, металл прокати, асбосцемент плиталар (шифер) ва бошқа қурилиш материаллари ажратилади¹.

Қишлоқ жойларда намунавий лойиҳалар асосида хусусий уй-жойларни қуриш дастури амалга оширилишга киришилган 2010 йилдан бошлаб икки йил ичида 15 мингдан зиёд оила ҳар томонлама қулай янги уй-жойларга эга бўлди. Фақат 2011 йилнинг ўзида намунавий лойиҳалар асосида умумий майдони 1 миллион 100 минг квадрат метрга тенг бўлган 7 минг 400 та хусусий уй-жой қуриб битказилди. Бу мақсад учун 576 миллиард сўмликдан ортиқ инвестициялар йўналтирилди, уларнинг 63,0 % дан зиёдини марказлаштирилган манбалар ва “Қишлоқ қурилиш банк” маблағлари ташкил этди.

2012 йилда умумий турар-жой майдони 1 миллион 200 минг квадрат метрдан ортиқ бўлган 8 минг 510 та яқка тартибдаги уй-жой қурилиши режалаштирилган. Шу билан бирга давлат бюджет маблағлари ҳисобидан турар-жой посёлкаларини қуриш бўйича олдиндан тасдиқланган комплекс режаларга мувофиқ 425 километрдан зиёд водопровод тармоғи, қарийб 260 километр электр линиялари, 375 километр газ тармоқлари ва 306 километр ички йўллар қурилиши режалаштирилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 29 январдаги “Уй-жой фондини фойдаланишга тайёр ҳолда тошпириш шартларида реконструкция қилиш ва таъмирлаш бўйича пудрат ишларни кенгайтиришни рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1051-сон Қарори // Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳужжатлари тўплами, 2009, №5, 38-модда.

Ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш ҳисобидан комплекс қурилиш жойларида 26 та кишлоқ врачлик пункти, 10 та умумтаълим мактаби ва 680 тадан зиёд хизмат кўрсатиш ва сервис объекти фойдаланишга топширилади. Ушбу мақсадларда 2012 йил давомида қарийб 810 миллиард сўмлик капитал қўйилмаларини ўзлаштириш режалаштирилган. Умуман, Қишлоқ жойларда уй-жой қурилишини ривожлантиришнинг 2015 йилгача мўлжалланган дастурни амалга ошириш ишларига 2 миллиард 200 миллион АҚШ доллари қийматидаги маблағ йўналтириш кўзда тутилмоқда.

Мазкур дастурни амалга оширишда Осиё тараққиёт банки фаол иштирок этмоқда. Банк кишлоқда яқка тартибдаги уй-жойлар қурилишига 500 миллион доллар миқдорида, жумладан, 2012 йилда 160 миллион доллар инвестиция киритишни режалаштирмоқда.

“Қишлоқ қурилиш банк” томонидан унинг ўз маблағлари ва Осиё тараққиёт банкининг заём маблағлари ҳисобидан намунавий лойиҳалар асосида яқка тартибдаги уй-жойларни қуриш учун кредитлар кишлоқ аҳолисига имтиёзли шартларда, 15 йил муддатга йиллик 7,0 % ли ставка бўйича берилмоқда. Бу эса тижорат банкларининг ипотека кредитлари ставкасидан қарийб икки баробар паст бўлиб, моҳият эътибори билан кишлоқда яшаётган оилаларга катта имтиёз ва имконият яратиб беришга қаратилгандир.

Назорат учун саволлар

1. Таълим, саломатлик, иш билан бандлик ва аҳоли турмуш даражаси ўртасида қандай ўзаро алоқадорлик мавжуддир?
2. “Таълим – ҳамма учун” стратегиясининг моҳияти ва унинг асосий йўналишлари тўғрисида гапириб беринг.
3. “Кадрларни тайёрлаш миллий модели” тушуничасининг моҳияти нимада?
4. Демографик сиёсат дейилганда нима тушунилади?

5. Ўзбекистонда демографик вазиятнинг хусусиятлари нималардан иборат?

6. Экологик муаммолар одамлар соғлиғига қандай таъсир кўрсатади?

7. “Гендер мейнстриминг” нима учун керак?

8. Сиз “БМТ – Жабитиг” дастурлари ва лойиҳалари тўғрисида нималарни биласиз?

7-БОБ. АҲОЛИНИ ИЖТИМОИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ

7.1. Ижтимоий ҳимоя тизимининг инсон тараққиётидаги роли

Ижтимоий муҳофазага мухтож аҳолини кафолатли ҳимоя қилиш энг муҳим сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазифадир. Ҳар бир мамлакат ижтимоий ҳимоя тизимининг сифат ва миқдор кўрсаткичлари жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг даражасидан далолат беради.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 25-моддасида “Ҳар бир инсон ... ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга”¹ эканлиги кўрсатишган.

Бу аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими томонидан таъминланади.

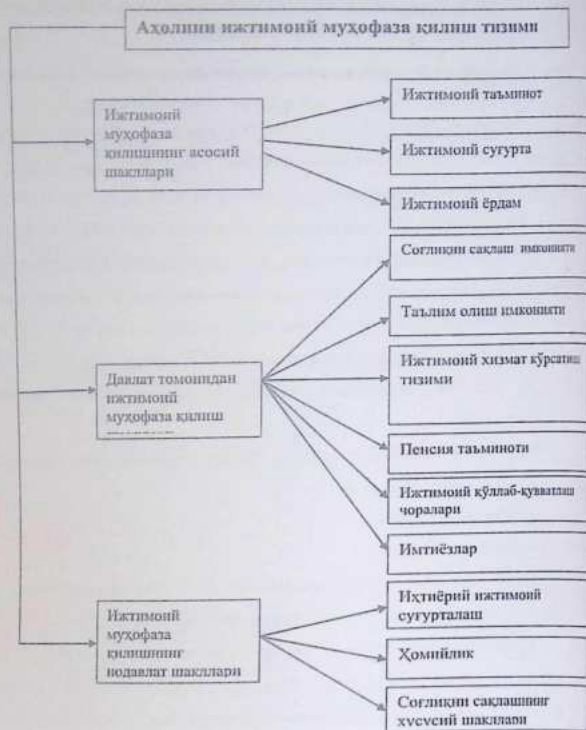
Аҳолини *ижтимоий муҳофаза қилиш тизими* учта асосий шаклга эга:

- *ижтимоий таъминот*;
- *ижтимоий сугурта*;
- *ижтимоий ёрдам*.

Шу билан бир қаторда аҳолининг ижтимоий муҳофаза қилишнинг давлат ва нодавлат шакллари фарқланади (7.1-расм).

Ижтимоий таъминот — бу фуқаролар айрим тоифаларини давлат бюджети ҳамда бюджетдан ташқари махсус фондлар маблағлари ҳисобидан моддий таъминлашга йўналтирилган давлатнинг ижтимоий ёрдам кўрсатиш шаклидир. Фуқароларга бундай ёрдам давлат томонидан ижтимоий жиҳатдан муҳим деб эътироф этилган ҳолларда кўрсатилади. Ана шу ёрдамдан аҳолининг ночор қатламлари аҳолиларини жамиятнинг бошқа аъзолари билан имконият даражасида тенглаштириш мақсади кўзланади.

¹ Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. – Т.: Адолат, 2004. – Б.35.

7.1-расм. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими

Ижтимоий таъминотга эҳтиёж жамият пайдо бўлиши билан туғилди. Ҳар қандай жамиятда – унинг иқтисодий ва сиёсий тузилишидан қатъи назар – ўзларига боғлиқ бўлмаган вазиятлар сабабли тирикчилик кечирish учун маблағ топишга қодир бўлмаган аҳоли тоифалари бўлади. Уларга, энг аввало, болалар ва кекса кишилар киради. Бундан ташқари ижтимоий

ёрдамга муҳтожлар сафини вақтинча ёки бир умр меҳнатга лаёқатсизлигини йўқотган одамлар тўлдириши мумкин. Жамият ривожланиши ва ижтимоий алоқалар мураккаблашиши билан ижтимоий ёрдамга муҳтож бўлган фуқаролар қаторига иқтисодий сабаблар оқибатидаги ишсизлар, камбағаллар, шунингдек инфляциянинг юқори суръатларидан моддий аҳволлари оғирлашганлар киради.

Ижтимоий таъминот дейилганда қуйидагилар англанади:

- фуқароларга қариликда меҳнат фаолияти, меҳнат қобилияти ва боқувчисини йўқотганлиги учун кўзда тутилган моддий таъминотдан ташқари уларнинг нормал турмуш ва маданий стандартларини кафолатлайдиган тақсимлаш шакли;

- фуқароларни ёши, касалланиши, ногиронлиги, ишсизлиги, боқувчисини йўқотганлиги, болаларни тарбия қилиш учун ҳамда қонунда белгилаб қўйилган бошқа ҳолатлар бўйича моддий таъминлаш тизими;

- бир томондан фуқаролар, иккинчи томондан давлат, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, фуқаролик жамияти ташкилотлари томонидан даромадлари йўқотилиши ёки камайиши вазиятлари пайдо бўлганда фуқароларга махсус фондлар, бюджет маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам кўрсатиш, пенсия, нафақалар ва моддий таъминлашнинг бошқа шакллари асосида таркиб топаётган ижтимоий муносабатлар жамланмаси.

Қонунчилик ижтимоий таъминотнинг қуйидаги олти турини назарда тутади:

- пенсиялар;
- нафақалар;
- ижтимоий таъминот компенсацияси;
- имтиёзлар;
- ижтимоий ва тиббий хизматлар;
- ҳаётий зарур ашёлар.

Юқорида қайд этилган бу турларнинг ҳар бири, одатда яна қатор турларга бўлинади. Бунда ижтимоий таъминот турлари барқарор

хусусиятга эга бўлгани ҳолда уларнинг бошқа турлари муайян сисёи, иктисодий ва бошқа шароитларга боғлиқ равишда ўзгариб боради.

Ушбу ижтимоий ҳимоя кўрсатиш шаклида аввалдан маълум тўловлар бажарилганми ёки йўқми, шунингдек, шахсларнинг моддий ҳолати (муҳтожлиги) эътиборга олинмаган ҳолда давлат томонидан ижтимоий таъминот такдим этилади. Мазкур ижтимоий ҳимоянинг молнявий манбалари — бу умумий ва махсус солиқлар ҳисобидан шаклланадиган давлат бюджетидан тўғридан-тўғри олинадиган маблағлардир.

Аҳолининг ижтимоий таъминоти тизимидаги энг муҳим унсур — ижтимоий сугуртадир. *Ижтимоий сугурта* — давлат томонидан белгилаб қўйилган, назорат қилинадиган ва кафолатланадиган, давлат мақсади, бюджетдан ташқари ижтимоий сугурта фонди, шунингдек бошқа жамоавий ва хусусий сугурта фондлари маблағлари ҳисобига кекса ёшдаги, меҳнатга лаёқатсиз фукароларни моддий таъминлаш, қўллаб қувватлаш тизимидир.

Ижтимоий сугурта — пул нафақалари тизими бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

- ишсизлик нафақаси;
- меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси;
- хомилдорлик ва туғиш нафақаси;
- қарилик бўйича, ногиронлик ҳамда бокувчисини йўқотганлиги бўйича пенсия.

Ижтимоий сугуртанинг қуйидаги турлари фаркланади:

1. *Мажбурий ижтимоий сугурта*. Бу иктисодий фаол аҳолини ўз даромадини меҳнатга лаёқатсизлиги туфайли (касалик, бахтсиз ҳодиса, кексалик) ёки ишсиз қолгани сабабли йўқотган хавфидан ижтимоий ҳимоялаш институтидир. Мазкур тизимнинг молнявий манбалари — иш берувчилар, ходимларнинг сугурта тўловлари (бадаллари) ҳисобланади. Ишлаб чиқаришда юз берган бахтсиз ҳодисаларни сугурталаш тизимлари

бундан истисно, улар фақат ходимларнинг бадаллари ҳисобидан таъминланади.

Ижтимоий сугурта тизимлари доирасидаги пенсия ва нафақа пуллари фуқаронинг сугурта ҳуқуқига кўра, шунингдек унинг ва иш берувчининг ушбу тизимларнинг молиялаштирилишидаги иштирокидан келиб чиққан ҳолда берилади.

Ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларнинг муҳим жиҳати – маҳрум бўлган иш ҳақини ўрнини қоплаш омилidir. Унга кўра, пенсия ва нафақа миқдорлари аввалги иш ҳақи ва бадаллар миқдори билан боғлиқ бўлиб, маълум сугурта даври мавжудлиги ҳар қандай муҳтожлик текширувларсиз белгиланади.

Мажбурий сугурта тўловлари миқдори жамиятда шаклланган ижтимоий кафолат даражалари билан боғлиқ ва улар ходим билан иш берувчи ўртасида, давлат иштирокида тузиладиган шартномалар асосида шаклланади.

2. *Ихтиёрий қўшимча (касбий) ижтимоий сугурта.* Сугуртанинг бу тури иктисодиётнинг алоҳида тармоқлари ёки корхоналар доирасида ёшланма ходимлар учун узок муддатли тармоқли ва жамoa шартномалари асосида ташкил этилади. Одатда, ихтиёрий қўшимча ижтимоий сугурта тизими хусусий тусга эга бўлади, бироқ улар махсус қонунчилик билан тартибга солинади. Бунда сугурталанувчилар учун ижтимоий кафолатлар тизими яратилади. Жумладан, бир корхонада ишлашнинг энг кам муддати белгиланади, ушбу муддат тугагач, ходимда қўшимча ижтимоий ҳимоя турларидан фойдаланиш ҳуқуқи пайдо бўлади. Масалан, пенсия таъминоти, сугурталанувчи ўз иш жойини ўзгартирган ҳолда сугурта бўйича қўлга киритган ҳуқуқлари сақланиб қолади.

Ижтимоий ҳимоянинг ушбу институти ташкилий-ҳуқуқий шакллари алоҳида корхоналарнинг пенсия тизимлари ҳисобланади. Бунинг учун пенсия ҳуқуқларини амалга оширишни кафолатлаш мақсадида захира пенсия жамғармаси тузилади. Корхона ёки мустақил пенсия кассаси

маблағ ажрата олмаган ҳолда жамҳарма тўлов мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Ҳозирги даврда нодавлат пенсия жамғармалари ривожлашиб бормокда. Улар ўзининг ҳуқуқий мақомига кўра ижтимоий таъминотнинг нотижират ташкилоти бўлиб, мажбурий ижтимоий сугурта тизимига иштиёрний кўшимча шакл сифатида фаолият олиб боради.

3. *Фуқароларнинг хусусий сугуртаси.* Сугуртанинг бу тури шартнома асосида расмийлаштирилади, унинг доиралари, амал қилиши муддатлари, жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятлари, таваккалчилик турлари билан чекланган бўлади. Ушбу сугурта шакли учун фуқароларнинг ўзлари масъуллиги ҳосдир.

“Ижтимоий ҳимоя” атамаси биринчи марта 1935 йилда АҚШнинг “Ижтимоий хавфсизлик бўйича Қонун” деб номланган ҳуқуқий ҳужжатида қўлланилган. Мазкур қонунга кўра, мамлакат ҳар бир фуқаросининг ишсизлик ёки даромадини йўқотиш, шунингдек, унинг кескин камайиб кетиши (касаллик туфайли, фарзанд туғилиши натижасида, ишлаб чиқариш жароҳати оқибатида, ногиронлик сабабли) боис иқтисодий ва ижтимоий исъматлардан маҳрум бўлишдан ҳимоя қилувчи чора-тадбирлар тизими ижтимоий ҳимоя деб эътироф этилган. Бандан кейин бу атама Янги Зеландиянинг 1938 йили қонун ҳужжатида қўлланилган.

“Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиши” тушунчасининг иқтисодий мазмунини аниқлашда Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) ва Халқаро меҳнат бюроси (ХМБ) экспертларининг алоҳида нуқтан назари мавжуд. Улар ижтимоий ҳимоя масаласига икки томонлама ёндошадилар. Яъни кенг маънодаги ижтимоий ҳимоя - инсон ҳаёти ва фаолиятининг деярли барча соҳаларини қамраб олувчи (ижтимоий ҳимоя предмети) ва тор маънодаги ижтимоий ҳимоя - ижтимоий сугурта ва ижтимоий ёрдам (ижтимоий ҳимоя механизми сифатида). Бу ўринда ижтимоий ҳимоянинг бу икки тури ўртасида жиддий фарқ йўқлигини ҳам кўрсатиш лозим.

Юқоридагилардан аҳолининг ижтимоий ҳимояси – бу давлат томонидан аҳолининг муносиб турмушни, яъни жамият ривожининг замонавий босқичидаги стандартларига мос бўлган моддий таъминотни ва инсоннинг эркин ривожланишини таъминлаш мақсадида давлат томонидан кафолатланадиган ва амалга ошириладиган ҳукукий, ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий тавсифдаги чора-тадбирлар мажмуаси эканлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин.

Давлат ижтимоий ёрдами – меҳнатга лаёқатсизлиги, ишсизлиги, даромад манбаи мавжуд бўлмаганлиги сабабли мустақил равишда ўзини моддий таъминлай олмаган шахсларга давлат томонидан кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам ҳисобланади. Бу ёрдам турининг ҳажми шахс даромади ёки аҳолининг умумий турмуш даражаси билан боғлиқ бўлмайди. Ижтимоий ёрдам доирасидаги нафақа ва ёрдам пуллари фақат амалдаги қонуничиликда белгилаб қўйилган аҳоли тоифаларига берилади. Мазкур ҳимоя институтининг асосий жиҳати – бу аҳолининг кам таъминланган гуруҳларига (болаликдан ногирон, бошқа ногирон бўлган шахслар, пенсия олиш учун зарур суғурта мақомига эга бўлмаган фуқароларга) давлатнинг ижтимоий-шартномасиз ёрдам кўрсатишидир.

Жисмоний шахс томонидан ижтимоий ёрдам олиши унинг ижтимоий меҳнат фаолиятидаги иштирокига боғлиқ бўлмайди. Ушбу тизимнинг ижтимоий ёрдам пуллари муҳтож шахснинг даромади текширилганидан кейин, унга тирикчилик ўтказишнинг энг кам даражасини таъминлаш мақсадида берилади. Бунга шахсда тирикчилик ўтказишнинг энг кам даражаси ҳажмида маблағнинг мавжуд эмаслиги асос бўлади.

Ижтимоий ҳимоя тизимида нафақа ва ёрдам пули миқдори оила аъзоларининг даромадларини ҳисобга олган ҳолда белгиланиб, бу уларнинг умумий даромад ҳажми ўрнатилган тирикчилик кўришнинг энг кам миқдорига етиши учун тайинланади. Ижтимоий ҳимоя ушбу институтининг молиявий манбаи ҳудудий ва муниципал бюджетлар

ҳисобланади. Бу маблаглар умумий солиқ тизими ва махсус мақсадда йиғиладиган солиқ ҳисобидан шаклланади.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимининг шаклланиши ва унинг инсонни ривожлантиришдаги роли ўз тарихига эга. XIX аср ўрталаридан бошлаб ижтимоий ҳуқуқлар фуқаролик ҳуқуқлари билан бир каторда инсоннинг табиий ҳуқуқларининг ажралмас қисми сифатида эътироф этила бошланди. Лекин ижтимоий ҳуқуқларининг табиати ва моҳияти тўғрисидаги тасаввурлар кейинги уч аср давомида жамият ва давлатнинг тадрижий ривожланиши жараёнида ҳамда асосий сиёсий доктриналарни модернизациялаш давомида ривожланиб борди.

Томас Морнинг¹ “Утопия” (1516 йил) асаридан бошлаб тенглик ва адолат тушунчасига давлат тузилиши билан боғлиқ равишда қараладиган бўлди.

Жамиятнинг тенг имкониятларга эга бўлишида ижтимоий адолатсизликка муносабатлари давлатни тенгликни амалда таъминлаш бўйича маъсулиятни ўз зиммасига олишини талаб этади. Шунинг учун давлат қонун йўли билан шарт-шаронгларнинг тенглиги ягона мезонларини белгилайди ҳамда айрим тоифадаги одамлар ноқулай ижтимоий ҳаволини қоплаш учун тенг шаронгларни иқтисодий жиҳатдан таъминлаш маъсулиятини ўз зиммасига олади.

“Адолат” асосий тушунчаси унинг икки тури – коммутатив ва тақсимлаш адолатини ажратиб кўрсатиш имконини беради.

1. *Коммутатив адолат* – ҳуқуқларининг расмий тенглигидир. Расмий тенгликнинг асосий ғоясини жуда қадимий принцип – “*Ҳар кимга - хизматига яраша*” ёки замонавий “*Ҳар кимга – меҳнатига яраша*” ташкил этади.

Ижтимоий сиёсатда коммутатив адолат шахсий сугурта механизмлари орқали амалга оширилади. Бунда нафақа тўлаш кўшимча ижтимоий

¹ Томас Мор (Sir Thomas More, кўпроқ Saint Thomas More сифатида танилган, 1478-1535) — икки мутифакхир, ёзувчи.

неъматлар учун хизматлар кўрсатиш, масалан вестеранларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш учун бадалар тўлашни қоплашни назарда тутати.

2. *Тақсимлаш адолати.* Ижтимоий сиёсатда тақсимлаш адолати бевосита тенглик ғояси билан боғлиқ бўлиб, алоҳида аҳамиятга эгадир. Мазкур соҳада энг машхур тадқиқотчилардан бири Ж.Ролз¹ тақсимлаш адолатига таъриф берар экан, барча ижтимоий неъматлар – эркинлик ва имконият, даромад, мулк, ўз қадр-қиммати ҳисси тенг тақсимланиши зарур деб ҳисобланган. Бунда мазкур неъматлардан қайсидир бирини ёки ҳаммасини нотекис тақсимлашга фақат ҳамманинг манфаати йўлида истисно тариқасида йўл қўйилиши мумкин.

Тақсимлаш адолати, энг аввало, иқтисодий соҳада амалдаги тенгсизликни таъминлашга қаратилган ҳамда неъматларни бойлар ва камбағаллар ўртасида қайта тақсимлашни назарда тутати. Ҳозирги вақтда тақсимлаш адолати кўпинча *ижтимоий адолат* деб юритилади.

Коммутатив адолатдан фарқли равишда тақсимлаш адолатини ташқи кучларнинг аралашинишсиз амалга ошириб бўлмайди. Кимгадир ниманидир бериш учун, бу нарсани кимдандир олиш керак. Бунинг учу эса ҳокимият зарур. Давлат ўз зиммасига тақсимлаш адолатини амалга ошириш функциясини олар экан, буни қайта тақсимлаш орқали бажаради. Ани шундай қайта тақсимлаш инсоннинг мақбул турмуш тарзи, ижтимоий муҳофаза қилиниши ва энг кам миқдордаги ижтимоий неъматларга эга бўлишдан иборат ҳимоя қилиниши инсоннинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган табиий ҳуқуқларини таъминлайди.

Бироқ коммутатив адолат ғоялари тенглик принципига зид келиб қолишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Одамларнинг бир-бирдан табиатан фарқ қилиниши тенгсизлик пайдо бўлишининг бирламчи моҳияти бўлиб, буни имкониятлардаги тенглик билан тўла қоплаб бўлмайди. “Ҳар кимга –

¹Жон Ролз (John Bordley Rawls, 1921-2002) — америкалик файласуф, АҚШнинг ҳозирги даврдаги сиёсати негизини ташкил қиладиган ички ва халқаро ҳуқуқнинг либерал-давлат концепциясининг асосчиси. Асосий асарлари: “Адолат назарияси” (“A Theory of Justice”, 1971), “Сиёсий либерализм” (“Political Liberalism”, 1993), “Халқлар қонуни” (“The Law of Peoples”, 1999).

хизматига яраша" принципини амалга оширишга интилинар экан, коммутатив адолат одакларнинг табиий тенгсизлигини янада чуқурлаштиради. Ана шундай ҳолларда давлат, агар у ўзининг олдига ижтимоий мақсадларга эришиш ва ижтимоий функцияларини бажариш вазифасини кўяр экан, яъни ижтимоий давлат функциясини амалга оширишга ҳаракат қилар экан, ўз зиммасига адолатнинг турли усулларини амалга ошириш функциясини олиши мумкин.

XIX асрнинг ўрталарига келиб давлат ижтимоий функциялари ролининг ортиши билан давлатнинг ижтимоий моҳияти назарияси қайта кўриб чиқишни талаб эта бошлади. Давлатнинг янги, ижтимоий хусусиятини мустахкамлаб қўйиш зарурияти пайдо бўлди. 1850 йилда Лоренц фон Штейн¹ томонидан киритилган *"ижтимоий давлат"* тушунчаси худди шу мақсадга қаратилган эди. Лоренц фон Штейн ижтимоий давлат барча ижтимоий синфлар ва алоҳида шахслар учун ҳуқуқлардаги мутлақ тенгликни ўз ҳокимияти воситаси билан қўллаб-қувватлашни шарт деб кўрсатган. Шунингдек, унинг фикрича, давлат барча фуқароларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққий этишига ёрдам кўрсатишни зарур, зеро бир шахснинг ривожланиши бошқа шахснинг ривожланиши шартли сифатида намоён бўлади. Ижтимоий давлат тўғрисида бевосита ана шу маънода гап боради.

"Ижтимоий давлат" атамасининг пайдо бўлиши давлатчилик табиати ўзгаришини принципиал жиҳатдан англаш бўлди. Мазкур тушунча *"Ижтимоий шартнома сифатидаги давлат"*, *"Ҳокимиятнинг олий шакли сифатидаги давлат"*дан ижтимоий функцияларни зиммасига олган давлатга ўтилишини акс эттирди.

¹ Лоренц фон Штейн (Lorenz von Stein, 1815-1890) — немис фойласуфи, ҳуқуқшунос, тарихчи, иқтисодчи, "ижтимоий давлат" тасисининг муаллифи. Асосий асарлари: "Францияда ижтимоий ҳаракатнинг 1789 йилдан ҳозирги кунгача тарихи" ("Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage", 1850), "Бошқарув тўғрисидаги таълимот" ("Die Verwaltungslehre", 1865-1868), "Германияда давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги фаннинг бугунги ва эртанги кўли" ("Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaft Deutschlands — Stuttgart", 1876).

Германияда XIX асрнинг 80 йилларида “ижтимоий давлат” атамаси билан бир қаторда бошқа тушунча — “фаровонлик давлати” пайдо бўлди. “Фаровонлик давлати” сиёсати ўзининг барча фуқаролари турмушини яхшилашга йўналтирилганлигини англатарди. Бундай сиёсатнинг асосини фуқароларга ижтимоий ҳуқуқларни кафолатлаш, давлатнинг эса ўз зиммасига ижтимоий масъулиятни олиши деб ҳисобланган.

Ижтимоий давлат принципи қатор мамлакатларнинг расмий доктринасига айланди. Бу принцип 1919 йилги Веймар республикасининг конституциясида ва Чехославакиянинг 1920 йилги конституциясида ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилди.

Германияда эса 1871 йилда тарихда биринчи марта ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалардан давлат ижтимоий сугуртаси жорий этилди. 1880 йилда ушбу давлат тиббий ёрдам кўрсатишни молиялаштиришни бошлади, 1883 йилда эса касалланиш бўйича нафақа тўлашга киришилди. Германияда 1910 йилда мажбурий пенсия сугуртаси ҳам жорий этилди.

Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалардан ижтимоий сугурталаш Австрияда — 1887 йилда, Францияда — 1898 йилда, Норвегияда — 1894 йилда, Янги Зеландияда — 1900 йилда, Швецияда — 1901 йилда йўлга қўйилди. XIX асрнинг 70–йилларидан бошлаб иккинчи жаҳон урушига қадар Европа ва Америкадаги барча мамлакатларда давлат сугуртаси ижтимоий хавф мавжуд соҳаларни тўла қамраб олди. Давлат фуқароларнинг фаровонлиги учун масъулиятни ўз зиммасига олди. Жамиятнинг барча аъзолари ижтимоий қўллаб–қувватланишдан фойдаланишлари таъминланди. Шу билан бир қаторда ижтимоий таъминот ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш давлат тизими яратилди, ижтимоий дастурларни бюджетдан молиялаштириш йўлга қўйилди, давлат ижтимоий сугуртаси сифатидаги ижтимоий сиёсатнинг янги механизмлари амал эта бошлади.

XX асрнинг биринчи чорагида кўпгина мамлакатларда ижтимоий қонулар қабул қилинди, ижтимоий давлат принциплари жорий этила

бошланди. Ижтимоий қонунчиликнинг пайдо бўлиши ҳамда унинг бошқа ҳуқуқий-норматив ҳужжатлари билан бевосита боғланиши ижтимоий нормалар ва стандартларнинг ҳуқуқий асосини яратиб заруриятини тугдирди.

1930 йилда “*ижтимоий ҳуқуқий давлат*” тушунчаси пайдо бўлди. Ижтимоий ҳуқуқий давлатнинг асосий ғояси давлат томонидан фуқаро ҳуқуқларининг ижтимоий кафолатидир. Ижтимоий давлатнинг ушбу ҳуқуқий моҳияти билан боғланиши давлат ижтимоий функцияларини мустаҳкамлаб қўйишда олға қараб катта кадам бўлди. Давлатнинг ижтимоий функциялари фақат ҳуқуқий асосларга эга бўлиб қолмасдан, шу билан бирга давлатнинг ўзининг ҳуқуқий асосини ҳам мустаҳкамлади.

Инсоннинг шахсий ҳуқуқлари давлат бутун ҳуқуқий тизимини тамал тошга айланди. Давлатнинг ҳуқуқий тизими ҳокимиятни – *сайлов ҳуқуқи*, давлатнинг сиёсий табиатини – *фуқаролар ҳуқуқи*, ижтимоий мажбуриятларини ва ижтимоий функцияларини – *ижтимоий ҳуқуқлар орқали* белгилаб қўйди.

Ижтимоий давлат тўғрисидаги тасаввурларни ривожлантиришда 1942 йилда У.Беверижнинг¹ Буюк Британия парламентидаги “Эркин жамиятдаги иш билан бўлиқ бандлик” машҳур маърузаси асос бўлди. Ушбу маърузада “фаровонлик давлати”нинг асосий принциплари кўрсатилди ҳамда биринчи марта кафолатланган ягона миллий энг кам *даромад* ғояси илгари сурилди.

Бу мақсадларга эришишда давлатнинг ижтимоий сиёсати унинг меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан бандлигини тўла таъминлашга йўналтирилган иқтисодий сиёсати билан чамбарчас боғлиқ бўлиши зарур

¹Уильям Генри Бевериж (William Henry Beveridge, 1st Baron Beveridge, 1879-1963) – инглиз иқтисодчиси. Асосий асарлари: “Ишсизлик: саноат муаммоси” (“Unemployment: A problem of industry”, 1909); “Англияда ўн еттинчи асрдан ўн тўққизинчи асргача нархлар ва иш ҳақи” (“Prices and Wages in England from the Twelfth to the Nineteenth Century”, 1939); “Ижтимоий сурғурталар ва ушбу хизматлари” (“Бевериж хисоботи” деб ҳам аталади) (“Social Insurance and Allied Services”, 1942); “Иш билан тўла бандлик ва эркин жамият” (“Full Employment in a Free Society”, 1944); “Иш билан тўла бандлиkning иқтисодий назарияси” (“The Economics of Full Employment”, 1944).

эди. Шу вақтдан бошлаб “фаровонлик давлати” ижтимоий давлат синонимига айланди. Мазкур босқичда “фаровонлик давлати” ижтимоий функциясининг намоён бўлиши ижтимоий хизматлар кўрсатишда ўз ифодасини топди.

Давлатнинг янги ижтимоий функцияси – ижтимоий хизматларнинг хусусияти шундан иборат эдики, давлат инсонга у томонидан турмуш кечиришининг муайян стандартларига эришиш имконияти йўқлигини шунчаки қоплабгина қолмасдан, балки мазкур стандартларга эришиши учун шарт-шароитларни фаол шакллантириши зарур эди. Бунда давлат барча ижтимоий гуруҳлар учун тенг ижтимоий имкониятларни яратиш масъулиятини ўз зиммасига оларди. Амалда бу давлатнинг *нофаол бўлган ижтимоий сиёсатдан фаол ижтимоий сиёсатга ўтишини* англатарди.

Давлатнинг ижтимоий табиати биринчи марта Германия Федератив Республиканинг 1944 йилги конституциясида ўз ифодасини топди. Ушбу конституцияда “Германия Федератив Республикаси *демократик ва ижтимоий ҳуқуқий федератив давлат*” деб белгилаб қўйилди. Мазкур қонда амалда ҳукуматнинг инсон учун муносиб бўлган турмуш даражасини таъминлаш, барча ижтимоий гуруҳлар асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган сиёсат ўтказиш масъулиятини билдирарди. Ижтимоий давлат мақом 1958 йилда – Францияда, 1972 йилда – Швейцарияда, 1975 йилда – Швецияда, 1978 йилда – Испания ва Туркияда жорий этилди.

Давлатнинг ижтимоий функциялари ва унинг ижтимоий мақоми қатор халқаро ҳужжатлар: Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставининг 55-моддаси, Европа Кенгаши Уставининг 1-а- ва 1-б-моддалари, 1973 йилги Иктисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактда мустаҳкамлаб қўйилган.

Мазмун жиҳатидан “ижтимоий давлат” билан “фаровонлик давлати” тушунчалари ўртасидаги яқинликка қарамасдан уларда ривожланишнинг

объектив шарт-шаронглари ва давлат қурилишининг миллий амалиёти асосида эътибор қилинган ҳолда муайян фарқлар ҳам мавжудлигини кўрсатиш лозим.

“Ижтимоий давлат” тушунчасини талқин этишдаги фарқлар айниқса “фаровонлик давлати” тушунчаси ўрнига “ялпи фаровонлик давлати” тушунчаси пайдо бўлагандан сўнг яққол сезила бошланди.

“Ялпи фаровонлик давлати” ғояси XX аср 50-60-йилларида ривожланган давлатларда турмуш даражаси кескин ошиши асосида пайдо бўлди. Бу пайтга келиб ижтимоий ҳавфларни суғурталаш тизими одамларнинг ўз келажакларидаги мавҳумликни амалда тўла қоплайдиган бўлди. Давлатнинг аввалги шаклларида фарқли равишда “ялпи фаровонлик давлати” бутун аҳолига турмуш сифатининг нисбатан тенг ва юқори даражасини таъминлаш масъулиятини зиммасига олди.

Бироқ жамият барча аъзолари учун ягона фаровонликни таъминлаш режалари иқтисодий, демографик чекловлар ва суғурта механизми инкирози сабабли жиддий муаммоларга дуч келди. XX аср 70-йилларидан бошлаб кўпгина ривожланган мамлакатларда ижтимоий таъминот учун харажатлар даражадорларга нисбатан юқорида суръатларда ортадиган бўлди. Бу эса ҳамма жойда солиқларни ва ижтимоий таъминот тизимига мажбурий бадалларни оширишни талаб этди. Иқтисодиётга бундай босим, ўз навбатида, унинг самарадорлиги йўлида тўсиқ бўлди ҳамда мажбурий бадаллар ва солиқлар юқини камайтириш заруратини туғдирди. Оқибатда ижтимоий дастурлар ва нафақалар қисман қисқартирилди. Энг асосийси - ушбу ҳолат давлат ижтимоий сиёсатини ислоҳ қилиш заруратини туғдирди.

Молиявий муаммолар ижтимоий ёрдам кўрсатишининг манзиллиги (танланishi) принципининг кенг ёйилишига сабаб бўлди. Молиявий ресурслар етарли бўлмаган, эҳтиёжлар ортадиган инкироз давларида энг муҳтож фуқароларга нафақаларни аниқ мақсадли тақдим этиш зарурати пайдо бўлади. Ҳозирги даврда нафақаларнинг манзиллилиги принципи кўпгина мамлакатларда жорий этилган. Бунда ана шу нафақаларнинг

миқдори даромадлар ёки таъминланганлик умумий даражасига боғлиқ равишда ўзгариб боради.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш аҳолининг эҳтиёжманд қатламларига пенсия, нафақа, имтиёзлар, моддий ёрдам бериш, хизматлар кўрсатиш орқали амалга оширилади.

Жаҳон тажрибаси ижтимоий ҳимоя тизимининг тўртта асосий таркибий қисмини ажратиб кўрсатиш имконини беради:

1. Меҳнатга лаёқатли бўлмаганлиги, иш жойи, даромад манбалари мавжуд эмасалиги сабабли ўз-ўзини мустақил равишда моддий жиҳатдан таъминлашга қодир бўлмаган шахсларни ижтимоий муҳофаза қилиш.

2. Давлат ижтимоий ва пенсия таъминоти. Бу иқтисодий фаол аҳолининг иш жойини йўқотиш ёки пенсия ёшига етиши билан даромаддан маҳрум бўлиш ҳавфидан ижтимоий ҳимоя қилиш тизими бўлиб, мажбурий ижтимоий суғурталаш шаклида амалга оширилади.

3. Ихтиёрий қўшимча (касбий) суғурталаш. Бу алоҳида тармоқлар ва корхоналар доирасида узоқ муддатли жамоа битимлари асосида амалга оширилади.

4. Фуқароларнинг ихтиёрий равишда ўз-ўзини шахсий суғурталаши.

Аҳолининг ижтимоий муҳофазага эҳтиёжманд субъектларига қуйидаги гуруҳлар киради:

• *пензионерлар.* Аҳолининг бу гуруҳи пул таъминоти ҳуқуқига эга фуқаролар бўлиб, уларнинг бу ҳуқуқи тегишли қонунчилик ҳужжатлари асосида амалга оширилади. Муайян ёшга (эркаклар 60 ёш, аёллар 55 ёш, аёлларга нисбатан айрим ҳоллар бундан истисно) етган фуқаролар пенсияга чиқиш ҳуқуқига эгалар.

Ногиронликнинг тегишли гуруҳи белгиланган шахслар, оила боқувчисини қарамоғидаги меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари, шунингдек, боқувчисидан ажраган болалар (14 ёшгача бўлган болалар) парвариши билан машғул шахслар, узоқ вақт муайян касбий фаолиятни бажариб келган ходимларнинг айрим тоифаси; ички ишлар идораларида

ҳарбий хизматини ўтаганлар, уларнинг oilалари аъзолари ҳам аҳолининг пенсия таъминоти ҳуқуқига эга тоифасига киради.

Шу билан бирга аҳолининг бу тоифасига корхона, муассаса, ташкилотда ишлаётган пенсия олувчи фуқаролар ҳам киради. Ишлаётган пенсионерларга кексалик бўйича пенсия 50,0 % миқдоридан тўланади;

• *ногиронлар.* Аҳолининг бу тоифасига жисмоний ёки ақлий нуқсонлари борлиги, турмуш фаолияти чекланганлиги муносабати билан ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож бўлган шахслар киради. Бу тоифадаги шахслар ҳаёт фаолиятини чеклашга олиб келган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож қилиб қўйган жароҳат ёки нуқсонлар, касалликлар бўйича аниқланади;

Организм функциясининг бузилиш даражасига боғлиқ ҳолда ва ҳаёт фаолияти чекланганлигига кўра биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлиги белгиланади. Ногирон болалар жисмоний ёки ақлий, сезги нуқсонлари борлиги туфайли турмуш фаолияти чекланганлиги муносабати билан ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож 18 ёшгача бўлган шахслардир. 16 ёшгача бўлган болаларни ногирон деб топиш тиббий-маслаҳат комиссиялари томонидан, 16 ёшдан 18 ёшгача эса – тиббий-меҳнат эксперти комиссиялари томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади;

• *кам таъминланган oilалар.* Улар даромадлари тирикчилик энг кам миқдоридан юқори бўлмаган oilалардир. Кам таъминланганлик (камбағаллик) чегараси мутахассислар томонидан меъёрий истеъмол саватчаси миқдоридан келиб чиқиб белгиланади. Ҳозирги вақтда янги ижтимоий-иқтисодий тизимга ўтилиши муносабати билан бу чегарани белгилаш анча мураккаб масала ҳисобланади. Кам таъминланган oilаларга кўп болали, боқувчисини йўқотган, нафақахўр oilалар киради.

• *ишсизлар.* Аҳолининг бу тоифасига ишсиз ва даромад топиш манбаи бўлмаган меҳнатга лаёқатли фуқаролар киради. Бу тоифадаги фуқаролар аҳолининг иш билан бандлиги хизматида ишсиз сифатида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтишлари талаб қилинади.

Аҳолининг ижтимоий муҳофазага эҳтиёжманд субъектларига, шунингдек қуйидагилар ҳам киради:

- ҳомиладор ва ёш болаларга қараш билан бандлиги туфайли ишламаётган аёллар;

- касаллик туфайли вақтинча ишламаётган фуқаролар;

- ўқувчи ёшлар;

- меҳнатга лаёқатсиз шахсларнинг парвариши билан банд бўлган, ишламаётган меҳнатга лаёқатли фуқаролар ҳам киради.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимида қуйидаги даражаларни ажратиб кўрсатиш қабул қилинган (7.1-жадвал):

- аҳолини давлат томонидан муҳофаза қилиш;

- аҳолини давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари томонидан муҳофаза қилиш;

- аҳолини ижтимоий бирлашмалар, шу жумладан касаба уюшмалари томонидан муҳофаза қилиш;

- ходимларни иш берувчилар томонидан муҳофаза қилиш;

- оилавий ҳимоя ва ўзини ўзи ҳимоя қилиш.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишда давлат ҳал қилувчи роль ўйнайди. Чунки, бошқа институтлар аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш соҳасида давлат томонидан белгиланган мақсадларга эришишда давлатга қўмаклашадилар. Давлат аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бошқа институтлари билан муносабатларини *ижтимоий шерикчилик* асосида йўлга қўяди.

Меҳнат соҳасидаги ижтимоий ҳимоя халқаро ҳамжамиятда тан олинган ва давлат томонидан кафолатланадиган ходимнинг муносиб ҳаёт кечириши учун етарли физиологик, ижтимоий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш имкониятидир.

Халқаро меҳнат ташкилоти 117-конвенциясининг 25-моддасида ходим ўзининг ҳамда оиласи аъзоларининг саломатлиги ва турмуши учун зарур бўлган эҳтиёжини қондиришга ҳақлидир, яъни у озиқ-овқат, кийим-

кечак, турар-жой, тиббий хизмат ва ҳоказолар билан таъминланиш имкониятига эга бўлиши лозимлиги кўрсатилган. Шунингдек, у ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, ўзи ва оиласини таъминлай олмай қолса, ишсиз ёки ногирон бўлса ҳам ижтимоий таъминланиш ҳуқуқига эга.

7.1-жадвал

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш асосий институтларининг хусусиятлари

Хусусиятлар ва механизмлар	Давлат ижтимоий ёрдами	Давлат ижтимоий ва пенсия таъминоти	Ихтиёрий қўшимча ижтимоий сугурталаш	Ихтиёрий шахсий сугурталаш
Тартибга солиниши	Давлат томонидан ёрдам кўрсатиш учун объект ва эҳтиёжнинг мавжудлиги	Сугурта стаж, ногиронлик, боқувчисининг йўқотиш мавжуд бўлганда	Жамоа шартнома муносабатлари асосида	Шахсий сугурталаш шартномаси асосида
Ташкил этиш принциплари	Бутун жамият масъулияти	Давлатнинг сугуртачи сифатидаги масъулияти	Касб гуруҳларининг ўзaro ёрдами	Фуқароларнинг шахсий масъулияти
Молиялаштириш	Бюджет маблағлари	Мажбурий сугурта бадаллари	Ходимлар ва иш берувчиларнинг сугурта бадаллари	Фуқароларнинг ихтиёрий сугурта бадаллари
Амал этиш механизми	Эҳтиёжга баҳолаш	Ижтимоий хавф турлари ва молиявий имкониятларини баҳолаш	Касб хавфини баҳолаш	Шахсий хавфини баҳолаш
Бошқариш шакллари	Давлат	Давлат	Ўзини ўзи бошқариш	Хусусий сугурта компаниялари
Тўлов миқдорини белгилаш тартиби	Тўловни олувчи шахс категорияси бўйича	Меҳнат стаж, давомийлиги, бадал миқдори ва тўлаш вақти бўйича	Меҳнат стаж, давомийлиги	Шахсий сугурта бадал миқдори ва тўлаш вақти бўйича

Ёлланиб ишлайдиган ишчи касаллик, бахтсиз ҳодиса, кексалик ёки унинг меҳнатига талаб камайиши сабабли меҳнатга лаёқатлилигини

йўқотса (вакцинчалик ёки мунтазам равишда), унда моддий таъминланиш муаммоси юзага келади. Шу сабабли бозор иқтисодиётида ижтимоий ҳимоя жамиятининг ҳўжалик фаолияти ва ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисмига айланган. Бу тизимнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари эса меҳнат жараёни ва ходим қобилиятининг такрор ҳосил бўлиши узлуксизлигини таъминлашга қаратилган бўлиши керак.

Ходимларни ижтимоий ҳимоя қилиш корхона (ташкилот), тармоқ ва ҳудуд даражасида амалга оширилади. Мазкур ижтимоий ҳимоя тизими таркиби 7.2-жадвалда келтирилган.

7.2-жадвал

Меҳнат жараёнида ходимларни ижтимоий ҳимоя қилиш унсурлари, механизмлари ва тизимлари

Унсурлар	Механизмлар	Тизимлар
Ижтимоий кафолатлар – миллий даражада: меҳнат, ижтимоий қонунчилик; техника хавфсизлиги ва меҳнат гигиенаси	Иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий	Давлат минимал ижтимоий стандартлари: тиббий ёрдам, касбга йўналтириш ва касбга тайёрлаш
Жамоа, ҳудудий, тармоқ ва бош келишувлардаги ижтимоий кафолатлар	Ижтимоий	Меҳнатни муҳофаза қилиш, касбий хавф-хатарнинг профилактикаси, баҳолалини, камайтирилиши, ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни текшириш
Халқаро меҳнат ташкилоти конвенция ва тавсияларидаги ижтимоий кафолатлар	Иқтисодий, ҳуқуқий	Касб касаллиги ва ишлаб чиқаришда меҳнат қобилиятини йўқотганлигини аниқлаш, тиббий, ишсизлик бўйича нафақа, ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалардан ижтимоий сугурта

Меҳнат соҳасида ходимларни ижтимоий муҳофаза этиш тизими қуйдагидегилардан ташкил топган:

а) меҳнат ва фуқаролик ҳуқуқи қонунчилик меъёрлари. Улар ходимларни ишга қабул қилиш ва ишдан бўшатиш, иш вақти, дам олиш вақти, меҳнатга ҳақ тўлаш, аёллар ва ёшлар меҳнатини муҳофаза этиш умумий тартибини белгилаб беради;

б) ходимларни ижтимоий муҳофаза қилиш механизмлари. Улар ижтимоий-иқтисодий ҳамда моддий механизмлардан иборат бўлиб, ходимларни ижтимоий муҳофаза этиш функциялари ва турларини, шунингдек ходимлар ҳамда иш берувчилар манфаатларининг мутаносиблигини таъминлашга даъват этилган жамоа ва меҳнат шартномалардан иборатдир;

в) юридик мақоми ҳамда иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда аниқ мақсадли функцияларни бажарадиган ижтимоий муҳофаза этиш муассасалари.

Ижтимоий ҳимоялар тизимида иш билан банд ходимларни ижтимоий-иқтисодий муҳофаза этиш механизмлари катта аҳамиятга эгадир (7.2-расм).

Иш билан банд ходимларни ижтимоий-иқтисодий муҳофаза этиш механизми қуйдагилардан таркиб топган:

1) ижтимоий- меҳнат кафолатлари:

- иш вақти давомийлиги, меҳнат ва дам олиш вақтини, меҳнатга лаёқатли ёш чегарасини тартибга солиш;
- моддий таъминот – энг кам иш ҳақи миқдори, тариф сеткалари, вақтинча меҳнатга лаёқатни йўқотгандаги тўловлар ва ҳоказолар;
- касб таълимоти – ходимларни касбий тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, меҳнат фаолияти шартларида хабардор қилиш.

2) тиббий кафолатлар:

- дастлабки ва даврий тиббий кўриклар ўтказиш;
- ишлаб чиқаришда жароҳат олганларни даволаш.

3) компенсация – реабилитация кафолатлари:

- ходимнинг меҳнат фаолиятини амалга ошириш пайтида соғлиғига етказилган зарарни моддий жиҳатдан қоплаш;
- ишлаб чиқаришда соғлиғига зарар етганларни тиббий, касбий ва ижтимоий реабилитация қилиш;

7.2-расм. Ходимларни меҳнат жараёнида ижтимоий муҳофаза этиш механизмлари

- ноқулай меҳнат шартларидаги иш учун имтиёзлар ва компенсациялар.

4) таъкилий кафолатлар:

- иш жойлардаги шарт-шаронтлар ва меҳнатни муҳофаза этиш тизимини экспертизадан ўтказиш;

- ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар сабабларини текшириш.

Иш билан банд ходимларни моддий жиҳатдан муҳофаза этиш механизмлари ишлаб чиқариш муҳити, меҳнатни муҳофаза этиш, гигиена

ва тиббий хизмат кўрсатишни мужассамлантиради. Улар ходимларини меҳнат фаолияти жараёнида ижтимоий ҳимоя қилиш муайян даражасини шакллантиради.

Мазкур турух механизмларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

- * *ижтимоий муҳофаза қилишнинг техник механизмлари.* Бу ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш даражаси, иш жойларини ташкил этилишининг меҳнат хавфсизлиги талаблари ҳамда эргономика тавсияларига мувофиқлиги даражаси;

- * *ижтимоий-манший инфратузилма* — тегишли санитария меъёрларига жавоб берадиган манший хоналарнинг мавжудлиги.

Аҳолининг, шу жумладан ходимларини ижтимоий муҳофаза қилишда ижтимоий шерикчилик иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлар ва ўзини иқтисодиётига эга давлатларда даромадлар сиёсатини амалга оширишда қўлланилади. Ҳукумат, иш берувчилар ва қасаба уюшмалари иштирокидаги уч томонлама комиссиялар ижтимоий шерикчиликнинг воситаси ҳисобланади. Мазкур комиссиялар ҳар йили иш ҳақи ва айрим ижтимоий тўловлар миқдорини тартибга солишга қаратилган битимлар тузадилар.

Ҳозирги даврда жаҳонда аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан ибобатдир:

- * аҳолининг ночор тоифаларига аввалги кўпсонли, жиддий аҳамиятга эга бўлмаган нафақалар тўлаш ўрнига аниқ манзилли йўналишга эга бўлган ягона нафақаларни жорий қилиш;

- * ижтимоий ёрдамга муҳтож аҳоли тоифаларига аниқлик киритиш, айни пайтда уларнинг муҳтожлик даражасини аниқлаш;

- * ижтимоий соҳанинг етапи соҳаларида (соғлиқни сақлаш, таълим, турар жой-коммунал хизмати) жамоатчилик секторини ривожлантириш;

- * аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими ҳаражатларини давлат ва маҳаллий бюджетлар ўртасида оқилона тақсимлаш;

- ижтимоий соҳа тармоқларида хўжалик юритишининг хусусий шакллари ва нотижорат ташкилотларини ривожлантириш;

- ижтимоий соҳани дастурий молиялашаг ўтиш, молия маблағлари харажатларининг ижтимоий нормативларини ўрнатиш ва сарф-харажатлар устидан жамоат назоратини кучайтириш;

- ижтимоий буюртмани шакллантириш ва уни бажариш учун хўжалик юритувчи субъектларни жалб этиш.

7.2 Кучли ижтимоий сиёсат – инсонни ривожлантириш “ўзбек модели”нинг устувор йўналиши

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлатнинг ижтимоий мақоми тўғрисида махсус модда мавжуд бўлмаса ҳам Ўзбекистон моҳият жиҳатидан ижтимоий давлат ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг давлат сиёсати инсоннинг муносиб турмуш кечириши ва эркин ривожланиши учун барча зарур шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган.

Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари ўртасида бирипчи бўлиб ўтиш даврида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири эканлигини эълон қилди.

Юқорида қайд қилинганидек Ўзбекистонга собиқ тоталитар тизимдан оғир мерос қолган. Мамлакатнинг асосий ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлари собиқ иттифоқ республикари ўрталарида ҳам энг пасларидан бири эди. Шунинг учун мамлакатда бозор ислохотларига ўтишнинг дастлабки босқичида мураккаб шароитларда аҳолини ишонарли ижтимоий муҳофаза қилиш учун таъсирчан чоралар кўришга тўғри келди.

Ўзбекистонда ислохотларни амалга оширишнинг “ўзбек модели” асосида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишнинг аниқ манзилли ва мақсадли тизими барпо этилди. У қуйидагиларга асосланган:

- фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва амалдаги қонунчилигида кафолатланган ҳуқуқларига тўла амал этилишини

таъминлайдиган норматив-ҳуқуқий ва институционал базалар ҳамда механизмлар;

- аҳолининг "ўзини ўзи ижтимоий муҳофаза қилиш" салоҳиятини фаоллаштиришнинг самарали механизмлари ва шароитлари;

- объектив шарт-шароитларига кўра бозор муносабатларида фаол иштирок этиш имкониятига эга бўлмаган аҳолининг алоҳида қатламлари ва категорияларини манзилли ва мақсадли ҳимоя қилишнинг норматив, институционал ва ресурс асослари.

Мазкур кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишда давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари, иш берувчилар, фуқаролик жамияти институтлари иштирок этади.

Мамлакатда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасидаги давлат органи Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳисобланади. Унинг аҳолини муҳофаза қилиш соҳасидаги асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- мухтож oilалар, пенсионерлар, ногиронлар, ёлғиз кекса фуқароларга кўрсатилаётган ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг табақаллиниши ва манзиллигини кучайтиришга қаратилган ижтимоий сиёсатни амалга ошириш механизмларини такомиллаштириш бўйича тақлифларни ишлаб чиқишда иштирок этади;

- давлат ижтимоий сиёсатини амалга ошириш ва ижтимоий ҳимоя механизмлари амал этиши бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда иштирок этади;

- манфаатдор вазирликлар, идоралар, ташкилотлар ва муассасалар билан биргаликда пенсионерлар, ногиронлар, ёлғиз кекса фуқароларга қонуinchilik билан белгиланган имтиёзлар, санатория-курортларда даволаниш учун йўланмалар ва ҳаракатланиш махсус воситаларини тақдим этишда иштирок этади;

• манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан биргаликда энг муҳим ижтимоий-меҳнат нормалари ва нормативларнинг рўйхатларини белгилайди ҳамда уларни ишлаб чиқишни мувофиқлаштиради;

• Иқтисодиёт вазирлиги, бошқа вазирликлар ва идоралар билан биргаликда аҳолининг турмуш даражаси ва фаровонлигини тадқиқ этади ҳамда уларни ошириш бўйича таклифлар тайёрлайди;

• манфаатдор вазирликлар ва идоралар, давлат ҳокимиятининг жойлардаги органлари иштирокида давлат томонидан қўллаб-қувватланишга муҳтож пенсионерлар, ногиронлар, кўп болали ва кам таъминланган oilалар, аҳолининг бошқа ижтимоий ночор гуруҳларини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича таклифларни ишлаб чиқади;

• Бандликка қўмаклашиш давлат фонди маблағларини белгиланган тартибда тасарруф қилади;

• ишсизлар ва улар oilаларини Бандликка қўмаклашиш давлат фонди маблағлари ҳисобига ижтимоий қўллаб-қувватлаш таъминланишини ташкил этади;

• Бандликка қўмаклашиш давлат фонди маблағларидан мақсадли фойдаланилишини назорат қилади;

• иш жойларининг энг кам миқдори ажратилиши масалаларини ўрганади ва таҳлил қилади ҳамда бу иш жойлари ижтимоий ҳимояга муҳтож шахслар томонидан эгалланишини таъминлайди;

• деҳқон ва фермер хўжаликларида иш билан банд фуқаролар, шунингдек тадбиркорларни ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича белгиланган ижтимоий кафолатлар ва чоралар амалга оширилишини ташкил этади;

• Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси билан аҳоли даромадларини тартибга солиш давлат механизмларини такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлашда иштирок этади;

• Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, бошқа манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан биргаликда иш ҳақи, пенсиялар,

нафақалар, стипендиялар энг кам миқдорини белгилаш бўйича таклифлар тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикасининг аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими фуқароларнинг қуйидаги тоифаларини қамраб олган:

- қонунчиликка мувофиқ ногирон деб топишган шахслар, шунингдек 18 ёшгача бўлган ногирон болалар;

- техноген ва табиий офатлар, шунингдек ҳарбий ва миллатлараро можароларда жабр кўрганлар;

- қарилик бўйича пенсия тайинлаш учун зарур меҳнат стажига эга бўлмаган ҳамда амалдаги қонунчиликка мувофиқ моддий таъминланишлари керак бўлган шахслар томонидан бундай моддий ёрдам олмаётган 65 ёшга тўлган ёлғиз эркаклар ва 60 ёшга тўлган аёллар, шунингдек ўзгалар томонидан парвариш қилишга мухтож бўлган ёлғиз қари фуқаролар;

- фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан белгилаб қўйилган даражадан кам даромадга эга бўлган айрим фуқаролар ҳамда кам таъминланган oilалар;

- кўп болалик кам таъминланган oilалардаги болалар;

- етим болалар ҳамда васийсиз қолган болалар;

- ижтимоий муҳим ҳисобланган касалликларга чалинган шахслар;

- икки ёшгача бўлган болаларни парвариш қилаётган кам таъминланган oilалардаги оналар ёки бундай она мавжуд бўлмаганда улар ўрнидаги шахслар;

- боқувчисини ёқотган oilалар, вояга етмаган болаларни тарбиялаётган бевалар;

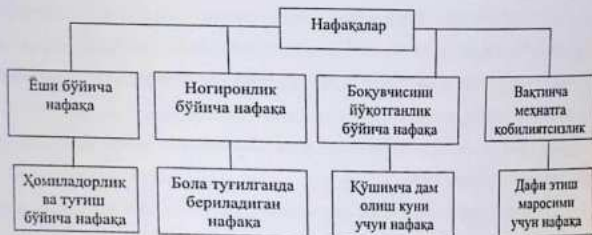
- расмий равишда ишсиз сифатида рўйхатга олинган фуқаролар.

Ўзбекистон Республикасида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш шаклларида бири - ижтимоий нафақа Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 июндаги қарори билан жорий қилинган. 1990-1993 йилларда фуқаролар бундай тоифа фуқароларга ижтимоий пенсиялар берилар эди.

Нафақа тегишли бюджет маблағлари ҳисобидан объектив сабабларга кўра иш ҳақи йўқотилгани, шунингдек аҳолининг айрим гуруҳларини ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадларида тайинланади (7.3-расм).

Иш ҳақи йўқотилгани билан боғлиқ нафақаларга вақтинчалик ишга лаёқатсизлик, ҳомиладорлик ва туғруқ бўйича, ишсизлик ва бошқа шу каби ҳолатлар бўйича тўланадиган нафақалар киради.

Аҳолининг айрим гуруҳларини ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадларида тайинланадиган нафақалар аёллар ва болаларга бир марталик тўловлар, болаларни парваришlash билан банд бўлган oilаларга, дафн маросими учун тўланадиган нафақалар ва бошқа тўловлар киради.

7.3-расм. Нафақа турлари

Ёш бўйича нафақалар. Ёши бўйича нафақа иш стажига эга бўлмаган, яқинлари йўқ 65 ёшга тўлган эркаклар, ва 60 ёшга тўлган аёлларга тайинланади. Ижтимоий таъминот бўлимлари текширувига кўра, нафақа сўраб мурожаат этган шахс қариндошларининг моддий ночорлиги аниқланган ҳолларда нафақа ўзларининг кекса қариндошларига моддий ёрдам кўрсата олмайдиган қариндошлар бор бўлган тақдирда ҳам тайинланиши мумкин. Ёши бўйича нафақа тайинлаш тўғрисида мурожаат этган шахс туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига ариза, ариза берувчининг ёшини тасдиқловчи ҳужжат, яшаш жойидан маълумотнома,

ариза берувчи оиласининг умумий даромади тўғрисида маълумотинома тақдим этиши лозим. Фуқаронинг ҳолати ўрганилиб чиққандан сўнг унга ижтимоий таъминот бўлими томонидан нафақа тайинланади.

Ногиронлик бўйича нафақалар. Меҳнат қобилияти доимий ёки узоқ муддатга йўқотилган I ва II гуруҳ ногиронларига нафақа тайинланади ва тўланади. Фуқароларнинг меҳнат қобилиятларини йўқотганлик даражасини аниқлаш учун тиббий текширишни фақат тиббий-меҳнат эксперт комиссиялари шаҳар ёки туман ижтимоий таъминот бўлиmlари йўлланмаси бўйича амалга оширади. Ишлаб турган ёки даромаднинг бошқа манбаларига эга бўлган I ва II гуруҳ ногиронларга нафақа тўланмайди.

Боқувчисини йўқотганлик бўйича нафақа. Пенсия тайинлаш учун зарур бўлган иш стажига эга бўлмаган шахс вафот этган тақдирда унинг қарамоғида бўлган оила аъзолари боқувчисини йўқотганлик бўйича нафақа олиш ҳуқуқига эга.

Вафот этган фуқаронинг оила аъзоларига нафақалар миқдори қуйидагича белгиланади:

- oilанинг уч ва ундан ортиқ меҳнатга лаёқатсиз аъзосига – вафот этган фуқаро олган ёки олиш ҳуқуқига эга бўлган нафақанинг 100,0 %;
- oilанинг меҳнатга лаёқатсиз икки аъзосига нафақанинг – 75,0 %;
- oilанинг меҳнатга лаёқатсиз бир аъзосига нафақанинг – 50,0 %.

Боқувчисини йўқотганлик бўйича нафақа тайинлашда туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига боқувчисининг вафот этганлиги тўғрисида гувоҳнома ва болаларнинг туғилганлиги тўғрисидаги гувоҳномалар нусхаси тақдим этилади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси. Нафақанинг бу тури қуйидаги ҳолларда берилади:

- вақтинча меҳнатга қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ касалликда;
- санаторий-курортларда даволанганда;
- касалланганда оила аъзосини парваришлаш зарур бўлганда;

- карантинда;

- сил ёки касб касаллиги туфайли вақтинча бошқа ишга ўтказилганда;

- меҳнат қобилиятини тиклаш ёки протез қўйдириш учун реабилитация муассасаларига ўтказилганда.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақасини тайинлаш учун белгиланган тартибда берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик (касаллик) варақаси асос бўлади. Нафақанинг бу тури меҳнат қобилияти йўқотилган биринчи кундан то у тиклангунча қадар ёки тиббий-меҳнат экспертиза комиссияси томонидан ногиронлик белгилангунга қадар берилади.

Ишлаётган ногиронларга вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик бўйича нафақа меҳнатда майибланиш ходисалари ёки касб касаллигидан ташқари кетма-кет икки ойдан ва календарь йилда уч ойдан ошмаган муддатга берилади. Ишлаётган имтиёзли жихатдан иккинчи жаҳон уруши ногиронларига тенглаштирилган ногиронларга, Чернобил АЭСдаги фалокат ёки унинг оқибатларини бартараф этиш бўйича ишларни бажариш билан боғлиқ сабабларга кўра ногирон бўлган шахсларга вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси кетма-кет тўрт ойгача ёки календарь йилда беш ойгача берилади. Агар ишлаётган ногироннинг вақтинча меҳнатга лаёқатсизлиги меҳнатда майибланиш ёки касб касаллиги туфайли юз берса, нафақа у тўла соғайгунча ёки меҳнатда майибланиш ёхуд касб касаллиги билан ногиронлик гуруҳи қайта кўриб чиқилгунга қадар тўланади. Сил касаллиги оқибатида вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик бўйича нафақа шахс тўла соғайгунга қадар, лекин кўпи билан 10 ойга берилади. Ходим сил касаллиги билан қайта касалланганда ёки сил касаллиги оқибатида ногирон деб топилганда нафақа кўпи билан 6 ойга берилади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик қуйидаги даврларга тўғри келганда нафақа тўланмайди:

1. Иш ҳақи сақланмаган таътил.

2.Болаки парваришлаш бўйича таътил.

3.Иш вақтинча тўхтатилганда.

4.Ходим иш (лавозим)дан четлаштириб, меҳнат ҳақи тўлаш тўхтатиб қўйилганлиги сабабли ишламаганда.

5.Ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқув юртларида таҳсил олиш муносабати билан берилган қўшимча таътилда.

Булардан ташқари, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси ишдан ёки бошқа вазифалардан бўйин товлаш мақсадида ўз саломатлигига атайлаб эиён етказган ёхуд ўзини касалликка солганда; гиёҳвандлик ёки мастлик билан боғлиқ ҳаракатлар оқибатида, шунингдек, спиртли ва гиёҳвандлик моддаларни истеъмол қилиш натижасида касалликка чалинганда; жиноят содир қилиш вақтида жароҳатланганда; суд қарори асосида мажбурий даволанишга юборилганда; ҳибсда бўлган даврда; суд-тиббийёт экспертизасидан ўтиш даврида берилмайди.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси иш стажининг давомийлигидан қатъий назар иш ҳақининг 100,0 % миқдорида ишлаётган иккинчи жаҳон уруши катнашчиларига; байналминал жанчиларга ва уларга тенглаштирилган бошқа шахсларга; қарамоғида 16 ёшга (ўқувчилар 18 ёшга) етмаган уч ёки undan ортик болалари бўлган ходимларга; Чернобил АЭСдаги авария натижасида радиоактив ифлосланиш зонасидан эвакуация қилинган ва қўчирилган, қон ҳосил қилувчи органлар касалликлари ва хавфли ўсмалар билан боғлиқ касалликларга чалинган ходимларга; меҳнатда майибланиш ва касб касаллиги натижасида вақтинча меҳнатда яроқсиз бўлган ходимларга тўланади.

Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касалликлар (сил касаллиги, онкология касалликлари, хавфли ўсимталар, жинсий йўл билан ўтадиган касалликлар, ОИТС, мохов касаллиги, руҳий касалликлар) бўйича ҳисобга турган ходимларга улар томонидан давлат ижтимоий сугурта бадаллари тўлаган даврининг (умумий иш стажининг) давомийлигига боғлиқ

равинишда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси куйидаги миқдорда тўланади:

- умумий иш стажи 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга иш ҳақининг 100,0 % миқдорида;
- умумий иш стажи 5 йилдан 8 йилгача бўлган ходимларга иш ҳақининг 80,0 % миқдорида;
- умумий иш стажи 5 йилгача бўлган ходимларга иш ҳақининг 60,0 % миқдорида.

Умумий иш стажи 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга ҳамда 21 ёшга етмаган етимларга вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси меҳнат ҳақининг 80,0 % миқдорида; умумий иш стажи 8 йилгача бўлган ходимларга вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси меҳнат ҳақининг 60,0 % миқдорида тўланади.

Умуман, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа барча ҳолларда белгиланган энг кам иш ҳақидан кам бўлмаслиги ва нафақа ҳисоблаб чиқарилган иш ҳақидан юқори бўлмаслиги лозим.

Касалланган оила аъзосини парваришлаш зарур бўлган бериладиган нафақа. Уч ёшгача бўлган болани ёки 16 ёшгача бўлган ногирон болани парваришlashда банд бўлган она касал бўлиб, болани парваришlashга қурби етмай қолган ҳолларда, парвариш билан банд бўлган ишлаётган бошқа оила аъзолари ёки қариндошларига меҳнатга лаёқатсизлик варақасига асосан нафақа берилади. Оиланинг касал бўлган аъзосига қараш бўйича вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси бемор бировнинг парваришига мухтож бўлган, лекин 7 календарь кунидан ошмаган давр учун берилади. 14 ёшга етмаган бемор болага қараш учун вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси болага парвариш керак бўлган, ammo 14 календарь кунидан ошмаган давр учун берилади.

Ҳомиладорлик ва туққандан кейинги даврлар бўйича нафақа. Ҳомиладорлик ва туққандан кейинги даврлар таътили сифатида аёлларга туққанига қадар 70 календарь кун ва туққанидан кейин 56 календарь кун

(туғиш кийин кечган ёки икки ва ундан ортқ бола туғилган ҳолларда – 70 календарь кун) таътил берилади. Бу нафақани тайинлаш ва тўлаш учун меҳнатга лаёқатсизлик варақаси асос бўлади ҳамда кўрсатилган барча давр учун тўланади. Олий, ўрта махсус, касб-ҳунар таълим муассасаларининг тамомлаган ва ишга юборилган аёлларга ишни бошлагунга қадар ҳомиладорлик ва туғиш бўйича берилган меҳнатга лаёқатсизлик варақаси асосида нафақа аёл ишга келиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади. Ишни вақтинчалик тўхтатиш ёки ишлаб чиқариш ажралмаган ҳолда ўқув юртларида таҳсил олиш муносабати билан берилган қўшимча таътил даврида ҳомиладорлик ва туғиш бўйича таътил берилган ҳолда, нафақа кўрсатилган давр тугагандан кейин аёл чиқиши лозим бўлган кундан бошлаб берилади. Ходим йиллик таътилда ва болани парваришлаш учун таътилда бўлган вақтда ҳомиладорлик ва туғиш бўйича таътил берилганда, нафақа ҳомиладорлик ва туғиш бўйича таътилнинг вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақасида кўрсатилган барча кунлари учун берилади. Болани парваришлаш бўйича таътил даври учун нафақа таъриф ставкасидан (лавозим мзосидан) ва таътил бошланишидан олдинги 12 ой мобайнида олинган мукофотларнинг ўртача ойлик суммасидан ҳисоблаб чиқарилади. Бунда вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси очилган кунига бўлган тариф ставкаси жойларда белгиланган туман коэффициентини ва устамаларни ҳисобга олган ҳолда олинади.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа, шу жумладан, айрим ҳолларда, яъни меҳнат шартномаси алоҳида асосларга кўра бекор қилингандан кейин бир ой ичида вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик ёки ҳомиладорлик ва туғиш таътили бошланган бўлса, нафақа яшаш жойидаги туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлими томонидан иш ҳақининг 100,0 % миқдорида берилади.

Бола туғилганда бериладиган нафақа. Бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа энг кам ойлик иш ҳақининг икки барабари миқдорида берилади. Иш ҳақига коэффициент қўлланиладиган туманларда нафақа

ушбу коэффициентларни ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Ишләётган аёлларга ҳамда ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда олий, ўрта махсус, касб-хунар таълим муассасаларида таҳсил олаётган аёлларга бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақа тегишлича иш ёки ўқиш жойидан тўланади. Ишламайдиган ва ўқимайдиган ота-оналарга бола туғилганда бериладиган нафақа ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланади ва тўланади. Агар аёл ҳомиладорлик бўйича таътил даврида ишдан бўшаб, шу давр мобайнида ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа олган бўлса, бир марталик нафақа умумий асосларда берилади. Бола ўлик туғилган ҳолларда нафақа тўланмайди.

Қўшимча дам олиш кuni учун нафақа. Бу нафақа ногирон боласини тарбиялаётган ишловчи ота-онанинг бирига бола ўн олти ёшга тўлгунга қадар давлат ижтимоий сугуртаси маблағлари ҳисобидан бир кунлик иш ҳақи миқдорида ҳақ тўлаган ҳолда ойига қўшимча бир дам олиш кuni берилади.

Дафн этиш маросими учун бериладиган нафақа. Дафн этиш маросими учун нафақа ходим ёки унинг қарамоғида бўлган куйидаги оила аъзолари вафот этганда берилади:

- турмуш ўртоғи;

- 18 ёшга тўлмаган ёки вақтинча меҳнатга қобилиятсиз (ёшдан қатъи назар) болалари, ака-укалари ва опа-сингиллари;

- ота-онаси;

- бобоси ёки бувиси.

Ходим вафот этганда дафн этиш маросими учун нафақа оила аъзоларига ёки дафн ўтказишни ўз зиммасига олган шахсларга туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлими томонидан энг кам ойлик иш ҳақининг уч барабари миқдорида берилади. Ишламайдиган пенсионер вафот этган тақдирда дафн этиш маросими учун нафақа унинг оиласига ёки пенсионернинг дафн маросимини ўтказган шахсга икки ойлик пенсия миқдорида, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг икки хиссасидан кам

бўлмаган миқдорида тўланади. Аёлниги ҳомилиси тушган ҳолларда дафн этиш маросими учун нафақа берилмайди.

Муддатли ҳарбий хизматта чақирилган ходим ёки унинг оила аъзоси вафот этган тақдирда дафн этиш маросими учун нафақа, агар унга сўнгги иш ҳақи тўланган кундан бир ойдан кўп вақт ўтмаган бўлса берилади. Олий, ўрта махсус касб-хунар таълим муассасаларида таҳсил олаётган шахслар, мактаблар, малака ошириш институтлари ўқувчилари ёки уларнинг оила аъзолари вафот этганда, агар улар курсларга, мактабларга, институтларга корхона томонидан юборилган бўлсалар ва уларнинг ўқиш давридаги иш ҳақи тўла ёки қисман сақланиб қолган бўлса, дафн этиш маросими учун нафақа энг кам ойлик иш ҳақининг уч барабари миқдорида берилади.

Ишсизлик бўйича нафақа. Қонунда белгиланган тартибда ишсиз деб тан олинган фуқароларга ишсизлик бўйича нафақа берилади. Ишдан ва иш ҳақидан (меҳнат даромадидан) маҳрум бўлган шахслар учун ишсизлик нафақаси олдинги иш жойидаги охириги бир йилги ўртача иш ҳақига фонд нисбатида белгиланади. Бошқа ҳолларда ишсизлик нафақаси қонуни ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдorigа фонд нисбатида белгиланади. Қарамоғида 16 ёшга тўлмаган болалари ва бошқа кишилар бўлган ишсиз шахсларга нафақа миқдори 10,0 % га оширилади. Иш ҳақига коэффициентлар белгиланган жойларда яшовчи шахсларга тайинланадиган ишсизлик нафақаси миқдорлари уларнинг шу жойларда яшаган даври учун мазкур жойда ноишлаб чиқариш тармоқларининг ходимларига белгиланган коэффициентни қўллаган ҳолда аниқланади. Ишсизлик нафақаси давлат бандликка кўмаклашини жамғармаси ҳисобидан тайинланади.

Ишсизлик нафақасининг қуйидаги турлари фарқланади:

1. Биринчи марта иш қидираётганлар шахсларга мўлжалланган ишсизлик нафақаси;
2. Узоқ танаффуздан кейин иш қидираётган шахсларга

мўлжалланган ишсизлик нафақаси.

Биринчи марта иш қидираётган шахсларга мўлжалланган ишсизлик нафақаси илгари ишламаган ва ишсизлик нафақаси олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга маҳаллий меҳнат органи томонидан касбга тайёрлаш ёки ишга жойлаштириш имконияти берилмаган тақдирда, уларда қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг камида 75,0 % миқдорида нафақа тўлаш кафолатланади.

Узоқ танаффуздан кейин иш қидираётган шахсларга мўлжалланган ишсизлик бўйича нафақа узоқ (бир йилдан ортиқ) танаффуздан кейин меҳнат фаолиятини қайта бошлашга ҳаракат қилаётган ишсиз фуқароларга тўланади. Бу қуйидаги тарзда амалга оширилади:

- мутахассислиги бўлган шахслар учун, шунингдек, 12 ой мобайнида ҳақ тўланадиган иш билан бандлиги 12 календарь ҳафтадан кам бўлмаган шахслар учун, агар уларнинг ишга жойлаштириш учун касбга қайта ўргатиш ёки малакасини ошириш талаб қилинмаса, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда;

- бошқа ҳолларда, шу жумладан, мутахассислиги бўлмаган шахсларга, маҳаллий меҳнат органи томонидан касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака ошириш имконияти берилмаган тақдирда, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг 75,0 % миқдорида.

Ишсиз деб эътироф этилган шахсларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

- ишсиз шахс зарур касб малакасига эга бўлмаганлиги туфайли унга мақбул келадиган иш танлаш мумкин бўлмаса;

- ишсиз шахснинг касб қўникмаларига мос келадиган иш йўқлиги сабабли унинг касбини ўзгартириш зарур бўлса;

- ишсиз фуқаро аввалги касби бўйича иш бажариш қобилиятини йўқотган бўлса.

Ишсиз фуқароларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг маънавиятини ошириш ўқув юртларида меҳнат органларининг йўлланмалари бўйича давлат бандликка кўмаклашни жамғармасининг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Иш берувчи томонидан тўланадиган нафақа. Нафақанинг мулкчилик шаклидан ва ҳўжалик юритиш усулидан қатъий назар, иш берувчилар корхонада (ташкilotда) меҳнат шартномаси тузиш асосида ёлланиб меҳнат қилувчи ходимларига тўланадиган қонун ҳужжатларида назарда тутилган, бир йўла бериладиган нафақа ҳисобланади. Ходим ишлаб чиқаришда тоз берган бахтсиз ҳодиса ёки бошқа хил шикастланиш туфайли соғлиғига зарар етганда, шунингдек, у касб касаллиғига чалиниш туфайли саломатлиги ёмонлашганда, иш берувчи унга бир йиллик ўртача иш ҳаёидан кам бўлмаган миқдорда бир йўла бериладиган нафақа тўлайди. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса ёки касб касаллиғи туфайли ходим вафот этган тақдирда иш берувчи унинг қарамоғида бўлган шахсларга олти йиллик ўртача иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда нафақа тўлайди. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса ёки касб касаллиғи туфайли соғлиғига зарар етган ёки вафот этган ходим қарамоғида бўлган фуқароларга нафақа тўлаш шартлари ва тартиби, нафақанинг аниқ миқдори тегишли қонун ҳужжатларида, жамоа келишувлари ва жамоа шартномаларида, бошқа меъёрий ҳужжатларда белгиланади.

Ўзбекистонда меҳнат соҳасида ходимларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашда 2008 йилги “Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини мажбурий давлат ижтимоий сугурталаш тўғрисида” ҳамда 2009 йилги “Иш берувчиларнинг фуқаровий масъулиятини мажбурий сугурталаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонулари катта аҳамиятга эга бўлди. Хусусан, “Иш берувчиларнинг фуқаровий масъулиятини мажбурий сугурталаш тўғрисида”ги қонунда ходим ўз меҳнат вазифаларини бажариши билан боғлиқ ҳолда меҳнатда майиб бўлиши, касб касаллиғига чалиниши ёки

соғлиғининг бошқача тарзда шикастланиши муносабати билан унинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича иш берувчи ўз фуқаролик жавобгарлигини белгиланган шартлар асосида ва тартибда сугурталаниш шарт эканлиги белгилаб қўйилган.

Ўзбекистонда аҳолининг ночор қатламларига ижтимоий ёрдам фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари – маҳаллалар орқали берилади.

Ўзбекистонда ижтимоий хизмат кўрсатиш турларига қуйидагилар киради:

- ногиронларни “Мурувват” уйлариغا, ёлғиз қарияларни “Саҳоват” уйлариغا жойлаштириш;
- мухтожларни протез-ортопедия ва ҳаракатланиш воситалари билан таъминлаш;
- ногирон болаларни касбга ўқитиш ва ишга жойлашишда ёрдам кўрсатиш;
- пенсионерларни санаторий ва дам олиш уйларида соғломлаштириш;
- қонунда белгиланган тартибда мухтожларга турар жой, маиший хизмат тўловлари ва солиқларда интиёзлар бериш.

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунига кўра, пенсиянинг қуйидаги уч тури мавжуд:

- ёшга доир пенсия;
- ногиронлик пенсияси;
- боқувчисини йўқотганлик пенсияси.

Ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига эраққар 60 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 25 йил бўлган тақдирда, аёллар 55 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 20 йил бўлган тақдирда эга бўладилар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 7 сентябрдаги “2007-2010 йилларда ёлғиз кексалар, пенсионер ва ногиронларни аниқ ижтимоий муҳофаза қилиш ва уларга ижтимоий хизмат кўрсатишни янада

кучайтириш чора-тадбирлар Дастури тўғрисида”ги 459-сонли Карорига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган рўйхатларга мувофиқ фуқароларнинг айрим тонфалари имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Чунончи:

- ёшдан қатъий назар пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар ва лавозимларнинг 1-сонли рўйхати (кон саноатидаги етакчи касб эгалари, бевосита ерости ва очиқ кон ишларида тўлиқ иш куни давомида банд бўлган ходимлар, учувчилар ва учувчи-синувчилар таркибига кирувчи ходимларнинг хизмат муддати – эркакларда 20 йил, аёлларда 15 йил бўлганда);

- умумий белгиланган ёшни 10 йилга қисқартирилган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва кўрсаткичларнинг 2-сонли рўйхати (ерости ишларида, меҳнат шаришти ўта зарарли ва ўта оғир ишларда тўлиқ иш куни давомида банд бўлган ходимлар, цирклар ва концерт ташкилотлари артистларининг айрим тонфалари ижодий ишдаги стажи ками 20 йил бўлган тақдирда);

- умумий белгиланган ёшни 5 йилга қисқартирилган ҳолда пенсия олиш ҳуқуқини берадиган ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, вазифалар ва кўрсаткичларнинг 3-сонли рўйхати (уруш ногиронлари ва уларга тегишлатирилган шахслар, кишлоқ хўжалиги ходимларининг айрим тонфалари, авиация муҳандис техниклари таркибининг ходимлари, шахар йўловчилар ташиш транспорти ҳайдовчилари, беш ва ундан ортиқ фарзанд туққан ҳамда уларни саккиз ёшгача тарбиялаган аёллар, экология фалокати минтақасида ишлаган фуқаролар, иқтимоий таъминот тизимининг қариялар, ногиронлар ва ёлғиз фуқароларга хизмат кўрсатишда бевосита банд бўлган ходимлар).

Ўзбекистонда ногиронларга нисбатан олиб борилаётган ижтимоий сиёсат уларнинг ҳаётда ва жамият тараққиётида фаол қатнашиш имкониятларини кенгайтиришга, моддий аҳволларини яхшилашга қаратилган. Ҳаёт фаолиятининг бузилиши даражасига қараб биринчи, иккинчи ногиронлик гуруҳи белгиланади.

Биринчи гуруҳ ногиронликни белгилаш учун касалликлар, жароҳатлар, туғма нуқсонлар оқибатида организм ҳаёт фаолиятининг яққол кўриниб турган чекланишлари асос бўлади.

Биринчи гуруҳ ногиронлик куйидаги ҳолларда белгиланади:

- ўзига ўзи хизмат қилиш, ҳаракат қилиш ёки ўз хулқ-атворини назорат қилиш (ўқиш, муомала қилиш, ҳаракатланиш), шунингдек, меҳнат фаолиятида қатнашиш мумкин бўлмаган, бу эса ўз навбатида бошқаларнинг доимий парваришига, ёрдамига ёки назоратига эҳтиёж сезишга олиб келадиган, тўла ижтимоий мослашувчанликни йўқотиш ҳолларида (тетраплегия, оғир тетрапарез, оғир сурункали психозлар, инкурабел хатарли ўсмалар);

- ҳаракат қилиш, ўзига ўзи хизмат қилиш, ўқиш ёки муомала қилиш, ўзини идора қилиш, ўз хулқ-атворини назорат қилиш, шунингдек, оддий ишлаб чиқариш шаронтида меҳнат фаолиятида қатнашиш анча қийинлашгани оқибатида, агар кўрсатилган бузилишлар донмо ўзгаларнинг парвариши, ёрдами ёки назорати зарурлигини тақозо этувчи анча яққол кўриниб турган ижтимоий мосланувчанликни йўқотиш ҳолларида (оёқларнинг доимий фалажи, ҳар икки қўлнинг чўлтоқлиги, яъни ҳар икки панжадаги ҳамма бармоқларнинг йўқлиги, юқоридан учдан бир даражада ҳар икки соннинг чўлтоқлиги, бутунлай кўрмаслик).

Иккинчи гуруҳ ногиронлик куйидаги ҳолларда белгиланади:

- саломатлигининг ҳолатига кўра меҳнат фаолиятида қатнаша олмаслик оқибатида анча яққол кўриниб турган ижтимоий мослашувчанликни йўқотишда ёки меҳнат фаолияти таъсирида касаллик кечишининг ёмонлашиши, оғир асоратлар пайдо бўлиши хавфи туғилганда,

шунингдек, муомала қилиш, ўзини идора қилиш, ўқиш, ўз хулқ-атворини назорат қилишга яққол қийналишда, аммо ўзгаларнинг ёрдамига, парваришига ёки назоратига эҳтиёж бўлмаганда (юракнинг клапан аппарати шикастланганлиги ёки қон айланишининг II- ва III-даражали доимий бузилгандаги миокард, тез авж олувчи, тез-тез кризисларга мойил иккинчи босқич гипертония касаллиги, ўпка циррози, такрорий миокард инфаркти, қисқа вақт ичида такрорланган инсульт, яқин масофани кўролмаслик);

- оғир сурункали касалликлар, таянч-ҳаракат аъзоларининг ўзаро боғлиқ нуқсонлари ва кўриш қобилиятини анча йўқотиш оқибатида яққол кўриниб турган ижтимоий мослашувчанликни йўқотганда, шунингдек, муомала қилиш, ўзини идора қилиш, ўқиш, ўз хулқ-аворини назорат қилиш ҳамда оддий шароитдаги меҳнат фаолиятида қатнашиш қийин бўлганда, аммо ўзгаларнинг ёрдамига, парваришига ёки назоратига эҳтиёж бўлмаганда (овқатланишининг камайиши ва қисқа муддатли ремиссиялар кўриниб турган язва касаллигининг оғир шакли, заҳарланиш, тез-тез зўрайиб турадиган бронхоэктатик касаллик, тез-тез хурж қиладиган тутқаноқ касаллиги, қадам босишни бир мунча бузиб турадиган оёқ паразити).

Ногиронлик пенсиялари меҳнат қобилиятини тўлиқ ёки қисман йўқотилган қуйидаги ҳолларда тайинланади:

- меҳнатда майибланганда ёки касб касаллигига учраганда;
- умумий касаллик (иш билан боғлиқ бўлмаган шикастланиш, майиблик, болаликдан ногиронлик) туфайли.

Меҳнатда майибланганда ёки касб касаллигига учраганда бериладиган ногиронлик пенсиялари иш стажидан қатъий назар тайинланади. Умумий касаллик туфайли бериладиган ногиронлик пенсиялари ногиронлик бошланган пайтга қадар қуйидагича иш стажига эга бўлган тақдирда тайинланади.

20 ёшга тўлгунга қадар умумий касаллик туфайли иш даврида ёки ишлаш тўхтатилганидан кейин ногирон бўлиб қолган шахсларга пенсиялар иш стажидан қатъий назар тайинланади.

Агар ногиронлик келтириб чиқарувчи жароҳатланиш, заҳарланиш, яссиқ уриш, куйиш, совуқ уриш, чўкиш, электр токи ёки яшин уриш, шунингдек, табиий офатлар ёки авариялар туфайли саломатлигининг бошқача шикастланиши меҳнат вазифасини бажаришда, корхона, ташкилот ҳудудида содир бўлса, ногиронлик меҳнатда майибланиш туфайли содир бўлган деб ҳисобланади.

Боқувчисини йўқотганлик пенсиялари. Вафот этган боқувчининг қарамоғида бўлган меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари боқувчисини йўқотганлик пенсияси олиш ҳуқуқига эга бўлади. Маҳрумининг қарамоғида турмаган ота-онаси ва эри (хотини) ҳам, кейинчалик кун кечирish учун зарур маблағ манбаидан маҳрум бўлиб қолсалар, пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Бундан ташқари, ўқувчилар 18 ёшга тўлгунга қадар боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Пенсиялар туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланиб, унинг миқдори иш стажининг муддатига боғлиқ бўлиб, пенсиянинг таянч миқдори, иш стажи учун пенсиянинг оширилиши ва пенсияга қўшиладиган устама ҳақлардан таркиб топади.

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонуни билан пенсияларнинг қуйидаги таянч миқдорлари белгиланган:

- Ёшга доир тўлиқ пенсия учун – пенсияни ҳисоблаб чиқариш учун олинадиган ўртача ойлик иш ҳақининг 55,0 %, лекин расмий белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг камида 100,0 % миқдорида;
- ва 2-гурух ногиронларига ногиронлик пенсияси учун – пенсияни ҳисоблаб чиқариш учун олинадиган ўртача ойлик иш ҳақининг 55,0 %, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг камида 100,0 % миқдорида;
- 3-гурух ногиронларига ногиронлик пенсияси учун – пенсияни

хисоблаб чиқариш учун олинадиган ўртача ойлик иш ҳақининг 30,0 %, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг камида 50,0 % миқдорида;

- онланинг меҳнатга лаёқатсиз ҳар бир аъзосига боқувчисини йўқотганлик пенсияси учун — пенсияни ҳисоблаб чиқариш учун олинадиган ўртача ойлик иш ҳақининг 30,0, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг камида 50,0 % миқдорида;
- ота-онасидан жудо бўлган болаларга ёки вафот этган ёлғиз онанинг болаларига, ҳар бир болага боқувчисини йўқотганлик пенсияси учун пенсияни ҳисоблаб чиқариш учун олинадиган ўртача ойлик иш ҳақининг 30,0 %, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг камида 100,0 % миқдорида.

Таъкидлаш жоизки, тўлиқ давлат таъминотида турган етим болаларга боқувчисини йўқотганлик пенсияси энг кам ойлик иш ҳақининг 100,0 %, ота-онасининг биридан ажралган ва тўлиқ давлат таъминотида турган болаларга энг кам ойлик иш ҳақининг 50,0 % миқдорида пенсия тўланади.

Саховат уйларида яшовчи ёлғиз қариялар ва ногиронларга пенсия билан улар таъминоти учун сарф-харажат ўртасидаги фарқ, лекин тайинланган пенсиянинг камида 10,0 %, уруш ногиронларига эса камида 20,0 фоизи тўланади.

2004 йилда Ўзбекистонда Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига асос солинди. Натижада 2005 йил 1 январдан бошлаб иш билан банд жисмоний шахсларнинг даромад солигини камайтириш ҳисобига улар иш ҳақининг 1,0 % ни шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига бадаллар сифатида ўтказила бошланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 30 декабрдаги “Фуқароларнинг пенсия таъминоти тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони мамлакат пенсия таъминоти тизимини янада такомиллаштириш имконини берди.

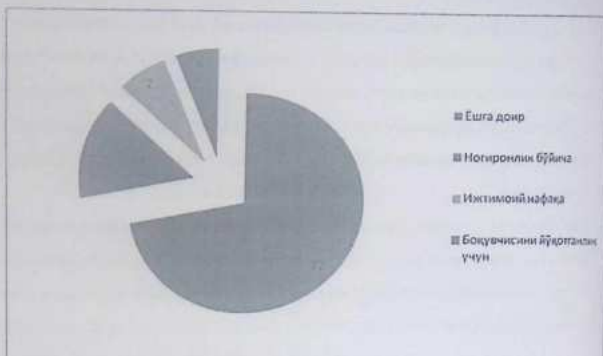
Ҳозирги вақтда пенсия ва нафақаларни тайинлаш, уларнинг тўловини мониторинг қилиш, ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги янгидан ташкил этилган бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг ҳудудий бўлинмалари томонидан амалга оширилмоқда. Унинг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- фуқароларнинг давлат пенсия таъминотини ташкил этиш;
- фуқароларга пенсиялар, ижтимоий нафақалар, компенсация тўловлари ва бошқа тўловларни тайинлаш, уларнинг миқдорларини қайта ҳисоблаб чиқиш;
- жамғарма ҳисобварақаларида мажбурий тўлов, бадаллар ва бошқа тўловларни жамлаш;
- пенсиялар ва бошқа тўловларнинг тўлиқ ҳамда молиялаштирилиш ва тўланишини ташкил этиш, улар бўйича ҳисоб ва ҳисоботни юритиш;
- фуқароларнинг пенсия таъминотида доир маблағларини қатъий мақсадли ишлатилишини таъминлаш.

2011 йил давомида мамлакатда 2 млн. 946 миндан ортиқ фуқароларга пенсия ва нафақалар тўлаб борилди. Бунинг учун Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси томонидан 6,03 трлн.сўм миқдорида маблағ ажратилди.

Ўзбекистонда пенсия ва нафақалар миқдори муттасил ошириб борилмоқда. Хусусан, 2011 йилнинг ўзида пенсия ва ижтимоий нафақалар миқдори икки марта: 1 августдан 1,15 мартага ва 1 декабрдан 1,1 баробарга оширилди.

2012 йилнинг 1 январидан эса меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори меҳнатга ҳақ тўлашнинг Ягона тариф сеткасида мувофиқ амалдаги "0" разряди ўрнига 1 разряд (155790 минг сўм) этиб белгиланиши даромади кам аҳолининг реал даромадларини 2,47 маротабага оширишга хизмат қилди.

7.4-расм. Ўзбекистон Республикасида пенсия ва нафақа олувчиларнинг таркиби (умумий сонига нисбатан % ҳисобида)

Мамлакатда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг пенсия ва ижтимоий нафақалар орқали қўллаб-қувватлашдан ташқари улар учун катор имтиёзлар ҳам жорий қилинган. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига мувофиқ давлат пенсияси тайинланган I ва II гуруҳ ногиронлари, ёлғиз пенсионерлар, боқувчисини йўқотган кшп болали оилалар, шунингдек шахсий пенсионерлар ер солиғи тўлашдан озод қилинади. Бундан ташқари I ва II гуруҳ ногиронлари ва пенсионерлар қонунчиликда белгиланган солиқ солинмайдиган майдон ўлчами доирасида мулк солиғи тўлашдан озод этилганлар. Ёлғиз пенсионерлар, шу жумладан ногиронлар, шахсий пенсионерлар ҳар ойда коммунал тўловлари бўйича имтиёзлар ўрнига энг кам иш ҳақининг 45,0 % миқдоринда компенсация тўловларини олишмоқда. Айрим тоифадаги фуқаролар пенсияларига давлат олдида кўрсатган хизматлари учун энг кам иш ҳақининг 0,5 баробаридан 3,0 баробаригача ҳар ойлик устамалар белгиланган.

7.3. Маҳалла – Ўзбекистон аҳолисини ижтимоий муҳофаза қилишни ташкил этишининг ноёб институти

Инсонни ривожлантириш вазифаларини бажаришда давлат тузилмалари билан бир қаторда бизнес, фуқаролик жамияти институтлари зиммаларида ҳам катта масъулият бор. Давлат жамиятнинг қўллаб-қувватлашисиз ҳамма мавжуд ижтимоий муаммоларни тўлиқ ҳал эта олмаслиги аёндыр.

Шунинг учун давлат ҳокимиятнинг марказий органлари асосий эътиборларини инсон салоҳиятни шакллантиришга йўналтирилган тармоқларни ривожлантиришнинг стратегик масалаларига қаратадиган бўлса, жорий ижтимоий муаммоларни ҳал этиш давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ва фуқаролик жамияти институтларининг вазифаларидир.

Ўзбекистонда *“Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамиятига”* концепцияси изчил амалга оширилар экан, бунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари – маҳаллага алоҳида ўрин берилган.

Маҳалла –ўзини ўзи бошқариш тизимининг халқимизга хос ноёб тизимидир. Истиқлол йилларидагина у Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таърифи билан айтганда *“таъсирчан ижтимоий фуқаролик идораси”*, *“ҳақиқий демократия дархонаси”*, айни вақтда *“она юрт рамзи”*, *“халқ виждони”*га айланди.

Маҳалла – Ўзбекистонда маъмурий-ҳуқуқий бирлик, ўзини ўзи бошқаришнинг миллий анъаналар ва кадриятларга хос бўлган усулидир. Тарихий манбаларнинг далолат беришича, милоддан аввалги учинчи асрдан милодий бешинчи асрнинг бошларигача Паркана (Фарғона) давлатида оқсоқаллар кенгаши амал этган. Кенгаш ваколатига сулҳ тузиш, вазирлар таркибини аниқлаш, солиқларни белгилаш, фуқароларни жамоа ишларига сафарбар қилиш ва бошқа вазифалар кирган.

Адабиётларда маҳалларининг кўп мингйиллик тарихга эга эканлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Жумладан, Наршахийнинг *“Бухоро тарихи”*

асарида Бухорода X асрда бир қанча маҳаллалар бўлгани қайд этилган. Алишер Навоӣ эса "Ҳайрат ул-аброр" асарида "Маҳалла - шаҳар ичидаги шаҳарча" эканлиги баён этилган. Амир Темур салтанатида маҳаллалар фуқароларнинг касб-корлари асосида шаклланган ва шунга қараб номланган. Зарғарлик, мисгарлик, кўнчилик, пичоқчилик, қошиқчилик, темирчилик, эгарчилик, такачилик ва ҳоказо маҳаллалар мавжудлиги ана шу билан изоҳланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг давлатчилигимиз тарихида биринчи марта "маҳалла" тушунчаси Асосий Қонунимизга киритилиб, жамият бошқарувидаги ўрни ва конституциявий мақом катъий белгилаб қўйилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддаси ҳамда "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонунга биноан маҳаллалар ўз ҳуқуқий мақомига эга бўлди.

Янги таҳрирдаги "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонунда эса фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ҳокимияти таркиби органларига кирмаслиги кўрсатилди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаролар йиғинлари, шунингдек шаҳар маҳаллаларидан иборат (7.5-расм).

Маҳалла институтининг тикланиши ва ривожлантирилиши миллий ва умуминсоний қадриятлар - дўстона кўшчилик ва ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, ёрдамга муҳтож одамларга ғамхўрлик қилиш, ёшларни ватанпарварлик, жамият олдидagi ўз бурчи ва жавобгарлигини тегин аниглаш руҳида тарбиялаш мақсадларига хизмат қилмоқда. Маҳалла том маънода а айлланиб, озод ва обод Ватан барпо этиш, халқ фаровонлигини таъминлашга йўналтирилган демократик ислохотларни амалга оширишда мустаҳкам таянч бўлиб хизмат қилмоқда.

Бугунги кунда мамлакатимизда фуқароларнинг 9773 та ўзини ўзи бошқариш органи фаолият кўрсатмоқда.

7.5-расм. Қишлоқ, овул, шаҳар маҳалласи фуқаролари йиғини ташкилий тузилмаси

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг асосий принциплари – очиқлик, ошкоралик, ижтимоий адолат, инсонпарварлик, маҳаллий аҳамиятга эга вазифаларни ҳал этишда мустақиллик, ижтимоий ўзаро ёрдамдир. Мазкур органлар ҳокимиятнинг барча даражадаги ваколатли органларига сайловларда фаол иштирок этадилар, ўзлари ҳам сайлов асосида шаклланади. Ҳар икки ярим йилда фуқаролар йиғинларининг раислари (оқсоқоллар) ва улар маслаҳатчиларининг сайловлари бўлиб ўтади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари мамлакатда амалга оширалаётган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислохотларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришда фаол иштирок этадилар. Авваллари давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ваколатига кирган 30 тадан ортиқ

функциялар бугун маҳаллалар томонидан бажарилмоқда. Бу функцияларга, жумладан, қуйидагилар киради:

- ўз ҳудудларини комплекс ривожлантириш, ободонлаштириш ва санитария аҳволини яхшилашга қаратилган тадбирлар режаларини тасдиқлаш;

- қонунлар, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижроси, шунингдек ўз қарорлари бажарилиши устидан жамоат назоратини амалга ошириш;

- Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси ва маҳаллий кенгашлар депутатлигига номзодлар кўрсатиш тўғрисида қарор қабул қилиш;

- туман, шаҳар ва вилоят ҳокимиятлари раҳбарларининг фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятига тааллуқли масалалар бўйича мунтазам ҳисоботларини эшитиш;

- ҳудудларида жойлашган корхона, ташкилот, муассасалар раҳбарларининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва ободонлаштириш масалалари бўйича ўз ваколатлари доирасида ҳисоботларини эшитиш;

- кам таъминланган оилаларга уларнинг уйлари ва квартираларини таъмирлашда ёрдам кўрсатиш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;

- ўз ҳудуди ижтимоий инфратузилмаларини ривожлантириш учун юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини ихтиёрийлик асосида жамлаш масалалари бўйича қарорлар қабул қилиш;

- ўз ҳудудида яшайдиган фуқароларнинг иш билан бандлигига кўмаклашиш, жумладан оилавий бизнес ва касаначиликни ташкил қилиш;

- атроф муҳитни муҳофаза қилишга кўмаклашиш;

- тўйлар ва бошқа маросимларни ўтказиш бўйича тавсиялар бериш;

- ҳашарлар ташкил этиш ва ҳоказолар.

Фуқаролик жамиятини шакллантиришда Ўзбекистон “Маҳалла” хайрия жамоат фондининг ўрни ва аҳамияти тобора ортмоқда. Ҳозирги вақтда жамоат фонди таркибида 14 ҳудудий бўлим, 196 туман ва шаҳар бўлимлари фаолият кўрсатмоқда. Улар аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш билан биргаликда бозор иқтисодиёти шароитларида маҳаллаларни

ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий ривожлантиришга салмоқли хиссаларини кўшмоқдалар. “Маҳалла” хайрия жамоат фонди ташаббуси билан умумхалқ ҳашарлари ўтказилмоқда, маҳаллаларни ободонлаштириш, фуқаролар йиғинлари марказларини қуриш ва жиҳозлаш ишлари олиб борилмоқда. У фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига катта амалий ёрдам кўрсатмоқда. Жумладан, 3600 дан ортиқ фуқаролар йиғинлари замонавий компьютерлар, мебель ва зарур инвентарлар билан жиҳозланди. Маҳаллаларнинг фаолиятларини қўллаб-қувватлаш, ҳудудларни ободонлаштириш учун 4 миллиард сўмдан ортиқ маблағ йўналтирилди.

Аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатишни номарказлаштириш тажрибаси Ўзбекистон учун хосдир. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 10 декабрдаги “Болали оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 437-сонли қарорига асосан вояга етмаган (16 ёшгача болалари бўлган, шунингдек академик лицейларда ва касб-ҳунар коллежларида таълим олаётган 16 ёшдан 18 ёшгача болалари бўлган) оилаларга нафақа ота-оналардан бирининг шахсий аризаси асосида фуқароларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан тайинланади ва тўланади (7.3-жадвал).

2006-2010 йиллар давомида Ўзбекистон Республикасида вояга етмаган фарзандлари бўлган оилалардан нафақа тайинланган оилалар сони 324,7 минггага ёки 20,4 % га камайган. Бу даврда 2-18 ёшгача фарзанди бўлган оилалардан нафақа олувчилар улуши 32,7 % дан 20,7 % гача камайган. Бироқ ушбу даврда вояга етмаган фарзандлари бўлган оилаларга тайинланган ойлик нафақа миқдори 19,4 минг сўмдан 56,9 минг сўмгача ёки 2,93 мартага ортиган.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллалар орқали вояга етмаган фарзандлари бўлган оналарга нафақа тайинлаш¹

Кўрсаткичлар	Йиллар					2011 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши	
	2007	2008	2009	2010	2011	+,-	%
Нафақа олувчилар сони, мингга она	1591,5	1588,3	1585,1	1581,9	1266,8	-324,7	79,6
2-18 ёшгача фарзанди бўлган оналардан нафақа олувчилар улуши, %	32,7	30,6	28,7	26,9	20,7	-12,0	-
Ўртача ойлик нафақа миқдори, минг сўм	26,0	34,8	46,6	56,9	78,4		

Мамлакатда ишламаётган оналарни ижтимоий ҳимоя қилишга ҳам катта эътибор берилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги “Аҳолининг ижтимоий ҳимояга мухтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашнинг 2002-2003 йилларда мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 33-сонли қарорининг қабул қилинганлиги бунинг яққол исботидир. Унга кўра, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан ишламаётган оналарга болани икки ёшга тўлгунгача парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақа тайинланади ва тўланади.

Бола парваришлаш учун нафақа, парваришланган болалар сонидан ва нафақа олувчи шахсининг меҳнат стажидан қатъий назар, ҳар ойда Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган энг кам иш ҳақининг 200,0 % миқдорига тўланади (7.4-жадвал).

2006-2010 йилларда республика бўйича ишламаётган оналардан 2 ёшгача фарзандни парвариш қилиш бўйича нафақа олувчилар сони 264,7 мингтага ёки 35,3 % га камайган. Шу билан бирга, бу даврда 2 ёшгача фарзанди бўлган ишламаётган оналардан нафақа олувчилар улуши 61,3 %

¹ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги маълумотлари // <http://www.mehnat.uz>.

дан 33,0 % га камайган. Бирок, ушбу даврда 2 ёшгача фарзанди бўлган ишламаётган оналарга тайинланган ойлик нафақа миқдори 32,0 минг сўмдан 99,0 минг сўмга ёки 3,1 мартага кўпайган.

7.4-жадвал

Ўзбекистон Республикасида маҳаллалар орқали ишламаётган оналарга 2 ёшгача фарзандни парвариш қилиш бўйича нафақани тайинлаш¹

Кўрсаткичлар	Йиллар					2011 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши	
	2007	2008	2009	2010	2011	+-	%
Нафақа олувчилар сони, мингта оила	750,9	689,6	633,3	581,6	486,2	-264,7	64,7
2 ёшгача фарзанди бўлган ишламаётган оналардан нафақа олувчилар улуши, %	61,3	54,3	48,1	42,6	33,0	-28,3	-
Ўртача ойлик нафақа миқдори, минг сўм	42,5	56,6	75,3	99,0			

Аҳолининг энг ижтимоий муҳофазага мухтож қатламларидан бири – бу кам таъминланган оилалардир. Республикада кам таъминланган оилаларнинг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш мақсадида қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 августдаги “Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишни ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги 434-сонли қарорида кам даромадли оилаларга ҳар ойлик моддий ёрдам тайинлаш ва унинг миқдорини белгилаш фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига юклатилган. Ҳар ойлик моддий ёрда оилага 3 ой муддатга тайинланади ва энг кам иш ҳақининг ўша вақтда амалда бўлган 1,5 дан 3 бараваригача миқдориди белгиланади.

2006-2010 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси бўйича моддий ёрдам олган кам таъминланган оилалар сони 221,0 мингтадан 165,4

¹ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги маълумотлари // <http://www.mexnat.uz>.

мингтага ёки 25,2 % га камайган. Бу даврда тайинланган моддий ёрдамнинг ойлик миқдори 11,9 минг сўмдан 72,4 минг сўмгача ёки 6,1 мартага кўпайган (7.5-жадвал).

7.5-жадвал

Ўзбекистон Республикасида маҳаллалар орқали кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш¹

Кўрсаткичлар	Йиллар					2010 йилда 2006 йилга нисбатан ўзгариши	
	2006	2007	2008	2009	2010	+-	%
Моддий ёрдам олувчи оилалар сони, мингта	221,0	214,5	208,2	202,1	165,4	-55,6	74,8
Жами оилалар сонига нисбатан моддий ёрдам олувчилар улуши, %	3,3	3,2	3,1	3,0	2,4	-0,9	-
Ойлик моддий ёрдам миқдори, минг сўм	11,9	12,0	12,1	56,9	72,4	60,5	608,4

Умуман, бутунги кунда давлатнинг ижтимоий соҳаларга харажатларининг 6,0 % га яқини маҳаллалар орқали кам таъминланган оилаларга тақсимланмоқда. Мазкур механизм халқаро экспертларнинг юқори баҳосига сазовор бўлди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари орқали аҳолининг айрим гуруҳларига (ногиронлар, ёлғиз пенсионерлар, пенсия тайёрлаш учун зарур стажга эга бўлмаган ёлғиз қари фуқаролар, етим болалар, кам таъминланган оилалардаги болалар ва бошқалар) қийин кийим-кечак, ўқув қуроллари бепул тарқатилади, ўзгалар парваришига муҳтож бўлган ёлғиз қари фуқаролар патронажи амалга оширилишига ёрдам кўрсатилади, муҳтож фуқароларнинг турар жой-коммунал ва бошқа харажатларини қоплаш бўйича чоралар қўрилади.

Маҳалланинг жамиятдаги ўрни ва мавқеидан 2011 йилда “Ижтимоий фикр” маркази томонидан ўтказилган социологик тадқиқот натижалари

¹ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги маълумотлари // <http://www.mexnat.uz>.

ҳам яққол далолат бериб турибди. Маълум бўлишича, фуқаролар маҳаллаларга ўз шахсий муаммоларини ҳал этиш (сўровда иштирок этганларнинг 51,0 %), ижтимоий ёрдам сўраб (40,0 %), ўз оиласи, маҳалласидаги баҳсли масалаларни ҳал этиш (13,4 %), турли тadbирларни ташкил этишда ёрдам кўрсатиш (12,7 %) тўғрисида мурожат қилишади. Энг эътиборлиси, бу мурожатларнинг аксарият қисми ижобий ечимини топмоқда. Социологик тадқиқотда иштирок этганларнинг ярмидан кўпроги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ишини ижобий баҳоладилар. Фуқароларнинг аксарият кўпчилиги (90,9 %), маҳалла ўзларининг ва оилаларининг ҳаётида жуда муҳим роль ўйнашини кўрсатдилар.

Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш концепциясида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институти – маҳалла фаолиятининг ташкилий асосларини янада такомиллаштириш, унинг вазифалари кўламини кенгайтириш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан ўзаро яқин муносабатларини таъминлаш алоҳида долзарб аҳамият касб этаётганлиги кўрсатилган.

Бу вазифани ҳал қилиш учун “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилмоқда. Бу маҳаллани аниқ йўналтирилган асосда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, хусусий тadbиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш, шунингдек, унинг давлат бошқарув органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати олиб бориш тизимидаги вазифаларини янада кенгайтириш мақсадларига қаратилган.

Маҳаллаларнинг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратишга

қаратилган “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонунни қабул қилиш ҳам мўлжалланган.

Назорат учун саволлар

1. Ижтимоий сиёсатда коммутатив ва тахсимлаш адолати қайси механизмлар орқали амалга оширилади?
2. Ижтимоий муҳофаза қилиш тизимининг асосий институтлари функциялари нималардан иборат?
3. Ижтимоий давлат дейилганда нима тушунилади?
4. Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий сиёсат механизмларининг асосий йўналишларини нимадан иборат?
5. Аолининг ночор категориялари таркибига қимлар киради?
6. Ўзбекистонда пенсия таъминоти тизими қандай амал этади?
7. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари зиммасига аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш юзасида қандай функциялар юклатилган?

УЧИНЧИ ҚИСМ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ

8-БОБ. “ҲАММА НАРСА ИНСОН УЧУН, ИНСОН МАНФААТЛАРИ УЧУН”

8.1. Мустақилликка эришиш ва инсон ривожланиши миллий моделининг ишлаб чиқилиши

Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш мураккаб шароитларда олиб борилди. Ички сиёсатда бу ёш мустақил давлатга бир йўла икки муҳим вазифани ҳал этиш: янги давлатчиликни шакллантириш ва кенг кўламли чуқур сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни ўтказиш билан боғлиқ эди.

Режали иқтисодиёт ва бозор иқтисодиёти – мутлақо ўзгача, бирига асло мос келмайдиган ҳўжалик тизимларидир. Шу сабабли режали иқтисодиётдан бозор муносабатларига қисқа муддатда ўтишнинг имконияти йўқ. Амалга оширилаётган ислохотлар мавжуд ҳўжалик механизмни модернизация қилиш ёки такомиллаштиришни эмас, балки эски бир ҳолатдан иккинчи бир, сифат жиҳатдан янги ҳолатга ўтиш мақсадига йўналтирилган эди.

Ўзбекистонда *бозор иқтисодиётини шакллантириш муаммолари* мамлакатнинг қуйидаги ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари билан белгиланар эди:

- мураккаб демографик вазият ва айниқса қишлоқ жойларида аҳолининг ҳаёт даражасининг пастлиги;
- иқтисодиёт тармоқларининг асосан хомашёга йўналтирилганлиги;
- ташқи иқтисодий алоқаларнинг шаклланмаганлиги;
- макроиқтисодий сиёсатни амалга оширишда иқтисодий имкониятларнинг чекланганлиги;
- иқтисодиётда маҳсулот асосий турларини ишлаб чиқарадиган йирик корхоналарининг бозордаги монопол ҳолати сақланиб қолганлиги;

- бозор муносабатлари субъектлари сонининг етарли эмаслиги;
- мамлакатнинг айрим минтакаларида экологик вазиятнинг кескинлашганлиги;
- бозор инфратузилмаларининг ривожланмаганлиги ва аҳолининг янги шароитларда тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун зарур иқтисодий-ҳуқуқий тайёргаликка эга эмаслиги.

Юқорида қайд қилинган муаммоларни ҳал этиш учун, энг аввало, мамлакатда ишлаб чиқилган *ривожланиш концепциясининг* ҳуқуқий асосларини яратиш талаб этиларди. Яъни янги суверен давлат мақомини конституциявий жиҳатдан мустаҳкамлаб қуйиш, мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ривожланиш йўлининг қонуний асосларини яратиш, янги жамият қуриш, янгилашни ва тараққиётнинг ўз конституциявий моделини ишлаб чиқиш керак эди.

1992 йилнинг декабрида қабул қилинган *Ўзбекистон Республикаси Конституцияси*да бу ўзининг тўлиқ ва мукамал ифодасини топди. Мамлакатнинг Асосий Қонунида:

- конституциявий гоя ва нормалар ўзбек халқининг чуқур бой тарихининг негизига асосланган, унда буюк аجدодларимизнинг қўй асрлик тажрибаси ва маънавий кадриятлари, бой тарихий ҳуқуқий меросига таянилган;

- жаҳон мамлакатларининг ижобий ва илғор конституциявий тажрибаси ҳисобга олинган;

- халқаро стандартларга асосланган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш механизми кўзда тутилган.

Мустақил Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва бошқа асосий халқаро ҳужжатларининг принципал қоидаларини мужассам этган ҳолда, инсон ҳуқуқ ва манфаатлари, унинг эркинликлари давлат манфаатларидан устуңлигини мустаҳкамлади, фуқароларимиз учун муносиб ҳаёт шароити яратишни

Ўзининг туб мақсади этиб белгилади, ижтимоий адолат тамойилларини эълон қилди.

Мазкур ҳужжатда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши, сиёсий партияларнинг эркин фаолияти, кўппартиявийлик тизимининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳуқуқий асос яратилди, сайлов тизимининг асосий тамойил ва механизмларин тасдиқланди, сайлов эркинлиги, одамларимизнинг ўз хоҳиш-иродасини билдириш эркинлиги кафолатлари, ҳар бир фуқаронинг ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш, уларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қонун устуворлиги, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинишининг ҳуқуқий принциплари белгилаб берилди, уларнинг мустақиллиги, мустақил ҳокимият тармоғи сифатида ривожланишини кучайтиришга, демократик давлатнинг асосий ҳал қилувчи шарти бўлган ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали механизмни шакллантиришга қаратилган қонуний негиз яратилди.

Мамлакатнинг Бош Қонуни Миллий истиклол ғояси ва умумбашарий қадриятларнинг энг яхши жиҳатларини ўзида мужассам этган ҳолда, миллий анъаналар, она тил, халқнинг бебаҳо қадриятлари ва маданий мероси тикланишини таъминлади, инсоннинг маънавий камол топиши ва ҳар томонлама уйғун ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Конституция миллий, кўпукладли иқтисодиёт асосларини мустаҳкамлади, ўзини оқламаган, бутунлай касодга учраган марказлашган маъмурий-тақсимот тизимидан эркин бозор иқтисодиётига қатъият билан ўтиш учун шароит яратиб, хусусий мулкнинг устуворлигини ўрнатди.

Ўзбекистонда ислохотларни инқилобий усулда, яъни "шок терапияси" йўли билан амалга оширишдан онгли равишда воз кечилди, тадрийжий

тараққиёт йўли – “Ўзбек модели” танилаб олинди. “Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислоҳот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узоқ ва давомли миллий манфаатларимизни амалга ошириш вазифасини қўяр эканмиз, энг аввало, “шок терапияси” деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи тартибга солиди, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечдик, - деб таъкидлаган шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов. – Маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бошқарувнинг бозор тизимига ўтиш жараёнида тадрижий ёндашувни, “Янги уй қурмасдан туриб, эскисини бузмамиз” деган ҳаётий тамойилга таялган ҳолда, ислоҳотларни изчил ва босқичма-босқич амалга ошириш йўлини танладик”¹.

“Ўзбек модел”нинг моҳияти давлат қурилиши ва конституциявий тузумни тубдан ўзгартириш ва янгилаш, иқтисодиётни мафкурадан холи этиш, унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш, давлатнинг бош ислоҳотчи вазифасини бажариши, яъни ислоҳотлар ташаббускори бўлиши ва уларни мувофиқлаштириб бориши, қонун устуворлигини таъминлаш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, ислоҳотларни босқичма-босқич ва изчил олиб бориш тамойилларига асосланган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотларни амалга оширишдан иборатдир.

Мазкур принциплар ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти мақсадлари – инсон манфаатлари устуворлигига асосланган. Ислоҳотларнинг иқтисодий соҳадаги энг асосий вазифалари қаторида ташаббускорлик ва ишбилармонликни бутун чоралар билан ривожлантириш, тадбиркорликка эркинлик бериш, тажрибалар ва иқтисодий янгиликларни рағбатлантириш, иқтисодий омиллар воситасини ишга солиш, мулк эгалари ҳуқуқларининг давлат йўли билан ҳимоя

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозин, Ўзбекистон шароитида унн бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009. -7 б.

қилинишини таъминлаш ва барча мулкчилик шакллари – ширкат, давлат, хусусий ҳамда бошқа шакларини ҳуқуқий тенглигини қарор топтириш, иқтисодиётда яқка ҳокимликка барҳам бериш, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллигини кенгайтириш, давлатнинг хўжалик фаолиятига бевосита аралашувидан воз кечиш, бозорни тартибга солишда иқтисодий воситаларга устунлик бериш белгилаб қўйилди.

Ўзбекистонда *ижтимоий йўналтирилган бозор* – давлат томонидан тартибга солиб туриладиган бозор эканлиги қондаси асосида иш тутилди. Яъни давлат мураккаб ўтиш даврида иқтисодиёт, айниқса унинг асосини белгилайдиган тармоқлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш, нарх-наволарни тартибга солиб туриш, солиқ солиш ва қарз беришда имтиёзлар яратиш, шунингдек бевосита ёрдам кўрсатиши талаб этилади. Шу билан бирга бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат иқтисодий эркинликларнинг кафолати бўлди, бозор институтларини яратиш учун қулай шароит яратди, ишбилармонлик тузилмалари шаклланиши ва ривожланишини дастаклади, аниқ мақсадга қаратилган тузилма сиёсатини амалга оширди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатда *иқтисодий ислохотлар* (иқтисодиётни барқарорлаштириш ва таркибий ўзгартиришларни амал ошириш, банк-кредит тизимини шакллантириш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш, солиқ тизими, қишлоқ хўжалигини ислох этиш ва ҳоказолар) *демократик ўзгартиришлар* (демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг барпо этиш, сиёсий партияларнинг жамиятдаги ролини кучайтириш, суд-ҳуқуқ тизимини ислох этиш, оммавий ахборот воситаларининг мустақиллигини таъминлаш, жамоатчилик назоратини кучайтириш ва ҳоказолар) билан бирга қўшиб олиб борилди.

Бозор иқтисодиётига ўтишда, биринчи навбатда, *ислохотларнинг ҳуқуқий асосини* мустаҳкамлаш чоралари кўрилди. Иқтисодиётнинг турли соҳалари субъектларининг ҳуқуқлари ва иқтисодий эркинлик борасидаги

мақомини белгилаб берадиган қонунлар қабул қилинди. Корхоналар тўғрисидаги, кооперация тўғрисидаги, деҳқон хўжаликлари тўғрисидаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир.

Бозор муносабатларининг қарор топишини давлат томонидан тартибга солиш тизимида иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган корхоналар ва фуқароларнинг давлат билан ўзаро муносабатлари механизмининг солиқлар тизими орқали белгилаб берадиган қонун ҳужжатлари ҳам қабул қилинди. Корхоналар банкрот бўлишининг қонун йўли билан эътироф этилиши айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ижтимоий йўналтирилган бозор ислохотлари *миллий иқтисодиётда таркибий ўзгартiriшларни* амалга ошириш жараёнида қўйидаги ҳаётий муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилди:

- мамлакат иқтисодий мустақиллигини, айниқса галла ва ёқилги-энергетика мустақиллигини таъминлаш;
- аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳолат муҳим маҳсулот ва товарларга эҳтиёжларини уларни мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали қондириш;
- иқтисодиётнинг мутаносиб ва барқарор ривожланишини таъминлаш;
- бой минерал-ҳомашё ресурслари ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш орқали миллий иқтисодиётнинг бир тарафламали йўналишига барҳам бериш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва унинг ички ва ташқи бозорда рақобатбардошлигини таъминлаш;
- мамлакат экспорт салоҳиятини кенгайтириш ва ривожлантириш, ташқи иқтисодий алоқаларда ижобий балансга эришиш, мамлакат олтин-валюта захираларини мустаҳкамлаш;

• меҳнат ресурсларининг иш билан бандлигини таъминлаш, прогрессив технологиялар, тарихий анъаналар ва аҳоли кўникмаларига жавоб берадиган янги иш ўрнилари яратиш;

• тармоқлараро ва тармоқлар ичидаги, шунингдек, ҳудудий номутаносибликни бартараф этиш, мамлакат ҳудудларида ишлаб чиқариш кучларини жадал ривожлантириш, уларни оқилона жойлаштириш ҳамда бошқа устувор вазифаларни ҳал этиш.

Амалга оширилган иқтисодий ислохотлар натижасида мамлакатда иқтисодий муносабатларда, айниқса *мулкчилик*да туб ўзгаришлар рўй берди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш давлат дастурларининг изчил ҳаётга татбиқ этилиши кўп укладли иқтисодиётни шакллантирди. Бу жараёнлар меҳнат жамоаларининг манфаатларини ҳисобга олган, ижтимоий адолат принципларига қатъий риоя этилган ҳолда, давлат ва жамоатчиликнинг бевосита назорати остида, тасдиқланган махсус дастурлар асосида босқичма-босқич амалга оширилди.

Ўзбекистонда *мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш* бир неча босқичда амалга оширилди. 1992-1993 йилги *биринчи босқич* — “*кичик хусусийлаштириш*”да уй-жой, савдо ва умумий овқатланиш, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналари хусусийлаштирилди. Бу босқичида давлат корхоналарини очик турдаги акциядорлик жамиятларига айлантиришга киришилди. Хусусийлаштиришга аҳоли ва чет эл инвесторларини кенроқ жалб этиш чоралари амалга оширилди. Очик турдаги акциядорлик жамиятлари мулк эгаларининг таркибини кенгайтириш ҳисобига давлат ихтиёридаги акциялар кескин қисқартирилди. Шу билан бирга қимматли қоғозлар ва кўчмас мулк бозорлари ташкил этилди, давлат мулкни сотиш бўйича қим ошди савдолари мунтазам ўтказила бошланди.

Хусусийлаштиришнинг 1995 йилда бошланган *иккинчи босқичи*да саноатнинг асосий тармоқлари: ёкилғи-энергетика, кон саноати,

машинасозлик ва пахтани қайта ишлаш комплексларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари кенг тус олди.

Умуман мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида (1994-2010 йилларда) мамлакат бўйича 30731 та корхона ва объект хусусийлаштирилиб, уларнинг 21,5 % акциядорлик жамиятларига айлантирилди, 78,5 % эса хусусий мулк сифатида сотилди

Шу билан бирга республикада бозор инфратузилмалари шаклланди, фонд, товар хом-ашё, кўчмас мулк биржалари фаолият кўрсатишга киришди. Бозор ислохотлари тадбиркорлик учун кенг йўл очиб берди. Мулкчиликнинг турли шакллари, эркин ва ҳалол рақобат миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий принципига айланди. Айни пайтда давлатнинг иқтисодиётга аралашishi жиддий равишда чекланди.

“Ўзбек модели”да кўзда тутилган кучли ижтимоий сиёсат инсоннинг муносиб турмуш кечириши ва эркин яшашига тегишли шарт-шароитларни яратишни назарда тутди. Ўзбекистон - ижтимоий адолат давлатидир. Шу сабабли давлат бош ислохотчи сифатида меҳнат фаолиятига лаёқатсиз бўлган фуқаролар, ногиронлар, етимлар, кўп болали оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлайди. Дунёвий бозорга ўтиш шароитларида давлат жамиятни тубдан ўзгартиришга хизмат қиладиган ижтимоий-сиёсий сиёсатнинг асосий йўналишларини ўзи танлайди. Давлат бу сиёсатни амалга оширар экан, биринчи навбатда ҳалқнинг энг муҳим ҳаётий манфаатлари тўғрисида ғамхўрлик қилади.

Хар қандай адолатли жамият ва давлат ижтимоий жиҳатдан ночор аҳолига қандай муносабатда бўлишига қараб баҳоланади. Давлат ва жамият фуқарони ўз ҳимояси остига олиши, унинг меҳнат фаолияти ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароитларини таъминлашиши шарт.

Кучли ижтимоий сиёсат адолатли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатнинг асосий мезонидир. Иқтисодиётни соғломлаштириш, қонунчилик устуворлиги ва ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш ижтимоий барқарорликнинг мустаҳкам асосини яратади.

Ўзбекистонда бозор ислохотларини амалга ошириш жараёнида кучли ижтимоий исбатни амалга ошириш бир неча босқичларни ўз ичига олади.

Мамлакатда ўтиш даврининг биринчи босқичи - 1991 йилдан 1990 - йилларнинг ўрталаригача бўлган даври камраб олди. Ана шу босқичда Ўзбекистон тараққиётининг стратегик модели ва ислохотлар асосий йўналишларини ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалга оширишга киришиш ислохотларнинг асосий натижаси бўлди. Мазкур даврда қуйидаги стратегик мақсадлар белгилаб олинди:

- ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, миллий бойлик ортиши жадал суръатларини, одамларнинг муносиб турмуш шароитларини таъминлайдиган иқтисодий тизимни яратиш;

- кўпукладли иқтисодиётни шакллантириш, инсоннинг мулкдан маҳрум этилишига барҳам бериш, хусусий мулкни ташаббускорлик ва тадбиркорликни ҳар тарафлама ривожлантиришнинг асоси сифатида давлат томонидан ҳимоя қилишни таъминлаш;

- корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликларни бериш, давлатнинг уларнинг хўжалик фаолиятига бевосита аралашидан воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг буйруқбозлик-маъмурий усулларига барҳам бериш, иқтисодий механизм ва рағбатлардан кенг фойдаланиш;

- одамларда янги иқтисодий тафаккурни шакллантириш, улар дунёқарашларини ўзгартириш, ҳар бир инсонга ўз салоҳиятидан мустақил самарали фойдаланиш имкониятларини яратиш.

Ижтимоий йўналтирилган иқтисодиёт концепцияси халқ фаровонлигини ошириш қондаларига асосланади. Ўзбекистонда бозор муносабатларга ўтишнинг биринчи босқичида даромадларни шакллантириши соҳасида либерал сиёсат ўтказиш хусусияти кўзга ташланади, яъни бу вақтда аҳоли пул даромадлари устидан назорат кучайтирилмади. Шу билан бирга аҳоли жамланма даромадларида субсидияларнинг салмоғи катта бўлганлигини қайд этиш лозим.

Фукаролар томорқаларини кенгайтириш тўғрисида қарор қилинганлиги аҳолининг натурал даромад янги манбаларини шакллантиришга хизмат қилди. Ушбу даврда аҳолининг салмоқли қисмига томорқалар ажратилиб, бозор иқтисодиётига ўтишнинг машаққатли оқибатлари бирмунча юмшатилди.

Шу билан бир қаторда Ўзбекистонда 1990-йиллар биринчи ярми давомида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши иш билан бандлик даражаси камайишига сабаб бўлди. Давлатнинг бу муаммони корхоналарга субсидия ажратиш орқали ҳал қилишга уриниши инфляция жиддий равишда ортишига олиб келди. Бу эса аҳоли реал даромадларини сезиларли даражада камайтирди. Айни пайтда бюджет маблағларининг етишмаслиги аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш имкониятларини кескин камайтирди, ёшларни олий ва ўрта махсус таълим муассасаларига қабул қилиш ҳам қисқарди.

Иқтисодиёт ва бошқа соҳалардаги инкирозли кўринишлар инсонни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатди: камбағаллик кўламлари, аҳолининг касалланиши ортди, умр кўриш ўртача давомийлиги ўсмай қолди, студентлар сони камайиб, уларни ўқитиш сифати ёмонлашди, республикадан малакали мутахассисларнинг чет элларга жўнаб кетиши ва ҳоказо салбий ҳолатлар кузатилди. Шу билан бир қаторда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат сиёсати туфайли Ўзбекистонда мазкур оқибатларнинг кўлами, шунингдек ялпи ички маҳсулот ҳажмининг камайиши Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги бошқа мамлакатларига нисбатан камроқ бўлди.

Ўзбекистон – ёшлар мамлакатидир. Ҳозирга вақтда республикада 18 ёшгача бўлган ёшлар 10,4 млн. нафардан ортиқни ташкил этади. Улар мамлакат умумий аҳолисининг тахминан 40,0 % ни, 30 ёшгача бўлганлар эса – 17,2 млн. нафарни ёки 64,0 % ни ташкил этади. Мамлакат келажаги, тараққий этиши бу ёшларга боғлиқлиги ҳисобга олинган ҳолда уларнинг

замонавий билимларни эгаллашларини таъминлаш давлат ижтимоий вазифасининг асосий йиғнарилишидир.

Собиқ тузумдан сақланиб қолган таълим ва соғлиқни сақлаш соҳалари мамлакатнинг хўжалик юритишнинг бозор тизимиға ўтишиға тайёр эмасликларини кўрсатди. Жумладан, таълим тизимида марказлаштирилган иқтисодиёт учун хос бўлган куйидаги камчиликлар мавжуд эди:

- катъий марказлаштирилган дастурлар, дарсликлар, ўқитиш услуб ва услубиятлари. Таълим муассасалари ва ўқитувчилар тасдиқланган дарсликлар, ўқув қўлланмалари ҳамда дастурлардан бошқа дарсликлар, ўқув қўлланмалари ёки дастурлар бўйича ўқита олмади;

- таълим жараёни билим даражаси ўртача бўлган ўқувчиларға қаратилар эди, айниқса, қобилиятли болалар ва истеъдодли ёшлар учун мўлжалланган таълим дастурлари бўйича ўқитиш механизмларидан етарлича фойдаланилмасди;

- бутун таълим жараёни мактаб ўқувчилари ва талабаларни пасив субъектларига айлантитар эди. Ўқитишнинг фаол шакллари ва мустақил иш турларидан деярли фойдаланилмасди;

- таълим ўқувчиларда мустақил фикрлашни ривожлантирмас, мактаб ўқувчилари ва талабаларға давлат томонидан белгиланган мафкуравий ақидалар мажбуран сингдирилар эди. Муқобил ёндашув ва мафкура ҳақидаги билимға рухсат этилмасди;

- умумий мактаб таълими ва касб-хунартаълими дастурлари ўртасида изчиллик йўқлиги туфайли ўрта умумтаълим мактабларини битирувчиларда зарур касбий йўналиш ва меҳнат фаолияти кўникмалари шаклланмасди. Ўсмирлар ва қизлар ўз қобилияти, истеъдоди, ижодий ва меҳнатға мойиллигига мос келадиган касбни танлашда жиддий қийинчиликларға дуч келарди.

Аслида Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришиши биланок ушбу соҳаларни тубдан ўзгартириш имконияти йўқ эди. Қарор топган вазиятни чуқур баҳолаш, муаммоларни аниқлаш, уларни ҳал этиш йўллари

таълим, таълимнинг норматив-ҳуқуқий асосга эга бўлган тизимли ислохотларининг моделларини ишлаб чиқиш талаб этиларди.

Бевосита шунинг учун ўтиш даври мамлакатда таълим ва соғлиқни сақлаш тизими учун тайёргарлик босқичи вазифасини ўтади. Шунга қарамайдан ушбу босқичда ҳам бу соҳа тизимларини қисман ислох қилиш чоралари кўрилди. Хусусан, таълим тизимининг асосий муаммолари ва зиддиятлари, жамиятда иқтисодий ва сиёсий туб ўзгаришларга мос келмаслиги тушунилди ҳамда аниқланди. Тайёргарлик босқичида таълим соҳасидаги тизимли ислохотлар қатор сабаблар туфайли бирданига бошланмади:

биринчидан, ушбу босқичда таълим тизимини ислох қилишда ўз аксини топиши шарт бўлган янги жамиятнинг иқтисодий ҳамда сиёсий ислох қилишнинг яхлит концепцияси ҳали шаклланимаган эди;

иккинчидан, амалдаги таълим тизими муаммо ва зиддиятларини аниқлаш, таълимнинг жаҳонда энг яхши моделларини ўрганиш ва шунинг ҳисобга олган ҳолда, миллий таълим ҳолати ва миллий моделини шакллантириш учун вақт керак эди;

учинчидан, 1996 йилгача давом этган иқтисодий таназзул пайтида таълим тизимини ислох қилиш учун зарур молиявий ресурслар йўқ эди.

Тайёргарлик босқичида - 1992 йилда «Таълим тўғрисида»ги қонун қабул қилинди ва умумий 9 йиллик бепул ҳамда мажбурий базавий ўрта таълим қонулаштирилди. Ушбу қонун нафақат давлат, балки хусусий ўқув юртларида ҳам таълим олиш, шунингдек, экстернат тартибда, яъни ўзи тайёрланиб имтиҳон топшириб, таълим олиш имкониятини белгилади.

Мамлакат тарихида илк бор олий таълим ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқитиш услубиётини ўзи танлаш ҳуқуқига эга бўлди. Шу билан бирга давлат таълим стандартларини жорий қилишга ҳаракат қилинди. Ўқув юртларида янги ўқув режалари, дастурлар, дарсликлар, дидактик материаллар жорий этилди. Таълимнинг барча босқичида бошқарув тизими қисман қайта ташкил этилди ва янги таълим

муассасалари барпо этилди. Касб-хунар-техника таълимида меҳнат бозорини шакллантириш хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда, биринчи навбатда, қишлоқ жойларда касб-хунар мактаблари, касб-хунар лицейлари ва бизнес-мактаблар очилди.

Олий таълимда кадрларни тайёрлаш номарказлаштирилди. Тошкентдаги олий ўқув юртларига ўқишга қабул қилиш қисқартирилди, мамлакат ҳудудларида эса янги олий таълим муассасалари ташкил этилиб, таълим олиш имкониятлари кенгайтирилди. Кадрлар тайёрлашнинг аввал мавжуд бўлмаган йўналишлари бўйича университетлар, жумладан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Ислон университети ташкил этилди. Олий мактаб кадрлар тайёрлаш бўйича икки поғонали тизимга ўтди.

Шу билан бирга мазкур босқичда 9 йиллик мажбурий ва икки йиллик ихтиёрий умумий ҳамда ўрта таълим тўғрисидаги қонда амал этиши сақланиб қолган эди. Бундай ёндашув ўрта мактабда таълим жараёнининг сифати ва мукамаллигига салбий таъсир кўрсатди.

Мактабларнинг турли сабабларга кўра ўқишни давом эттирмаган кўпчилик 9-синф битирувчилари ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Бундай болаларда касбий малака йўқлиги ва ёшининг чекланганлиги туфайли (16 ёшгача бўлган болалар меҳнатидан фойдаланиш қонун бўйича тақиқланган эди) уларнинг тўлақонли меҳнат фаолияти билан шуғулланишни бошлаш имконини бермасди. Натижада 15–16 ёшли аҳолининг 10,0 % га яқини меҳнат фаолияти билан шуғулланишдан маҳрум эди. Бу меҳнат бозорида жиддий муаммоларга сабаб бўлди. Аксарият ҳолларда меҳнат бозорига нафақат ўзининг касбий хислати, балки маънавий жиҳатдан тизимли меҳнатга тайёр бўлмаган ёшлар ноқонуний кириб кела бошлади. 1997 йилда меҳнат бозорига қўлида ҳеч қандай ҳунари йўқ 103 минг нафар ёки 21,5 % 9-синф битирувчиси келди (1991 йилда бу кўрсаткич атиги 5,4 % эди). Мактабни тамомлагач, иш топа олмаган ёшлар сонининг кўпайиши жамият хавфсизлигига таҳдид соларди.

Ушбу даврда таълим тизимидаги жиддий муаммолар молиявий ресурслар етишмаслиги билан боғлиқ эди. Бу эса тизимдан малакали кадрларнинг кетиб қолиши, таълим сифати, дарсларга қатнашиш даражасининг тушиб кетишига сабаб бўлди.

Таълим соҳасини молиялаш миқдорининг камайиши ҳамда ўқитувчилар иш ҳақи ва турмуш даражасининг кескин тушиб кетиши оқибатида ўқув муассасаларида меҳнатга қизиқиш сусайди, малакали педагоглар бошқа фаолият соҳалари, кўпроқ тадбиркорлик ва савдога ўтиб кетди. Айниқса, мактаб таълими тизимида янги педагог кадрлар оқимининг кескин камайиши ва ўқитувчиларининг етишмаслиги сезиларди. Масалан, Ўзбекистонда 1990 йилда ушбу соҳада ишламайдиган олий маълумотли педагог кадрлар сони 31,5 минг киши, 1994 йилда 42,8 минг кишини ташкил этди. 1994 йилда 23 минг педагог кадрлар етишмасди, уларнинг 20 минги умумтаълим мактабларига тўғри келарди.

Ўқув юр்தларини молиялаш миқдорининг камайиши ўзи ночор моддий-техника базанинг қашшоқлашишига, бинолар, асбоб-ускуналар, шу жумладан, лаборатория ускуналарининг жисмонан эскиришига олиб елди.

Маблағларнинг етишмаслиги мактаб ўқувчиларини янги дарсликлар билан таъминлаш имкониятларини ҳам чеклаб қўйди. Масалан, 1994 йилда Ўзбекистонда 10 нафар ўқувчининг ҳар иккинчисида дарсликлар тўлиқ етишмас эди¹.

Бу босқичда соғлиқни сақлаш тизимида ҳам айрим янгиликлар рўй берди: даромадларни диверсификация қилиш, хўжалик ҳисоби, пуллик хизматлар кўрсатиш жорий этила бошланди.

Шунга қарамадан соғлиқни сақлаш тизимларини ўзгартриш бўйича қўрилган чоралар ҳам инсонни ривожлантиришни жиддий равишда

¹ Ўзбекистонда таълим: талаб ва таъриф муносоиблиги // Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. – Т.: БМТ ривожланиш дастури, 2007/2008. – Б.25–28.

қилишлай олмади. Бу, энг аввало, иқтисодиётдаги инкирозли ҳодисалар оқибати эди.

Ислохотларнинг *иккинчи босқичи*да (1990-йилларнинг ўрталари – XXI аср боши) аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш ва бу ижтимоий ҳимоянинг манзиллигини таъминлаш бўйича жиддий ислохотлар амалга оширилди.

Мазкур давр кадрлар тайёрлаш янги миллий сиёсатини шакллантириш ва ҳаётга тадбиқ этишнинг бошланғич босқичи бўлди. Таълим тизимининг мавжуд салоҳиётни асосида уни ислох этишнинг ҳуқуқий, кадрлар, илмий методик ва молия-моддий шароитларини яратиш бошланди.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг ўтиш даври иқтисодиётини бошдан кечираётган бошқа мамлакатлари қатори Ўзбекистон олдида турган ҳам асосий муаммолар қуйидагилардан иборат эди:

- таълимнинг барча босқичларини бозор иқтисодиёти тамойиллари ва глобал талабларга мувофиқ самарали ислох қилишни таъминлайдиган янги бошқарув тизимини ташкил этиш;

- таълим тизимининг юқори самарадорлигини таъминлаш учун соҳага етарлича маблағ ажратиш имконини берадиган янги молиялаш принципларини жорий этиш;

- жамият ва иқтисодиётда ўрта, ўрта махсус ва олий ўқув юрларида тайёрланадиган юқори малакали кадрларга бўлган талабни рағбатлантириш, ўқитувчи касбининг обрўсини ошириш;

- таълимга бўлган ёндашувларни тўлиқ қайта кўриб чиқиш, мафкуралаштириш ва сиёсатлаштириш принципларидан воз кечиш, таълим тизимининг ижтимоий йўналишини кучайтириш, бунда таълимнинг мерос қилиб олинган мустаҳкамлиги ҳамда кучли техник йўналишини йўқотмаслик;

- таълим тизимининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш.

Ўзбекистон ҳукумати ушбу муаммоларни чуқур англаган ҳолда, 1996 йили собиқ иттифок миқёсида биринчи бўлиб таълимнинг барча тизимини

босқичма-босқич ислох қилишни назарда тутувчи Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқди ва тасдиқлади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX-сессиясида таълим тизимида эришилган даража ва аҳолини танқидий таҳлил қилди, ушбу соҳадаги туб ўзгаришларнинг стратегик йўналишларини белгилаб берди. Аввало, таълим мазмун-моҳияти, умуман таълим жараёни «советлар даврида таълим соҳасида кенг ёйилган мафкуравий кўрликдан тўлиқ халос бўлмагани»¹ таъкидланди. Айниқса, бу муаммо иқтимоий-гуманитар, эстетика фанларини ўқитиш, тарбиявий-маърифий ишларни ташкил этиш ҳамда уларнинг мазмун-моҳиятига салбий таъсир кўрсатди.

1992 йилдаги «Таълим тўғрисида»ги қонунга мувофиқ таълим тизимини ислох қилиш бўйича амалий чора-тадбирлар ўқитиш мазмун-моҳияти ва узлуксиз таълим тизимини ташкил этиш ўртасидаги ўзаро яқин боғлиқликни таъминлаш муаммосини ҳал этмади. Бу борада чуқур илмий изланиш, умумий ўрта таълимнинг у ёки бу босқичида қатор ўқув фанларини ўқитишнинг мақсадга мувофиқлигини асослаш таъминланмади. Таълим мазмун-моҳиятининг изчиллиги, ворисийлиги, таълим олаётган ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олишнинг асосий дидактик принциплари бузилди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ушбу босқич бошида қабул қилинган, инсоннинг мактабгача ёшидан пенсия ёшигача узлуксиз таълим олишнинг йўлга қўйиш, 9 йиллик таълимнинг мажбурийлиги ва бепуллиги, умумтаълим мактаблари 9-синфларини тугатлаганларини 3 йиллик бепул мажбурий ўрта махсус, касб-ҳунар таълими билан қамраб олиш ҳамда олий таълимнинг икки даражали тизимини жорий этишнинг негизи вазифасини ўтади.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури таълим тизимига илк бор янги, аввал мавжуд бўлмаган босқич — уч йиллик бепул мажбурий ўрта махсус,

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиёти пойдевори. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — Б.17.

касб-хунар таълимини жорий этди. Бу босқич умумий ўрта таълимни ёшларни касбий тайёрлаш босқичи билан мантиқан боғлади. Шу тариқа мактабда олинган билим ва ишлаб чиқаришда ишлаш бўйича амалий тажриба ҳамда кўникмалар ўртасида мавжуд бўлган тафовутни бартараф этиш учун шароит яратилди.

Узлуксиз таълим миллий моделини амалга ошириш йўналишлари ва чоралари сифатида қуйидагилар белгиланди:

- таълим тизимини ислоҳ қилиш, уни давлат ва нодавлат таълим муассасалари асосида ягона ўқув-ишлаб чиқариш мажмуи сифатида босқичма-босқич ривожлантириш, рақобат муҳитини шакллантириш;

- таълим тизимини жамиятда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қуриш билан боғлаш;

- таълим тизими муассасаларини юқори малакали педагог ва муҳандис-педагог кадрлар билан таъминлаш, педагогик фаолият нуфузи ва ижтимоий мақомини ошириш;

- мамлакатни ижтимоий ва иқтисодий ривожлантириш истиқболлари, жамият эҳтиёжлари, илм-фан, маданият, техника ва технологиялардан келиб чиқиб, узлуксиз таълим тузилмаси ва мазмун-моҳиятини қайта ташкил этиш;

- таълим сифати, таълим муассасалари аттестациядан ва рўйхатдан ўтказишни баҳолашнинг ҳолис тизимини жорий этиш;

- таълимнинг талаб этилган даражаси ва сифати, таълим тизимининг янги ижтимоий-иқтисодий шароитда фаолият юритиши, барқарор ривожланиши ҳамда устуворлиги кафолатини таъминлайдиган меъёрий, моддий-техника ҳамда ахборот базасини ташкил этиш;

- таълим, илм-фан ва ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциялашувини таъминлаш;

- амалиётга таълим тизимини молиялашни такомиллаштириш, бюджетдан ташқари, жумладан хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг амалий механизмларини жорий этиш.

Белгиланган бу вазифанинг якуний мақсади — халқнинг бой интеллектуал мероси, умумбашарий кадриятлар, замонавий маданият, иқтисодиёт, илм-фан, техника ва технологиялар ютуқлари асосида узлуксиз таълимнинг мукаммал тизимини ташкил этиш, баркамол авлодни шакллантириш эканлиги белгилаб қўйилди.

Узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилишнинг уч босқичи ажратиб кўрсатилади:

- *биринчи босқич (1997-2001 йиллар)* – узлуксиз таълим тизимининг ижобий салоҳиятини сақлаган ҳолда, уни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш учун ҳуқуқий, кадрлар, илмий-услубий, молиявий-моддий шароит яратиш;

- *иккинчи босқич (2001-2005 йиллар)* – Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини кенг қўламада амалга ошириш, тўпланган тажриба, меҳнат бозорини ривожлантириш ва реал ижтимоий-иқтисодий шароитлар ҳисобга олинган ҳолда унга аниқликлар киритиш;

- *учинчи босқич (2005 йил ва ундан кейинги йиллар)* - узлуксиз таълим тизимини таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида ҳамда амалдаги ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларига юфтиқ тақомиллаштириш ва янада ривожлантириш.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишнинг дастлабки босқичида фаоллигининг қонуний асосларини ислоҳ қилишга доир кенг қўламли ишлар бажарилди. Таълим барча турларининг фаоллият кўрсатиши принципларини белгилаб берувчи меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Таълим муассасаларининг моддий-техника базасини тақомиллаштириш, ўқув-услубий тўпалмлар, дарсликлар яратиш дастури тасдиқланди.

Кейинги босқичларда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш бўйича тўпланган тажриба ҳисобга олинган ҳолда, касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейларда ўқув режалари ҳамда дастурлари тақомиллаштирилди, дастурлар кўрсаткичларига тузатишлар киритилди.

2006 йилда мамлакатда *Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуумтаълимий дастури* қабул қилинди. Унда қуйидагилар назарда тутилган эди:

- мактаб таълими ўқув режалари ва дастурларини такомиллаштириш, янги замонавий дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини яратиш;

- умумтаълим мактаблар ўқитувчиларининг иш ҳақини ошириш ва уларнинг меҳнатини рағбатлантириш тизимини ўзгартириш, мактабларда моддий рағбатлантириш бўйича махсус директор жамғармасини ташкил этиш;

- мактаблар моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, янги мактаблар қуриш, мавжудларини капитал реконструкция қилиш, капитал ва жорий таъмирлаш, уларни замонавий ўқув ускуналари билан жиҳозлаш, жумладан ҳамма жойда компьютер синфларини ташкил этиш;

- мамлакатда болалар спорти тизимини, жумладан умумтаълим мактаблар тизимида ҳам ривожлантириш.

Мустақилликнинг биринчи йилларида Ўзбекистонда мавжуд 8300 та мактабнинг 3525 таси мослаштирилган биноларда жойлашган эди. Ўтган 20 йил мобайнида янги 1559 та мактаб барпо этилди, 8000 тадан кўпроқ мактаб таъмирланди. 2010 йилга келиб умумтаълим мактабларининг 71,0 % фан лабораторияларига эга бўлди. 1990 йилда эса мазкур кўрсаткич аниги 16,4% ташкил этарди. Умумтаълим мактабларининг аксариятлари компьютер синфларига эга, мактаб ўқувчиларининг учдан бир қисми спорт билан мунтазам шугулланади (8.1-жадвал).

2011 йилда энг замонавий ўқув ва лаборатория жиҳозлари билан таъминланган, 46,3 мингдан ортиқ ўқувчига мўлжалланган яна 166 та янги мактаб қурилди ва реконструкция қилинди, 151 та мактаб капитал таъмирланди. 852 та мактабда замонавий ўқув компьютер синфлари ташкил этилди. Ҳозирги вақтда 9400 дан зиёд умумтаълим мактаби ёки

жами мактабларнинг 96,0 % “ЗиёНет” электрон ахборот тармоғига уланган.

8.1-жадвал

Ўзбекистонда мактаб таълимини ривожлантиришнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	1990 йил	2000 йил	2009 йил	2010 йил
Умумтаълим мактаблари ўқувчилари сони (1-9-синфлар), минг нафар	4053,0	5645,8	4822,2	4656,7
Умумтаълим мактабларида 1 ўқитувчига тўғри келадиган ўқувчилар сони	13,0	13,0	11,0	11,0
Мактаб таълими билан 7 (6) ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларнинг қамраб олинishi, мактабда ўқитилиш латим бўлган ўқувчилар сонига нисбатан % ҳисобида	92,1	97,4	99,3	99,3
Дарсликлар билан таъминланганлик, %	55,4	76,0	99,5	100,0
Нашр этилган дарсликлар сони, минг нусха	666,7	2955,7	22699,1	33652,9
Компьютер синфлари билан таъминланганлик, мактаблар сонига нисбатан % ҳисобида	2,4	10,4	46,4	68,2
Мактабларнинг замонавий лаборатория жиҳозлари билан таъминланганлиги, мактаблар сонига нисбатан % ҳисобида	16,4	21,5	69,3	71,5
Мактабдан ташқари умумтаълим муассасаларининг сони	371	483	563	575

Шу билан бирга 2009-2010 йилларда 52 та мусиқа ва санъат мактаби фойдаланишга топширилди. Уларнинг қурилишига 51 миллиард сўмдан ортиқ капитал маблағ йўналтирилди.

Умуман, 2010 йилда касб-хунар коллежлари ва академик лицейларни қуриш, реконструкция қилиш ва жиҳозлаш, шунингдек, мактабларнинг

моддий-техник базасини мустаҳкамлаш бўйича дастурларни амалга ошириш якунига етказилди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга тадбиқ этишга киришилган вақтдан ўтган давр мобайнида касб-хунар коллежлари ва академик лицейларни 2,3 миллиондан ортиқ ёшлар битириб чиқди, 2011/2012-ўқув йилида эса 500 мингдан ортиқ ўқувчи ўрта тоифадаги мутахассис дипломини олади (8.2-жадвал).

Мамлакатда 59 та олий ўқув юртини ўз ичига олган *олий таълим тизими* барпо этилди. Уларнинг 20 таси университетдир. Уларда 230 мингдан ортиқ студент таълим олмоқда. Олий ўқув юртлари ҳар йили танлов асосида (тест) ўртача 64 минг кишини қабул қилади. Олий ўқув юртларида 23,4 минг нафар ўқитувчи ишлайди, уларнинг 30,0 % фан номзоди, 6,5 % фан доктори илмий даражасига эга.

8.2-жадвал

Ўзбекистонда умумтаълим мактаблари битирувчиларини ўрта махсус, касб-хунар таълими билан қамраб олиниши

Кўрсаткичлар	1990 йил	2000 йил	2009 йил	2010 йил
Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимидаги талаба ёшлар сони, минг нафар	494,7	532,6	1510,8	1623,1
Талаба ёшлар таркибида қизларнинг улуши, %	45,0	47,4	49,1	48,5
Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими билан умумтаълим мактаби 9-синф битирувчиларининг қамраб олиниши, %	32,2	41,7	96,8	97,1
Шу жумладан:				
ўсмирлар	33,9	33,9	97,2	97,2
қизлар	28,6	31,0	96,5	97,0

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги "Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори мадакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарорида 2011-2016 йилларга мўлжалланган махсус дастур асосида университет ва институтлар моддий-техник базасини модернизациялаш, кадрлар тайёрлаш йўналишлари ва мутахассисликларини мақбуллаштириш, давлат таълим стандартларини янада такомиллаштириш билан биргаликда олий таълим муассасаларини илмий марказларга айлантириш вазифалари кўрсатишган. Хусусан, олий таълим муассасаларида замонавий илмий-тадқиқот лабораториялари ташкил этиш, илғор халқаро тажриба асосида олий ўқув юртлари ва илмий муассасалар негизида ўқув жараёнларининг ўқитувчи ва талабаларнинг илмий-тадқиқот ишлари билан интеграциялашувини янада чуқурлаштириш учун ўқув-илмий комплекслар ва марказлар ташкил этиш назарда тутилмоқда.

Ўзбекистонда Вестминстер университети, Сингапур менежментини ривожлантириш институти, Турин политехника университети, Россия нефть ва газ университети, Москва давлат университети, Г.Плеханов номидаги Россия иқтисодий университети каби юксак халқаро обрў-эътибор ва чуқур тарихий илдишларга эга бўлган Европа ва Осиёнинг етакчи олий ўқув юртларининг филиаллари ташкил этилди ва муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда. Ушбу олий ўқув юртларида машинасозлик, нефть-газ иши, ахборот технологиялари, иқтисодий ва бизнес бошқаруви, молиявий менежмент, тижорат ҳукуқи каби меҳнат бозорида талаб юқори бўлган мутахассисликлар бўйича бакалавр ва магистрлар тайёрланмоқда ва уларнинг битирувчилари бутун дунёда тан олинган дипломларга эга бўлмоқда.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизими - магистратура ҳамда тадқиқотчи, катта илмий ходим институтлари қарор топи.

Республикадаги барча таълим, фан, маданият ва маърифат муассасалари *Таълим портали* ва *Интернетга* уланган. Бу таълим жараёнига масофадан туриб ўқитиш усуллари, ўқувчи ёшлар учун ахборот-коммуникация хизматларининг кенг мажмуини жорий этиш имконини бермоқда.

Соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислохотлар даволаш муассасаларининг моддий-техника базасини энг замонавий диагностика жиҳозлари билан мустаҳкамлаш билан бир қаторда аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш сифатини тубдан яхшилашга қаратилган. Инсонни ривожлантириш миллий мақсадларидан келиб чиққан ҳолда умр кўриш давомийлигини узайтириш, оналар ва ўлими, юқумли ва бошқа касалликлар даражасини кескин пасайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистонда 1998 йилда қабул қилинган Соғлиқни сақлашни ислох этишнинг давлат дастурида соҳа бутун тизимини тубдан қайта қуриш, қўл маблағ талаб этадиган ва ҳаминша ҳам самарали бўлмаган касалхонада даволанишдан амбулатория-поликлиника ва профилактика тиббиётига ўтиш, қишлоқ жойларида фельдшерлик-акушерлик пунктлари ўрнига қишлоқ врачлик пунктлари тармоғини яратиш чоралари белгиланди (8.3-жадвал).

8.3-жадвал

Ўзбекистонда амбулатория-поликлиника муассасалари тармоғининг ривожлантирилиши

Кўрсаткичлар	1990 йил	2000 йил	2010 йил
Амбулатория-поликлиника ёрдами кўрсатаётган тиббиёт муассасаларининг сони	3139	4847	5886
Шу жумладан: -қишлоқ ва шаҳар врачлик пунктлари	-	1567	3208
Амбулатория-поликлиника муассасаларининг куввати, мингта қабул	275,7	391,5	416,0
Аҳоли ҳар бир игафари ҳисобига ўртача қабул	6,5	8,8	9,5

Мазкур дастурий амалга оширишга киришилган 1998-2002 йилларда мамлакат соғлиқни сақлаш соҳасида соғлом авлод туғилиши ва уни тарбиялаш учун шарт-шароитлар яратиш, соғлиқни сақлашнинг бирламчи бўғинида қишлоқ врачлик пунктларини яратиш, пуллик ва хусусий тиббий хизмат кўрсатишни ривожлантириш, бюджет маблағларини амбулатория-поликлиникаларда даволаш, касалликларнинг олдини олиш, ҳамма жойда аҳолига ҳаракатчан шошилинч тиббий ёрдам кўрсатиш тизимини шакллантиришга биринчи даражали эътибор берилди.

Соғлиқни сақлашнинг амбулатория-поликлиника бўғинини мустаҳкамлаш 1990 йилда ҳар 100 нафар аҳолига нисбатан 24,6 та касалхонада даволаш даражасини 2009 йилда 16,4 тага пасайтириш имконини берди. Бунда беморнинг касалхонада бўлиши ўртача давомийлиги тегишли равишда 14,8 кундан 8,6 кунга камайдди.

2001 йилда Ўзбекистонда тиббиёт фани энг сўнгги ютуқларига эришилган, шошилинч вазиятларда тиббий ёрдам кўрсатишнинг замонавий тизими шакллантирилди.

Соғлиқни сақлашнинг ислоҳ этишда асосий эътибор юқори технологиялар қўлланиладиган, аҳолига сифатли тиббий хизмат кўрсатишга қодир бўлган ихтисослаштирилган тиббиёт марказларини яратишга қаратилди. Ўзбекистонда таркиб топган илмий мактаблар негизига 10 та республика ихтисослаштирилган илмий-амалий тиббий марказлар – кардиология ва кардиожаррохлик, акушерлик ва гинекология, урология, офтальмология, пульмонология ва фтизиатрия, эндокринология каби йўналишларда фаолият кўрсатмоқда. Уларда юқори малакали, юксак даражадаги касб тайёргарлигига эга кадрлар замонавий асбоб-ускуналар ёрдамида юқори технологик тиббий хизматлар кўрсатмоқда (8.1-расм).

Мамлакатда юқори малакали соғлиқни сақлаш мутахассислари тайёрлашга ҳам катта эътибор берилмоқда. Тошкент тиббиёт академияси қаторида Самарқанд, Андижон, Бухоро, Урганч ва Нукусда тиббиёт олий ўқув юртлири фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда олий маълумотли

тиббиёт ҳамшираларини тайёрлашни ташкил этиш мутлақо янги тизим ҳисобланади.

8.1-расм. Ўзбекистонда ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатишни ташкил этиш тизими

Ўзбекистоннинг тиббиёт олий ўқув юртлари Германиянинг “Шарите”, АҚШнинг Гарвард, Буюк Британиянинг Манчестер, Австриянинг Вена университетлари клиникалари каби етакчи хорижий тиббиёт муассасалари, Россия ва Украинанинг машҳур марказлари,

Япония, Жанубий Корея ҳамда бошқа давлатлардаги йирик госпиталлар билан қалин ҳамкорлик алоқаларини ўрнатганлар.

Соғлиқни соқлаш соҳасини ривожлантириш узоқ муддатли самара – миллат генофондини сақлаш ва яхшилаш, аҳолининг умр кўриш давомийлигини ва турмуш даражасини ошириш мақсадида соғлом авлодни дунёга келтириш ҳамда тарбиялаш учун шарт-шароит яратишга қаратилган.

Таълим ва соғлиқни сақлаш тизимларидаги ислохотлар инсонни ривожлантириш кўрсаткичларига ижобий таъсир кўрсатди. Бундай самара кейинги йилларда мамлакат иқтисодиётида эришилган салмоқли натижалар самарасидир. Ялпи ички маҳсулот ўсиши суръатлари, биринчидан давлат тиббиёт ва таълим муассасаларини бюджет ҳисобидан молиялаштириш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтди, иккинчидан, аҳолининг реал даромадлари ортиши уларнинг мазкур муассасалар хизматиға ўзлари мустақил ҳақ тўлашлари учун имкониятлар яратди.

8.2. Иқтисодиётни ислоҳ этиш ва унинг инсон тараққиётиға таъсири

Бозор иқтисодиёти моделлари ва уларға асосланган ислохотлар эркин бозор рақобати билан давлатнинг иқтисодиётни тартибға солишини қўшиб олиб бориш, мазкур ўзгартиришларнинг ижтимоий йўналтирилганлиги, ҳал этилаётган макроиқтисодий вазифаларнинг устуворлиги бўйича фарқланади. Масалан, бозор иқтисодиётининг “америкача” моделида бозорни эркин тартибға соладиган механизмларнинг ролиға устуворлик берилади, “япон” ёки “француз” моделларида хўжалик фаолиятини ташкил этишда давлатнинг иштироки салмоқлидир. “Немис” ва “швед” моделлари кучли ижтимоий йўналишлари билан ажралиб туради.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалға оширишнинг миллий – “ўзбек модели”ни шакллантириш қуйидаги энг муҳим қоидаларға таянади:

- ислохотларнинг пировард мақсади – аҳоли фаровонлигини ва турмуш сифатини ошириш;

- иқтисодиётни барқарорлаштириш, макроиқтисодий ўсиш ва меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан мақбул банд бўлишини таъминлашдан иборат ўзаро боғлиқ муаммоларни ҳал этиш;

- барча хўжалик юритувчи субъектларнинг энг юқори ишлаб чиқариш самарадорлигига эришишга қаратилган бозор механизмларидан фойдаланиш асосида иқтисодиётни тартибга солиш;

- ишлаб чиқаришни давлат томонидан бевосита бошқаришдан воз кечиш, товар ишлаб чиқарувчиларининг ўзларига иқтисодий манфаатдан келиб чиққан ҳолда фаолият турларини, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмини, ишлаб чиқариш-хўжалик алоқалари доирасини эркин танлашларини таъминлаш;

- инвестиция сиёсати устуворликларини танлаш, чет эл капиталини жалб қилиш, иқтисодиётни бозор механизмлари ва рағбатларидан фойдаланган ҳолда тартибга солишда, ишонарли ижтимоий ҳафолатларни таъминлашда давлатнинг фаол ролини сақлаб қолиш;

- биринчи навбатда аҳолининг ижтимоий жиҳатдан ночор қатламлари - болалар, пенсионерлар, ногиронлар, ўқувчи ёшларни ҳимоя қилишга йўналтирилган бозор муносабатларни шакллантиришнинг бар босқичларида кучли ижтимоий сиёсатни олиб бориш.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг энг асосий вазифалар, каторида ташаббускорлик ва ишбилармонликни бутун чоралар билан ривожлантириш, тадбиркорликка эркинлик бериш, иқтисодий омилар воситасини ишга солиш, мулк эгалари ҳуқуқларининг давлат йўли билан ҳимоя қилинишини таъминлаш ва барча мулкчилик шакллари – ширкат, давлат, хусусий ҳамда бошқа шакллари ҳуқуқий тенглигини қарор топтириш, иқтисодиётда яқка ҳокимликка барҳам бериш, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллигини кенгайтириш, бозорни тартибга солишда иқтисодий воситаларга устуңлик бериш белгилаб қўйилди.

Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор — давлат томонидан тартибга солиб туриладиган бозор эканлиги қондаси асосида шун тўғрисида. Яъни давлат мураккаб ўтиш даврида иқтисодиёт, айниқса унинг асосини белгилайдиган тармоқлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш, нарх-наволарини тартибга солиб туриш, солиқ солиш ва қарз беришда имтиёзлар яратиш, шунингдек бевосита ёрдам кўрсатиш талаб этилади. Шу билан бирга бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат иқтисодий эркинликларнинг кафолати бўлди, бозор институтларини яратиш учун қулай шароит яратди, ишбилармонлик тузилмалари шаклланиши ва ривожланишини дастаклади, аниқ мақсадга қаратилган тузилма сиёсатини амалга оширди.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни давлат йўли билан тартибга солиш ҳаммага маълум дастурлар — молия, кредит, солиқ, валюта сиёсати, нархларни назорат қилиш ҳамда билвосита таъсир кўрсатишнинг бошқа чоралари ёрдамида амалга оширилади. Худди шу йўл билан ҳақиқий бозор муносабатларига ўтиш ва у учун зарур шароитлар яратиш мумкин”¹ деб кўрсатган.

Бозор иқтисодиётига ўтишда биринчи навбатда ислохотларнинг ҳуқуқий асосини мустаҳкамлаш чоралари кўрилди. Иқтисодиётнинг турли соҳалари субъектларининг ҳуқуқлари ва иқтисодий эркинлик борасидаги мақомини белгилаб берадиган қонунлар қабул қилинди. Корхоналар тўғрисидаги, кооперация тўғрисидаги, деҳқон хўжаликлари тўғрисидаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир.

Бозор муносабатларининг қарор топишини давлат томонидан тартибга солиш тизимида иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган корхоналар ва фуқароларнинг давлат билан ўзаро муносабатлари механизминини солиқлар тизими орқали белгилаб берадиган қонун

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз ислохот ва тараққиёт йўли / Ўзбекистон буюк қолажак сари. — Т.: Ўзбекистон, 1999. Б.43.

ҳужжатлари ҳам қабул қилинди. Корхоналар банкрот бўлишининг қонуни билан эътироф этилиши айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали кўп укладли бозор иқтисодиётини шакллантириш биринчи даражали аҳамият касб этди. Бу жараёнлар меҳнат жамоаларининг манфаатларини ҳисобга олган, ижтимоий адолат принципларига қатъий риоя этилган ҳолда, давлат ва жамоатчиликнинг бевосита назорати остида, тасдиқланган махсус дастурлар асосида босқичма-босқич амалга оширилди.

Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бир неча босқичда амалга оширилди. 1992-1993 йилги биринчи босқич – “кичик хусусийлаштириш”да уй-жой, савдо ва умумий овқатланиш, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналари хусусийлаштирилди.

Хусусийлаштиришнинг 1995 йилда бошланган иккинчи босқичида саноатнинг асосий тармоқлари: ёқилғи-энергетика, қон саноати, машинасозлик ва пахтани қайта ишлаш комплексларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари кенг тус олди. Умуман, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида (1994-2010 йилларда) мамлакат бўйича 30731 та корхона ва объект хусусийлаштирилиб, уларнинг 21,5 % акциядорлик жамиятларига айлантилди, 78,5 % эса хусусий мулк сифатида сотилди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурини фаол амалга ошириш натижасида 2010 йилнинг 1 январига бўлган маълумотларга кўра рўйхатга олинган корхоналар умумий сонинг 92,7 % нодавлат мулкига тааллуқлидир, уларнинг 54,3 % - фермер ва деҳқон хўжаликлари, 20,8 % хусусий корхоналар, 0,9 % - хорижий капитал иштирокидаги корхоналар, 0,3 % - акциядорлик жамиятлари, 16,4 % - бошқа турдаги корхоналардир.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнида идавлат хўжалик юритувчи субъектлар ташкил этилишининг динамикаси¹

Йиллар	Жами хусусийлаштирилган корхона ва ташкилотлар	Шу жумладан:	
		Акциядорлик жамиятларига айлантирилганлар (умумий сонга нисбатан % ҳисобида)	Хусусий мулк сифатида сотилганлар (умумий сонга нисбатан % ҳисобида)
1994	9744	29,7	70,3
1995	8537	12,0	88,0
1996	1915	65,6	34,4
1997	899	50,7	49,3
1998	266	41,4	58,6
1999	373	37,8	62,2
2000	372	40,8	59,2
2001	1238	18,3	81,7
2002	1800	12,4	87,6
2003	1452	5,2	94,8
2004	1228	2,3	97,7
2005	980	0,3	99,7
2006	673	2,8	97,2
2007	631	-	100,0
2008	392	-	100,0
2009	135	-	100,0
2010	96	-	100,0
Жами	30731	21,5	78,5

Бошқарув механизмларини такомиллаштириш мақсадида иқтисодиётда институционал ислохотлар амалга оширилди. Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларини бошқарадиган, хўжалик юритувчи субъектларга иқтисодий эркинлик беришга ёрдамлашадиган, ташаббускорлик ва тадбиркорликнинг ривожланишини рағбатлантирадиган ташкилий-ҳуқуқий тузилмалар шакллантирилди. Хусусан, маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг ўзагини ташкил этган, марказдан туриб режалаштириш тизими асоси ҳисобланган Давлат режа қўмитаси, Давлат таъминот қўмитаси, Давлат нарх қўмитаси, Давлат агросаноат қўмитаси каби турли идоралар

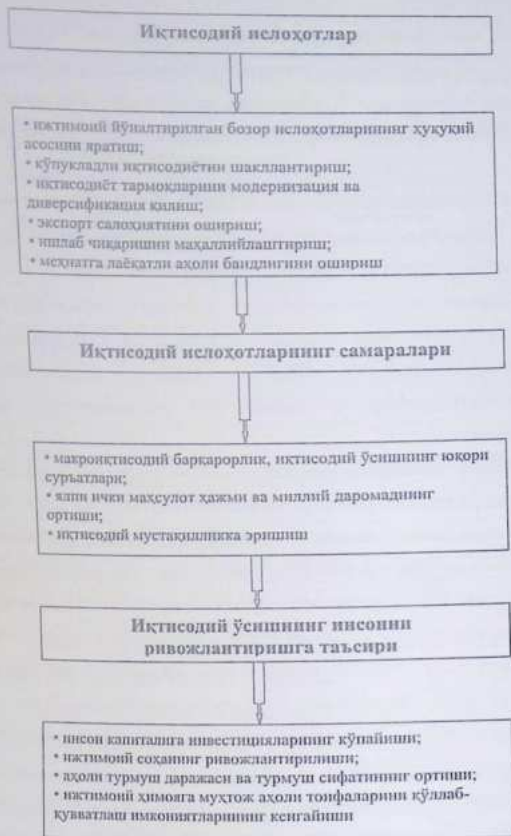
¹ Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. - Т.: Узбекистан, 2011. - С.61.

ўзатиб, янги бозор тузилмалари шакллантирилади. Ислохотларнинг
биринчи босқичи мобайнида тармоқ вамаҳликлари хўжалик вазирлигининг
янги бозор тузилмалари – уюшмалар, концернлар, корпорациялар ва
бошқа хўжалик берилмаларига айлантириши йўли бошланган бўлади.

Мамлакатда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган янги
молчи ва янги даражада банк тизими шакллантирилади, мининг қилиши
мушаккаллаш чоралари қўрилади. Бу мушаккаллаш пул-кредит сис-
теми, бюджет ва пул сис-темининг маъсулият доирасини белгилаб
қўйиши, уларнинг ўзаро самарали муносабатини таъминлади. Янги
йўлда хўжалик қиртувчи субъектлар ва бюджет ташкилотларининг
молчилик шайлашларини фойдаланишидаги мушаккаллаш шайлаш
дражада ортади.

Оқибатда иқтисодий сис-темининг амалга оширилиши иқтисоди-
ётда мушаккаллаш ўзини даражада ҳам янги ички маҳсулот тизими
искин равишда пасайиб қиртувчи йўлга қўйилмади. 1996 йилда қиртувчи
ки мамлакатда баркарор иқтисодий ўсини таъминланди. Бу
мушаккаллашларга эришишда янги қўшамли бозор ислохотларини қиртув-
чи, қўшамли инвестиция мушаккаллаш қиртувчи, иқтисодиётда чуқур тартиб
ўзгаришларини амалга ошириши, шайлаб чиқаришини модернизация қиртув-
чи янги янги, экспортга иқтисодлашган янги тармоқ ва корхоналар қиртув-
чи ва хусусий ташкилотлиқни жадал суратларда равишландириши
алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Иқтисодиётини таркибий қайта қиртувчи Ўзбекистонда
мушаккаллашларга эришгунча импортнинг энг мушаккаллаш
қиртувчи энергия ресурслари ва доннинг ташкаридан олиб қиртув-
чи боғлиқликдан тўла ҳалос бўлиши имконини берди ҳамда қиртув-
чи баркарорлик учун шарт-шароит яратди. 1997 йилда қиртув-
чи оширила бошлагандан бери дастлабки марта янги ички маҳсулотнинг
ўсини (105,2%) мамлакат аҳолисини сони ўсини (101,8%)дан қиртув-
чи

8.2-расм. Иқтисодий ислохотлар самараларининг иқсон тараққиётига таъсири

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичида иқтисодиёт соҳасида юз берган туб ўзгаришлар асосида кейинги

босқичнинг стратегик мақсадлари ва йўналишлари: иқтисодиётни модернизация қилиш ва ислох этишни янада чуқурлаштириш, инвестиция фаолиятини кучайтириш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва шу негизда иқтисодий барқарор ўсишни таъминлаб, бозор муносабатларини тўлиқ жорий этиш белгилаб олинди.

2000-2011 йиллар мобайнида мамлакатда ялпи ички маҳсулот ҳажми (ЯИМ) 2,1 баробар ошди. Мазкур кўрсаткич бўйича Ўзбекистон дунёнинг иқтисодиёти жадал ривожланаётган мамлакатлари қаторидан жой олди.

Иқтисодиётда юз бераётган жиддий таркибий ва сифат ўзгаришлардан 2000 йилда мамлакат ялпи ички маҳсулотини шакллантиришда саноат ишлаб чиқаришининг улуши 14,2 % ни ташкил этгани ҳолда 2011 йилда бу кўрсаткич 24,1 % га етгани далолат беради.

Транспорт ва алоқанинг улуши тегишли равишда 7,7 % дан 12,4 % га етди. Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотлари етиштириш 2000 йилдаги 1 387,2 млрд.сўмликдан 2011 йилда 19 633,6 млрд.сўмликка, яъни ўн олти баравардан кўпроққа ортган бўлса ҳам, тармоқ ишлаб чиқаришининг мамлакат ялпи ички маҳсулотидagi улуши 30,1 % дан 17,5 % га тушди. (8.5-жадвал).

8.5-жадвал

Мамлакат ялпи ички маҳсулот ҳажмида иқтисодиёт тармоқларининг улуши (ЯИМ умумий ҳажмига нисбатан % ҳисобида)

Тармоқлар	1990 йил	2000 йил	2011 йил	2011 йилда 1990 йилга нисбатан, %
Саноат	17,6	14,2	24,1	136,4
Қишлоқ хўжалиги	33,4	30,1	17,5	-190,8
Қурилиш	5,8	6,0	6,4	110,4
Транспорт ва алоқа	5,2	7,7	12,4	238,5
Савдо	4,5	10,8	9,0	200,0
Бошқа тармоқлар	22,2	18,7	23,7	106,8

Истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажми ҳам 2000 йилга нисбатан 4 баробардан зиёд ошди.

Саноат маҳсулоти умумий ўсишининг қарийб 70,0 % ни юқори қўшимча қийматга эга бўлган тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган соҳалар ташкил этди. Жадал суръатлар билан ривожланаётган машинасозлик ва автомобилсозлик, кимё ва нефть-кимё, озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноати, фармацевтика ва мебелсозлик миллий иқтисодиётнинг ҳақиқий локомотивига айланди.

8.3-расм. Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги асосий макрониктисодий кўрсаткичлари¹, (млрд.сўм ҳисобида)

Мамлакат иқтисодиётида кичик бизнес ва ҳусусий тадбиркорликка устуворлик беришда улар тузилмаларининг қуйидаги иқтисодий афзалликлари ҳисобга олинди. Яъни:

- улар иқтисодий ўсиш суръатларини оширишни таъминлайди;
- бозор тизими зарур эгилувчанликка эга бўлишига хизмат қилади, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни тезлаштиради, мулкни давлат тассаруфидан чиқариш ва ҳусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштиради;

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари //http://www.stat.uz.

8.4-расм. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг 2011 йилда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётидаги салмоғи¹, (млрд.сўм ҳисобида, экспорт – млн.АҚШ доллари)

• рақобат муҳитини шакллантиради, минтақавий ва маҳаллий бозорларда йирик бизнеснинг монополиясини чеклайди, ҳамда уларнинг ўз корхоналарининг минтақалардаги бўлинмаларини ташкил этиш орқали ишлаб чиқаришларини оқилона ташкил этишларига тўртки бўлади;

• фан-техника тараққиётини тезлаштиради (кам сонли маҳсулот ва тажриба ишлаб чиқаришни йўлга қўяди, инновацияларни яратиш ва жорий этишга интилади);

• кичик корхоналар учун капиталнинг қўйроқ техник тузилмаси ҳос бўлганлиги сабабли уларда йирик корхоналарга нисбатан меҳнат бирлигига ишлатилаётган ишлаб чиқариш воситалари бирлиги кўпроқ тўғри келади;

• иқтисодиётнинг бу сектори давлат ва маҳаллий бюджетларга молиявий тушумларнинг муҳим манбаси ҳисобланади.

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик мамлакат ялпи ички маҳсулоти таркибида ҳал қилувчи тармоққа, ижтимоий фаол аҳолимизнинг катта қисмини қамраб олган соҳага айланди. 2011 йилда кичик бизнеснинг ЯИМдаги улуши 54,0 % га етди. Кичик бизнес

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари <http://www.stat.uz>

субектлари ишлаб чиқарётган маҳсулотларни сотиш қарийб 2 баробар кўпайиб, 600 миллиард сўмни ташкил этди, зарур хомашё ресурслари қўшиб ҳисоблаганда, 2,8 триллион сўмдан ошди. Айни пайтда Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш 13,0 миллиард сўмдан ортиқ бюджет маблағини тежаш имкониятини яратди.

Кичик бизнес Ўзбекистон учун энг долзарб масалалардан бири – меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлашда асосий ўринини эгаллади. 2011 йилда мамлакатда яратилган қарийб 1 миллионга яқин иш ўринининг 610 мингдан зиёди ёки 64,0 % иқтисодиётнинг шу сектори ҳиссасига тўғри келади. Умуман, бугунги кунда 8913,5 минг нафар киши, иқтисодиётда жами иш билан банд бўлганларнинг 74,8 % кичик бизнес тузилмаларида меҳнат қилмоқда.

8.5-расм. 2011 йилда мамлакат экспортининг таркиби¹, (экспорт умумий ҳажмига нисбатан % ҳисобида)

Миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш экспорт ҳажми, унинг таркиби ва сифатига ижобий таъсир кўрсатди. 2011 йилда экспорт маҳсулотлари ҳажми 15 миллиард АҚШ долларида кўпроқни ташкил этди. Бу 2000 йилга нисбатан 4,6 баробар зиёддир. Ташқи савдо айланишининг ижобий

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари // <http://www.stat.uz>.

қоси 4,5 миллиард АҚШ долларидаи ошди. Экспорт таркибида тайёр
маҳсулотлар улуши 2000 йилдаги 46,0 % дан 2011 йилда 60,0 га етди.

Сўинги йилларда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги кўпчилиги
мамлакатларида ташқи қарзларининг ялпи ички маҳсулотларига нисбатан
ҳажми тобора ортиб бормоқда. Бу кўрсаткич Қозоғистонда 102,0 %,
Ўзбекистонда – 81,0 %, Украинада – 64,0 %, Россияда – 37,0 % ни ташкил
қилмоқда. Ўзбекистонда эса амалга оширилаётган оқилона иқтисодий сиёсат
натijasида ялпи ички маҳсулот ҳажмига нисбатан ташқи қарзларининг
ҳажми 2012 йил 1 январь ҳолатига кўра 17,5 %, экспорт ҳажмига
нисбатан 53,7 % дан ошмайди. Мазкур кўрсаткич халқаро мезонлар
бўйича “қар жихатдан мақбул ҳолат” деб баҳоланади.

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда эришилган натижалар
Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки ва
бошқа нуфузли халқаро молия ташкилотлари томонидан юксак
баҳоланмоқда. Халқаро валюта жамғармасининг баёиотида, жумладан,
шундай дейилади: “Ўзбекистон жадал ўсишга эришди ва глобал моли
инкйрозга қарши самарали чоралар кўрди. Кейинги беш
Ўзбекистонда ўсиш суръатлари ўртача 8,5 фоизни ташкил этди
Марказий Осиёдаги ўртача ўсиш кўрсаткичидан юқоридир».

Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ва мутаносиб ривожла
бораётганини 2005 йилдан бошлаб Давлат бюджети профицит билан
бажарилаётгани ҳам яққол тасдиқлаб турибди.

2011 йилда Давлат бюджетининг харажатлар қисми 2000 йилг
нисбатан қарийб 17,8 баробар ўсди. Давлат бюджети харажатларининг
58,7 фоизи ижтимоий соҳани молиялаш ва аҳолининг кам таъминланган
катламларини қўллаб-қувватлашга йўналтирилди.

8.3 Инсон капиталига инвестициялар

Инсон капиталига инвестициялар уни инвестицияларнинг бошқа туридан фарқлайдиган катор хусусиятларга эгадир. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Инсон капиталига инвестицияларнинг самарадорлиги бу инвестициялар киритилган шахснинг умр кўриши давомийлигига (меҳнатга лаёқатли даври давомийлигига) бевосита боғлиқдир. Инсонга инвестициялар қанчалик эрта киритилса, улар шунчалик тез самара келтира бошлайди. Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, сифатлироқ ва узоқ муддатли инвестициялар юқори ва узоқ муддатли самара келтиради.

2. Инсон капитали фақат жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскириш, шунингдек жамланиш ва кўпайиш хусусиятига эгадир. Инсон капиталининг эскириши, биринчидан, инсон организми табиий эскириши (қариши даражаси), иккинчидан, билимлар эскириб қолиши ёки олинган билимлар қийматининг ўзгариши даражаси билан белгиланади. Инсон капитали ҳодими мунтазам ўқитиб бориш ва у томонидан ишлаб чиқариш тажрибасини бойитиши жараёнида тўпланиб боради. Агар мазкур жараён узлуксиз давом этса, инсон капиталининг сифат ва миқдор хусусиятлари яхшиланиб ва кўпайиб боради.

3. Инсон капитали тўпланиб боргани сари унинг даромад келтириши муайян чегарагача ортиб боради. Бу чегара фаол меҳнат фаолиятининг юқори чегараси (фаол меҳнатга лаёқатли ёш) билан чегараланган, шундан сўнг инсон капиталидан даромад олиш кескин камайиши.

4. Инсон капитал шаклланишида “ўзаро кўнайтиш самараси” хусусиятига эга бўлади. Унинг моҳияти шундан иборатки, таълим бериш жараёнида фақат таълим олаётган шахснинг эмас, балки таълим бераётган шахснинг ҳам инсон капитали сифати яхшиланиб, миқдори ортади. Бунинг натижасида ҳам таълим олувчи, ҳам таълим берувчининг иш ҳақи ортади.

5. Инсонга киритиладиган барча инвестицияларни ҳам инсон капиталига маблағ киритиш деб ҳисоблаб бўлмайди, яъни инсон

капиталига инвестициялар ижтимоий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ва иқтисодий жиҳатдан зарур бўлиши шарт. Масалан, жиноий фаолият билан боғлиқ харажатлар инсон капиталига инвестициялар ҳисобланмайди, чунки улар ижтимоий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас ва жамият учун зарарлидир.

6. Инсонга маблағ киритишнинг хусусиятлари ва турлари тарихий, миллий, маданий ўзига хосликлар ва анъаналар билан боғлиқдир. Масалан, фарзандларнинг таълим даражаси ва касб танлаши кўп жиҳатдан оилавий анъаналарга ҳамда ота-оналарининг таълими даражасига боғлиқдир.

7. Инвестициянинг бошқа шаклига нисбатан инсонга маблағлар киритилиши ҳам алоҳида шахс, ҳам бутун жамият нуқтан назаридан энг манфаатли ҳисобланади.

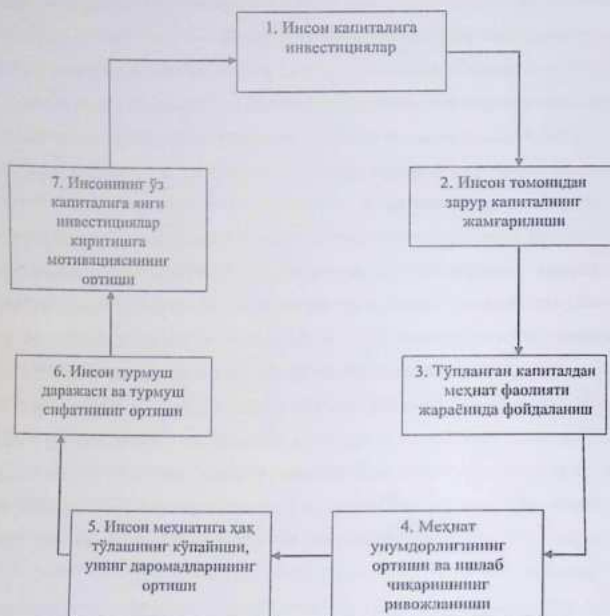
АҚШдаги Пенсильвания университети таълим кафедраси профессори Роберт Земскийнинг Тафта университети ҳузуридаги Флетчер бизнес мактаби иқтисодичиси Лайза Линч ва Уоттондаги менеджмент профессори Питер Копелли билан биргаликда амалга оширган тадқиқотлари (3100 тадан кўпроқ иш жойлари таҳлил қилиб чиқилган) таълим даражаси 10,0 % га ортганда жамланма меҳнат унумдорлиги 8,6 % га ўсишини кўрсатди. Таққослаш учун шунини келтириш мумкинки, асосий фондлар шу даражага кўпайтирилганда меҳнат унумдорлиги атиги 3,4 % га ортган. Бошқача қилиб айтганда, инсон капиталига инвестициялардан олинадиган фойда техникага капитал қуйилмалардан олинадиган фойдадан уч баробар юқоридир¹.

К. Макконнелл ва С. Брю инсон капиталига киритиладиган инвестицияларининг уч турини ажратиб кўрсатганлар:

- таълимга, шу жумладан умумий ва махсус, расмий ва норасмий таълимга, иш жойида тайёргарликка харажатлар;

¹ Добрынин А.И., Дятлов С.А., Цыренова Е.Д. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования. - СПб.: Наука, 1999. - С.127.

- соғлиқни сақлашга (касалликлар профилактикаси, тиббий хизмат кўрсатиш, пархез таом, турар жой шароитларининг яхшилаш) харажатлар;
- ходимларнинг нисбатан куйи самарали жойлардан юқорирак самарали жойларга миграция қилиш имкониятини берадиган ҳаракатчанликка харажатлар¹.

8.6-расм. Инсон капитали шакллантирилиши ва ундан фойдаланилишининг алгоритми

¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Т. 2. - М.: Республика, 1992. - С.87.

Таълим билан биргаликда инсон саломатлигига маблағ киритиш ҳам инҳоятда муҳимдир. Инсон капиталини жамғариш учун саломатлигининг иқтисодий қиймати ва аҳамияти шубҳасиздир. Мамлакатда умр кўриш давомийлигининг паст даражада бўлиши саломатликни сақлаш учун инвестициялар киритишни устувор харажатлар қаторига қўшади. Бу эса инсон ҳаётини узайтиришга, демак инсон капитали амал қиладиган даврни кўпайтиришга кўмаклашади.

Шахс саломатлигининг қониқарсиз аҳволи меҳнат унумдорлигини пасайтиради. Жисмонан заиф ва бемор ходимлар ўз инсон капиталини тўла даражада намоён қила олмайдилар. Шунинг учун корхоналар ўз ходимларининг саломатлигига инвестициялар киритишдан иқтисодий жиҳатдан манфаатдорлар. Шу муносабат билан касб касалликларининг олдини олиш, айрим ходимлар учун пархез таомлар тақдим этиш ёки барча ходимларни бепул овқатлантириш, иш жойида тиббий хизмат кўрсатиш, ходимларнинг дам олиш уйларида ҳордиқ чиқариш, тиббиёт муассасаларида даволанишлари харажатини қоплаш, уларнинг турар жой шaroнтларини яхшилаш, ходимларни бахсиз ходисалардан сугурта қилиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Бугунги кунда илмий ишланмаларга харажатлар ҳам инсон капиталига инвестициялар ҳисобланади. Фаннинг ривожланиши жараёнида фақат интеллектуал янгиликлар яратилиб, улар асосида ишлаб чиқаришнинг янги технологиялари шаклланибгина қолмасдан, балки янги қобилият ва эҳтиёжларга эга бўлган одамларнинг ўзи ҳам сифат жиҳатдан ўзгаради. Ахборот жамиятида фан ўзига хос “инсон капитали генератори”га айланади.

Маданият инсон капитали такрор ҳосил қилиниши жараёнига таъсир кўрсатади, маънавийсиз шахсни уйғун ривожлантириб бўлмайди. Маданиятда авлодлар тажрибаси жамланади, билимлар, кўникмалар сақланади. Одамларнинг маданий даражаси жамиятнинг иқтисодий

ривожланишига, унинг ижтимоий-сиёсий, мафкуравий, таълим ва маънавий-ахлоқий таркибига жиддий даражада таъсир кўрсатади.

Инсон капиталига маблағ киритиш самарадорлигини баҳолашга турлича ёндашувлар мавжуд. Я. Фитц-енц инсон капиталига инвестициялар самарасини ҳисоблаб чиқиш учун уни оддийгина тарзда: даромадин ҳоҳишлар сонига бўлган ҳолда аниқлашни таклиф этган¹:

Инсон капиталига инвестициялар самарадорлигининг коэффициенти
 $= (\text{Фойда} - (\text{Харажатлар} - [\text{Иш ҳақи} + \text{Имтиёзлар}])) : \text{Иш ҳақи} + \text{Имтиёзлар}$

Бу 1985 йилги Инсон ресурслари самарадорлиги тўғрисидаги маърузада келтирилган биринчи кўрсаткич эди.

Ходимнинг таълим олишига инвестициялар унинг инсон капиталини шакллантиради ва муайян даврдан сўнг ўз эгасига қуйидаги формула бўйича фойда келтиради:

$$Y_n = X_0 + RCn,$$

бунда Y_n - n йил таълимга эга шахснинг иш ҳақи;

X_0 — ноль даража таълимга эга ходимнинг иш ҳақи;

R — таълимга сарфларнинг жорий самараси нормаси;

Cn - n йил таълим олиш давомида инвестициялар ҳажми.

Таълимга харажатлар ва бунинг натижасида олинadиган фойда аниқланганидан сўнг олинган фойда миқдори чиқимлар миқдори билан таққосланади. Бу икки миқдор ўртасидаги фарқ олинган таълим қийматини кўрсатади.

¹ Фитц-енц Я. Рентабельность инвестиций в персонал: измерение экономической ценности персонала/ Пер. с англ., под общ. ред. В.И. Ярных. - М.: Вершина, 2006. - С.137.

Инсон капиталига инвестицияларнинг самараси

Жамият учун <u>Манфаатлар:</u>	Иш берувчи учун <u>Манфаатлар:</u>	Ходим учун <u>Манфаатлар:</u>
• давлатнинг ракобатдошлиги ортиши; • солиқ тушумларининг кўпайиши; • аҳоли касалланиши даражасининг пасайиши; • ишсизлик даражасининг камайиши; • ижтимоий тўловларнинг, шу жумладан ишсизларга харажатларнинг камайиши; • ижтимоий барқарорлиқнинг мустаҳкамланиши ва бошқалар	• маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кўпайиши ва сифатининг яхшиланиши ҳисобига фойда олишнинг ортиши; • бозорда ракобатдошлиқнинг мустаҳкамланиши; • касаллик сабабли ходимларнинг ишга чиқмаслиги туфайли йўқотишларнинг камайиши	• иш ҳақининг ортиши; • ишсиз қолиш ҳавфининг камайиши; • касалланиши оқибатида иш ҳақидан маҳрум бўлишнинг камайиши
<u>Харажатлар:</u> • аҳолига таълим бериш даврида солиқ тушумларининг камайиши; • таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа мақсадлар учун бевосита умумий харажатлар	<u>Харажатлар:</u> • техника хавфсизлиги, ходимларга тиббий хизмат кўрсатиш учун бевосита харажатлар; • ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш даврида меҳнат унумдорлиги пасайиши билан боғлиқ билвосита йўқотишлар; • малакали ходимларнинг ишдан бўшаб кетиш ҳавфи	<u>Харажатлар:</u> • таълим олиш ва тиббий хизмат учун бевосита шахсий харажатлар

Г.Псахаропулос мамлакатларнинг аҳоли жон бошига даромадлари асосида таълимга инвестицияларнинг ижтимоий самарадорлигини анилаган. Уларга мувофиқ, энг камбағал давлатларда аҳоли жон бошига даромад паст бўлган ҳолатларда бошланғич таълимнинг самарадорлиги 23,0%, ўрта таълимнинг самарадорлиги – 15,0%, олий таълимники эса – 11,0% ни ташкил этган. Даромад даражаси юқори бўлган энг ривожланган мамлакатларда эса бошланғич таълимнинг самарадорлиги – 14,0%, ўрта таълимники – 10,0%, олий таълимники – 8,0% тенг бўлган.

Мазкур мамлакатларнинг ҳукуматлари таълим соҳасига инвестицияларни лойиҳалашда юқорида қайд қилинган самарадорликни 8,0 %д ан кам ҳолда прогноз қиладилар.

Шу билан бирга академик ёки ўрта касб-хунар таълим самарадорлиги таҳлил этилган тадқиқотларда академик таълим – 16,0%, ўрта касб-хунар таълими -11,0 % самара келтириши ҳисоблаб чиқилган. Тадқиқотчилар мазкур фарқни харажатлар миқдори билан изоҳлайдилар. Чунки, касб-хунар таълими умумакадемик таълимга нисбатан кўпроқ харажатларни талаб қилади.

Жаҳон банки экспертлари инсон капитали қийматининг баҳолашнинг ўз усулларини таклиф қилганлар. Улар бунинг учун жамланма миллий бойлик даромадидан миллий бойлик қиймати –ер, фойдали қазилмалар, ўрмон ва денгиз ресурслари, ишлаб чиқариш капитали ва бошқа активлар айрилади. Бунинг натижасида ҳосил бўладиган миқдор инсон капитали қийматидир.

Ушбу усулда ҳисоблаб чиқилган инсон капиталининг қиймати ҳатто камбағал мамлакатларда ҳам миллий даромаднинг ярмига яқинини, ривожланган давлатларда эса – тўртдан уч қисмини ташкил этади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастурининг маълумотлари ҳам мамлакат ялпи ички маҳсулот индекси инсон капиталининг асосий қисми – бевосита таълим даражаси индексига боғлиқлигини асослайди (8.7–жадвал).

8.7–жадвал

Ялпи ички маҳсулот индексининг таълим индекси даражаси билан боғлиқлиги¹

Мамлакатлар	Таълим даражаси индекси	Ялпи ички маҳсулот индекси
Юқори даромадга эга мамлакатлар	0,97	0,96
Ўртача даромадли мамлакатлар	0,84	0,70
Паст даромадли мамлакатлар	0,58	0,52

¹Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг Ўзбекистон Республикасидаги ваколатхонаси // <http://www.undp.uz>.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрига кўра миллий инсон капиталини ривожлантиришнинг узоқ муддатли стратегияси қуйидаги принципларга мувофиқ амалга ошириши зарур:

1. Миллий инсон капиталининг шакллантириш ва такрор ҳосил қилишда давлатнинг асосий ролини эътироф этиш.

2. Инсон капитали ва янгича турмуш сифатини шакллантириш вазифаларини комплекс ҳал этиш.

3. Иқтисодий ўсиш ижобий динамикасини таъминлайдиган бошқа унсурларга нисбатан фан, таълим, соғлиқни сақлаш, маданиятни устувор ривожлантириш.

Бу инсон капиталининг сифати мамлакатни ижтимоий иқтисодий ривожлантириш соҳасида энг муҳим омилдир.

Инсон капитални шакллантириш жараёнида инвесторларнинг ўзаро қалин ҳамкорлиги талаб этилади. Ана шу ўзаро ҳамкорликда давлатнинг функцияси умумий инсон капиталини яратишдан иборатдир. Яъни бу меҳнат функцияларини бажариш учун зарур бўлган умумий таълимни ҳамда соғлиқни сақлашни ижтимоий тизим сифатида ривожлантириш заруратини англатади.

Инсон капиталининг жамият учун ниҳоятда муҳимлиги давлат харажатларнинг катта қисmini ўз зиммасига олиши зарурлигини англатади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда умумий таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, соғлиқни сақлаш асосан давлат томонидан молиялаштирилади.

Жумладан, мамлакатда Кадрлар тайёрлаг миллий дастури доирасида 2005-2010 йиллар давомида 7800 дан ортиқ умумтаълим муассасаси, қарийб 1500 та касб-хунар коллежи ва академик лицей барпо этилди ва реконструкция қилинди (8.8- ва 8.9-жадваллар).

Ўзбекистонда касб-хунар коллежларини қуриш ва қайта таъмирлаш

Йиллар	Фойдаланишга топширилган ўқув ўринлари			Ўзлаштирилган инвестициялар (млрд.сўм)		
	Жами	Шу жумладан		Жами	Шу жумладан	
		Янги қурилиш	Қайта таъмирлаш		Янги қурилиш	Қайта таъмирлаш
2005	63600	36440	29160	193,3	123,5	69,8
2006	69660	47230	22430	179,1	136,2	42,9
2007	110940	87720	23220	323,3	270,2	53,1
2008	113195	105090	8105	355,0	336,3	18,5
2009	115610	96165	19445	472,9	421,4	51,5
2010	20330	12945	7385	149,4	117,9	31,5

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишга киришилган 1998-2010 йилларда касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар қуриш ва қайта таъмирлашга 2559,1 млрд.сўм, 2011 йилда эса яна 21,1 млрд.сўм сарфланди.

Ўзбекистонда академик лицейларини қуриш ва қайта таъмирлаш

Йиллар	Фойдаланишга топширилган ўқув ўринлари			Ўзлаштирилган инвестициялар (млрд.сўм)		
	Жами	Шу жумладан		Жами	Шу жумладан	
		Янги қурилиш	Қайта таъмирлаш		Янги қурилиш	Қайта таъмирлаш
2005	6840	5850	990	22,7	19,9	2,8
2006	3240	3240	-	15,9	15,2	0,7
2007	12885	10365	2520	50,4	42,1	8,3
2008	14655	9990	4465	51,8	35,0	16,8
2009	12300	8815	3405	60,5	46,3	14,2
2010	2250	900	1350	34,8	24,5	10,2

Ўзбекистонда мактаблар, ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув юртлари учун дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини тайёрлаш тизими шакллانган, шунингдек, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини чоп этиш учун нашриёт базаси қарор топган. Шу билан бир қаторда ўқув юртларини

мебель, лаборатория ускуналари, касб-хунар-ишлаб чиқариш таълимига оид кўплаб асбоб-ускуналар турларини ишлаб чиқариш ҳамда уларни жиҳозлаш йўлга қўйилган.

Давлат томонидан ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими муассасаларини жиҳозлаш учун 128,0 млрд.сўм ҳамда 209,4 млн.АҚШ доллари ҳаражат қилинди.21,1 млрд.сўм эса бу тизим учун дарслик ва адабиётлар нашр қилишга йўналтирилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси олий ўқув юртлирини ривожлантиришнинг 2011-2015 йилларга мўлжалланган дастурини қабул қилган. Ушбу дастурнинг асосий мақсади – олий мактабининг моддий-техника базаси ва жиҳозланишини янада мустаҳкамлаш, замонавий ўқув лаборатория ва асбоб-ускуналар билан таъминлаш, пировард мақсадда эса ўқув дастурларини такомиллаштириш, ҳозирги даврнинг тобора ортиб бораётган талабларига жавоб берадиган кадрлар тайёрлашни таъминлашдир.

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорига мувофиқ олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини модернизация қилиш футахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш бўйича 2011-2015 йилларга мўлжалланган дастурни амалга ошириш учун 277,0 миллиард сўмдан ортиқ маблағ йўналтириш кўзда тутилган

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда ёшларни спорт билан шуғулланишга жалб этиш ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бюджет, ҳомийлик ва хайрия маблағлари ҳисобидан молиялаштириладиган *Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси* маблағлари ҳисобидан қарийб 1500 та энг замонавий, барча ёшлар фойдаланиши мумкин бўлган болалар спорт объектлари барпо этилди. Бугунги кунда мамлакатдаги деярли ҳар бир мактаб, коллеж ва лицей очик спорт майдончалари билан биргаликда замонавий спорт анжомлари билан жиҳозланган ёпиқ спорт заллари ва сузиш ҳавзаларига эга.

Ўзбекистонда уч босқичдан иборат, ҳар йили ўтказиладиган, мактаб ўқувчилари учун “Умид ниҳоллари”, касб-хунар коллежи ва академик лицей ўқувчилари учун “Баркамол авлод”, олий ўқув юртлари талабалари учун “Универсиада” яхлит спорт мусобақалари тизими шаклланиган. Ушбу тизим талаба ёшларни оммавий равишда жисмоний соғломлаштириш ва спорт ҳаракатига жалб этиш имконини бермоқда.

Ўзбекистонда таълим тизимини ривожлантиришда халқаро ва минтақавий молия муассасалари, чет эл давлатларининг техник ёрдамлари ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Улар республикада умумтаълим, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълимни қўллаб-қувватлаш учун 500,0 млн.АҚШ долларидан кўпроқ маблағ киритдилар. Бу ҳамкорлар қаторида Жанубий Корея ва Германия ҳукумати, Осиё тараққиёт банки, Жаҳон банки, Ислом тараққиёт банки, ОПЕК фонди, Саудия фондиди келтириш мумкин (8.7-расм).

8.7-расм. Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини ривожлантиришга халқаро ва минтақавий молия ташкилотлари, хорижий мамлакатларининг техник ёрдами (млн.АҚШ доллари ҳисобида)

Ўзбекистонда аҳоли учун барча биринчи тиббий ёрдам бепул хисобланади. Шошилиш тиббий ва педиатрия ёрдами, туғруқ ва ҳамиладор аёлларга тиббий ёрдам, шунингдек, онкологик, юқумли ҳамда бошқа қатор ижтимоий аҳамиятга эга касалликларни даволаш хизматлари ҳам шу асосда амалга оширилмоқда.

Ҳозирги вақтда мамлакатнинг Давлат бюджетида соғлиқни сақлаш соҳасига сарфланаётган харажатлар улуши 15,7 % ни, яъни миллий маҳсулот умумий ҳажмининг 4,1 % ни ташкил этади. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi давом этаётганига қарамасдан, 2009-2011 йилларда давлат томонидан соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаш ҳажми 2,5 баробар кўпайди. Умуман олганда, кейинги ўн йил мобайнида соғлиқни сақлаш соҳасини ривожлантиришга йўналтирилган бюджет маблағлари ҳамда имтиёзли кредит ва грантлар 750 миллион АҚШ долларидан зиёди ташкил этди.

2011 йилнинг ўзида даволаш-профилактика муассасаларини реконструкция қилиш, уларни замонавий лаборатория, диагностика ва даволаш жиҳозлари билан таъминлаш учун қиймати қарийб 137,0 миллиард сўмлик бюджет маблағлари ҳамда 136,0 миллион АҚШ долларилек хорижий имтиёзли кредит ва грантлар йўналтирилди.

Барча вилоятлар марказлари ва Тошкент шаҳрида скрининг марказлари ташкил этилди ва уларнинг фаолиятини таъминлаш учун 2011 йилнинг ўзида 4,0 миллион АҚШ доллардан ортиқ маблағ йўналтирилди. Айни пайтда мамлакатда перинатал марказлар тармоғи ҳам жадал ривожланмоқда. Ўтган ўн йил давомида республикада 11 та перинатал марказ ташкил этилди. 2011 йилда уларда 158 минг нафардан ортиқ, яъни 2000 йилга нисбатан 10 баробар кўп она ва бола тиббий кўрикдан ўтказилди.

2011 йилда республикада бюджетдан ташқари Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, капитал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармаси ҳам ташкил этилди.

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларнинг янги босқичи вазифаларини амалга оширишга киришилган. Мазкур йўналишда белгиланган тадбирларда соғлиқни сақлаш муассасалари тармоғини мақбуллаштиришни ниҳоясига етказиш ва уларни энг замонавий аппаратура билан босқичма-босқич қайта жиҳозлаш кўзда тутилган. Айнтқса, ихтисослаштирилган тиббиёт марказларининг моддий-техник, илмий ва амалий базасини янада мустаҳкамлаш, тиббиёт ходимларини рағбатлантиришга катта эътибор берилади. Бу мақсадлар учун турли манбалар ҳисобидан яқин йилларда 1,5 миллиард АҚШ доллариға тенг маблағлар йўналтирилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “ушбу масалаға биз нафақат аҳоли фаровонлиғи ва саломатлиғини мустаҳкамлашнинг муҳим омили, балки иқтисодиётимизни юксалтириш ва жамиятимиз барқарор таракқиётининг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида қарамоқдамиз”¹ деб уқтирди.

Инсон капиталиға оила даражасида ҳам инвестициялар киритиш мақсадға мувофиқдир. Чунки, инсон капиталининг барча таркибий қисмлари оила ўз фарзандиға киритадиган инвестициялар орқали шакллантирилади ва кўпайтирилади. Инсоннинг интеллектуал ва психофизиологик қобилиятларини оилада ривожлантириш унинг келгусида камол этиши ва инсон капитали муқтазам тақомиллашиб боришининг пойдеворидир.

Шундай бўлса ҳам инсон капиталининг асосий инвестори – мазкур капитал эгасининг ўзидир. Шахс ўз инсон капиталиға инвестиция киритишининг мақсадға мувофиқлиғи тўғрисида қарор қабул қилар экан, қутилаётган харажатлар ва олинниши мўлжалланаётган даромадларни таққослайди. Кимдир дарҳол манфаат топишни маъқул топади, бошқалар эса келажакда олиниши мумкин бўлган даромадни кўпроқ қадрлайди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда она ва бола саломатлиғини муҳофаза қилишнинг миллий модели / “Соғлом она – соғлом бола” мавзусидаги халқаро симпозиум очилишидаги нутқ // Халқ сўзи, 2011 йил 27 январь.

Назорат учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг бозор ислохотларини амалга оширишнинг ўз моделини танлашига нима сабаб бўлди?
2. Иқтисодиётнинг мафкурадан ҳолиялиги нимани англатади?
3. Ўзбекистон иқтисодиётни ислох этишга киришаётган дастлабки пайтда мамлакатдаги вазият қандай эди?
4. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётнинг асосий хусусиятларини шарҳлаб беринг.
5. Ўзбекистон иқтисодиётни ислох қилиш соҳасидаги асосий вазифалар нималардан иборат?
6. Инсон капитали самарадорлиги қандай аниқланади?
7. Ўзбекистонда таълим ва соғлиқни сақлаш қайси манбаларда молиялаштирилади?

9-БОБ. БМТНИНГ МИНГҲИЛЛИК РИВОЖЛАНИШ МАҚСАДЛАРИ ВА УЛАРНИ ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛГА ОШИРИШ НАТИЖАЛАРИ

9.1. Ўзбекистонда инсон тараққиёти бўйича миллий маърузалар

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлганидан кейин зиммасига ушбу халқаро ҳамжамятга қўшилишидан келиб чиқадиган мажбуриятларни қабул қилди. БМТнинг МингҲиллик декларациясида белгиланган мақсадларни амалга оширишда иштирок этиш мажбурияти шулар жумласидандир.

Инсонни ривожлантириш концепциясининг назарий ва амалий жиҳатлари БМТ Ривожланиш дастури томонидан эълон қилинадиган Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги ҳар йилги глобал маърузаларда ўзифодасини топади. МингҲиллик ривожланиш мақсадлари – жаҳондаги барча мамлакатлар учун тааллуқли бўлган глобал лойиҳадир. Шунинг учун ҳар бир давлатнинг тарихан таркиб топган шароитлари, ўзига хос хусусиятлари, белгиланган мақсадларга эришиш имкониятларидан келиб чиққан ҳолда миллий мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаб олиш жуда муҳимдир.

Кенг жамоатчилик хабардорлигини ошириш ва инсонни ривожлантириш муаммолари бўйича аниқ чораларни ишлаб чиқиш мақсадларида алоҳида мамлакат доирасида инсонни ривожлантириш тўғрисида миллий маърузалар ҳам тайёрланади. Ушбу маърузалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти таҳлилий ва стратегик фаолиятининг энг муҳим манбаларидан биридир. Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги *биринчи миллий маъруза* 1992 йилда Бангладеш томонидан эълон қилинган эди.

Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузаларда мустақил ва ҳолис таҳлил, статистика ва бошқа маълумотлар акс этади. Улар инсонни ривожлантириш истиқболларини ҳар бир алоҳида давлатнинг устувор вазифалари билан боғлайди.

Ўзбекистон ҳукумати БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадларида кўзда тутилган вазифаларнинг миллий ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги аҳамияти ва муҳумлигини эътироф қилган ҳолда Инсонни ривожлантиришнинг миллий мақсадлари тегинли вазифалари ва асосий кўрсаткичларини ишлаб чиқди. Ўзбекистоннинг Инсонни ривожлантириш бўйича миллий мақсадлари қуйидагиларни қамраб олади:

1. Мамлакат аҳолисининг турмуши даражасини ошириш ҳамда 2015 йилгача кам таъминланган аҳоли сонини икки баробарга қисқартириш. Бу вазифалар Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 1-мақсадига тўла мос тушади.
2. Бошланғич ва ўрта умум-таълим мактабларида таълим сифатини ошириш. Маълумки, бу ҳам Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 2-мақсадининг устувор йўналишидир.
3. Аёллар ва эркаклар тенглигини рағбатлантириш, аёлларнинг ҳуқуқлари ва имкониятларини кенгайтириш. Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 3-мақсадида ҳам шу вазифалар кўзда тутилган.
4. Болалар ўлимини қисқартириш. Ушбу вазифалар Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 4-мақсадида кўрсатилган.
5. Оналар саломатлигини яхшилаш. Бу ҳам Мингйиллик ривожланиш мақсадлари 5-мақсадига тўла мос тушади.
6. ВИЧ/СПИД, сил, безгакка қарши кураш. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 6-мақсади ҳам шуни кўзлайди.
7. Экологик барқарорлиқни таъминлаш. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 7-мақсадида ҳам шундай вазифалар қўйилган.
8. Ўзбекистон ва ривожланиш мақсадларида глобал шериклик. Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг 8-мақсади ҳам шунга қаратилган.

1995 йилда Ўзбекистонда *"Ижтимоий сиёсат ва ижтимоий ривожланиш"* мавзусида инсонни ривожлантириш тўғрисидаги биринчи миллий маъруза тайёрланди. Мазкур миллий маърузада меҳнат бозори ва

ижтимоий ҳимоя, таълим, соғлиқни сақлаш, демография сиёсати, экология ва барқарор ривожланиш, инсонни ривожлантиришни молиялаштириш шунингдек аёлларнинг инсонни ривожлантиришдаги роли каби масалалар кўтарилган. Шу билан бир каторда инсонни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишда давлатнинг роли ҳам ёритилган. Маъруза пировардида Ўзбекистонда хотин-қизларнинг аҳоли таҳлил этилган.

9.1-жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг Инсонни ривожлантириш
тўғрисидаги миллий маърузалари**

Йиллар	Миллий маърузаларнинг мавзулари
1995	Ижтимоий сиёсат ва ижтимоий тараққиёт
1996	Иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиёти
1997	Ижтимоий ақллиқ ва инсон тараққиёти
1998	Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг демократик, иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар ўтказишдаги роли
1999	Ўзбекистон мустақилликка эришган йилдан бери ўтган даврга инсон тараққиёти жиҳатидан назар ташлан
2000	Инсон тараққиётини кичик ва ўрта бизнесни кенгайтириш ва ривожлантириш орқали кучайтириш
2005	Марказийлаштириш ва инсон тараққиёти
2006	Саломатлик барча учун: Ўзбекистоннинг янги мингйилликдаги асосий мақсади
2007/2008	Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақдирнинг мутаносиблиги

Ўзбекистоннинг 1996 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузасида иқтисодий ўсиш билан инсонни ривожлантириш ўртасидаги ўзаро алоқадорлик тадқиқ этилади. Шу мақсадда инсонни ривожлантиришга хизмат қиладиган бозор ислохотларини амалга оширишга баҳо берилган, кишлқ жойларидаги, соғлиқни сақлаш ва таълимнинг ижтимоий инфратузилмаларини мустахкамлаш муаммолар кўтарилган, шунингдек камбағаллик ва унинг турлича ўлчамлари таҳлил этилган.

1997 йилги миллий маърузанинг мавзуси – ижтимоий яқдиллик ва инсонни ривожлантиришдир. *Ижтимоий яқдиллик* – мураккаб концепциядир. Ижтимоий яқдиллик бўлмаса, жамиятда ижтимоий муаммолар, жиноятчилик, шунингдек озчиликни ташкил қилган миллатлар вакилларининг эмиграцияси ортиши ва ҳоказолар кузатилади. Буларнинг ҳаммаси инсонни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатади. Ижтимоий яқдилликни энг мураккаб вазиятларда ҳам жамиятнинг парчаланиб кетишига йўл қўймайдиган, кўз илғамас мустахкам бирлик сифатида тъарифлаш мумкин.

Ўзбекистоннинг 1998 йилги миллий маърузасининг асосий мақсади – давлатнинг ўтиш даврида иқтисодий, ижтимоий ва демократик ислохотларни амалга оширидаги ролини таҳлил этишдир. Маърузада, шунингдек жадаллаштириш дастурлари муносабати билан мамлакатда ишлаб чиқилган ва амалга оширилган ижтимоий стратегия ҳам ўз ифодасини топган.

1999 йилги *Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузада* XX аср сўнгги ўн йиллигида Ўзбекистонни ривожлантириш яқунлар тадқиқ этилган. Ушбу ҳужжатда мустақилликка эришилган 1991 йилдан кейинги даврда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг ижобий тенденциялари ва қонуниятлари инсонни ривожлантириш нуқтаи назаридан қараб чиқилади. Шу билан бирга ёш давлат дуч келаётган муаммолар ва қийинчиликлар ҳақида ҳам гап боради.

2000 йилги *миллий маърузада* Ўзбекистонда инсонни ривожлантиришнинг аҳволи, шунингдек кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиши таҳлил этилади. Ушбу маърузада инсонни ривожлантиришнинг кенг қамровли масалалари, шу жумладан маданият, тенгсизлик ва глобаллашув муаммолари атрофича тадқиқ этилган.

2001-2003 йилларда мамлакатда инсонни ривожлантиришда содир бўлган ўзгаришлар *Ўзбекистоннинг 2005 йилги маърузасида* ўз ифодасини топган. Айниқса, Бирлашкан Миллатлар Ташкилотининг Мингйиллик

декларациясида камбағалликка барҳам бериш, инсон қадр-қиммати ва тенглиги принципларини қарор топтириш, тинчлик, демократия ва барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича мамлакат зиммасига олган мажбуриятлар ижроси баён этилган. Ушбу маърузадан инсонни ривожлантириш ва жамиятни демократлаштириш энг муҳим вазифаларини ҳал этишда давлат бошқарувини марказлашсизтириш масаласига алоҳида эътибор қаратилган.

Инсонни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи кўрсаткичларидан бири – инсон саломатлиги муаммолари 2006 йилги миллий маърузада ўз ифодасини топган. 4 бобдан иборат бу маърузада Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш соҳасидаги умумий тенденциялар изчил таҳлил этилади, соғлиқни сақлаш кўрсаткичларининг инсонни ривожлантиришнинг бошқа индикаторлари билан ўзаро алоқадорлиги асосланади. Миллий маърузанинг алоҳида боби БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари муаммоларига, жумладан Ўзбекистон олдида турган муаммоларга ҳамда мамлакатда инсонни ривожлантириш миллий мақсадларига эришиш учун кўрилатган чораларга бағишланган.

2007-2008 йиллардаги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги миллий маърузада таълим кўрсаткичларининг инсонни ривожлантиришнинг бошқа индикаторларига таъсири таҳлил этилади. Миллий маъруза муаллифлари таълимнинг Ўзбекистондаги аҳолини жаҳондаги бошқа мамлакатлар кўрсаткичлари билан таққослаган ҳолда кўриб чиққанлар. Шу билан бирга мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий сиёсатида содир бўлаётган ўзгаришлар ҳам миллий маърузада ўз ифодасини топган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг 2010 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузаси маълумотларига кўра, Ўзбекистон инсон салоҳиятини ривожлантириш бўйича ўртача даражали мамлакатлар қаторидан ўрин олган. Республика Инсонни ривожлантириш индекси даражаси бўйича (0,617) жаҳон мамлакатлари ўртасида 102-ўринни эгаллаган.

БМТнинг Ривожланиш дастури маълумотларига кўра, мазкур индекс Ўзбекистонда туғилган пайтда умр кўришнинг давомийлиги 68,2 ёш, таълимнинг ўртача давомийлиги 10 йил, таълимнинг кутилаётган давомийлиги 11,5 йил, аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад (харид қobiliяти паритети бўйича АҚШ долларида) - 3085 доллар эканлиги асосида ҳисоблаб чиқилган¹. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, БМТ Ривожланиш дастурининг ҳар йиллик глобал маърузаларида мамлакатларнинг рейтинг баъзан эскириб қолган ёки текширилмаган маълумотларга асосланади. Натижада мамлакатдаги ҳақиқий аҳвол айрим ҳолларда ўзининг ҳолисифодасини топмайди.

Масалан, 2006 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада фойдаланилган маълумотларнинг таҳлили уларнинг Ўзбекистондаги расмий статистика маълумотларидан жиддий фарқ қилишини кўрсатади (9.2-жадвал).

9.2-жадвал

Инсонни ривожлантириш халқаро ва миллий индикаторлари ўртасидаги фарқлар

Кўрсаткичлар	БМТ Ривожланиш дастурининг глобал маърузаси бўйича	Ўзбекистон Республикаси расмий статистика маълумотлари бўйича
Туғилган пайтда кутилаётган умр кўриш давомийлиги, йил	66,6	71,2
Аҳолининг саводхонлик даражаси, %	-	99,31
Аҳоли жон бошига ЯИМ (харид қobiliяти паритети бўйича, АҚШ доллари)	1869,0	2834,8
Умр кўриш давомийлиги индекси	0,69	0,77
Таълим индекси	0,91	0,92
ЯИМ индекси	0,49	0,56
Инсонни ривожлантириш индекси	0,696	0,756

Ўзбекистоннинг миллий маърузаларида келтирилган маълумотларга кўра, мазкур маърузалар тайёрлана бошланган 1995 йилдан буён мамлакатда Инсонни ривожлантириш индекси 44 моддага кўтарилган.

¹ Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Доклад о развитии человека - 2010. 20-е юбилейное издание. - М.: Издательство «Весь Мир», 2010. - С.144.

Ушбу кўрсаткич сезиларли даражада яхшиланганига ялли ички маҳсулот индикаторлари хал килувчи даражада хисса қўшган. Ушбу даврда маҳсулот кўрсаткич республикада 92 моддага ортган. Инсонни ривожлантириш индексида қўлланиладиган бошқа икки кўрсаткич ҳам ортган. Жумладан, кутилаётган умр давомийлиги индекси 45 моддага, таълим даражаси индекси 4 моддага ортган (9.3-жадвал).

9.3-жадвал
Ўзбекистонда Инсонни ривожлантириш индекси ортишининг динамикаси

Йиллар	Индекслар			
	Инсонни ривожлантириш	Кутилаётган умр кўриш давомийлиги	Таълим даражаси	ЯИМ
1995	0,715	0,735	0,913	0,498
1996	0,717	0,737	0,913	0,500
1997	0,724	0,752	0,913	0,508
1998	0,725	0,748	0,913	0,515
1999	0,735	0,768	0,913	0,523
2000	0,736	0,763	0,913	0,532
2001	0,740	0,772	0,913	0,535
2002	0,742	0,770	0,913	0,542
2003	0,747	0,777	0,917	0,548
2004	0,756	0,792	0,917	0,558
2005	0,759	0,780	0,917	0,580

Ушбу натижалар Ўзбекистонда амалга оширилаётган кучли ижтимоий сиёсат самараларидир. Мамлакатда Инсонни ривожлантириш индексининг барча кўрсаткичлари амалда барқарор ўсиш тенденциясига эга.

Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш индекси даражасида таълим (40,45%) ва кутилаётган умр давомийлиги индексларининг (34,92%) салмоғи каттадир. Хусусан, Инсонни ривожлантириш миллий маърузалари маълумотларга кўра, Ўзбекистон таълим ва кутилаётган умр давомийлиги индекслари бўйича жаҳон мамлакатлари ўртасида муносиб ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари амалга оширилиши тўғрисида аҳоли хабардорлигини ошириш чораларини кўрмоқда. Оммавий ахборот воситалари, шу жумладан телевидение, радио, газеталар ва журналлар орқали БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари моҳияти ва аҳамияти, Ўзбекистоннинг Инсонни ривожлантириш миллий мақсадлари кенг тарғиб этилмоқда. Таълим муассасаларида “Инсонни ривожлантириш” ўқув дастурлари ишlab чиқилган.

9.2. Мамлакатда инсон ривожланишининг минтақавий хусусиятлари

Ўзбекистонда БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари миллий индикаторлари ва механизмларини ишlab чиқиш билан бир қатор республика ҳукумати Осиё тараққиёт банки, БМТ ва Жаҳон банки билан биргаликда 2004 йилда ўзининг Аҳолини 2005-2010 йилларда фаровонлигини ошириш стратегиясини ҳам белгилab олди. Ушбу стратегияда Мингйиллик ривожланиш миллий мақсадлари билан узвий боғлиқ бўлган устворликлар белгилab қўйилган.

Аҳоли фаровонлигини ошириш стратегиясининг концептуал асосини инсонни ривожлантириш сиёсати билан мамлакатни иқтисодий ривожлантириш дастурларини интеграциялаш заруратининг асосланганлиги ташкил этади (9.1-расм).

9.1-расм. Аҳоли фаровонлигини ошириш стратегиясини ҳаётга тадбиқ этиш жараёни

Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг интеграциялаштирилган дастури иқтисодий ўсиш натижаларини аҳолининг барча гуруҳлари ва қатламлари ўртасида адолатли тақсимлашни, аҳолининг ижтимоий жиҳатдан почор гуруҳларига ресурслардан тенг фойдаланиш имкониятини яратиш, шунингдек барча – ҳудудий, гендер, даромад ва ҳоказо белгилар бўйича иқтисодий камситилган қисмни қилишни таъминлашга йўналтирилган.

Ушбу стратегия диққат марказига инсон манфаатлари қўйилган ва уни амалга оширишда барча манфаатдор корхона, ташкилот, муассасалар, хусусий шахслар кенг иштирок этиши назарда тутилган. Стратегияни ишлаб чиқишда турмуш даражасини ошириш факат аҳоли даромадларини кўпайтириш ва истеъмолнинг ўсиши билан чегараланиб қолмасдан, шунингдек турмуш даражасининг сифат таркибий қисмлари – таълим, соғлиқни муҳофаза қилиш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, коммунал соҳаларни ривожлантириш, экология ва ахборот муҳитни соғломлаштириш мақсадлари ҳам кўзда тутилди.

Аҳоли фаровонлигини ошириш стратегияси бўлимларидан бири аҳоли турмуш даражасини оширишнинг минтақавий стратегияларни ишлаб чиқишни кўзда тутди. Минтақавий стратегия қуйидаги мақсадларга эришишни кўзлайди:

- ҳудудлар аҳоли турмуш даражасини ошириш ва аҳолининг кам таъминланганлигини иқтисодий ўсишнинг жадалроқ суръатларига эришиш орқали камайтириш;
- аҳоли барча қатламларини, айниқса унинг кам таъминланган қатламларини иқтисодий ўсиш натижаларидан тенг фойдаланиши таъминлаш;
- барқарор иқтисодий ўсишга эришиш;
- фуқаролик жамиятини мустаҳкамлаш ва уни қарорлар қабул қилиш жараёнига жалб этиш.

Минтақа ижтимоий-иқтисодий маънода одамларнинг ҳудудий-иқтисодий бирлиги ва улар турмуш кечиришининг ижтимоий шароитларидир. Шунинг учун ҳам шаклланаётган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти шароитларида Ўзбекистон минтақаларининг табиий-жўгрофий, демографик, миллий-маданий, ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришни таъминлашда минтақавий сиёсатнинг муҳимроқ, етакчи ролини белгилайди.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар ҳозирги босқичининг муҳим хусусиятларидан бири – уларнинг маҳаллий ресурслардан ва иқтисодий ўсиш имкониятларидан кенгрок фойдаланишдир. Амалга оширилаётган ислохотлар миллий моделининг асосий принципларидан бири – давлатнинг бош ислохотчи эканлиги минтақа даражасида давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари ролини янада кучайтиради. Мазкур органларнинг муаммолар моҳиятини тўғри баҳолаш, иқтисодий асосланган қарорлар қабул қилиш малакаси бозор ислохотлари муваффақиятини таъминлашда, Ўзбекистонни ижтимоий тараққиёт ва фаровонлик жамиятига айлантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий йўвалтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш шароитларида минтақа даражасида ҳар бир аниқ ҳудудда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг мақбул усулларини танлаш жуда муҳимдир.

9.4- жадвал маълумотлари ижтимоий-иқтисодиёт нуқтан назаридан Ўзбекистон иқтисодиётининг минтақавий таркибини янада такомиллаштириш зарурлигидан далолат беради. Масалан, Қорақолпоғистон Республикаси мамлакат ҳудудининг 37,1 % ёки 166,6 минг кв.км. эгаллайди, аммо бу ерда миллий ялпи ички маҳсулотнинг атиги 2,4 % ишлаб чиқарилади. Тошкент шаҳрининг ҳудуди 348 кв.км.ни эгаллайди, пойтахт ҳиссасига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 14,0 % тўғри келади. Яъни ҳудуд жиҳатидан 480 марта кичик бўлган жойда 6 баробар кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилади. Тўғри, бундай таққослаш у қадар асосли эмас, лекин у минтақаларни ривожлантиришнинг катта имкониятларидан далолат беради.

9.4-жадвал

Ўзбекистон минтақаларида 2011 йилги ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажми

	Млрд. сўм	2010 йилга нисбатан % ҳисобида	
		Жами	Аҳоли жон бошига
Ўзбекистон Республикаси	77750,6	108,3	105,5
Қорақалпоғистон Республикаси	1771,9	112,0	110,0
вилоятлар:			
Андижон	4424,0	111,3	107,9
Бухоро	4513,7	109,1	106,0
Жиззах	1786,5	110,6	107,3
Қашқадарё	5879,5	106,3	103,1
Навоний	4016,9	106,1	104,3
Наманган	2996,2	110,0	106,3
Самарқанд	4810,4	110,9	107,3
Сурхондарё	2911,7	110,9	107,3
Сирдарё	1266,6	109,4	107,5
Тошкент	7294,4	109,2	107,5
Фарғона	5299,2	107,9	104,4
Хоразм	2306,5	108,4	106,1
Тошкент шаҳри	10993,2	116,7	114,7

Ўзбекистонда минтақаларни ривожлантириш қуйидаги асосий кўрсаткичлар бўйича баҳоланади:

1. Аҳоли турмуш даражасининг индекси.
2. Рақобатбардошлик индекси.
3. Инфратузилманинг ривожланганлиги индекси.

Аҳолининг турмуш даражаси қуйидаги кўрсаткичлар орқали аниқланади:

- аҳоли жон бошига ички минтақавий маҳсулот;
- ишсизлик даражаси;
- аҳоли жон бошига даромад;
- ўртача йиллик иш ҳақи миқдори;
- турар жой билан таъминланганлик даражаси;
- соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланганлиги даражаси;
- турли сабабларга кўра ўлимнинг стандартлашган коэффициенти;
- 100 минг аҳоли ҳисобига касалхоналардаги ўринлар билан

таъминланганлик даражаси.

Ушбу кўрсаткичлар бўйича минтақаларнинг рақобатбардошлиги умумий даражаси, шунингдек у ёки бу индекслар аниқланади. Индекслар кўрсаткичи 0 дан 1,0 гачани ташкил этади. Ушбу индекс кўрсаткичлари бўйича мамлакат минтақаларини қуйидаги 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

1 – гуруҳ – юқори рақобатбардошлик даражаси – 0,66 дан 1,0 гача;

2 – гуруҳ – рақобатбардошликнинг ўртача даражаси – 0,33 дан 0,65 гача;

3 – гуруҳ – рақобатбардош бўлмаган минтақалар – 0,00 дан 0,32 гача.

Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи минтақавий маҳсулот даражаси бўйича юқори гуруҳга Навон вилояти ва Тошкент шаҳри, ўртача гуруҳга – Тошкент ва Бухоро вилоятлари, аҳоли жон бошига ялпи минтақавий маҳсулотнинг энг кам даражаси бўйича эса Қорақалпоғистон Республикаси, Наманган ва Сурхондарё вилоятлари кириди.

Минтақаларнинг аҳоли реал даромадлари бўйича табақаланиши куйидагичадир:

- энг юқори кўрсаткичлар бўйича – Тошкент шаҳри;
- энг куйи кўрсаткичлар бўйича – Қорақалпоғистон Республикаси, Наманган, Самарқанд ва Жиззах вилоятлари.

Умуман олганда турмуш даражаси индекси кўрсаткичлари Тошкент шаҳри ва Навоий вилоятида энг юқори, Қорақалпоғистон Республикаси ва Сурхондарё вилоятида энг пастдир.

Иш ҳақи даражасининг нисбатан пастлиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши катта салмоққа эга бўлган минтақалар (Андижон, Жиззах, Наманган, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятлари) учун хосдир. Индустириал минтақалар – Тошкент шаҳри, Навоий ва Тошкент вилоятларида эса иш ҳақи даражаси нисбатан юқоридир.

Минтақаларнинг рақобатбардошлиги даражаси бешта кичик индекслар натижалари бўйича аниқланади. Улар куйидагилардир:

- саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш;
- хизматлар кўрсатиш секторининг ривожлантирилганлиги;
- инвестициявий фаоллик;
- инсон капитали миқдори.

Минтақада саноат ривожлантирилганлигининг кичик индекси, шунингдек аҳоли жон бошига саноат ишлаб чиқариши, умумий ялпи минтақавий маҳсулот ҳажмида саноат ишлаб чиқаришининг улуши, аҳоли жон бошига тўғри келадиган экспорт миқдори, экспортнинг умумий ҳажми кўрсаткичларини қамраб олади. Мазкур кичик индекслар Тошкент шаҳри, Навоий, Тошкент, Андижон ва Қашқадарё вилоятларида юқоридир.

Ялпи минтақавий маҳсулот таркибида қишлоқ хўжалигининг салмоғи бўйича Жиззах (49,0 %), Самарқанд (45,6 %), Сирдарё (43,9%), Хоразм (41,5%) ва Наманган (38,6%) вилоятлари кўрсаткичлари юқоридир. Бироқ қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг жамланма кичик индекси

тармоқни ривожлантиришда Бухоро, Қашқадарё ва Самарқанд вилоятларида юқори суръатларга эришилаётганлигидан далолат беради. Масалан, Бухоро вилоятида аҳоли жон бошига 536,6 минг сўмлик қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирилади.

Ўзбекистон учун хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш иқтисодий таркибий ўзгартириш ва меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан бандлик даражасини ошириш нуқтан назаридан жуда муҳимдир. Минтақаларда сервис ва хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш кичик индексларини таҳлил қилишда аҳоли жон бошига турли хизматлар, хизматлар умумий ҳажмида пуллик хизматларнинг улуши каби кўрсаткичлардан фойдаланилади. Ана шу кўрсаткичлар Тошкент шаҳрида энг юқори бўлса, Сирдарё ва Жиззах вилоятларида энг пастдир.

Нисон капитали кичик индексини ташкил этадиган барча кўрсаткичлар Тошкент шаҳрида энг юқоридир. 5 минтақа – Навоий, Бухоро, Андижон, Фарғона ва Сирдарё вилоятлари нисон капиталини ривожлантириш даражаси бўйича деярли тенг кўрсаткичларга эгадирлар. Улар юқори малкали иш кучидан фойдаланишга йўналтирилган тармоқларни ривожлантиришда бошқа минтақаларга нисбатан каттароқ салоҳиятга эгадирлар.

Ўзбекистон минтақаларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш даражаларидаги табақаланиш асосан совиқ иттифоқ даврида шаклланган. Бунинг сабабларидан бири – стратегик табиий-ҳомашё ресурсларининг бир текис жойлашмаганлигидир. Маълумки, ўша даврларда марказ ана шундай ресурслар мавжуд бўлган жойларда уларни қайта ишлайдиган корхоналарни жойлаштирган. Шу сабабли, жумладан, табиий заҳираларга эга Навоий, Бухоро, Тошкент вилоятлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишда юқорироқ суръатларга эришганлар. Тошкент шаҳри ривожланишининг юқори даражаси унинг пойтахт мақоми билан боғлиқдир.

Шу билан бир қаторда ижтимоий-иқтисодий ривожланишда Қорақолпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятидаги нисбатан пастроқ кўрсаткичлар мураккаб табиий-иқлим, шунингдек кейинги ўн йилликлардаги экологик шароитлар билан ҳам боғлиқдир.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш шароитларида яхлит хўжалик механизмини яратишга комплекс ёндашув талаб этилади. Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий хўжалик механизмлари унсурларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг комплекс прогнозлари, стратегияси ва уни амалга оширишнинг механизмларини белгилайдиган мақсадли комплекс ҳудудий дастурлар;

- ишлаб чиқарувчи кучларни ҳудудий ташкил этиш стратегик йўналишларини аниқлашни таъминлайдиган тизим;

- минтақавий тизимни мувофиқлаштирадиган ташкилий тузилма.

Минтақаларни ривожлантиришга таъсир кўрсатадиган яна бир муҳим омил муайян ҳудуддаги молиявий аҳволдир. Бу маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари қисмларининг мутаносиблигини эътиборга олиш керак. Бунда бюджетнинг даромад қисмига тушумларни бажарилмаслиги сабабларини аниқлаш ҳамда мазкур муаммоларни ҳал этиш йўллариини топиш керак.

Ишлаб чиқаришни бозор иқтисодиёти механизмлари ёрдамида йўлга қўйиш, минтақа даражасида сифат жиҳатдан янги ўзаро муносабатларни шакллантириш ушбу масалаларни давлат томонидан тартибга солиш заруратини туғдиради.

Ҳудудларни бошқаришни иқтисодий усулларни ривожлантиришнинг асосий мақсади йирик минтақавий ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишни таъминлаш ва шу асосда самарали минтақавий сиёсатни олиб боришдир.

9.3. Ўзбекистонда инсон тараққиёти миллий мақсадларини амалга оширишнинг натижалари

Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллий Ташкилотининг Мингйиллик декларацияси доирасида ўз миллий инсонни ривожлантириш мақсадларини белгилаб олгач, улар ижросини изчил таъминлаш юзасидан амалий ишларга киришди. Энг аввало, мамлакатда инсонни ривожлантириш миллий мақсадларига эришишнинг ташкилий-ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий асосларини яратиш чоралари кўрилди. Миллий мақсадларининг саккиз йўналиши бўйича 500 дан ортиқ қонулар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Мамлакат парламенти томонидан 100 дан ортиқ халқаро шартномалар, шу жумладан БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оид олтига ҳужжати ратификация қилинди.

Ўзбекистон БМТнинг Мингйиллик ривожланиш 1-мақсади –15 йил ичида жаҳонда аҳоли ўртасида мутлақ камбағаллик ва очарчилик даражасини икки бараварга камайтириш режаси асосида ўз миллий мақсадинин *аҳоли ўртасида кам таъминланганлик ва тўйиб овқатланмасликни камайтириш* тарзида белгилади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш бўйича узоқ муддатга мўлжалланган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши, яъни ички маҳсулотнинг юқори суръатларда барқарор ўсиб бориши, бюджет соҳаси ходимларининг иш ҳақи, пенсия, стипендиялар ва нафақалар миқдорининг мунтазам қайта кўриб чиқилиши, таълим, соғлиқни сақлаш ва илм-фан соҳалари хизматчиларининг меҳнатини рағбатлантириш, аҳоли турмуш даражасини тубдан яхшилашга қаратилган бошқа чора-тадбирлар аҳоли турмуш даражаси ва турмуш сифатини оширишга хизмат қилмоқда.

Мамлакатда аҳоли жон бошига реал пул даромадлари, иш ҳақи, пенсия, стипендия ва нафақалар миқдори муттасил ортиб бормоқда (9.2 - расм).

9.2-расм. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган пул даромадлари, (ҳарид қобилияти паритети бўйича АҚШ доллари ҳисобида)¹

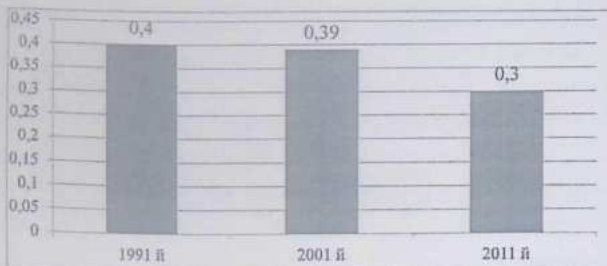
Пул даромадларининг ошиши ва аниқ йўналтирилган иқтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар аҳоли барча катламларининг ўртача даромадларининг ўсиб боришида муҳим омил бўлди. Бунда аҳолининг турли гуруҳлари даромадлари даражасидаги тафовутни акс эттирадиган Жини коэффиценти 1991-2010 йилларда 0,40 дан 0,30 га пасайди (9.3-расм).

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бу ҳусусда алоҳида таъкидлаганидек, мамлакатда мустақилликнинг “дастлаб” йилларидан бошлаб иқтимоий адолат тамойилларини мустаҳкамлаш аҳолининг даромадлари ва турмуш шароитида кескин тафовут бўлишига йўл қўймасликка² катта эътибор қаратилмоқда.

Кейинги ўн йилда Ўзбекистонда аҳоли даромадлари ҳажми 8,1 баробар ортган бир пайтда, иш ҳақи, иқтимоий қўмакка муҳтож тоифаларнинг даромадлари миқдорини жадал ошириш, уларни қўллаб-

¹ Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари // <http://www.stat.uz>.

² И.А.Каримов, 2012 йил Ватанимиз тарихининг янги босқичга кўтарилган йил бўлади // Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь.

9.3-расм. Ўзбекистонда аҳоли пул даромадлари табақаланиши даражаси¹

қувватлаш ва солиқ имтиёзлари бериш ҳисобидан аҳолининг энг паст ва энг юқори даромадга эга бўлган гуруҳлари ўртасидаги тафовут, бошқача айтганда, даромадлардаги фарқ коэффициенти 21,1 баробардан 8,3 баробарга қискарди. Мазкур коэффициент Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари ва бир қатор иқтисодий ривожланган давлатлар ўртасида энг паст кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Республика аҳолиси ялпи даромадларининг ўсиши билан бирга, унинг пул омонатлари ва жамғарма маблағлари ҳам барқарор қўнаймоқда. Бу маблағларнинг харажатлар таркибидаги улуши ўсиб, 1990 йилдаги 11,8 % дан 2011 йилда 15,4 % га етди.

Оилаларнинг истеъмол харажатлари макротаркиби ҳам мақбуллашиб бормоқда: уларнинг озиқ-овқат маҳсулотлари учун харажатлар улуши барқарорлашиб, хизматлар учун харажатлар улуши ортиб бормоқда. Бундай ҳолат иқтисодий ривожланиб бораётган давлатлар учун ҳосил.

Айни вақтда истеъмол таркиби анча сифатли озиқ-овқат маҳсулотларини кўпроқ истеъмол қилиш ҳисобидан ўзгармоқда. Бунда углеводларга бой озиқ-овқатларни (биринчи навбатда, нон ва нон

¹ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари // <http://www.minэкономика.uz>.

маҳсулотларини) истеъмол қилишнинг барқарорлашгани муҳим аҳамият касб этмоқда. Мустақиллик йилларида аҳоли томонидан истеъмол қилинаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг сони, тури ўнлаб баробар ошди.

9.5-жадвал

Ўзбекистон Республикасида аҳоли ялпи харажатларининг таркиби,
(% ҳисобида)¹

Кўрсаткичлар	1991 й	2001 й	2010 й	2011 й
1. Жами харажатлар таркиби	100,0	100,0	100,0	100,0
улардан:				
истеъмол харажатлари	81,1	84,3	78,5	78,4
Истеъмолдан ташқари харажатлари (солиқлар, аъзолик бадаллари ва бошқа мажбурий тўловлар)	7,1	6,9	6,3	6,2
пул омонатлари ва жамғармалар	11,8	8,8	15,2	15,4
2. Жами истеъмол харажатлари	100,0	100,0	100,0	100,0
шу жумладан:				
озиқ-овқат маҳсулотлари учун	58,3	59,8	51,9	49,8
ноозиқ-овқат маҳсулотлари учун	31,5	26,8	31,9	33,7
хизматлар учун тўловлар	10,2	13,4	16,2	16,5

Ўзбекистонда мустақилликка қадар аҳоли эҳтиёжларини таъминлаш учун зарур бўлган ноозиқ-овқат маҳсулотларнинг катта қисми республикаимизда ишлаб чиқарилмас, балки четдан келтирилар эди. Жумладан, телевизорлар, кир ювиш машиналари, электр чангюткичлар, енгил машиналар 100,0 % , газмолларнинг қарийб 40,0 % , барча турдаги оёқ кийим ва бошқа шунга ўхшаш маҳсулотларнинг 30,0 % четдан олиниб келинардн.

Ҳозирги вақтда мамлакатимиз саноати аҳолининг сифатли мебель, гилам маҳсулотлари, енгил автомобилларга бўлган эҳтиёжини тўлиқ таъминлай олади. Мамлакатимизда телевизорлар, кондиционерлар ва экологик хавфсиз музлатгичлар ишлаб чиқариш ҳажми сезиларли даражада ўсди. Трикотаж маҳсулотлари, оёқ кийимлар тайёрлаш ва енгил саноатнинг бошқа тармоқларида ҳам ишлаб чиқариш орқали юқори суръатлар билан ривожланиб бормоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари /<http://www.mineconomy.uz>.

Агар 2000 йилга қадар, ўтиш даврининг объектив шарт-шароитлари туфайли аҳолининг асосий ноозиқ-овкат маҳсулотларига бўлган талаби ва таъминоти пасайган бўлса, сўнгги ўн йилликда бу борадаги кўрсаткичларда барқарор ўсиш тенденцияси кузатишмоқда.

Бу жараёнда уй хўжаликлари эскирган ва ноқуёлай маншый ва электротехника буюмларидан воз кечиб, янги, замонавий, сифат жиҳатдан фиги замонавий маҳсулотларни харид қилмоқда (9.6-жадвал).

9.6-жадвал

Аҳолининг узок муддатли фойдаланиладиган товарлар билан таъминланиши (ҳар 100 хонадонга тўғри келадиган товарлар сони)¹

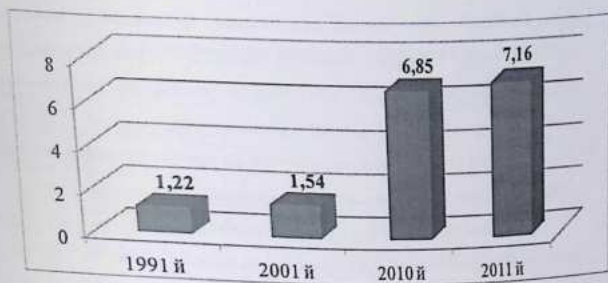
Кўрсаткичлар	1991 й	2001 й	2011 й
Телевизорлар	90	88	132
Музлатгич ва музхоналар	80	86	99
Кондиционерлар	9	11	18,5
Электро чайгўшклар	29	30	37
Шахсий компьютерлар	-	0,2	12
Фотоаппарат ва видеокамералар	21	21	24
Видеомагнитофон, видеоплейер ва DVD плейерлар	1	31	64
Қир юзичи машиналари	67	69	75
Мобиль алоқа воситалари	-	18	145
Уртача ҳар 1000 нафар аҳолига тўғри келадиган автомобиллар сони, бирликда	21,9	38,9	51,5
Ҳар 100 та хонадонга тўғри келадиган автомобиллар сони, бирликда	11,9	20,1	27,1

Тадқиқот натижаларига кўра, узок муддат фойдаланишига мўлжалланган буюмлар билан таъминланиш бўйича мамлакатимизда юксак даражага эришилган. Буни ҳар 100 хонадонга 132 та телевизор, 99 та совутгич, 64 та DVD плейер, 145 та мобиль телефон тўғри келиши тасдиқлайди.

1990-2010 йиллар давомида юртимизда шахсий автомобиллар сони 2,4 баробар кўпайди. Шу вақт мобайнида ҳар 100 хонадонга тўғри келадиган енгил автомобиллар сони ортиб, 11,9 тадан 27,1 тага етди. Бу ҳам аҳоли фаровонлиги ва моддий салоҳияти ошиб бораётганини кўрсатади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари // <http://www.stat.gov.uz>.

Аҳолининг харид қобилияти, яъни унинг ойлик маош ва пенсия ҳисобидан энг зарур истеъмол маҳсулотларининг сотиб олиш ва хизматлардан фойдаланиш имкониятлари аҳолининг истеъмол товарларига бўлган талаб ва эҳтиёжларининг таъминланиши сезиларли даражада яхшиланиб бораётганини акс эттиради. Ўртача ойлик маош харид қобилиятининг ўсиш динамикаси, минимал истеъмол савати билан қиёслганда, ҳозирги вақтда 7,2 баробар ошди.

9.4-расм. Ўртача ойлик иш ҳақининг харид қобилияти (минимал истеъмол саватчасига нисбатан, март ҳисобида)¹

Инсонни ривожлантириш бўйича Ўзбекистоннинг 2-миллий мақсади бошланғич ва ўрта таълим сифатини оширишдир.

Ўзбекистонда болаларни бошланғич таълим билан қамраб олиш 100,0 % ни ташкил этади. Республикада бошланғич ва ўрта таълим ташкилий ва мазмун жиҳатидан ўзаро узвий боғлиқдир. Ҳар бир умум таълим мактаби умумий ўрта таълимнинг иккала даражасида ўқитишни олиб боради. Бу ўрта таълим мактабларини битирган ўқувчиларни тўла ҳисобга олишни таъминлайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари (<http://www.stat.gov.uz>).

Ўзбекистонда мактаб таълимидан фойдаланиш имконияти фақат унинг бепуллиги билангина эмас, балки ўз она тилида таълим олиш, шунингдек ўқувчилар катнашлари учун мактабларнинг етарлилиги ва оқилона жойлаштирилганлиги билан ҳам таъминланади.

Мамлакатда 9,8 мингта кундузги таълим муассасалари (шу жумладан шаҳарларда 2100 та ва қишлоқларда 7700 та) ишлаб турибди. Умумтаълим мактабларида 4,9 миллион нафаридан кўпроқ ўқувчи таълим олмақда. Бу таълим муассасаларида 437,6 минг нафар ўқитувчи ишлайди. Болаларнинг барча тоифалари учун мактаб таълимидан фойдаланиш имконияти, шунингдек махсус таълим муассасалари (ёрдамчи мактаблар) мавжудлиги билан ҳам таъминланади. Бу мактабларда жисмоний ва психологик ривожланишда орқада қолаётган болалар ўқитилади. Жисмоний нуқсонларга эга ва заиф болаларни ўқитиш ва саломатликларини тиклаш санаторий-интернат туридаги мактабларда амалда оширилади.

2009 йилдан эътиборан ўрта-махсус, касб-хунар таълими мажбурий ҳисобланади, лекин умумий ўрта таълим мактабини тугаллаган ўқувчилар академик лицей ёки касб-хунар коллежида таълимни давом эттиришни ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эгадирлар. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари ўрта махсус, касб-хунар таълим бериш билан бир қаторда узлуксиз таълимнинг навбатдаги босқичларида таълимларини давом эттириш ёки эгаллаган ихтисосликлари ва касблари бўйича меҳнат фаолияти билан шугулланиш тенг ҳуқуқини ҳам беради.

Ўрта-махсус, касб-хунар тизимида 2009/2010 – ўқув йилида 1368 та касб-хунар коллежи ва 139 академик лицей бўлиб, уларда 1,5 миллион нафар ўқувчи таълим олди. Мазкур тизимда 108925 ўқитувчи ва ишлаб чиқариш таълими устаси, шу жумладан 95 нафар фан доктори ва 1185 фан номзоди ишлайди. 1998-2009 йиллар давомида тизимдаги 103,0 минг нафардан кўпроқ ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталари ўз малакаларини оширдилар. Улардан 1170 нафари Япония, Жанубий Корея, Германия ва бошқа давлатларди малакаларини ошириб қайтдилар.

Мамлакатнинг олий таълим муассасалари ҳозирги вақтда йилига танлов (тест) асосида ўртача 60 минг нафар талабани қабул қилади. 2009/2010 – ўқув йилида олий таълим тизимида 286,2 минг нафар студент, шу жумладан бакалаврият тизимида – таълимнинг 253 йўналиши бўйича 274730 нафар ҳамда магистратура тизимида 719 ихтисослик бўйича 11492 нафар студент таълим олди. Олий ўқув юртларида 23,1 минг нафар педагоглар, шу жумладан 7238 нафар фан номзодлари ва 1588 нафар фан докторлари ишлайди.

9.7-жадвал

Таълимнинг қўтилаётган давомийлиги (йил)¹

Мамлакатлар	1990 йил	2000 йил	2005 йил	2009 йил	2010 йил
Ўзбекистон	13,7	14,8	15,1	15,4	15,6
Ривожланган мамлакатлар	14,1	15,0	15,4	15,7	15,9
Ривожланиш даражаси ўртачадан юқори бўлган давлатлар	12,3	12,8	13,4	13,7	13,8
Ривожланиш даражаси ўртача бўлган давлатлар	9,7	10,0	10,5	10,9	11,0
Ривожланиш даражаси ўртачадан паст бўлган давлатлар	7,1	7,4	7,7	8,1	8,2

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг Ўзбекистондаги доимий вакили Фикрет Акчуранинг таъкидлашича: “Ўзбекистон Республикаси мамлакатда эришилган саводхонлик даражаси билан том маънода фахрланса арзийди. Ҳолбуки, саноати ривожланган барча мамлакатларда ҳам бундай юксак кўрсаткичларга эришилаётгани йўқ. Шундай экан, Ўзбекистоннинг ушбу соҳадаги бундан кейинги вазифалари янада юксаклигича қолади — таълим сифатини ошириш, таълимдан умумий фойдаланиш имкониятларини сақлаш ва аҳолини умри давомида ўқитиш ишлари яна ҳам юқори даражада амалга оширилмоғи

¹ Инсонни ривожлантириш тўғрисида маъруза, 2010 йил / Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий вазирлиги, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастури // <http://www.unep.org>.

даркор. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистонга бу борада дунёда етакчи ўринни эгаллаш имконини беради”¹.

Аёллар ва эркекларнинг тенглигини рағбатлантириш ҳамда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш 3-миллий мақсад сифатида белгиланган. Ўзбекистонда бу йўналишда кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов “Жамиятнинг демократик ўзгаришлар йўлидан нечоғлик илгарилаб кетгани, шу жамиятнинг аёлларга бўлган муносабати унинг маданий – маънавий савиясини белгилайди”, деб алоҳида такидланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Оила Кодекси, Меҳнат Кодекси, умуман 80 тадан ортиқ норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар ана шу мақсадга – хотин-қизларнинг барча соҳаларда эркеклар билан кенг ҳуқуқлигини таъминлаш, уларнинг жамиятдаги ролини оширишга қаратилган. Ўзбекистон Марказий Осиёда биринчилардан бўлиб хотин-қизлар ҳуқуқлари халқаро меъёр ва ҳуқуқий стандартларга тўла мувофиқ бўлишни таъминлаш мақсадида БМТнинг Аёллар ҳуқуқлари камситилишининг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги, Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги халқаро конвенцияларга қўшилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат ва жамият қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Фармонига биноан хотин-қизлар қўмиталари раислари маҳаллий ҳокимият органлари таркибига киритилиб, ҳоким ўринбосарлари этиб тайинланган. Республика хотин-қизлар қўмитаси раиси эса Бош вазир ўринбосаридир.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ сиёсий партиялардан парламентга аёллар номзодини кўрсатишда 30,0 % лик квота жорий этилган. Ҳозирги пайтда Олий

¹ Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақдир муноосиблиги // Нисон тараққиёти тўғрисида маъруза. – Т.: БМТ ривожланиш дастури, 2007/2008. – Б.5.

Мажлис Қонунчилик палатасида хотин – кизлар 22,0 % ни, Сенатда эса 15,0 % ни ташкил этади.

Хотин-кизлар давлат ва жамият қурилишининг бошқа соҳаларида фаол иштирок этмоқдалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди таркибининг 20,0 % ни, Олий суднинг - 14,6 % ни, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг - 20,4 % ни, Олий ҳўжалик судининг - 15,8 % ни хотин-кизлар ташкил этади.

Аёлларнинг тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида уларга имтиёзли маблағлар ажратиш йўлга қўйилган. Хотин - кизлар, айниқса қишлоқ жойларидаги аёллар ижтимоий фаолият билан шуғулланишлари учун барча шарт-шароитлар яратиб берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг Қарорига мувофиқ ҳар йили хотин-кизларни иш билан таъминлаш давлат ва ҳудудий дастурлари ишлаб чиқилиб, изчиллик билан амалиётга тадбиқ этилмоқда.

Ўзбекистонда болалар ўлимини камайтириш, оналар саломатлигини яхшилаш, турли юқумли касалликларга қарши кураш олиб бориш бўйича 4-ва 6-миллий мақсадлар ҳам муваффақиятли бажарилмоқда.

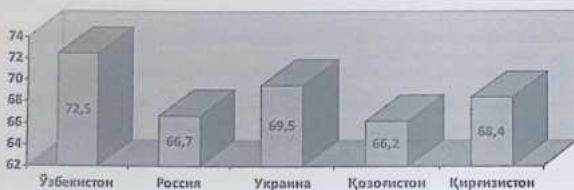
Ўзбекистон аҳолиси нисбатан юқори умр кўради. Жумладан, 2011 йил туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги 72,5 йилга етди (9.8-жадвал). Кутилаётган умр давомийлиги бўйича Ўзбекистон кўрсаткичлари Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги кўпгина мамлакатларига қараганда юқорироқдир (9.5-расм).

Аҳоли турмуш шароитларини яхшилашга қаратилган давлат мақсадли дастурлари амалга оширилиши натижасида сўнгги йилларда аҳолининг касалланиши даражаси камайиб бормоқда. Масалан, юқумли касалликлар 1995 йилга нисбатан 45,0 % га, нафас олиш органлари касалликлари – 43,5% га, туғма касалликлар – 25,0 % га, янги ўсмалар пайдо бўлиши – 24,7 % га камайди.

Ўзбекистонда туғилиш пайтида кутилаётган ўртача умр кўриш давомийлиги (йил)

Кўрсаткичлар	1990 йил	2000 йил	2003 йил	2011 йил
Ҳар икки жинс	69,3	70,8	71,6	72,5
Эркаклар	66,1	68,4	69,4	69,5
Аёллар	72,4	73,2	73,8	75,7

Ўзбекистонда кейинги 20 йил мобайнида оналар ўлими 2 баробардан ҳам кўпроққа (1990 йилдаги 100 минг тирик туғилган чақалоқ ҳисобиға 65,3 тадан 2010 йилда 21,0 таға), болалар ўлими эса 3 баробардан ҳам кўпроққа (1990 йилдаги 34,6 промилледан 2010 йилда 10,9промиллеға) камайди. Аёллар мамлакатдаги 2386 аёллар маслҳатхонасидан тиббий ёрдам оладилар. Ҳомиладорлар ва гинекология касаллиғига чалинганларға тиббий ёрдам кўрсатиш учун деярли 30 минг ўринли туғруқхона уассасалари мавжуд.

9.5-расм. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларида туғилган пайтда кутилаётган умр кўриш давомийлиги, (йил)

Мамлакатда ҳар 100 минг кишиға ҳисоблаганда, ижтимоий хавфи катта бўлган касалликларға чалиниш ҳолатлари, жумладан, туғма нуқсонлар билан туғилиш – 32,4 % га, юқумли касалликлар – 40,0 % га, юқори нафас органларининг ўткир инфекциялари билан оғриш – 4,2

баробар камайди. Дифтерия, паратиф, полиомелит, безгак касалликларига чалиниш ҳолатларига бутунлай барҳам берилди. Болаларни юқумли касалликларга қарши эмлаш даражаси қарийб 100,0 % ни ташкил этди.

Мингйиллик ривожланиш мақсадларини амалга оширишнинг муҳим йўналишларидан бири ВИЧ/СПИД профилактикаси ҳисобланади. Ўзбекистонда СПИД билан курашиш бўйича муассасаларнинг умумий тармоғи ишлаб турибди. Мазкур тармоқ СПИД билан курашиш бўйича республика маркази ва 14 минтақавий марказ, шунингдек республика, вилоят ва туман соғлиқни сақлаш муассасалари ҳузурида 78 та диагностика лабораториясини қамраб олган.

Инсонни ривожлантиришнинг 7-миллий мақсад экологик барқарорликни таъминлашдир. Экологияни муҳофаза қилиш ва атроф-муҳитни асраб-авайлаш, айниқса, ҳозирги аномал табиий ўзгаришлар шароитида алоҳида аҳамият касб этади. Орол фожiasi экология муаммоларига масъулиятсиз муносабатда бўлишнинг яққол мисолидир.

Қирқ йил мобайнида Орол денгизи акваторияси 7 баравар қисқарди, сув ҳажми 13 марта камайди, унинг минераллашуви эса ўнлаб баравар ошиб, денгизни тирик организмларнинг яшаши учун яроқсиз аҳволга келтирди. Натижада қарийб барча ҳайвонот ва наботот олами таназулга учради ва йўқолди.

Бугун Орол бўйида нафақат экологик, балки дунё миқёсида оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммолар пайдо бўлди. Орол денгизининг қуриши давом этаётгани ва унинг атрофида гуманитар фалокат содир бўлаётгани сабабли Орол бўйинининг табиий биологик фондини асраб-авайлаш, Орол инкирозинининг атроф-муҳитга, энг муҳими, бу ерда истиқомат қилаётган юз минглаб ва миллионлаб одамлар ҳаётига ҳалокатли таъсирини камайтириш бугунги кундаги энг муҳим вазифа ҳисобланади.

Ўзбекистонда бу оламшумул масалага алоҳида эътибор берилгани ҳолда табиатни муҳофаза қилиш, сув ва сувдан фойдаланиш, ҳавони,

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш тўғрисида, бошқа қатор қонунлар қабул қилинди, экологик йўналишдаги 300 га яқин нодавлат нотижорат ташкилотларини бирлаштирган Ўзбекистон Экологик ҳаракати ташкил этилди.

Ривожланиш мақсадларида глобал шериклик - 8-миллий мақсад ҳисобланади. Ўзбекистон ҳозирги вақтда 120 мамлакат билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Давлатимизда 44 та чет эл мамлакатларининг элчихоналари, 10 та халқаро ташкилоти, 5 та халқаро молня ташкилоти, 3 та дипломатик мақомга эга савдо ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўз навбатида чет элларда Ўзбекистон Республикасининг 46 та дипломатик ва консуллик ваколатхоналари ҳамда халқаро ташкилотларда, шу жумладан Нью-Йоркда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, БМТнинг Европа бўлими ва Женёвадаги халқаро ташкилотлар қароргоҳларида доимий ваколатхоналари мавжуд.

Республика 100 дан ортиқ халқаро ташкилотларнинг аъзоси ҳисобланади. Улар орасида БМТ, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги каби нуфузли тузилмалар мавжуд. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи ва НАТО билан ҳамкорлиги ривожланиб бормоқда.

Жумладан, Жаҳон банки, шунингдек Халқаро тиклаш ва ривожланиш банки Ўзбекистонда аҳоли турмуш даражасини оширишга қаратилган стратегиясини амалга оширди.

Бу стратегия доирасида қуйидаги масалалар ҳал этилди:

- иқтисодий ўсиш учун муҳитни яхшилаш;
- қишлоқда иқтисодий имкониятларни кенгайтириш;
- аҳолига хизмат кўрсатиш самарадорлигини ошириш;
- атроф муҳитни бошқариш ва глобал ижтимоий исъматларни тақдим

этиш.

Бугунги кунда Жаҳон банки томонидан Ўзбекистонда 10 та лойиҳа, жумладан Фарғона вилоятида сув ресурсларини бошқариш, Бухоро ва

Самарқанд шаҳарларида тозалаш иншоотлари ва канализация тизимларини реконструкция қилиш, қишлоқ хўжалик корхоналарини қўллаб-қувватлаш, саноат корхоналарининг энергия самарадорлигини ошириш, мактаб таълимини ривожлантириш, “Саломатлик-3” лойиҳалари амалга оширилмоқда.

Осиё тараққиёт банки эса мамлакат қишлоқ жойларида сув таъминотини яхшилаш лойиҳаларини молиялаштирмоқда. Ушбу банк ҳамкорлигида “Дарсликлар ва ўқув адабиётлари нашр этилиши тизимини такомиллаштириш” инновация лойиҳасининг амалга оширилиши умумтаълим мактаблари ўқувчиларини дарсликлар билан ижара тариқасида таъминлашни жорий этишга хизмат қилди.

Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш миллий мақсадларига эришишда давлат мақсадли дастурларининг ишлаб чиқилиши ва изчил амалга оширилиши алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Маълумки, 1997 йилдан бери республикада ҳар бир йил муайян, жуда муҳим ва йирик ижтимоий муаммони ҳал этишга бағишланади (9.9-жадвал).

9.9-жадвал

Ўзбекистоннинг ҳар йилги ижтимоий устуворликлари

Йиллар	Ижтимоий устуворликлар
1997	Инсон манфаатлари йили
1998	Оила йили
1999	Аёллар йили
2000	Соғлом авлод йили
2001	Оналар ва болалар йили
2002	Қарияларни қадрлаш йили
2003	Маҳалла йили
2004	Меҳр ва мурувват йили
2005	Сихат-саломатлик йили
2006	Ҳомийлар ва шифокорлар йили
2007	Ижтимоий ҳимоя йили
2008	Ёшлар йили
2009	Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили
2010	Баркамол авлод йили
2011	Кичик бизнес ва тадбиркорлар йили
2012	Мустахкам оила йили

Мазкур ижтимоий масалани ҳал этиш учун кенг қўламли давлат мақсадли дастури ишлаб чиқилади. Ушбу Давлат дастури асосида минтақавий ҳамда ҳар бир вазирлик ва идоранинг дастури ишлаб чиқилади. Давлат дастурида белгиланган вазифаларни бажаришга амалда мамлакатнинг бутун аҳолиси, ҳар бир корхона, ташкилот ва муассаса сафарбар этилади.

“Ҳамма нарса инсон учун, инсон манфаатлари учун” концепциясининг изчил амалга оширилиши Ўзбекистонда инсонни ривожлантириш соҳасида катта муваффақиятларга эришишни таъминлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ҳақли равишда “Ўзбекистон тарихий мезонларга кўра қисқа муддат бўлган 15-20 йил давомида бизнинг бош мақсадимиз – дунёдаги ривожланган демократик давлатлар қаторига кириш ва мамлакатимиз аҳолиси учун муносиб ҳаёт шароити ва сифатини яратиш йўлида гоят улкан қадам қўйди, деб айтишга барча асосларимиз бор. Ва бу билан биз ҳақли равишда фахрланамиз”¹ деб уқтирди.

Назорат учун саволлар

1. Ўзбекистоннинг Инсонни ривожлантириш миллий мақсадлари БМТнинг Инсонни ривожлантириш мақсадларидан нималар билан фарқ қилади?

2. Ўзбекистонда Инсонни ривожлантириш индексини қуйидаги маълумотлар асосида аниқланг: аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маъсулот 3100 АҚШ доллари (харид қобилияти паритети бўйича); туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги 73 йил; таълим олишнинг ўртача давомийлиги 12 йил; кутилаётган таълим давомийлиги 14 йил.

3. Ўзбекистон аҳолиси турмуш даражасини оширишнинг минтақавий стратегиялари қайси мақсадларга эришишни кўзлайди?

¹ Каримов И.А. Юксак билим ва интеллектуал ривожланган авлодин тарбиялан – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шarti // Халқ сўзи, 2012 йил 20 февраль.

4. Мамлакатнинг қайси минтақалари аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи минтақавий маъсулот ўртача даражасига эга гуруҳга киради?

5. Кейинги 10 йил давомида мамлакат аҳолисининг жамланма даромадлари таркибида қандай ўзгаришлар рўй берди?

6. Инсонни ривожлантириш муаммоларини ҳал этишда фуқаролик жамияти институтлари қандай роль ўйнайди?

10-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ УСТУВОР Йўналишлари

10.1. Инсон манфаатларини таъминлашда барқарор ривожланишнинг роли

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ривожланиш дастури билан Мингйиллик миллий мақсадларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш соҳасида қалин ҳамкорлик билан қилиши биргаликда инсонни ривожлантиришнинг бошқа йўналишлари бўйича ҳам шериклик алоқаларини мустаҳкамламоқда. Ўзбекистоннинг БМТ Ривожланиш дастури билан ҳамкорлигидаги 2010-2015 йилларга мўлжалланган Ҳаракат режаси бунинг амалий ифодасидир.

Аявал ҳам ана шундай, 2005-2009 йилларга мўлжалланган дастур қабул қилинган эди. Унда қуйидаги вазифаларни ҳал этиш режаланган эди:

- иқтисодий ривожланиш ва кам таъминланган аҳоли сонини камайтириш;
- демократик бошқарув соҳасидаги ислохотларни қўллаб-қувватлаш;
- аτροφ муҳит ва энергетика.

БМТнинг Ривожланиш дастури Ўзбекистон Республикаси аҳолиси фаровонлигини ошириш стратегиясини ишлаб чиқишда техникавий ёрдам кўрсатди. Мамлакат ҳукумати мазкур миллий стратегияни 2007 йилнинг август ойида Ўзбекистонни 2008-2010 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий ҳужжати сифатида маъқуллади. БМТнинг Ривожланиш дастури мамлакат ҳукуматига Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Мингйиллик ривожланиш мақсадларини Ўзбекистоннинг миллий шарафлариغا мослаштиришда ҳам ёрдам кўрсатди. Натижада Миллий мақсадлар кейинчалик *Аҳоли фаровонлигини ошириш стратегиясига* киритилди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг *Ўзбекистонда Ривожланишга қўмаклашиш бўйича дастури (ЮНДАФ 2010-2015 йиллар)* қуйидаги стратегик мақсадларга эришишга қаратилган:

- иқтисодий бошқарув ва кам таъминланган аҳоли сонини камайтириш;

- атроф муҳит ва энергетика;

- демократик бошқарув.

Ушбу йўналишлар асосида мамлакатда 2011-2015 йиллардаги энг муҳим стратегик вазифалар сифатида куйидагилар белгилаб олинган:

- макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсишнинг барқарор юқори суръатларини таъминлаш, иқтисодиёт тармоқларини янада диверсификация қилиш ҳисобига унинг сифат кўрсаткичларини яхшилаш;

- ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техникавий ва технологик янгилаш;

- миллий маҳсулотларнинг ички ва ташқи бозорларидаги рақобатбардошлигини ошириш.

Бу ўринда *“барқарор иқтисодий ўсиш”* ва *“барқарор ривожланиш”* тушунчаларини фарқлаш лозимлигини таъкидлаш керак. XX аср 60-йилларида пайдо бўлган *“барқарор ривожланиш”* тушунчаси атроф муҳит ва табиий ресурслардан фойдаланишга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни назарда тутди. Фақат шундагина барча миллатларнинг келажақ авлодлари учун муносиб турмуш даражасини таъминлаш, айти пайтда инсониятнинг ҳаёти учун зарур бўлган сайёрамизнинг энг муҳим экологик тизимларини сақлаш ва химоя қилиш имконияти пайдо бўлади.

1972 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти шафелигида ташкил этилган Инсон муҳити бўйича конференция (Атроф муҳит бўйича Стокгольм конференцияси) табиий ресурслардан эҳтиёткорлик билан фойдаланилган ҳолдагина жаҳон ҳамжамияти янада ривожланиши мумкин деган хулосага келди. Кейинчалик мазкур концепция БМТнинг Атроф муҳит ва ривожланиш бўйича комиссияси томонидан такомиллаштирилди. Ушбу комиссия 1987 йилда *“барқарор ривожланиш”* деганда *“Ҳозирги авлод эҳтиёжларини келажақ авлод эҳтиёжларини хавф остига*

қўймасдан қандириш" мазъносида талкин этиш зарурлигини белгилаб берди.

Барқарор ривожланиш концепцияси 1992 йил июнь ойида Рио-де-Жанейро (Бразилия) бўлиб ўтган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Атроф муҳит ва ривожланиш бўйича конференциясида муҳокама этилиб, янада ривожлантирилди. Ушбу конференция "*XXI кун тартиби*" ("*XXI аср учун кун тартиби*") деб номланган атроф муҳит ва ривожланиш бўйича декларация қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси учун барқарор ривожланиш принципи жуда муҳимдир. Мамлакатнинг барқарор ривожланиш стратегик мақсадлари қуйидагиларни қамраб олади:

- барқарор иқтисодий ўсиш шароитларида ҳар бир фуқаронинг соғлом ва самарали ҳаётини таъминлаш;
- жаҳон ҳўжалик алоқалари тизимига интеграциялашган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш;
- Орол денгизи экологик инқирози оқибатларини бартараф этиш ҳамда республиканинг бошқа минтақаларида экологик вазиятни соғломлаштириш;
- қулай атроф муҳитни сақлаш ва яхшилаш;
- табиий ресурслардан самарали фойдаланиш, уларни келажак авлод фойдаланиши учун сақлаш.

Ўзбекистонда ривожланишга ёрдам бериш бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг дастури (ЮНДАФ 2010-2015 йиллар) 1-мақсади "Аҳоли, шу жумладан унинг ночор қатламлари (иқтисодий жиҳатдан қолоқ минтақалар, жумладан қишлоқ жойлари аҳолисини, хусусан аёлларни, уй бекаларини, меҳнат муҳожирлари ва улар oilаларини, болаларни, жумладан ўсмирларни, кекса кишиларни, СПИДга чалинган шахсларни, ногиронларни) иқтисодий фаровонлигини ошириш"га қаратилган.

Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот ўсишининг барқарор юқори суръатларини таъминлаш кўзда тутилган. Жумладан, 2011-2015 йилларда ялпи ички маҳсулот ҳажмини 1,5 маротабага, ҳарид қобилияти паритети бўйича эса (АҚШ доллари ҳисобида) – 1,6 маротабага кўпайтириш режалаштирилган. Бунинг учун ҳар йили ялпи ички маҳсулот ҳажмини 8,0%дан кўпроқ ортишни таъминлаш талаб қилинади. Айни пайтда иқтисодий ўсиш макро-иқтисодий кўрсаткичлар мутаносиблиги, инфляция кўрсаткичлари паст бўлиши ва миллий валюта курси барқарорлиги ҳолатида таъминланиши керак.

Мазкур даврда фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш ҳисобида иқтисодиётга 77,4 млрд.АҚШ доллари миқдорида тенг маблаг йўналтирилади. Бу аввалги беш йилликдагига нисбатан икки маротабадан ҳам зиёддир. 2011–2015 йиллада 13,0 млрд.АҚШ долларидан ортиқ чет эл инвестицияларини жалб этиш, бу маблағлар ҳисобида 320 та йирик инвестиция лойиҳасини амалга ошириш ҳам режаланган.

“Ўзбекистон Республикасида 2011–2015 йилларда саноатни ривожлантириш устуворликлари тўғрисида”ги дастур асосида умумий қиймати 47,5 млрд.АҚШ долларига тенг бўлган 500 та инвестиция лойиҳасини амалга ошириш мўлжалланмоқда. Ушбу даврда маълуматда автомобиллар ишлаб чиқаришни – 1,2, замонавий автобусларни – 1,3, музлаткичларни – 4, тедевизорларни – 5 маротабага кўпайтириш кўзда тутилмоқда.

Иқтисодиётдаги таркибий ўзгартиришлар ва унинг янада диверсификация қилиниши ялпи ички маҳсулот ҳажмида саноат улушини 2010 йилдаги 24,0 % дан 2015 йилда 28,0 % га етказиш имконини беради. Иқтисодиёт бошқа тармоқларини ҳам янада ривожлантириш кўзда тутилган. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ялпи ички маҳсулот таркибидаги улуши 17,5 % дан 13,5 % га камайишига қарамасдан аграр сектор маҳсулотларининг ҳажми 1,3 баробарга ортади (10.1-расм).

10.1-расм. Мамлакат иқтисодиёти тармоқларининг 2011-2015 йиллардаги ўсиш прогнозлари (иқтисодиёт тармоқларининг ялпи ички маҳсулот ҳажмидаги салмоғи, %)

Саноат сифат кўрсаткичларини яхшилаш чоралари кўрилади. Ўзбекистонда ишлаб чиқариш ҳажмларини кенгайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларининг янги турларини ишлаб чиқаришни ўзлаштириш бўйича биринчи навбатдаги чоралар дастури тасдиқланган. Ушбу дастурга кўра, келин йиллар ичида мавжуд корхоналар негизинда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини оширишга қаратилган 50 та лойиҳа амалга оширилади. Ушбу лойиҳаларининг умумий қиймати 658,0 миллион АҚШ долларини ташкил этади. Бу маблагнинг 176,0 миллион АҚШ dollari – корхоналарининг ўз маблаглари, 164 миллион АҚШ dollari – Ўзбекистон Тикланиш ва ривожланиш фонди маблаглари, 210 миллион АҚШ dollari – тижорат банкларининг кредитлари, 108 АҚШ миллион dollari – чет эл инвестициялари ва кредитларидир. Шунингдек импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича умумий қиймати 787,6 миллион АҚШ dollari бўлган 77 та инвестиция лойиҳаси ҳам амалга оширилади.

Кейинги йилларда ялпи ички маҳсулотнинг барқарор юкори суръатларда ортиши, давлатнинг таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасига харажатлари миқдори кўпайиши Ўзбекистонда аҳолининг кам таъминланган қисми умумий даражасини 2001 йилдаги 23,6 % дан (шаҳарларда – 17,6 % ва қишлоқ жойларида – 27,1 %) 27,5 % га (шаҳарларда – 22,5 % ва қишлоқ жойларида – 30,5 %) камайитириш имконини берди¹.

Ўзбекистонда Мингйиллик ривожланиш мақсадларига эришиш ҳамда ЮНДАФ 2010-2015 йиллар дастури бўйича турмуш даражасини ошириш юзасидан қуйидагилар кўзда тутилган:

1.1 – якун: аҳоли ночор қатламлари турмуш даражасини оширишга қаратилган иқтисодий ва ижтимоий ҳимоя чораларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда бошқарувнинг марказий ва маҳаллий органлари салоҳиятини мустаҳкамлаш;

1.2 – якун: аҳолининг ночор қатламларини ишга жойлаштириш имкониятларини кенгайтириш ва уларнинг иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлаш.

1.3 – натижа: бизнес юритиш соҳасида микролиятлаштириш хизматларидан ҳамда маслаҳат-ахборот хизматларидан фойдаланишни кенгайтириш;

1.1.4 – натижа: аҳолининг асосий ижтимоий хизматлард фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш учун маҳаллий органлар бил биргаликда инфратузилмаларни тиклаш.

Ўзбекистон аҳолисининг жамланма даромадлари 2015 йилга бориб камида 2,6 баробарга ортиши мўлжалланган. Шунингдек, иш ҳақи, пенсиялар, нафақалар ва стипендияларнинг миқдори ҳам сезиларли даражада кўпаяди.

¹ Проект Страновой программы ПРООН для Узбекистана на 2010-2015 гг. (19 марта 2009 г.) // <http://www.undp.org>

Инсонни ривожлантириш концепциясида таълим унинг асосий таркибий қисмлардан бири эканлиги тасодифий эмас. Соддалаштирилган статистика таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда инсон ривожланиши индексининг кариб 40,0 % республика таълим даражаси кўрсаткичига боғлиқ. Ўз навбатида, бунинг учдан икки қисми қисми мамлакат катта ёшли аҳолисининг саводхонлик даражаси, учдан бир қисми ўқув юртларига ўқишга кираётганларнинг жами коэффиценти, яъни 6–24 ёшдаги ўқиётганлар улуши билан белгиланади.

Ўзбекистон таълим даражаси бўйича дунёнинг ривожланган мамлакатлари қаторида туради. Ўзбекистонда таълим кўрсаткичи 0,998 ни ташкил этгани ҳолда жаҳон бўйича ушбу ўртача кўрсаткич 0,77 га тенгдир. Республика таълим кўрсаткичи бўйича Европа Иттифоқи таркибига кирадиган Мальта (0,86), Руминия (0,90), Хорватия (0,90), Марказий Американинг саноати энг ривожланган мамлакати - Коста-Рика (0,87) ва Хитой Гонконгидан (0,88) олдинда. Бу кўрсаткич бўйича Ўзбекистон нефть ҳисобидан бойиб кетган Баҳрайн ва Бруней (0,88), Кувайт (0,87), Қатар (0,86), Бирлашган Араб Амирликлари (0,71), шунингдек, иқтисодий ривожланиш соҳасида катта муваффақиятга эришган Мексика (0,86) ва Малайзиядан (0,84) олдинда. Ўзбекистон катта ёшдаги аҳоли саводхонлиги даражаси бўйича (99,3%) Италия (98,4 %), Испания, Жанубий Корея (98,0 %) ва Исроил (97,1 %) каби иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларни ортда қолдирмоқда.

2011–2015 йилларда барча умумтаълим мактабларини компьютер синфлари билан жиҳозлаш, таълим жараёнига замонавий ахборот технологияларини жорий қилиш белгиланган. Бундан ташқари болалар спортининг 400 та объекти ҳамда 221 та болалар мусика ва санъат мактаби қурилиши ва таъмирланиши кўзда тутилмоқда.

Соғлиқни сақлаш соҳасида ислохотларни чуқурлаштириш тиббий хизмат кўрсатиш сифатини ошириш, энг аввало қишлоқ жойларида касалликларни барвақт аниқлаш ва профилактика самарали тизимини

кенгайтириш, санитария-эпидемиология вазиятини соғломлаштириш, шунингдек тор ихтисосли илмий марказларни янги диагностика ва касалликларни даволаш технологияларини жорий этиш мақсадларига йўналтирилади.

2011-2015 йилларда соғлиқни сақлашнинг 700 тадан кўпроқ муассасаси курилиши, таъмирланиши ва жихозланиши кўзда тутилмоқда. Бу аввалги 5 йилликдагига нисбатан 1,8 маротаба кўпдир.

Жаҳон банки ва Ўзбекистон ҳукумати ўртасида Халқаро ривожланиш ассоциацияси маблағларидан “Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш” лойиҳасини амалга ошириш учун 93,0 миллион АҚШ доллари миқдорида кредит ажратиш тўғрисидаги битим имзоланган. Жаҳон банкнинг ушбу “Саломатлик – 3” лойиҳаси Аҳоли фаровонлигини ошириш давлат стратегияси доирасида соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларни янада такомиллаштиришга қаратилган.

Аҳоли, айниқса қишлоқ жойларидаги аҳолининг сифатли тиббий хизматдан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш мақсадларида соғлиқни сақлаш тизимини модернизация қилиш режаланган. Улар қуйидагиларни кўзда тутди:

1) соғлиқни сақлаш хизматлари сифатини ошириш. Бунда асосий эътибор касалхоналарда тиббий хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш соғлиқни сақлаш бирламчи бўғинини ривожлантириш, клиника хизмат сифатини яхшилашга қаратилади;

2) соғлиқни сақлашни молиялаш ва бошқариш ислохотларини чуқурлаштириш. Бунда асосий эътибор соғлиқни сақлаш бирламчи бўғинини молиялаштиришни такомиллаштириш, туманлар даражасида касалхоналарда хизмат кўрсатишга ҳақ тўлаш тизимини ислох этиш ҳамда соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш тўғрисида жамоатчилик хабардорлигини ошириш тизимини яратишга қаратилади.

3) юқумлик касалликлар профилактикаси ва улар билан курашишнинг институционал тизимини мустаҳкамлаш.

"Саломатлик-3" лойиҳаси асосида Жаҳон банки 100 тадан зиёд кўп тармоқли болалар касалхоналари ва туғруқхона муассасаларини замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозлаш, шунингдек кишлоқ врачлик пунктлари қошида дорихоналар ташкил этиш ва уларни ҳаётий зарур дори воситалари билан таъминлаш чораларини кўради.

Шу билан биргаликда *"Соғлом она – соғлом бола"* дастури доирасида туғиш ёшидаги аёлларни ва 14 ёшгача бўлган қизларни 100,0 % тиббий кўрикдан ўтказишни ташкил этиш, шундан сўнг, зарурат бўлса, уларни соғлиқни сақлаш муассасаларида соғломлаштириш тадбирларини амалга ошириш белгиланган.

Ўзбекистондаги демографик вазият инсонни ривожлантириш индекси даражасига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Жумладан, туғилиш сонини ортиши таълим ва соғлиқни сақлаш тизими, шунингдек ижтимоий инфратузилмага катта босим ўтказмоқда. Ушбу соҳаларда асосий ижтимоий хизматлар кўрсатиш сифат стандартларини сақлаб туришга тобора кўпроқ маблағ талаб этилмоқда. Айни пайтда меҳнат бозорига кириб келаётган ёшлар сони ҳам ортиб бораётган.

Шунинг учун аҳолининг иш билан самарали бандлигини таъминлаш энг муҳим ижтимоий масалалардан ҳисобланади. Бу ҳисобга олинган ҳолда мамлакатда йилига ўртача 1 миллионга янги иш ўринлари яратиш режаланган. Иш билан бандлик давлат ва ҳудудий дастурларга мувофиқ янги иш ўринлари қуйидагилар ҳисобида ташкил этилади:

- инвестиция дастурлари, маҳаллийлаштириш дастурлари, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва технологик қайта жиҳозлаш тармоқ дастурларини амалга ошириш;
- вақтинча ишламаётган корхоналарни, шу жумладан тижорат банклари балансига берилган корхоналарни тиклаш;
- кичик корхоналар ва микрофирмалар ташкил этиш, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;

- касаначиликни, биринчи навбатда саноат корхоналари билан меҳнат шартномаси бўйича кооперациялашга асосланган касаначиликни ҳамда ҳунармандчилик ва оилавий тадбиркорликни ривожлантириш;

- фермер ва деҳқон хўжаликларини, айниқса паррандачилик, балиқчилик, асаларичиликка, шунингдек мева-сабзавот ва бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослаштирилган тузилмаларни ташкил этиш ва ривожлантириш;

- ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш, аҳоли пунктларини ободонлаштиришни кенгайтириш ва бошқалар.

Аҳоли, айниқса қишлоқ аҳолиси турмуш сифатини яхшилашда Ўзбекистонда 2009 йилдан эътиборан амалга ошириб келинаётган типовой лойиҳалар бўйича шахсий турар жойлар массивларини барпо этиш дастури катта роль ўйнамоқда. 2011–2015 йилларда яна 35,5 мингта шахсий турар жойлар қурилиши режаланган. Шу билан бирга мазкур турар жой массивларида замонавий муҳандислик ва транспорт инфратузилмалари, ижтимоий объектлар ҳам барпо этилади.

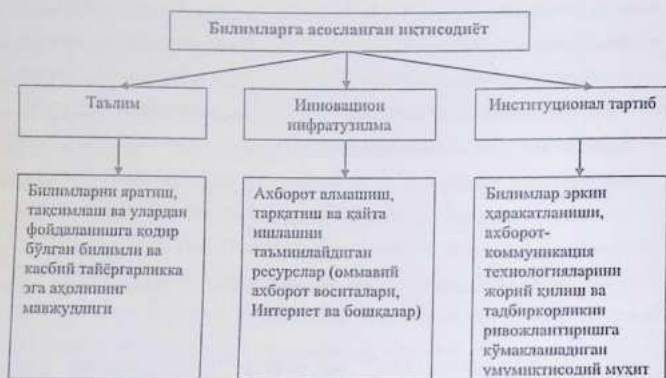
10.2. “Билимга асосланган иқтисодиёт” – тараққиётнинг бош омили

Билимга асосланган иқтисодиёт иқтисодиётнинг саноат ривожланишидан кейинги ва инновацион иқтисодиётнинг олий босқичи ҳисобланади. Бунда кўпинча “билимга асосланган иқтисод” атамаси “инновацион иқтисодиёт” синоними сифатида ишлатилади. Аммо билимга асосланган иқтисодиёт – инновацион иқтисодиётни ривожлантиришнинг олий босқичидир.

Жаҳон банки экспертларининг таърифига кўра: “Билимга асосланган иқтисодиёт – ўзининг ўсиши ва рақобатдошлигини ошириш учун

билимларни яратадиган, таркатадиган ва улардан фойдаланадиган иқтисодиётдир”¹.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мутахассислари томонидан билимга асосланган иқтисодиётга батафсилроқ таъриф берилган, яъни у “билимлар барча тармоқлар, барча секторлар, иқтисодий жараёнларнинг барча қатнашчиларини бойнатадиган иқтисодиётдир. Айни пайтда бундай иқтисодиёт турли шакллардаги билимлардан фойдаланибгина қолмасдан, балки мазкур билимларни юқори технологияли маҳсулотлар, юқори малакали хизматлар, илмий маҳсулот ва таълим сифатида яратади”² (10.2-расм).

10.2-расм. Жаҳон банки экспертлари фикрича, билимларга асосланган иқтисодиётнинг таркибий қисмлари

Билимга асосланган иқтисодиёт “*моддий иқтисодиёт*”дан “*интеллектуал иқтисодиёт*”га ўтишни назарда тутати. Бунинг моҳияти шундан иборатки, билимлар ва махсус ноёб кўникмалар барқарор

¹ Всемирный банк // <http://www.worldbank.org>.

² БМТнинг Ўзбекистон Республикасидаги вазолатхонаси // <http://www.unfp.uz>.

иқтисодий ўсишнинг асосий манбаи ва ҳал қилувчи омилига айланади. Буюк Британиянинг собиқ Бош вазири Тони Блэр: “Билимга асосланган иқтисодиёт – амалда бутун иқтисодиётдир. “Янги иқтисодиёт” деган нарсанинг ўзи йўқ, гап шундаки, бутун иқтисодиёт ахборот технологиялари асосида ўзгаради – бу иқтисодий инқилобдир”¹ деб кўрсатган.

Академик В.Л. Макаровнинг фикрича, “Билимга асосланган иқтисодиётда, бир томондан, олимлар томонидан қанчалик кўп билим яратилса, иккинчи томондан, одамлар бу билимларни қанчалик кўп истеъмол қилсалар, шунчалик кўп маҳсулот ҳажми ортади.... Яъни билимларни пировард истеъмолчиларга етказадиган олимларнинг ҳам, уни истеъмол қиладиган одамларнинг ҳам иши муҳимдир”².

Билимга асосланган иқтисодиёт инфратузилмасига иқтисодий ўсишни таъминлайдиган қуйидаги омиллар киради:

- юксак турмуш сифатини амалга оширадиган самарали давлат институтлари;
- юқори сифатли таълим;
- самарали илм-фан;
- самарали илмий-техникавий венчур бизнеси;
- юқори сифатли инсон капитали;
- билимлар ва юқори технологияларнинг яратилиши;
- ахборот жамияти ёки билимлар жамияти.

Ҳозирги вақтда фақат АҚШ ҳамда Европа Иттифоқига аъзо айрим давлатларининг иқтисодиётини билимларига асосланган иқтисодиёт деб аташ мумкин. Жаҳоннинг ушбу тараққий этган давлатлари олимлар гоёларини товарлар ва маҳсулотларга тез ва самарали айлантириш учун энг мақбул шарт-шароитларни яратдилар. Бевосита илмий тадқиқотлар,

¹ Buckman R. H. Building a Knowledge - Driven Organization. - McGraw - Hill, 2004. - P.132.

² Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России // Вестник Российской академии наук, 2003, №5. - С.73.

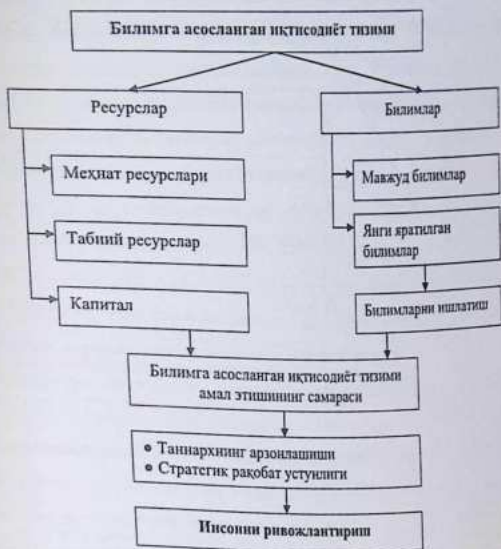
нисон капиталига инвестицияларнинг ортиши ва бунинг натижасида энг янги технологияларнинг ўзлаштирилиши жаҳоннинг етакчи мамлакатларига иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш имкониятини бермоқда.

Меҳнатчи билимлар билан алмаштириш билан боғлиқ туб ўзгаришларнинг моҳияти шундан иборатки, билимлар ресурсларни қайта ишлашга жалб қилинар экан, меҳнат эмас, балки бевосита билимлар қиймат манбаи сифатида намоён бўлади. Моҳият жиҳатидан *“қийматнинг меҳнат назарияси”* *“билимлар томонидан яратиладиган қиймат”* назарияси билан алмаштирилмоқда. Ушбу назариянинг асосчиси Т.Сакайя *“Биз билимлар томонидан яратилаётган кадриятлар ҳаракатлантирувчи кучга айланаётган таракқиётнинг янги босқичига қадам қўймоқдамиз”* деб таъкидлаган.

Билимларга асосланган иқтисодиёт — билимлардан ўзининг ўсиши ва рақобатбардошлигини таъминлаш учун фойдаланаётган иқтисодиётдир. Бундай иқтисодиётда билимлар иқтисодиёт барча тармоқларини, иқтисодий жараёнларнинг барча катнашчиларини бойитиб боради. Билимларга асосланган иқтисодиёт улкан ижтимоий аҳамиятга эга, у турмуш сифатини яхшилаш принципларига асосланган (10.3-расм).

Европа комиссияси экспертлари билимларни қуйидагича таснифлайдилар (10.4-расм):

- илмий билимлар;
- техника (технологик) билимлари;
- инновациялар;
- нисон капитали;
- малака;
- ахборот-коммуникация технологиячларига онд билимлар.

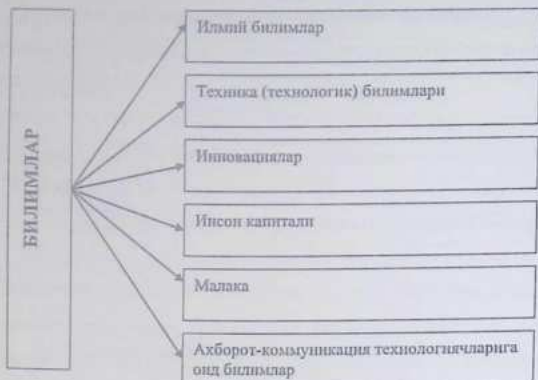

10.3-расм. Билимга асосланган иқтисодиёт тизими

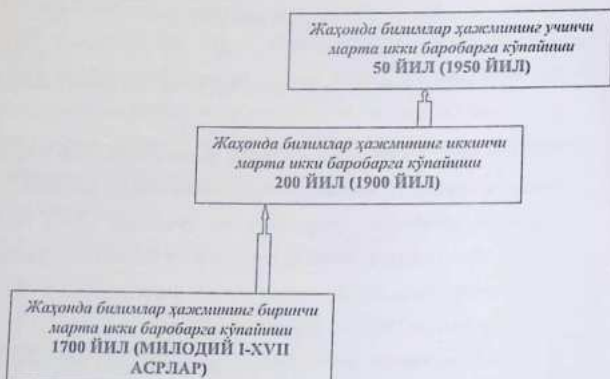
Инсоният бугунги кунда эга бўлган билимларнинг 90,0 % сўнгги 30 йил ичида яратилган. Умуман, жаҳонда билимларни биринчи марта икки бараварга кўпайтириш учун 1700 йил (милодий I-XVII асрлар) керак бўлди. Билимларнинг иккинчи бор яна икки маротабага ортиши эса 1900 йилда содир бўлди. Билимларнинг учинчи марта яна икка каррага кўпайган санаси сифатида 1950 йил кўрсатилади (10.5-расм).

Цивилизациянинг бутун тарихи давомида тайёрланган олимлар ва муҳандисларнинг 90,0 % ҳам замондошларимиздир.

XXI асрни – ахборот асри деб аталиши бежиз эмас. Ушбу мингйиллик бошига келиб ахборот ҳажми 30 баробарга ортиди.

10.4-расм.Европа комиссиясининг билимлар таснифи

10.5-расм. Жаҳонда билимлар ҳажми кўпайиши суръатлари

Билимларга асосланган иқтисодиёт тизимида билимлардан ресурс сифатида фойдаланиш – билимларни жорий этиш, биринчи навбатда, инновацион жараёни амалга ошириш билан боғлиқдир. Билимларни жорий этиш самараси, энг аввало инсон фаровонлигини акс эттирадиган унинг саломатлиги, турмуш даражасининг сифати ва умр кўриш давомийлигида ўз ифодасини топади.

Ушу соҳадаги инновацияларга тиббиёт, таълим, ижтимоий-маданий ривожланиш, турар жой қурилиши, ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш, озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги энг янги ютуқлар тааллуқлидир. Буни қуйидаги мисолларда кўриш мумкин: энергия, меҳнат, материал сарфини тежайдиган янги технологияларнинг жорий этилиши товарлар ва хизматлар қийматини арзонлаштиради. Маркетинг ва ташкилий инновациялар аҳолининг эҳтиёжлари учун зарур бўлган товарлар ва хизматлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради. Шу билан бирга ишлаб чиқариш соҳасидаги ва ташкилий инновациялар меҳнат жараёнини инсонпарварлаштиришга хизмат қилади, айни пайтда ходимларнинг малакасини оширади.

Товарлар ва хизматлар таннархини арзонлаштиришга хизмат қиладиган билимлардан фойдаланиш ишлаб чиқарувчиларга рақобатда стратегик устуңлик беради. Натижада корхоналар ва улар ходимларининг даромадлари ортади. Пировард натижада эса бу миллий иқтисодиёт барқарор юқори суръатларда ўсишни таъминлайди. Бундан ташқари даромадларни қайта тақсимлашга қаратилган давлат сиёсати таълим, соғлиқни сақлаш, маданият соҳаларини, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш дастурларини молиялаштиришни кўпайтиради.

Чет эл олимларининг сўнги тадқиқотлари жаҳондаги энг йирик компанияларининг интеллектуал капитали қиймати унинг моддий ресурслари ва молиявий капиталига нисбатан ортиб бораётганидан далолат беради. Мазкур нисбат 5:1 ва 6:1 даражага яқинлашиб қолди. Бунинг ёрқин

тимсоллини АҚШдаги “эски” ва “янги” компаниялар иқтисодий самарадорлигида кузатиш мумкин (10.1–жадвал).

10.1–жадвал

АҚШдаги “эски” ва “янги” компанияларнинг иқтисодий самарадорлиги¹

“Эски” компаниялар	Бозор капиталлашуви даражаси, млрд. долл.	Иш билан бандлар сони, млнг киши	Янги компаниялар	Бозор капиталлашуви даражаси, млрд. долл.	Иш билан бандлар сони, млнг киши
“Женерал Моторс”	52,7	594,0	“Яху”	92,9	0,803
“Форд”	62,5	345,2	“Америка он лайн”	141,0	12,1
“Даймлер-Крайслер”	76,9	441,5	“Циско”	368,0	21,0
Жами	129,1	1380,7	Жами	601,9	33,9

Жадвалда ақс этганидек, янги иқтисодиёт тимсоли бўлган уч компанияда иш билан банд ходимлар сони “эски” компаниялардагига қараганда 40 барабар кам бўлгани ҳолда уларнинг капиталлашувининг даражаси уч маротаба юқоридир. Бунинг сабаби – “янги” компанияларнинг ўз ишлаб чиқаришига илмий–тадқиқот ва тажриба–конструкторлик ишланмаларини дадил жорий этиб бориш билан бир қаторда персонал “капитали”ни ҳам муттасил бойитиб боришлари – ходимлар муттасил ўқитиши, малака ошириши, инновациялар яратиш ва жорий этишга рағбатлантирилиши ва ҳоказолардадир.

Инновация (инглизча “innovations” – “киритилган янгилик”, “ихтиро” сўзидан) - фан-техника ютуқлари ва илғор тажрибага асосланган техника, технология, бошқариш ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек уларнинг турли соҳалар ва фоллят доираларида қўлланилишидир.

¹ Мир на рубеже тысячелетий. Прогноз развития мировой экономики до 2015 года. – М.: Институт мировой экономики и международных отношений РАН, 2010. – с.117.

Кенг маънода инновация дейилганда янги технологиялар, махсулот ва хизматлар турлари сифатидаги янгиликлар, ишлаб чиқариш, молтя, тижорат, маъмурий ёки бошқа хусусиятларга эга ташкилий-техникавий ва ижтимоий-иқтисодий қарорлардан самарали фойдаланиш тушунилади. Янгилик ғоясининг туғилиши, унинг яратилиши ва оммалашшидан бошлаб фойдаланишгача бўлган вақтни инновациянинг ҳаётӣ цикли деб аташади. Ана шулар билан боғлиқ ишларни олиб бориш тартиби ҳисобга олинган ҳолда инновациянинг ҳаётӣ циклига инновация жараси сифатида қаралади.

Инновация ўз тизимига эгадир (10.6-расм).

10.6-расм. Инновацион тизимнинг амал этиши

Бозор иқтисодиёти шарoнларида инновация фаолияти инновациялар киритишлардан иборатдир. Янгиликлар янгиликлар бозорини, инвестициялар капитал (инвестиция) бозорини, янгиликлар киритишлар янгиликлар киритишларнинг соғ рақобат бозорини яратади.

Халқаро стандартларга кўра инновация бозорда жорий этилган янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот, амалий фаолиятда қўлланиладиган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёни ёхуд ижтимоий хизматларга янгича ёндошув кўринишидаги инновация фаолиятининг пировард натижаси сифатида баҳоланади.

Давлат инновация сиёсати дейилганда давлат тузилмаларининг инновация жараёнларини фазоллаштириш ва улар иқтисодий-ижтимоий самарадорлигини ошириш билан боғлиқ ҳолда иқтисодиёт ва умуман жамиятга таъсир кўрсатишга қаратилган мақсад ҳамда усуллар комплексини тушунилади.

Инновация стратегиясини фақат замонавий бозор механизмлари, туб инновациялар ҳамда ихтирочилар ва новаторларнинг ижодий фаоллиги, улар манфаатларини ҳимоя қиладиган уюшмалар ва ташкилотларни давлат томонидан қўллаб-қувватланишини кўшиб олиб борган ҳолдагина самарали амалга ошириш мумкин.

Бозор муносабатларини ривожлантириш технологик рақобатни учайтиради, сифатсиз маҳсулотларни ишлатадиган ва ишлаб чиқарадиганларни банкротликка олиб келади, илмий-техника тараққиётига таяниб иш кўрадиганларга эса асосини илмий-техникавий даромад ташкил этадиган юқори фойда келтиради.

Ҳозирги вақтда инновация сиёсатининг асосий йўналишлари куйидагилардан иборат:

- миллий маҳсулот рақобатбардошлигини ортишини таъминлайдиган инновация фаоллигини кучайтириш;
- замонавий технологиялар асосини ташкил этадиган инновацияларни бутун чоралар билан қўллаб-қувватлаш;
- янги маҳсулотлар ва илғор техникавий ишланмаларга асосланган технологиялар яратиш ҳамда кейинчалик уларни моддий ишлаб чиқариш соҳасида жорий этиш учун илмий-тадқиқот ва конструкторлик лойиҳаларини молиялаштириш;

• инновация фаолиятини давлат томонидан тартибга солишни рақобатбардош бозор инновация механизми самарали амал қилиши ва интеллектуал мулкни ҳимоялаш билан қўшиб олиб бориш;

• инновацияларни амалга ошириш учун ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий манфаатдорлигини ва бунинг самараси сифатида ишлаб чиқариш ва умуман иқтисодиётнинг техникавий даражасини тубдан ўзгартиришга қаратилган қонунчилик ва ахборот асосини яратиш;

• технологияларнинг халқаро ва минтақалараро трансферти, халқаро инвестициявий ҳамкорлик, миллий инновация тадбиркорлиги манфаатларини ҳимоя қилишга қўмаклашиш.

Экспертлар тадқиқот ва илмий ишланмаларга сарф қилинган ҳар 1 АҚШ доллари техникага сарф қилинган 1 АҚШ долларига нисбатан саккиз баробар кўп фойда келтириши ҳисоблаб чиқилган. Миллий бойлик таркибида ҳам инсон капиталининг салмоғи ортиб бормоқда (10.2-жадвал).

10.2-жадвал

Инсон капиталининг қиймати ва унинг миллий бойликдаги салмоғи

Мамлакатлар	Инсон капиталининг қиймати, млрд.АҚШ доллари	Инсон капиталининг миллий бойликдаги салмоғи, %	Миллий инсон капиталининг жаҳон инсон капиталидаги улуғи, %
АҚШ	99,0	77,0	26,0
Россия	30,0	50,0	8,0
Хитой	25,0	77,0	7,0
Бразилия	9,0	74,0	2,0
Ҳиндистон	7,0	58,0	1,8

Ўзбек мутафаккирлари ҳам илм-фаннинг аҳамиятига юксак баҳо берганлар. Абу Райҳон Берунийнинг “Минералогия” асарида таъкидланишича, мамлакат фаровонлиги ундаги илм-фаннинг аҳволи, тараққий этишига ҳам боғлиқ. Унинг фикрича, инсоннинг энг катта бахти билимга эгалигидир, чунки унга ақл берилган. Бахтни ана шундай тушунишгина жамиятда тинчлик ва фаровонликка олиб келади: «Инсон

ҳақиқий роҳат-фароғатга етгани сари унга етишга бўлган интилишни кучайиб боргандагина ўша фароғатни чин дилдан ҳис қилади. Инсон руҳи ўзи билмаган нарсани англаганида ҳам ана шундай ҳолат рўй беради»¹, инсоннинг энг олий бурчи эса бошқалар, айниқса, камбағалларга ғамхўрлик қилишидир.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб илм-фанга алоҳида аҳамият бериб келинмоқда. 1992 йил 8 июлда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Фаннинг ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тадбирлари ва инновация фаолияти ҳақида”ги қарори ҳудди шундан далолат беради.

Ўзбекистонни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида ишлаб чиқариш ва ресурсларни етказиб беришга йўналтирилган ўсиш стратегиясидан талаб омиллари ва юқори қўшимча қийматини шакллантиришга йўналтирилган стратегияга ўтиш, фойдали инновацияларни жорий этиш ва билимлардан самаралироқ фойдаланиш учун зарур ўзгартиришларни амалга ошириш талаб қилинади. Утаҳассисларнинг фикрича, ушбу чоралар мамлакатнинг XXI асрда барқарор юқори иқтисодий ўсишга эришишни таъминлайди².

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон аҳолиси фаровонлигини ошириш стратегиясида мазкур муаммо ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Хусусан, ушбу стратегияда 2015 йилгача бўлган даврда иқтисодий ўсишни таъминлашнинг асосий саккиз омилидан учтаси бевосита билимларга асосланган иқтисодиёт принциплари билан боғлиқдир:

1. Таълим ва кадрларни тайёрлаш. Мўлжалланган даврда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий дастури асосида аҳоли саводхонлигини 99,3-100,0% даражасида сақлаб туриш кўзда тутилади. Шу билан бирга компьютер саводхонлиги барча умумтаълим мактабларининг дастурларига киритиш

¹ Абу Райҳон Бериунӣ, Феруза (Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар). – Т., 1993. – Б.42.

² Экономика знаний: перспективы для Узбекистана // Экономическое обозрение, 2008, №5. - С.12-18.

ҳамда уларнинг 50,0 % ни 2015 йилгача Интернетдан фойдаланишларини таъминлаш энг муҳим вазифа сифатида белгиланган. Стратегияда илмий-техникавий ривожланиш эҳтиёжларини қондириш имкониятларини кенгайтириш ҳамда кадрларни иқтисодиёт турли тармоқларида талаб этилаётган ихтисосликларга тайёрлаш даражасини ошириш режаланган. Узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш мақсадида янги таълим муассасалари куриш, мавжудларини реконструкция қилиш, уларни энг замонавий ўқув қуроллари билан жиҳозлаш ҳам қўзда тутилган.

2. *Фан, техника ва инновацион тизимлар.* Бу йўналишда, биринчи навбатда, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари соҳасида устуворликларни аниқлаш тизимини шакллантириш, инновацияларни тижорат принципи асосида жорий этиш қўзда тутилмоқда. Илмий-тадқиқот институтлари, олий-ўқув юрлари ва ишлаб чиқариш ўртасида шериклик алоқаларни мустахкамлаш, инновацион инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш мақсадларида венчур фондлари ва инвестиция компанияларини ташкил этиш ҳамда уларни бошқаришда кўмаклашиш, интеллектуал мулкни ишонарли ҳимоя қилишга алоҳид эътибор қаратилади.

3. *Ахборот ва коммуникация технологиялари.* Ахборот-коммуникация технологиялари секторини устувор ривожлантириш билимларга асосланган иқтисодиёт шаклланишини таъминлайдиган энг муҳим сектор сифатида кўрилмоқда. 2015 йилга бориб электрон шаклидаги ахборотдан барча соҳаларда (ҳукумат муассасалари, ишбилармон доиралар, умуман аҳоли) фойдаланиш йўлга қўйилиши керак. Интернетдан давлат бошқарувини такомиллаштириш (электрон ҳукумат), логистика, бизнес хизмати кўрсатиш соҳаларида фойдаланиш жиддий равишда кенгайди. Иқтисодиёт, шунингдек давлат бошқаруви тизими умумий самарадорлигини оширишда Интернет технологияларидан қўлланиш чоратadbирлари ишлаб чиқилади.

Билимларга асосланган иқтисодётни шакллантиришда таълимнинг аъзамавий функцияларини қайта кўриб чиқиш ҳам талаб этилади. Таълимни янги сифат даражасига кўтариш учун унинг янги функцияларини белгилаб олиш жуда муҳимдир. Улар каторида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- инновацион-венчур, яъни таълим тизими томонидан яратилган инновацион маҳсулотларни хўжалик амалиётига жорий этиш;

- тадбиркорлик, яъни таълимнинг ўз илмий ва ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини бозорларда рақобатбардошлигини таъминлашга эришиш;

- карьерани таълим билан боғлаш, яъни узлуксиз таълим тизимини ривожлантирган ҳолда касб таълими даражасини ҳам ошириш.

Билимларга асосланган иқтисодиёт миллий инновацион тизимни шакллантириш ва ривожлантиришни ҳам назарда тутди. Х. Фриманининг фикрича, миллий инновацион тизим – бу “фаолияти янги технологияларни яратиш, модификация қилиш ва тарқатишга йўналтирилган давлат ва хусусий секторлардаги институтлар тармоғидир”¹.

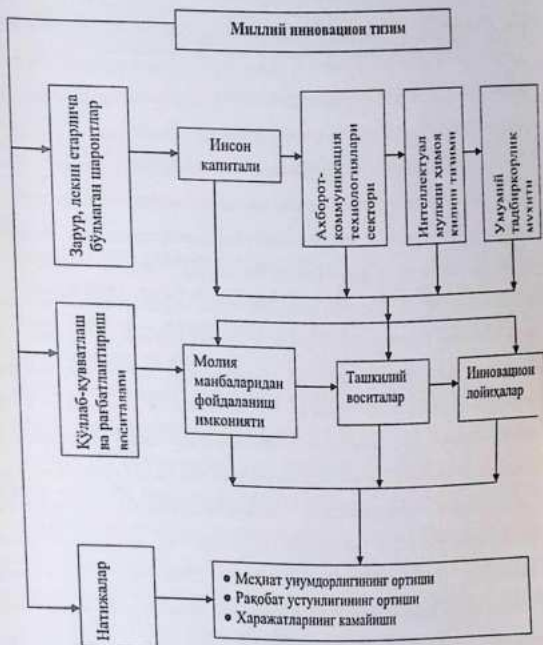
Миллий инновацион тизимда унсурларнинг биринчи гуруҳи инсон капитали, ахборот-коммуникация технологиялари сектори, интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш тизими, шунингдек умумий тадбиркорлик муҳитини камраб олади. Миллий инновацион тизим учун ушбу унсурлар зарур, лекин етарли эмас, шунинг учун уларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш талаб қилинади.

Унсурларнинг иккинчи гуруҳига инновацияларни молиявий қўллаб-қувватлаш воситалари (грантлар, имтиёзли ёки кафолатли кредитлаш) ташкилий воситалар (илмий-техникавий бизнес-инкубаторлари, технология боғлари, технологияни ўзлаштириш бўйича ташкилотлар)

¹ Freeman C. Innovation in Japan. 1987. – P.65.

ҳамда янги маҳсулотлар, хизматлар, технологиялар, ноу-хаулар, патентлар киради.

Инновацион фаолиятнинг натижалари меҳнат унумдорлигининг ва миллий ишлаб чиқарувчиларнинг ички ҳамда ташқи бозорлардаги рақобатбардошликлари ортишида, ресурсларнинг тежалишида, умуман иқтисодиётнинг барқарор ўсишида ўз ифодасини топади (10.7-расм).

10.7-расм. Миллий инновацион тизим

Ўзбекистонда фақат ёқилғи-энергетика, кимё, нефть-газни қайта ишлаш, металлургия, машинасозлик тармоқлари, енгил ва тўқимачилик, қурилиш материаллари саноати корхоналарида инновацион ва энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш жаҳон бозорида рақобатбардош қўшимча 10,4 млрд. АҚШ доллари миқдорида маҳсулот ишлаб чиқариш, йиллик экспорт ҳажминин 6,5 млрд. долларга кўпайтириш имконини бериши ҳисоблаб чиқилган. Шунинг учун республикада фан ва таҳникани ривожлантириш, инновацион фаоллигини молиялаштиришни яхшилаш, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқаларни кенгайтириш чоралари кўрилмоқда, иқтисодиётни модернизациялаш, диверсификациялаш ҳамда маҳаллийлаштириш давлат дастурлари амалга оширилмоқда.

Ўзбекистоннинг рақобат устунлиги биргина унинг табиий бойликлари, мустақиллик йилларида яратилган замонавий кўп тармоқли саноатидагина эмас, балки юксак илмий-техникавий салоҳияти, мустаҳкам илмий базаси, юқори малакали кадрларида ҳамдир.

Ҳозирги вақтда республикада 220 тадан кўпроқ илмий-тадқиқот муассасалари, тажриба-конструкторлик ташкилотлари, олий ўқув юртлари, илмий-ишлаб чиқариш корхоналари, кичик инновацион марказлар фаолият олиб бормоқда. Фан соҳасида 34 мингтадан кўпроқ ходим мавжуд бўлиб, уларнинг 2721 нафари фан доктори, 9231 нафари фан номзоди, 14 мингтадан кўпроқ нафари тадқиқотчилардир (10.8-расм).

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда интеллектуал салоҳиятдан самарали фойдаланиш стратегиясини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлдаги "Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарори жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Олий таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг инновацион ҳамкорлигини ташкил этиш мақсадида мамлакатда профессор-ўқитувчилар, илмий-тадқиқот институтларининг илмий ходимлари, корхона ва

ташкilotларнинг вакиллари, иқтидорли талаба ёшларидан иборат инновацион гуруҳлар ташкил этилган.

10.8-расм. Ўзбекистоннинг илмий салоҳияти

Кўпгина ривожланган давлатлар тажрибаси илм-фаннинг етакчи тармоқларида тадқиқот ишларини ташкил этиш, илмий изланишларни тезкорлик билан ишлаб чиқаришга жорий этишни йўлга қўйишда олий ўқув юртлари таркибидаги илмий марказларнинг роли ниҳоятда катта эканлигидан далолат бериб турибди. Масалан, АҚШдаги энг йирик илмий марказлар олий ўқув юртлари таркибидadır. Германияда давлат тузилмаси таркибида ёки мустақил бўлган 200 тадан ортиқ илмий марказ фаолият кўрсатади. Бу мамлакатда қарор топган анъанага кўра, давлат томонидан молиялаштириладиган тадқиқотларнинг катта қисми олий ўқув юртларида олиб борилади. Бельгияда давлат бюджетидан илмий тадқиқотлар учун ажратилаётган маблағларнинг 40,0 % дан кўпроғи университетлардаги илмий марказларга йўналтирилади.

Республика олимлари, шу жумладан олий ўқув юртларининг илмий марказлари ва лабораториялари тадқиқотчилари ҳам илм-фаннинг энг замонавий ва ғоят истиқболли йўналишлари – нано- ва биотехнологиялар, замонавий ахборот технологиялари, дастурий таъминот каби соҳаларда

самарали изланишлар олиб бормоқдалар ва қатор илмий ишланмаларини ишлаб чиқаришга жорий этиш чораларини кўрмоқдалар.

Жумладан, Ўзбекистон Миллий университети ва республика Фанлар академияси томонидан Буюк Британиянинг етакчи олий ўқув юрти – Кембриж университети билан ҳамкорликда 2012 йилда Юксак технологиялар ўқув-тажриба маркази ташкил этилди. Марказнинг асосий вазифаси – иқтидорли талабалар, аспирант ва ёш олимларни кимё, физика, биология, биокимё, биофизика, геология ва геодезия соҳаларида амалий инновацион илмий тадқиқотлар олиб бориш ҳамда илмий ишланмаларни амалга оширишнинг замонавий усуллариغا ўргатишдан иборат. Марказ энг замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланмоқда, бу ерда Кембриж университетининг олим ва мутахассислари аниқ йўналишлардаги тадқиқот ишларини амалга ошириш жараёнида ёш олимларни тайёрлаб боради.

Инновацияларни яратиш ва жорий этиш катта молиявий ресурсларни талаб этади. Корхоналар, ташкилотлар ва умуман давлатнинг инновацияларини молиялаштириш учун ажратаётган маблағлари мамлакатнинг тегилиш ривожланганлиги, жаҳон бозорларида рақобатбардошлигининг асосий кўрсаткичидир. Шунинг жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига ялпи ички маҳсулотлари ҳажмининг 2,0 % дан 4,74 % гача қисмини сарфлашмоқда (10.9-расм).

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ривожланиш дастури лойиҳаси доирасида олиб бориш таҳлиллар Ўзбекистонда илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига давлат харажатлари мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 0,2 % ни ташкил этишидан далолат берапти.

Мамлакат илмий-техникавий салоҳиятларини, илмий-тадқиқотлар ва ишланмалар соҳасини ривожлантириш асосан давлат томонидан молиялаштирилмоқда. Хусусан, ушбу соҳани молиялаштириш учун жалб этилган умумий маблағнинг 53,7 % Давлат бюджети ҳисобидан ажратилмоқда. Фундаментал фанни молиялаштиришнинг 89,1%, амалий

тадқиқотларнинг 80,6% ҳам давлат томонидан молиялаштирилмоқда. Кейинги 5 йил давомида Ўзбекистонда фан-техника соҳасига харажатлар 31,7 % га ортган¹.

10.9-расм. Ривожланган мамлакатларда илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларининг молиялаштирилиши (ялпи ички маҳсулот ҳажмига нисбатан % ҳисобида)

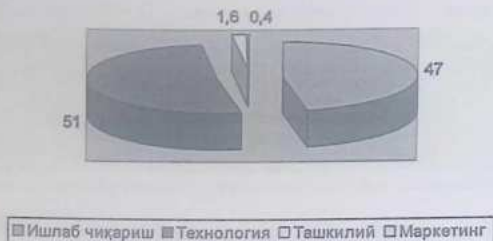
Чет эллардаги ривожланган давлатларда эса тадбиркорли тузилмалари тадқиқотлар ва ишланмалар учун харажатларнинг асоси қисмини ўз зиммасига олади.

Мамлакатда инновацияларнинг барча турлари (технологик, маркетинг ва ташкилий) учун умумий харажатлар ҳажми ЯИМнинг 0,7 % ни ташкил этади. Бу эса илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига сарфлардан тахминан 2,5 баробар кўпдир (10.10-расм). Ушбу маблағнинг асосий қисми – 97,7 % технологик инновацияларга йўналтирилмоқда.

Иқтисодиётнинг барча тармоқларида ишлаб чиқаришни модернизациялаш амалга ошириляпти. Технологик инновацияларга харажатлар умумий ҳажмининг 67,5 % корхоналар учун машина ва жиҳозлар харид қилишга йўналтириляпти. Янги маҳсулотлар, хизматларни яратиш, бу инновацион товарларни ишлаб чиқиш усулларини мамлакат

¹ Основные показатели развития научно-технического потенциала и инноваций Республики Узбекистан в 2009 году. – Т.: Госкомстат Республики Узбекистан, 2010. – С.12.

иктисодиётининг қишлоқ ва ўрмон хўжалиги (95,8%), шунингдек таълим, мадания, фан, ва фанга хизмат кўрсатиш (56,3%) корхона ва ташкилотлари энг кўп харажат қилмоқдалар.

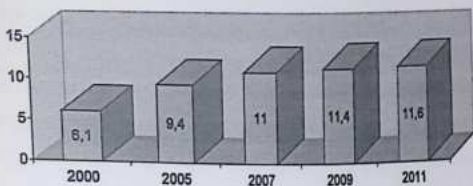

10.10-расм. Ўзбекистонда инновацияга харажатларнинг таркиби (умумий харажатларга нисбатан % ҳисобида)

Иктисодиёт тармоқлари инновацион фаолиятининг энг муҳим кўрсаткичи – инновация маҳсулотлари ишлаб чиқарилишидир. Ўзбекистонда 2009 йилда 1660,4 миллиард сўмлик инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқарилган ва бу кўрсаткич бир йилда 25,3 % га ортган. Инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқаришга машинасозлик ва металлга ишлов бериш, қурилиш материаллари ва ёнилғи саноати корхоналари энг катта ҳисса қўшмоқдалар. Жумладан, машинасозлик ва металлга ишлов бериш тармоқларида инновацион маҳсулотлар умумий ҳажмининг 38,8 % га, қурилиш материаллари саноатида эса 12,3 % га етган¹.

Умуман мамлакатда юқори технологияли маҳсулотлар улуши ҳам сезиларли даражада ортиб бормоқда. 2000-2009 йилларда ушбу кўрсаткич деярли икки баробарга кўпайди (10.11-расм).

¹ Основные показатели развития научно-технического потенциала и инноваций Республики Узбекистан в 2009 году. – Т.: Госкомстат Республики Узбекистан, 2010. – С.95.

10.11-расм. Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида юқори технологияли маҳсулотлар ортишининг динамикаси (% ҳисобида)

Юқори технологияли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришида машинасозлик саноати, айниқса автомобилсозлик корхоналари етакчилик қилмоқдалара. Шу билан бирга кимё-фармацевтика саноати корхоналарида ҳам ишлаб чиқариш умумий ҳажмида юқори технологияли маҳсулотлар улуши ортиб борапти.

Иқтисодиёт тармоқларига илмий ишланмалар ва замонавий технологияларни кенг жорий этишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлдаги “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори катта аҳамиятга эга бўлди.

Мазкур қарор асосида ҳар йили Республика инновацион гоёлар, технологиялар ва лойиҳалар ярмаркаси ўтказиб келинмоқда. Ушбу ярмаркада 2000-2011 йилларда 2000 дан ортиқ инновацион ишланма, технология ва лойиҳалар намойиш этилди. Уларнинг аксариятини ишлаб чиқаришга жорий этиш натижасида мамлакат корхоналарида 242,2 млрд.сўмлик янги маҳсулот ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Уларнинг 15,0 млн.АҚШ доллари миқдоридаги импорт ўрнини босадиган маҳсулотлардир. Шу билан бирга инновацион технология ва лойиҳалар

иктисодиёт тармоқларида 16,4 млрд.сўмлик энергия ва бошқа ресурсларни тежаш имконини берди¹.

10.3. Мамлакатда инсон тараққиётининг асосий йўналишлари

Инсонни ривожлантириш стратегик мақсадларини амалга ошириш, аҳоли турмуш даражаси ва турмуш сифатини ошириш учун миллий иқтисодиёт барқарор юқори суръатларда ўсиши таъминланиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “ўрта муддатли истiqболда иқтисодиётимизни ривожланган демократик давлатлар даражасига олиб чиқишни ҳозирги босқичдаги бош стратегик вазифа сифатида ўз олдимизга қўйганимиз”² деб кўрсатган. Бунга эришиш учун қуйидаги устувор вазифалар ҳал этилиши талаб этилади:

- иқтисодиётни изчил ислох этиш, таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва диверсификация қилишни чуқурлаштириш, юқори технологияларга асосланган янги корхона ва ишлаб чиқариш тармоқларининг жадал ривожланишини таъминлаш, фаолият кўрсатаётган қувватларни модернизация қилиш ва техник янгилаш жараёнларини тезлаштириш. Шу мақсадда 2012-2016-йилларда умумий қиймати 6,2 млрд.АҚШ долларига тенг бўлган 270 дан зиёд инвестиция лойиҳасини, шунингдек, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича тармоқ дастурларини амалга ошириш кўзда тутилмоқда;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини бошқариш тизимларини жорий этиш, маҳсулотларнинг халқаро стандартларга мослигини таъминлаш;

- ноёб, қайта тикланмайдиган захиралар - нефть, газ конденсати, табиий газ ва бошқа ёқилғи-энергетика ресурсларидан оқилона ва тежамкорлик билан фойдаланиш, айни пайтда муқобил энергия

¹ Ходжаев Я. Инновациялар – ривожланиш гарови // Халқ сўзи, 2012 йил 1 май.

² Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади // Халқ сўзи 2012 йил 20 январь.

ресурсларини излаш ва жорий этиш, саноатда маҳсулот таънарихини 10,0-15,0 %га пасайтириш;

- саноатнинг қайта ишлаш тармоқларини жадал ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган истеъмол товарлари турларини кўпайтириш ва сифатини яхшилаш, бу соҳада иш берувчилар учун қўшимча имтиёзлар бериш;

- ташқи бозорда харидорбоп, юқори ликвидли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарни рағбатлантиришни янада кучайтириш, уларга қўшимча имтиёз ва преференциялар бериш;

- хизматлар ва сервис соҳасини, энг аввало, қурилиш, транспорт, молния-банк ва ахборот-коммуникация соҳаларида жадал ривожлантириш, айниқса, қишлоқ жойларда аҳолига тиббий ва коммунал-маиший хизматлар кўрсатишни кенгайтириш;

- 2011-2015-йилларда инфратузилмани, транспорт ва коммуникация қурилиши ривожланишини жадаллаштириш давлат дастури ижросини таъминлаш, айниқса телекоммуникация тармоғи кўламини кенгайтириш, уни ривожлантириш ва модернизация қилиш учун қўшимча ресурсларни жалб этиш.

Мамлакат аҳолиси фаровонлигини ошириш фақат иқтисодий ўсиш юқори суръатларига эмас, балки *иш билан самаралик бандликка*, айниқса қишлоқ жойларидаги меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлашга боғлиқдир. Ўзбекистонда ишсизликнинг расмий кўрсаткичлари жуда кам – 0,5 % ни ташкил этади.

Мазкур кўрсаткичлар ишсизларни ҳисобга олиш услубиёти мукамал эмаслиги билан изоҳланади. Чунки мамлакатда фақат меҳнат органларида расмий рўйхатга олинган шахсларгина ишсиз деб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан иш билан бандликни танлаб тадқиқ қилиш натижалари ишсизлик даражаси 3,5-4,0 % ни (мавсумий ва тўла

бўлмаган бандликни ҳисобга олмаган ҳолда) эканлигидан далолат беради.. Жаҳон банки маълумотларига кўра эса, Ўзбекистонда бир марталик иш билан банд бўлиш, чет элларда ишлаш учун жўнаб кетиш ва айрим бошқа иш билан бандлик ҳисобга олинмаганда ишсизлик даражаси 6,0 % га етади.

Халқаро мезонларга мувофиқ, ишсизликни ушбу даражаси ҳам у қадар катта эмас. Аммо бунда шунинг ёдда тутиш керакки, меҳнатга лаёқатли аҳолининг бир қисми тўлиқ бўлмаган иш ҳафтаси ёки тўлиқ бўлмаган иш куни тартибидан иш билан банддир. Айрим фуқаролар мавсумий ёки вақтинчалик ишга эгалар. Бюджет соҳасида ва қишлоқ хўжалигида иш ҳақи даражаси нисбатан пастлиги ҳам одамларда самарасиз иш билан бандлик ҳиссини уйғотади.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада либераллаштириш шароитларида меҳнат бозорини тартибга солиш иқтисодий механизмлар орқали амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

* *янги самарали иш жойларини яратиш.* Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда йилига 1,0 миллионга иш жойи яратилмоқда. Уларнинг асосий қисми кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик тузилмаларида ташкил этиляпти. Бироқ мазкур соҳадаги иш ўринлари у қадар барқарорлик хусусиятига эга эмас;

* *хизмат соҳасини, айниқса қишлоқ жойларида ҳамда иқтисодиётнинг бир тармоқли минтақаларида жадал ривожлантириш ҳисобига оқилона тармоқ ва ҳудудий иш билан бандликни шакллантириш;*

* *қишлоқ жойларидаги меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш даражасини ошириш.* Кейинги йилларда мамлакатда экин майдонларининг меллиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича кўрилаётган кенг қўламли чораларга қарамасдан суғориладиган унумдор ерлар майдони ҳар йили қисқариб бормоқда, қишлоқ аҳолиси эса кўпаяпти. Мазкур ҳолат

қишлоқ хўжалигида самарасиз иш билан бандликнинг ортшига олиб келмоқда. Шу сабабли қишлоқдаги меҳнат ресурсларни қайта тақсимлаш шароитларида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш, бу ерларда кичик ишлаб чиқаришларни жадал ривожлантириш ҳисобига ҳамда иқтисодиётнинг бошқа, жумладан ситил ва озик-овқат, қурилиш материаллари саноатида янги иш жойлари яратиш жуда муҳимдир.

Иш билан самарали бандлик муаммосини ҳал этиш меҳнат бозорларидаги номутоносибликни ҳам тартибга солишга хизмат қилади. Таҳлиллар меҳнат бозорларида юқори малакали ходимларга доимий талаб мавжуд бўлгани ҳолда малакасиз иш кучи таклифи ортиқчалигидан далолат бермоқда. Хусусан, иқтисодиётнинг реал сектори юқори малакали муҳандислар, менежерлар, шунингдек фермер хўжаликлари учун мутахассисларга эҳтиёж катта эканлигини кўрсатмоқда. Шунинг учун таълим муассасаларида мутахассислар тайёрлаш таркибига аниқлик киритиш ҳамда уларни тайёрлаш сифатини янада ошириш ниҳоятда муҳимдир.

Ҳар йили мамлакат коллеж ва лицейларини 500 минг нафардан кўпроқ ёшлар тугаллайди. Уларни кафолатли иш билан таъминлаш мақсадида битирувчиларнинг корхоналар билан ишлаб чиқариш амалиётини ўташ ва ундан сўнг ишга қабул қилиш бўйича шартномалар тузилиши йўлга қўйилмоқда.

Мамлакат ҳукумати томонидан касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар, олий таълим муассасаларида мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш ҳамда бу таълим муассасалари битирувчилари меҳнатидан самарали фойдаланиш бўйича дастур ҳам ишлаб чиқилган. Унинг асосида минтақавий ҳамда ҳар бир туман ва шаҳарда ҳудудий дастурлар тайёрланган ва амалга оширилмоқда. Мазкур дастурлар қуйидагиларга йўналтирилган:

- олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими битирувчилари меҳнатидан иложи борича тўлароқ фойдаланиш, шунингдек Иш билан бандликка кўмаклашувчи бюджетдан ташқари фонд маблағларини жалб этган ҳолда қўшимча иш жойлари яратиш;

- маҳаллий таълим муассасаларини ривожлантириш эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир минтақадаги меҳнат бозорида иш кучига амалдаги талаб ва таклифни аниқлаш;

- таълим муассасалари битирувчиларини иш билан таъминлашни тезкор назорат қилиш механизмини яратиш;

- мутахассислар тайёрлашни иш берувчилар талаблари асосида йўлга қўйиш мақсадида иш берувчилар билан касб таълими муассасаларининг ўзаро ҳамкорлик қилишнинг таъминлаш.

Иқтисодиётда инновацион жараёнлар узлуксиз ривожланиб бориши кўп жиҳатдан олий таълимнинг истикболни кўзлаб иш кўришига боғлиқдир. Университет ва институтларнинг маъмурияти бугун билимларни эгаллаётган ёшлар яна 4-6 йилдан сўнг бевосита меҳнат фаолиятига киришишларини ҳисобга олишлари зарур. Ҳозирча эса мамлакат олий таълим тизимидаги жараёнлар инновацион иқтисодиёт эҳтиёжларига тўла мос тушмайди. Давлат таълим стандартларида меҳнат бозори талаблари тўлиқ ҳисобга олмаган.

Кадрларни тайёрлаш миллий дастурида фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциялашнинг вазифалари белгилаб қўйилган. Лекин ана шундай шериклик алоқаларида олий таълим муассасаларининг роли ҳали талаб даражасида эмас. Олий ўқув юртларда инновацион фаолиятга мотивациялаш механизмларидан самарали фойдаланилмайди. Университет ва институтларда илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини ташкил этиш даражасини иқтисодиётнинг амалий вазифаларга йўналтириш талаб қилинмоқда.

Инсонни ривожлантириш миллий мақсадларида соғлиқни сақлаш соҳасидаги энг муҳим вазифалари сифатида касалликларнинг олдини олиш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, тиббий хизмат сифатини яхшилаш устувор йўналишлари сифатида белгиланган.

Аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш стратегияси тиббий хизмат сифатини тубдан яхшилашга йўналтирилиши лозим. Тиббий ёрдам сифати — кўп омилли вазифадир. Ушбу вазифани мувофақиятли ҳал этиш қуйидагиларга боғлиқдир:

мутахассисларнинг малакаси;

тиббий хизмат кўрсатишда фanning энг янги ютуқларидан фойдаланиш;

даволаш жараёнида замонавий асбоб-ускуналарни кенг қўллаш;

самарали дори воситалари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш.

Шу билан бирга соғлиқни сақлаш ходимларининг малака бўйича табақаланиши ҳам кузатилади. Энг малакали тиббиёт ходимлари тор ихтисослашган пойтахт, вилоят марказлари клиникалари, тез тиббий ёрдам кўрсатиш тузилмаларида тўпланган.

Тиббиёт йўналишидаги мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш учун фақат ўқув дастурлари ва таълим усулларини такомиллаштириб қолмасдан, балки профессор-ўқитувчилар савиясини ҳам ошириш, соғлиқни сақлаш ўрта бўғини кадрларининг узлуксиз таълими тизимини жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

Инсоннинг турар жой, ижтимоий инфратузилманинг бошқа хизматларига эҳтиёжи бирламчи ҳисобланади. Қишлоқдаги уй хўжаликлари ҳозир ҳам ичимлик сув, газ, электр қуввати билан таъминланишда муаммоларга дуч келади. Оқибатда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси турмуш даражаси ўртасида тенгсизлик юзага чиқади. Ушбу муаммони ҳал этиш ҳам жиддий инвестицияларни талаб қилади.

Инсонни ривожлантириш концепцияси — ижтимоий тараққиётга янгича истиқболли ёндашув бўлиб, унинг марказига инсоннинг ҳаёти танлов имкониятларини кенгайтириш қўйилган. Инсонни барқарор ривожлантиришни таъминлаш учун бэрча — табиий, жисмоний капитал, айниқса инсон капитали муттасил ортиб бориши талаб қилинади. Фақат шундагина ҳар бир инсон ўз қобилиятини ривожлантириш учун энг қулай шарт-шароитга эга бўлади ва ўзининг ривожланиши имкониятлари тобора кенгайиб боради.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган кучли ижтимоий сиёсат бевосита ана шу мақсадларга эришишга йўналтирилган.

Назорат учун саволлар

1. Барқарор ривожланиш нимани назарда тутати?
2. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ўзбекистонда ривожланишга қўмаклашиш бўйича дастурида (ЮНДАФ 2010-2015 йиллар) қандай мақсадлар кўзда тутилган?
3. “Билимларга асосланган иқтисодиёт” моҳиятини тушинтириб беринг.
4. Миллий инновацион тизим унсурлари нимадан иборат?
5. Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш устувор йўналишлари нималарни кўзда тутати?
6. Мамлакат иқтисодиёти тармоқларини модернизация ва диверсификация қилишда олий таълим олдиға қандай вазифалар қўйилган?

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари

- 1.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси .- Т.: Ўзбекистон, 2010.
- 1.2. Ўзбекистон Республикасининг Мехнат Кодекси // <http://www.lex.uz>.
- 1.3. Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодекси // <http://www.lex.uz>
- 1.4. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси // <http://www.lex.uz>.
- 1.5. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси // <http://www.lex.uz>.
- 1.6. “Аҳолининг бандлиги тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.
- 1.7. “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.
- 1.8. “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.
- 1.9. “Таълим тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни <http://www.lex.uz>.
- 1.10. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.
- 1.11. “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.
- 1.12 “Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // <http://www.lex.uz>.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

2.1. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. - Т.: "Ўзбекистон", 1996.

2.2. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиёти пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

2.3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли / Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1999

2.4. Каримов И.А. Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. Т.: Ўзбекистон, 2005.

2.5. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005.

2.6. Каримов И.А. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир. –Т.: Ўзбекистон, 2006.

2.7. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш – барча демократик янгиланиш ва ислохотларимизнинг пировард мақсадидир. – Т.: Ўзбекистон. 2007.

2.8. Каримов И.А. Ватанимиз ва халқимизга садоқат билан хизмат қилиш – олӣ саодатдир.-Т.: Ўзбекистон. 2007.

2.9. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш - барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. –Т.:Ўзбекистон. 2008.

2.10. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.-Т.: Маънавият. 2008.

2.11. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон. 2009.

2.12.Каримов И.А. Асосий вазифамиз-ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. - Т.: Ўзбекистон, 2010.

2.13.Каримов И.А.. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.

2.14. Каримов И.А.. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади:– Т. Ўзбекистон, 2011.

2.15. Каримов И.А. Ўзбекистонда она ва бола саломатлигини муҳофаза қилишнинг миллий модели / “Соғлом она – соғлом бола” мавзундаги халқаро симпозиум очилишидаги нутқ // Халқ сўзи, 2011 йил 27 ноябрь.

2.16. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2012.

2.17. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади // Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь.

2.18. Каримов И.А. Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шarti // Халқ сўзи, 2012 йил 20 февраль.

III. Китоблар, тўпламлар, монографиялар

3.1. Q.Abdurahmonov , N.T.Shoyusupova Aholining ish bilan bandligi: O'quv-qo'llanma.-T.: TDIU, 2011.

3.2. Q .X.Abduramanov, X.Abduramanov Mehnat resurslari safarbarligi. O'quv-qo'llanma.-T.: TDIU, 2011.

3.3. Q.X.Abdurahmonov, X.X.Abduramanov. Demografiya: O'quv-qo'llanma.-T.: TDIU, 2011

3.4. Q.X.Abdurahmonov, N.T.Shoyusupova. Mehnat iqtisodiyoti:Ijtimoiy mehnat munosabatlari: Darslik. - T.: TDIU, 2011

3.5. Абдурахманов К.Х., Абдуллаев А.М., Дадабаев Ш.Х. Региональная экономика и управление. -Т.: Фан ва технология. 2007.

3.6. Абель Э., Бернанке Б. Макроэкономика / Пер. с англ. Н.Габенова, А. Смольского; научн. ред. д.э.н., проф. Л. Симкина. — СПб.: Питер, 2008.

3.7. Абу Райхон Беруний. Феруза (Жавохирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар). – Т., 1993.

3.8. Абулқосимов Ҳ.П. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар. –Т.: Академия. 2008.

3.9. Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. –Т. 1983.

3.10. Артыков А.А., Зокирова Н.К., Абдурахманов О.К. Человеческий капитал в условиях реформирования и модернизации экономики. Монография. –Т.: Фан ва технология, 2008.

3.11. Артыкова Д.А. Проблемы достижения равновесия на рынке труда в условиях углубления рыночных реформ. - Т.: ТГЭУ. 2006.

3.12.Ата-Мирзасев О.Б. Народо­на­се­ле­ние Узбекистана: история и современность. – Т.: Ижтимоий фикр, 2009.

3.13. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ. Сост., научн. ред., послес. Капелюшников Р.И. –М.: ГУ ВШЭ, 2003.

3.14. БМТнинг Мингйиллик ривожланиш декларацияси (БМТ Бош Ассамблеясининг 2000 йил 8 сентябрдаги 55/2 резолюцияси билан қабул қилинган // <http://www.un.org>.

3.15. Бобков В.Н., Зинин В.Г., Разумов А.А. Политика доходов и заработной платы. Доклад в рамках проекта МОТ «Преодоление бедности, содействие занятости и местное экономическое развитие в Северо-Западном федеральном округе». — М., 2004.

3.16. Бобылев С. Н., Гирусов Э. В., Перелет Р. А. Экономика устойчивого развития. Учебное пособие. -М.: Изд-во «Ступени», 2004.

3.17. Генкин Б. М. Экономика и социология труда: Учебник для ВУЗов. М., НОРМА, 2007.

3.18. Давлатнинг макронқисодий сиёсати (ўқув қўлланма). –Т.: Академия. 2007.

3.19. Децентрализация и человеческое развитие. Доклад о человеческом развитии – 2005. – Т.: Программа развития ООН, Центр экономических исследований, 2005.

3.20. Доклад о человеческом развитии – 2006. – Т.: ПРООН, 2006.
Друкер П.Ф. Бизнес и инновации. – М.: Вильямс, 2007.

3.21. Дугин А. Г. Структурная социология. - М., 2010.

3.22. Инсонни ривожлантириш тўғрисида маъруза. 2010 йил / Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт дастури // [http:// www.undp.uz](http://www.undp.uz).

3.23. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: тўплам. – Т.: Адолат, 2004.

3.24. Ирманов А. Человеческий капитал в Узбекистане: состояние и перспектива. –Т., 2009.

3.25. История экономических учений: Современный этап: Учебник / Под общ. ред. А. Г. Худокормова. — М.: ИНФРА-М, 2009.

3.26. Жданкин Н.А. Мотивация персонала. Измерение и анализ. Учеб.- практ. пособ. – М.: Финпресс, 2010.

3.27. Заирова Ф. Народонаселение и региональная экономика / Социально-демографические процессы в современном Узбекистане. –Т., 2009.

3.28. Здоровье для всех: основная цель нового тысячелетия для Узбекистана.

3.29. Зокирова Н., Абдурахмонов О. Инкироз: оқибатлар, бартараф этиш, меҳнат муаммолари ва янги марраларга чиқиш. –Т.: “Фан технология”, 2009.

3.30. Зокирова Н.К. Социально-трудовые отношения: международный и национальный аспекты. – Т.: Фан, 2008.

3.31. Н.К.Зокирова, Н.Т. Шоюсупова, В.Т. Габзалилова, Г.Қ.Абдурахманова. Аҳолини иш билан бандлигини тартибга солиш: Монография.-Т.: ТДИУ,2011

3.32. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2006.

3.33. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. /Пер. с англ. проф. Н. Н. Любимова; под ред. д.э.н., проф. Л. П. Куракова.— М.: Гелиос APB, 2002.

3.34. Корчагин Ю.А. Циклы развития человеческого капитала как драйверы инновационных волн. - Воронеж: ЦИРЭ, 2010

3.35. Любецкий В.В. Мировая экономика (учебно-методический комплекс) – М.: МИ ЭМП, 2010.

3.36. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Перевод с 13-го английского издания. — Москва: ИНФРА-М, 1999.

3.37. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. — СПб.: Евразия, 1999. Международная организация труда. Конвенция. Документы. Материалы. Справочное пособие. - М.:Дело-Сервис, 2007.

3.38. Мерко А.И. Социально-ответственный бизнес-взаимосвязь государственной и корпоративной политики в глобализирующемся мире. Монография. – М., 2009.

3.40. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / 2-е испр. изд. — Челябинск: Социум, 2005.

3.41. Миркин Б. М., Наумова Л. Г. Устойчивое развитие. Учебное пособие. - Уфа: РИЦ БашГУ, 2009.

3.42. Национальная инновационная система Узбекистана. Оценка потенциала и результативности. – Т.: Институт прогнозирования и макроэкономических исследований, ПРООН в Узбекистане, 2011.

3.43. Новиков А.М. Постиндустриальное образования. – М.: Эгвест, 2008.

3.44. Одегов Ю.Г., Руденко Г.Г. Экономика труда. Учебник. – М.: Волтерс Клувер, 2011.

3.45. Образование в Узбекистане: баланс спроса и предложения
Доклад о человеческом развитии – 2007/2008. – Т.: ПРООН, 2007/2008.

3.46. Основные показатели развития научно-технического потенциала и инноваций Республики Узбекистан в 2009 году. – Т.: Госкомстат Республики Узбекистан, 2010.

3.47. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. – Т.: Узбекистан, 2011.

3.48. Основы социальной экономики / В. А. Каменецкий, В. П. Патрикеев. - М.: Экономика, 2010.

3.49. Петти В., Смит А., Риккардо Д., Кейнс Дж.М., Фридмен М. Сочинения / Классика экономической мысли. –М.: ЭКСМО Пресс, 2000.

3.50. Прогноз и моделирование кризисов и мировой динамики / Отв. ред. А.А. Акаев, А.В. Коротаев, Г.Г. Малинецкий. - М.: Издательство ЛКИ/URSS, 2010.

3.51. Проект Страновой программы ПРООН для Узбекистана на 2010-2015 гг. (19 марта 2009 г.) // <http://www.undp.org>

3.52. Развитие страны и повышение благосостояния народа в условиях модернизации экономики. Монография. –Т.: Филиал ГОУ ВПО «РЭА имени Г.В.Плеханова» в г.Ташкенте, 2010.

3.53. Разумов А.А., Ягодкина М.А. Бедность в современной России. — М.: Формула права, 2007.

3.54. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Доклад о развитии человека – 2010. 20-е юбилейное издание. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010.

- 3.55.Рофе А.И., Збышко Б.Г., Ищин В.В. Рынок труда, занятость населения, экономика ресурсов для труда – М.: 2010.
- 3.56. Рынок труда: учебное пособие / Под общ.ред. Абдурахманова К.Х., Одегова Ю.Г. – Т.: ТФ РЭА, 2009.
- 3.57. Рязанцев С.В., Ткаченко М.Ф. Мировой рынок труда и международная миграция. Учебное пособие. М.: Экономика, 2010
- 3.58. Сандов М.Х. Узбекистан: инвестиции в человеческий капитал, партнерство в сфере образования. – М.: Книжный дом газеты «Труд», 2008.
- 3.59. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. — 2-е издание, переработанное и дополненное. — Москва: Норма, 2007.
- 3.60. Сакайи Т. Стоимость, создаваемая знаниями, или история будущего // Новая индустриальная волна на Западе. - М.: Академия, 1999.
- 3.62. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. –М.: Эксмо, 2007.
- 3.63.Социально-демографические процессы в современном Узбекистане / Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Т., 2009.
- 3.64. Стюарт Т.А. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций – М.: Поколение, 2007.
- 3.65. Темур тузуклари. –Т.:Шарқ. 2005.
- 3.66. Труд как средство борьбы с нищетой / Доклад Директора Международной организации труда. – М., 2003.
- 3.67. Убайдуллаева Р.А., Ата-Мирзаев О.Б., Умарова Н.О. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги (илмий-ўқув қўлланма). – Т.: Университет, 2006.
- 3.68. Убайдуллаева Р.А. Демографическая ситуация Узбекистана и перспективы ее развития / Социально-демографические процессы в современном Узбекистане. –Т.,2009.

3.69. Узбекистан на пути к экономике, основанное на знаниях: обеспечение устойчивого экономического роста в XXI веке. – Т.: ЦЭИ, 2008.

3.70. Управление трудовыми ресурсами: учебник/ А. Я. Кибанов, Е. А. Митрофанова, И. А. Эсаулова ; под ред. А. Я. Кибанова. - М.: ИНФРА-М, 2010.

3.71. Фитц-енц Я. Рентабельность инвестиций в персонал: измерение человеческой ценности персонала / Пер. с англ. – М.: Вершина, 2006.

3.72. Фуруботин Э. Г., Рихтер Р. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Пер. с англ. под ред. В. С. Катькало, Н. П. Дроздовой. — СПб.: Издат. дом Санкт-Петербур. гос. ун-та, 2005.

3.73. Хаитов А.А., Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат бозори ва аҳолини иш билан таъминлаш муаммолари. – Т.: Г.Плеханов номидаги РИАнинг Тошкент шаҳар филиали, 2010.

3.76. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок. – М.: Изограф, 2000.

3.77. Человеческое развитие. Учебник. – Т.: ПРООН в Узбекистане. Университет мировой экономики и дипломатии, 2008.

3.78. Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. –Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази, 2008.

3.79. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / 4-е перераб. и доп. изд. — М.: ТЕИС, 2010.

3.80. Эдвинссон Л., Мэлоун М. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании. –М.: Академия, 1999.

3.81. Экономика труда: рыночные и социальные аспекты: учебно-методический комплекс для подготовки магистров. Под общ. ред. Н.А.Волгина.- М.: Изд-во РАГС, 2010.

3.82. Экономика труда. Учебное пособие / Под ред. Абдурахманова К.Х. Одогова Ю.Г. - Т. 2010.

3.83. Экономика и социология труда. Учебник. Под ред. А.Я.Кибанова. - М.: ИНФРА-М, 2010.

3.84. Экономический рост и инновации: теория и практика модели. - Т.: Институт прогнозирования и макроэкономических исследований, ПРООН, 2010.

3.85. Экономическая теория / Под ред. Е. Н. Лобачёвой. — 2-е изд. - М.: Высшее образование, 2009.

3.86. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг. - Т. 1990.

3.87. Ядгаров Я. С. История экономических учений. - М.: Инфра-М, 2004.

3.88. Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақлиф мутаносиблиги // Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. - Т.: БМТ ривожланиш дастури, 2007/2008.

IV. Иностранная литература

4.1. Ben-Porath. The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings. - N.Y.; -L., 1970.

4.2. Bowen H.R. Investment in Learning. -San Francisco etc-Jossey - Bass, 1978.

4.3. Buckman R.H. Building a Knowledge - Driven Organization. - McGraw - Hill, 2004.

4.4. Bukowitz W.R. and Williams R.L. Knowledge Management Fieldbook // Financial Times, Prentice Hall, 2000.

4.5. Carnington W.J. How Big is the Brain Drain? INF Working Paper 98/102 (Washington), 1998.

4.6. Kuznets S.S. Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure, Harvard University Press, Cambridge (USA), 1971.

4.7. Nordhoug O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. – Oslo, 1999.

4.8. Psacharopoulos G. Returns to Investment in Education//Policy Research Working Paper 1067. January 1993.

4.9. Fighting climate change: Human solidarity in a divided world — New York, 2007.

4.10. Solow R. Technical Change and the Aggregate Production Function // Review of Economics and statistics. 1957, V.39.

4.11. Shultz T. Investment in Human capital / Theodore Shultz. –N.Y. – London, 1971.

4.12. Shultz T. Human Capital, family planning and their effects on population growth // American Economic Review. -1994. –May.

V.Интернет сайтлари

5.1. [http: //www.gov.uz](http://www.gov.uz) – Ўзбекистон Республикасининг давлат портали.

5.2. [http: //www.mineconomy.uz](http://www.mineconomy.uz) – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг расмий сайти

5.3. [http: // www.edu.uz](http://www.edu.uz) – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг расмий сайти

5.4. [http: //www. mexnat.uz](http://www.mexnat.uz) – Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги сайти.

5.6. [http: //www.stat.uz](http://www.stat.uz) – Ўзбекистон Республикаси Статистика бўйича давлат қўмитасининг сайти.

5.7.[http: //www.lex.uz](http://www.lex.uz) – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг қонунчилик ҳужжатлари сайти.

5.8.[http: // www.ilo.org](http://www.ilo.org) – Халқаро меҳнат ташкилотининг сайти.

5.9. <http://www.undp.uz> – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастурининг (ПРООН) Ўзбекистон Республикасидаги ваколатхонаси сайти.

5.10. <http://www.worldbank.org> – Жаҳон банкининг сайти.

5.11. <http://www.eLibrary.ru> – илмий электрон кутубхона сайти

5.12. <http://www.edu.uz> – Ўзбекистон таълим сайти

5.13. <http://www.ula.uzsci.net> – Ўзбекистон Республикаси кутубхоналар ассоциациясининг сайти

5.14. <http://www.e-ilm.uz> – масофадан туриб ўқитиш тизимининг сайти

5.15. <http://www.uzsci.net> – илмий–таълим тармоғи

разматов 4. 70